

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

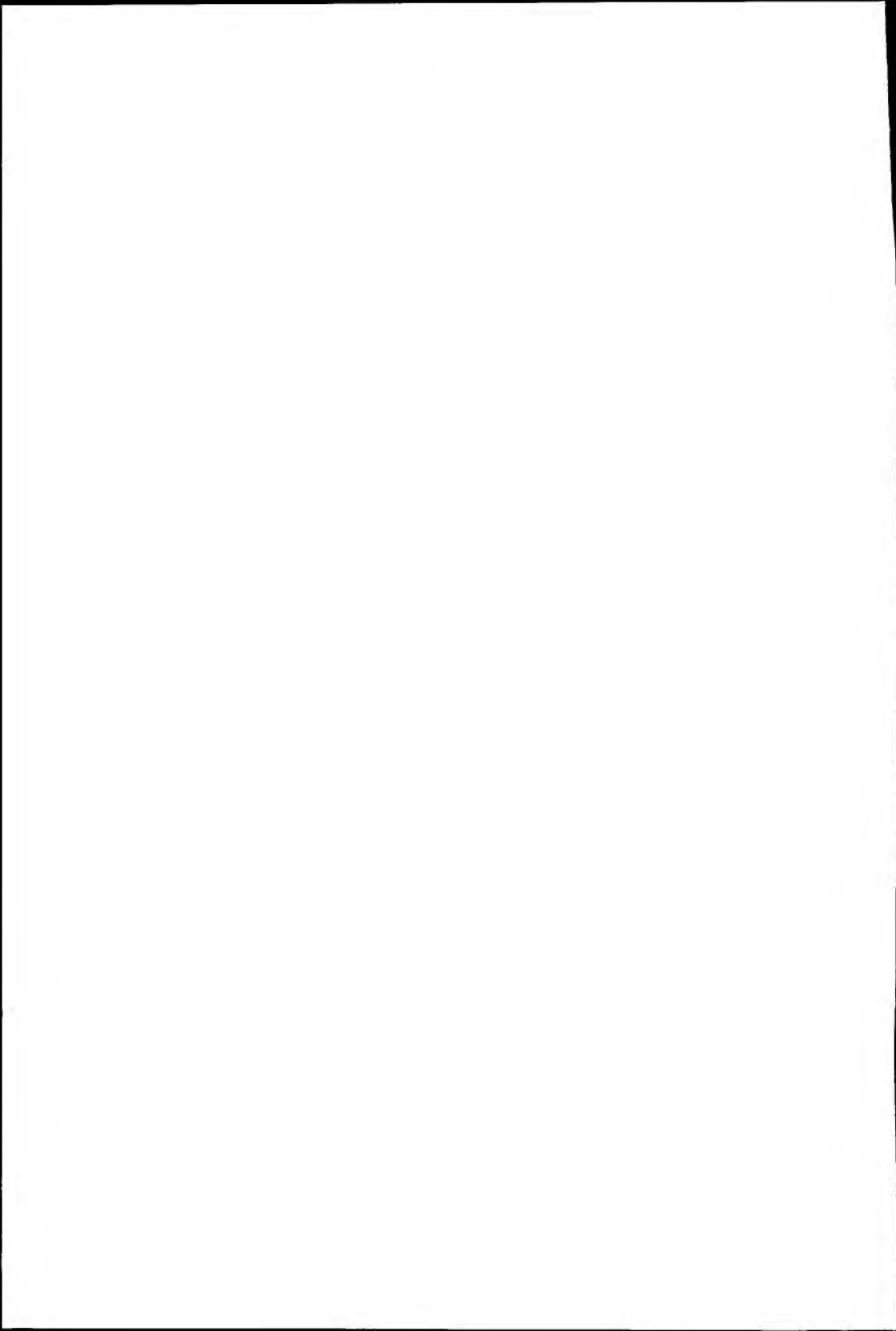
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjyske årbøger
1999

Sønderjyske årbøger
1999

Sønderjyske årbøger

1999

Redaktion:
Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: P.J.Schmidt Grafisk, Vojens
Bogbinder: J.P.Møller, Haderslev
ISSN 0106-4452

Omslagsbillede:

Forsiden viser fanen fra afholdslogen »Reform« i Haderslev, stiftet 1885. Logen var den anden, som blev oprettet i Haderslev. I 1892 tilsluttede logen sig den nydannede orden NIOGT, der tillod nydelsen af svagere ølsorter. Foto: C. Krassel, Haderslev Museum.

Bagsiden viser metalskilt fra I.O.G.T.-logen i Asserballe. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

Om afholdsbevægelsen i Nordslesvig kan der læses mere inde i årbogen.

Indhold

Artikler

<i>Rolf Johansson</i> : Finske frivillige i krigen 1864	7
<i>Bjarne Kjær Christensen</i> : »Ædruelighedens Præsteskab«	37
<i>Ole Nørregaard Pedersen</i> : Genforeningen og De Danske Statsbaner i Sønderjylland 1918-1928	87
<i>René Rasmussen</i> : En storpolitisk julefortælling	135
<i>Jørgen Köhl</i> : Heinrich Himmler, Søren Telling og Danevirke ...	153

Anmeldelser

Arkivregistraturer (ved <i>Henning Mathiesen</i>)	179
Inge Adriansen: Krig og kærlighed i 1864 (ved <i>Niels H. Kragh-Nielsen</i>)	182
H. Hellmuth Andersen: Danevirke og Kovirke (ved <i>Nis Hardt</i>)	184
Claus Bjørn (red.): 1848 – det mærkelige år (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	188
Ida Bull: De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	190
Jens Bruun: Fra skabelse til himmelfart. Jes Jessens billedbibel i Løjt kirke 1785 (ved <i>Hanne Poulsen</i>)	193
Claus Bundgård Christensen m.fl.: »Under Hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen-SS 1940-45« (ved <i>René Rasmussen</i>) ..	197
Danske provinstryk 1482-1830. IV Sønderjylland (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	199
Geschichte Schleswigs. Vom frühen Mittelalter bis 1920 (ved <i>Gerret Schlaber</i>)	201
Lars N. Henningsen (red.): SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998 (ved <i>M. Jessen Klingenberg</i>)	204
Detlev Kraack (udg.): Die Briefkopialbücher des Flensburger Kaufmanns Christian Dethleffsen 1775-1792 (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	207
Gerhard Kraack: Bürgerbuch der Stadt Flensburg (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	209

Sabine Lorek: Rechtsabrechnung – Retsopgør (ved <i>Henrik Skov Kristensen</i>)	212
Holger Martens: SPD in Schleswig-Holstein 1945-1959 (ved <i>Martin Klatt</i>)	217
Heinrich Rantzau (1526-1598) (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	219
Martin Rheinheimer: Die Dorfordnungen des Herzogtums Schleswig (ved <i>Carsten Porskrog Rasmussen</i>)	222
F. Salamon og M. Knigge: Anmut des Nordens. Wilhelm Heuer und sein graphisches Werk (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	227
Sieben Jahre auf Sylt – Tagebücher des Inselfriesen Christian Peter Hansen 1865-71 (ved <i>Gerret Schlaber</i>)	228
Bjørn Svensson: Opgør med fjendebilleder (ved <i>Axel Johnsen</i>) .	231
Henning Thalund: Kirkeskibe i Haderslev Stift (ved <i>Niels H. Kragh-Nielsen</i>)	233
Günter Weitling: Die Geschichte der Kirche in Ost-Jeypore (ved <i>Chr. de Fine Licht</i>)	234
Bernd Zeitzschel: Die Gold- und Silberschmiede im östlichen Schleswig-Holstein von Flensburg bis Burg auf Fehmarn (ved <i>Sig. Schoubye</i>)	237
Forfatterliste	242
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	243
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	271
Historisk Samfund for Sønderjylland	271
Andre landsdelsdækkende foreninger	280
Lokalhistoriske foreninger og arkiver	284
Oversigt over årsskrifter og periodica	305
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, amtsstyrelse og regnskab 1998	311
Indholdsfortegnelse 1989-99 (ved <i>Niels H. Kragh-Nielsen</i>)	317

Finske frivillige i krigen 1864

af ROLF JOHANSSON

I krigen 1864 viste de nordiske broderfolk deres solidaritet med Danmark. Det gjaldt også finnerne, selv om deres land dengang hørte til Rusland. I alt 11 finner gjorde krigen med på dansk side. Presse- og kulturattaché Rolf Johansson, Finlands ambassade i København, fortæller her om det lille kontingent fra »storfyrstendømmet Finland«.

I et hjørne af parken ved Kastellet i København er der et lille, velholdt monument for de nordiske frivillige, der deltog i de danske krige i årene 1848-50 og 1864. Hvert år arrangerer Kastellets garnison en mindehøjtidelighed, hvortil der også inviteres repræsentanter for den svenske, norske og finske ambassade.

Sådan som Bernhard Estlander, nevø til en af de finske frivillige Rudolf Estlander, udtrykte det, gav Sverige og Norge tilsammen i 1864 st. uenefrønden Danmark et antal på godt og vel et halvt tusinde frivillige og noget lignende i penge, klæder, forbindsartikler og i tilgift dertil »en masse krigeriske eder og forbandelser på værtshuse og caféer«, og han fortsatte: »Antallet af vore [de finske] frivillige var endnu mere beskedent ...«. ¹ Finnernes antal var 11.

Elleve mand i en krig er en dråbe i havet, uanset hvor godt de gør deres pligt. Men det har sin interesse at belyse, hvorfor disse elleve var beredt til at ofre liv og lemmer for Danmark i krigen 1864; ingen finner deltog nemlig i Treårskrigen. Og hvem var disse frivillige? Hvordan var f.eks. deres oplevelser undervejs til krigsskuepladsen, af selve felttoget, af militærsygehuse og krigsfangenskab. Og havde deres kamp nogen betydning?

I fremmed krigstjeneste

Efter Napoleonskrigene havde Kongeriget Danmark mistet Norge til Sverige, men havde beholdt Slesvig og Holsten og erhvervet Lauenburg mod en del af Pommern. Sverige var på sin side i 1809 blevet tvunget til at afstå Finland til Rusland. Finland var blevet et storfyrstendømme i det russiske rige og havde fået lov til at beholde de

gamle svenske love. Finland kunne således udvikle sin autonomi med landdag og senat, egen administration og omfattende økonomisk selvstændighed. I 1860erne var der ca. 1,7 mill. indbyggere i Finland, hvoraf 80% boede på landet eller ernærede sig ved jordbrug. De største byer var Helsingfors, Åbo, Viborg og Tammerfors. Til sammenligning var der 1,6 mill. indbyggere i Kongeriget Danmark (2,6 mill. i helstaten), mens der boede 163.000 i København mod kun 30.000 i Helsingfors.

Russisk udenrigspolitik i Norden gik ud på at neutralisere Sverige. I Finland førte dette bl.a. til, at hovedstaden blev flyttet fra vestkysten mod øst, altså fra Åbo til Helsingfors, og at man lempeligt forsøgte at begunstige det finske sprog på bekostning af det svenske. Danmark blev ikke anset for en fjende. Rusland havde bl.a. tvunget Preussen til at trække sig ud af Treårskrigen, hvilket fik krigslykken til at svinge fra de oprørske slesvig-holstenere til fordel for danskerne. Men inden krigen 1864 var de dansk-russiske relationer blevet betydeligt afsvaledede.

Under Krimkrigen havde Danmark trods sin formelle neutralitet de facto lettet den engelske og franske orlogsflådes sejlads gennem Øresund til Østersøen. Desuden opfattede Rusland det forhold, at visse økonomiske koncessioner – såsom jernbanebyggeriet – gik til repræsentanter for vestmagterne som en potentiel trussel. For det tredje, så fandtes der i det enevældige kejserdømme en ideologisk modvilje mod »folkestyrets Danmark«. Derfor havde Rusland nærmet sig Preussen – men også som tak for, at Preussen havde støttet zarregimet i kampen mod det polske oprør 1863.

Danmark havde søgt støtte hos sin gamle arvefjende Sverige. Men til trods for sympatien for »skandinavismen« bl.a. hos kongerne Oscar I og Karl XV, så var de svenske regeringer ikke villige til at stille militært op på Danmarks side. Det stod klart allerede i 1850erne og endnu mere i 1864. For Rusland udgjorde en skandinavisk union mellem Sverige-Norge og Danmark en selvklar trussel, så storfyrstendømmet Finland var officielt bundet ved kejserens politik. Desuden var den datidige finske politiske elite stort set tilfreds med situationen. Der herskede fred og ro i landet, økonomien blomstrede og finske militærfolk og tjenestemænd blev lokket af en lukrativ fremtid i det russiske imperies tjeneste. Finske militære enheder havde loyalt deltaget i Krimkrigen og det polske oprør på russisk side.²

Monumentet i Kastellet i København for de nordiske frivillige i krigene 1848-50 og 1864. Foto Rolf Johansson.

Men der fandtes en romantisk skandinavisme i Finland, som trivedes i de akademiske og intellektuelle kredse delvis opmuntret af ek-silfinnerne i Sverige. Politisk var betydningen af den begrænset, men den gav stødet til en interesse og sympati for Norden. Den forholdsvis frisindede zar Aleksander II havde 1863 sammenkaldt den finske landdag, for første gang siden 1809. I kølvandet var trykke- og pressefrihedsloven blevet liberaliseret, således at der på tidspunktet for den dansk-tyske krig fandtes ti finsksprogede og lige så mange svensk-sprogede aviser i Finland.

Blandt de finske dagblade viste især Helsingfors Dagblad åbent sin sympati for Danmark i den dansk-tyske krig, også i de ledende artikler. Andre aviser var mere forsigtige i deres ledere, men i rapporteringerne ser man ofte udtryk som »Danmarks retfærdige sag« og »tysk overgreb« samtidig med, at de finske frivillige omtales positivt bl.a. i Åbo Underrättelser, Mikkelin Wiikko-Sanomat og Päivätär. Kun den russiske generalguvernørs organ Finlands Allmänna Tidning tog stilling for tyskerne.³

I 1800-tallet ses flere eksempler på finner som deltagere i militære ekspeditioner i udlandet, altså uden for det russiske militærmaskineri. Der var finske frivillige blandt græske patrioter, garibaldiister i Italien, nord- og sydstatssoldater i den amerikanske borgerkrig, maximilianister i Mexico og boere i Sydafrika. Der var selvfølgelig ikke tale om mange personer. Det viser dog, at der fandtes et grundlag for at optræde som frivillig.⁴ At der ikke deltog finner i Treårskrigen, skyldtes delvis, at »Europas mærkelige år« 1848 i Finland blev en fredelig national manifestation, ikke en illoyalitetserklæring mod zaren. En anden vigtig årsag var, at der ikke var nogen hvervning. En sådan fandtes derimod i 1864.

Frivillige fra Finland

De danske militærmyndigheder havde allerede før krigen forberedt sig på at modtage udenlandske frivillige. Ifølge en ordre af 27. januar 1864 skulle vedkommende medbringe et bevis for sine personlige forhold og »hæderlige vandel« og forpligte sig til at gøre tjeneste i den danske militærmagt i mindst et år. Officererne skulle indtræde på samme betingelser som de yngste danske officerer af samme grad. De, der ikke havde officerserfaring, måtte gennemgå en rekruttskole. Med hensyn til avancement betragtedes de frivillige som »staaende i

overkomplet Nummer« og kunne vente forfremmelse efter de gældende regler.⁵

Krigen begyndte den 1. februar 1864, og allerede 10 dage derefter startede fabrikant A. W. Möller fra Jönköping organiseringen af nordiske frivillige til den danske hær. Et antal svenskere havde allerede tidligere anmeldt sig. Også de finske volontører havde høje tanker om Möller.⁶

I København gjorde den svenske diplomatiske repræsentant, minister, kammerherre O. M. Björnstjerna også et stort arbejde til fremme af frivilligvirksomheden. Ifølge et mindeskrift fra 1919 »For Nordens Frihed« fortæller kaptajn H. A. Hanson, at der »baade i Norge, Sverrig og Finland dannedes Kommitteer, der indsamlede Penge og Beklædningsgenstande til Danmark. Og det var ikke blot i Storstæderne, det var snart i hver By«. Ifølge Åbo Underrättelser var der foretaget pengeindsamlinger i Borgå, Ekenäs, Jakobstad, Brahestad, Vasa, Alavo, Esbo, Helsingfors og Åbo. Danmark havde 11 honorærkonsuler i Storfyrstendømmet Finland, og flere af dem synes at have været centrale personer i virksomheden. F.eks. i Helsingfors og Åbo blev der arrangeret »solidaritetsfester« til fordel for Danmarks sag.⁷

De nordiske frivillige fordelte sig som følger: svenskere 429, nordmænd 144 og finner 11. De finske frivilliges antal, elleve, blev allerede omtalt af A. W. Möller i 1864. Andre er kommet til lavere tal, f.eks. Christiansen & Stevnsborg siger syv. I visse kilder bliver sekondløjtnanterne K. O. Carlsson og A. Sanmark nævnt som svenskere.

Det er muligt, at de svenske navne har skabt forvirring. Carlsson og Sanmark kom uden tvivl fra Finland. At nogle af soldaterne eventuelt boede i Sverige, kan også have indvirket. Som primus motor for hvervningen havde Möller et godt kendskab til de frivillige, også de finske. Hans oplysninger er bekræftet af senere forskning, bl.a. af jur. lic. Åke Backström. Følgelig kan vi med stor sikkerhed fastslå de frivilliges antal til elleve.⁸

De elleve finske frivillige var følgende:

Navn	Sted	Erhverv	Tjenestetid	Rang/Regiment
Boxberg, J. W.	Helsingfors	fhv. studerende	9.6.-26.8.1864	Menig/21 Inf.Reg.
Carlsson, K. O.	Åbo	skuespiller, fhv. fænrik	4.4.-1.9.1864	Sekondløjtnant/ 22 Inf.Reg.
Dahlroos, E. H.	Åbo	fhv. under- officer	30.4.-31.8.1864	Sergent/22 Inf.Reg.
Elenius, J.	Vasa	fhv. under- officer	30.4.-31.8.1864	Korporal/ 22 Inf.Reg.
Estlander, R.	Helsingfors	studerende	marts-1.9.1864	Sekondløjtnant/22 Inf.Reg.
Forssell, H. Liikanen, H.	Helsingfors Kristina s.	grundejer lærer, fhv. underofficer	18.4.-27.9.1864 marts 1864- juni 1865	Menig/10 Inf.Reg. Sergent/3 Inf.Reg. forfremmet: sekondløjtnant
Roos, J. M.	Åbo	kontorist	9.6.-23.8.1864	Menig/18 Inf.Reg. & Strejfkorpset
Sanmark, A.	Helsingfors	fhv. løjtnant	april-okt. 1864	Sekondløjtnant/ 2 Inf.Reg.
Saxberg, F.	Åbo	handels- rejsende	9.6.-23.8.1864	Menig/18 Inf.Reg. & Strejfkorpset
Søderlund, R.	Åbo	maskinist	10.3.-22.8.1864	Menig/ Strejfkorpset

Af disse elleve havde fem, d.v.s. Liikanen, Sanmark, Carlsson, Dahlroos og Elenius gjort tjeneste i zarens armé. Mens de andre måtte gennemgå et rekrutkursus (for studerende Estlanders vedkommende et officerskursus), kunne de fhv. militærfolk sendes direkte til fronten. Her skal fremhæves, at de var *forhenværende* militærfolk, d.v.s. de havde forladt aktiv tjeneste. Ingen aktive militærfolk meldte sig som frivillige for Danmark. Dette beroede på to årsager. Det kunne indebære visse risici for den fremtidige karriere at gøre det, eftersom den russiske regerings sympatier var på den tyske side. Desuden var det af samme årsag umuligt at få orlov fra krigstjeneste. Det kunne professionelle militærfolk nemlig få i Sverige, indtil regeringen i Stockholm til sidst måtte bøje sig for de stærke preussiske forestillinger og inddrage orlovene.⁹

Hvordan var så den russiske regerings holdning til de finske frivillige? At virksomheden var kendt af myndighederne, det stod klart; de kunne jo bare læse de finske aviser, som åbent skrev om de frivillige ved navns nævnelse. De eneste eksempler på trakasserier kommer fra København, hvor den russiske ambassadør efter sigende havde

forsøgt at hindre Estlanders fuldførelse af officerskursuset og Liikansens forfremmelse på sygelejet til sekondløjtnant.¹⁰

Nogen praktisk betydning fik disse indgreb ikke: Estlander blev dansk officer og Liikanen forfremmet. I praksis forholdt russerne sig passivt til finnernes engagement for Danmark. Årsagen hertil var formodentlig først og fremmest, at Rusland tolererede tjenesten som frivillig så længe den var så pas begrænset og ikke gav politiske problemer. Mens redaktøren af Åbo Underrättelser blev anklaget for en kritisk artikel mod den russiske krigsførelse i Polen, kunne et solidaritetsmøde for de faldne danske soldaters enker og børn den 19. marts holdes uhindret i Helsingfors Universitets festsal. Dertil kommer, at de frivillige ikke blev trakasseret af myndighederne, da de vendte hjem til Finland efter krigens ophør.¹¹

De frivilliges gennemsnitsalder var 27 år, Sanmark som den ældste var 35 og Saxberg som den yngste 21 år. De kom som regel fra middelklassen. Dahlroos og Saxbergs fædre var ganske vist husmænd, men selv havde de opnået »respektable« stillinger inden for militæret og erhvervslivet. Studenten Estlander stammede fra en fremtrædende kultur- og akademikerslægt, som senere blev adlet. Sanmarks far var kæmner ved postvæsenet, selv uddannede han sig til skovrider. Carlsson – søn af en jagtfoged – havde efter soldaterlivet prøvet sig frem som skuespiller, men kom til at afslutte sin karriere som rådmand i Uleåborg. De øvrige havde en militær, kirkelig eller kommerciel baggrund.¹²

Det var også naturligt, at volontørerne kom fra Helsingfors og Åbo. Flere af dem var ganske vist født ude på landet, men skolen og arbejdet førte dem til byerne, hvor der var en akademisk tradition med debatterende, internationalt orienterede studenterklubber eller finske militærsammenslutninger, hvor man også fulgte med i krigene ude i den store verden.

Herman Liikanen var utvivlsomt den mest farverige blandt volontørerne. Han var født 1835 i Kristina sogn i St. Michels len (amt), faderen var graver. Herman viste anlæg for studier, selv om han aldrig tog studentereksamen, og ernærede sig som huslærer. Allerede i sine unge år havde han som sin ledestjerne antaget nationalismen, som han aldrig i hele sit lange liv (91 år) svigtede. I tyve års alderen havde han ladet sig hverve til hæren og havde været med til at forsvare Fredrikshamn mod briterne under Krimkrigen. Han deltog også – som »garibaldi« – i den italienske frihedskamp 1860-61, selv om han

Herman Liikanen, f. 1835, var lærer og fltv. underofficer. Han tjente 1864 som finsk frivillig ved 3. infanteriregiment, først som sergent, senere forfremmet til sekondløjtnant. Han blev såret ved Dybbøl 18. april 1864. Foto i Museet på Sønderborg Slot.

aldrig nåede ud til selve fronten, men måtte nøjes med at vogte fanger i den ungarske legion. Efter hjemkomsten til Finland 1862 arbejdede han som assistent hos oberst Alex. Theslöf på Sveaborg, indtil »Danmark kaldte«. ¹³

Liikanen var gennem sine nationalistiske taler og skrifter kendt i de politiske kredse i Helsingfors, der 1863-64 vejrede liberal morgenluft i landdagen. Liikanen kunne regne med (uofficielle) rejsebidrag fra borger- og bondestandens repræsentanter. Han havde tillige kontakt med ledende skandinaviskredse i Sverige, hvilket under rejsen til Danmark resulterede i en audiens hos den svenske konge i Stockholm. ¹⁴

Estlander og Sanmark var med i de liberale studenter- og medborgerkredse i Finland og havde klare ideologiske motiver for deltagelsen, en afsky for stormagtsovergreb, en tro på de små nationers ret og en glødende nationalisme. Trods sin »praktiske« baggrund som officer og skovtekniker var Sanmark en stor idealist. Hans breve er besjælede af kamp- og offervilje:

»Da jeg rejste ... så jeg ikke andet end et lille folk, der kæmpede mod en overmagt, og jeg fandt det så stort, så poetisk, at jeg fik lyst til at være med. Mit liv var ikke så meget værd, hvorfor så skåne det? Jeg tog afsted, fast besluttet på ikke at vige et skridt, ikke at sky nogen fare«. ¹⁵

Der var også en ordentlig portion eventyrlyst i Sanmark og Estlander. De tog afsted delvis uden familiernes viden eller accept. Andres motiver bestod af arbejdsløshed og lede, f.eks. var K. O. Carlsson blevet afskediget fra hæren og førte efter sigende et »ulykkeligt liv« som skuespiller. ¹⁶

Til Danmark!

Den 11. februar havde Herman Liikanen og Rudolf Josef Estlander begivet sig ud på en lang og besværlig rejse over Åland til Sverige med Danmark som mål. Af frygt for indgriben fra den russiske regerings side havde de besluttet at rejse det første stykke hver for sig. Liikanen kom til Åbo den 12. februar og blev af en sympatisør, postbud Bergström ved Åbo posthus henvist til gæstgiveriet i det nærliggende Mynämäki. Der stødte Estlander til. De tog derfra sammen over Bergö til Åland.

ÅU kunne fortælle, at »Ålands Havet var fyldt af drivis og stormfuldt, nogle steder åbent, andre steder belagt med et tyndt lag af is, som brast under deres fødder. De måtte derfor tage lange omveje og ofte vende om for at vente på gunstigere forhold«.

De ugunstige vejrforhold tvang de to til at blive på Åland til den 26. februar, inden de kom afsted og den efterfølgende dag kunne nå Grisslehamn på den svenske side. De fortsatte derfra direkte til Stockholm, hvor Liikanen overnattede hos bekendte, mens Estlander tog på hotel.

De to »eventyreres« ankomst var blevet observeret af den svenske presse og det var under dette ophold i Stockholm, Liikanen blev bevilget audiens hos kong Karl XV. Kronprins Oscar var også til stede og Liikanen blev nøje udspurgt om forholdene i Finland.

I begyndelsen af marts var de begge nået til København. I et brev af den 10. marts meddelte Liikanen, at han den 6.3. var blevet antaget som underofficer (sergent) i den danske hær, nærmere bestemt 3. regiments 2. kompagni. Mens Liikanen umiddelbart blev sendt til fronten, måtte Estlander begynde på et militæruddannelseskursus på rekrut- og officeraspirantskolen i København.¹⁷

Den 4. april kom der yderligere to finske officerer til Danmark. Det var K. O. Carlsson og Anton Sanmark. De havde begge gjort tjeneste i den russisk-finske hær, Carlsson som fænrik i Åbo inddelte Skarpskyttebataljon, Sanmark som løjtnant i Sapørbataljonen i Helsingfors. De fik tildelt dansk sekondløjtnantsgrad.

Eftersom myndighederne i praksis ikke chikanerede de frivillige, dristede de senere volontører sig til at foretage rejsen mere bekvemt – d.v.s. med båd til Danmark! For at få udrejsetilladelse, altså pas, måtte man opgive formålet med rejsen, men dette kunne ganske enkelt omgås, d.v.s. man opgav en falsk rejseårsag.

Den 16. marts var studenten Herman Johan Boxberg sejlet med skonnerten »Ored« fra Åbo til København sammen med sin far, fhv. underofficer i den finske garde, H. V. Boxberg og en dansk feltskær ved navnet Fischer, der efter det oplyste var blevet dekoreret med dannebrogskorset (formodentlig under Treårskrigen). Vel ankommet til København gik far Boxberg ikke i dansk militærtjeneste, men sønnen blev sat på rekrutkursus. – Ti dage senere afrejste de to handelsrejsende, Johan Michael Roos og Frederick Saxberg, samt den ældre underofficer i den inddelte hær, Erik Henrik Dahlroos fra Åbo. I Göteborg slog de sig sammen med et antal svenske frivillige og rejste den

7. april til København, hvortil de ankom den 8. De to førstnævnte finner måtte blive på en rekruttskole i København, mens Dahlroos den 30.4. blev indrulleret som sergent og sendt til Als.¹⁸

I felt og kaserne

De frivillige skulle melde sig hos krigsministeriet i København, hvor deres duelighed blev vurderet. Dokumenteret tidligere militærtjeneste muliggjorde en hurtig flytning til fronten. F.eks. Liikanen kom afsted praktisk talt straks, mens Carlsson og Sanmark blev noget længere i København.

For de ikke-militært uddannede fulgte derefter et kursus, et kortere for de menige, et længere for officererne. Estlander fortalte åbenhjertet -og afslørende - om, hvorfor han valgte det længere:

»Hvis man fik lov til at blive volontør i ordets franske betydning, var jeg ikke blevet her en eneste uge, men siden denne post i året 48 blev afskaffet og man nutildags kun må indgå som nummerkarl (menig), har jeg hellere valgt denne visselig dyrere og længere, men som jeg tror, for mig Eneste mulige vej. Mulig kun i den forstand, at jeg herigennem kan undgå sygelazaretterne, hvilke ikke så meget frekventeres af blesserede (sårede) men desto mere af brystsyge i alle stadier, syge som følge af at marchere med en tung oppakning under fugtige og ugunstige vejrforhold. Det er denne oppakning, jeg frygter mere end døden, og det er derfor, jeg har valgt denne udvej«.

Estlander ønskede altså bestemt ikke at tilhøre fodfolket. Men det tog tid at blive officer, selv om han gennem »punktlighed og påpasselighed« forsøgte at overbevise uddannelsesofficererne om, at han efter nogle dage var rede til tjeneste. Udnævnelsen trak ud. Først mente Estlander, at det skyldtes uddannelsesofficerernes bureaukrati og dovenskab, senere en indblanding fra den russiske legationschefs side. Således fordrev han tiden med ti timers daglig eksercits bevæbnet med »en lille, net, ca. 14 skålpunds muskedonner«.

De finske officerer var fortrolige med de danske militærgeværer (Tapriffel M/1848, Minieriffel M/1822). Der var blevet brugt tilsvarende i den russiske hær, derimod ikke lige netop bagladegeværer. Også studenter som Estlander var ofte velbevandrede i skydevåben (»en bøsse var ikke noget for mig ubekendt instrument«). Han skød nemlig meget godt. Men desværre blev den eneste smag af krig, Est-

Rudolf Josef Estlander var studerende og tjente 1864 som frivillig ved 22. infanteriregiment med rang af sekondløjtnant. Foto i Museet på Sønderborg Slot.

lander fik, en »studietur« – Sanmark kaldte den en anelse spydigt en »fornøjelsestur« – med A. W. Möller til Dybbøl i påskehelligdagene. Estlander noterede følgende:

»Langfredag (25.3.) fik jeg for første gang chancen at stifte bekendtskab med granater, af hvilke der i 1 times tid fløj 139 over hovedet på os og slog ned på en skanse Nr. 6, som lå 80 skridt længere ude end den, hvor jeg befandt mig. Dagen derpå havde jeg fornøjelsen at høre nogle mineur(?)kugler hvine forbi ørene på mig. Dette var også næsten alt det rent krigsmæssige«.

Den 9. maj blev Estlander udnævnt til sekondløjtnant, men da var fjendtlighederne allerede blevet indstillet. Estlanders kommentar var følgende: »Forbandet at Danmark er gået med til våbenstilstanden, for nu sker der jo intet i en måned, men jeg vil håbe, at det derefter vil gå desto mere hidsigt til«.

Som fhv. officer behøvede Sanmark kun at indlevere en kort ansøgning med vedlagt tjenestefortegnelse. Han konstaterede:

»Jeg gjorde ikke fordring på andet end at komme ind med en officersgrad, og der blev lovet svar snarest muligt. Det kom også dagen efter, og til min store glæde er jeg nu ansat som ældste sekondløjtnant i Det kgl. danske Infanteri, hvortil jeg også havde ønsket, samt har at indfinde mig på højkvarteret i Sønderborg.

Hvis jeg ikke var tvungen til at vente på et svar fra London (i spørgsmålet om livsforsikring i tilfælde af krig), så ville jeg allerede være på vej. At ligge her og læse reglementet samt se på eksercitsen, det er der nu ikke tid til. Min uniform er allerede bestilt, en revolver købt, og som sagt er, rejser jeg straks, når jeg får besked«.

Under ventetiden i København boede han – sammen med Estlander og Carlsson – på det fashionable hotel d'Angleterre. Om livet i byen skrev han, at selv om krigen påvirkede tilværelsen, var der godt med mad og drikke. Hele København fulgte helt naturligt med i krigen:

»I går var jeg vidne til to faldne officerers begravelse. Kisterne var overdækket med blomster og en stor menneskemængde ledsagede de faldne krigere til graven«.

Sanmark deltog også i forlystelseslivet i København. Han var specielt betaget af teaterlivet og var især glad for, at det finske skuespil »Kan ej« (af J. L. Runeberg) fandtes på teaterrepertoiret. Han var meget til-

freds med forestillingen. »Stykket blev udført på en måde, som intet lod tilbage at ønske«. ¹⁹

* * *

Da de finske frivillige ankom til Danmark, havde krigen været i gang siden februar måned, og de danske tropper befandt sig i en vanskelig situation.

For ikke at blive omringede via fløjene, havde danskerne næsten umiddelbart måttet opgive den oprindelige forsvarslinje ved Dannevirke i Slesvig. Den danske øverstbefalende general Chr. J. de Meza gennemførte en defensivt dygtig retræte til Dybbøl, hvor man påbegyndte et intensivt arbejde for at forstærke de i årevis forsømte forsvarsanlæg. Følgen af retræten var, at de østrigske styrker kunne trænge dybt ind i Midtjylland, mens de preussiske forfulgte de danske tropper til Dybbøl. Retræten kostede de Meza stillingen som øverstbefalende; han blev afløst af generalløjtnant Georg Gerlach. Ved de finske soldaters ankomst til Dybbøl stod preusserne allerede foran skanserne. Liikanen var kommet til Als den 14. marts, og allerede to dage derefter deltog han i skærmydslerne ved Dybbøl.

Sanmark skrev: »Ingen havde dog hellere end jeg villet deltage i en om end den mindste skærmydsel. Første morgen jeg var i løbegraven, hvinede kuglerne omkring os, men de gjaldt ikke os men vore forposter, som da blev trængt sammen inde i skanserne. Derefter var det blot at sidde helt pænt inde og bare tage imod kuglerne«. ²⁰

Carlsson og Sanmark anmeldte sig sammen ved overkommandoen på Als og fik tildelt deres enheder, 22Inf. 3 respektive 2Inf.6. De blev meget vel modtaget af deres danske overordnede, og de havde også en meget høj opfattelse af deres danske kollegaer:

»Jeg sætter de danske officerer i almindelighed meget højt og tror, at intet lands officerskorps kan måle sig med det danske hverken i uddannelse eller i duelighed«,

mente Sanmark. Også den danske soldats udholdenhed og mod vakte hans beundring:

»Af 9 døgn er han seks i tjeneste, og nogen hvile om natten er da utænkelig. Om dagen er det tilladt for ham at hvile, og uanset at han hvert minut kan vente sig en granatsplint, så synes han dog at sove ganske godt«. ²¹

Anton Sanmark var flv. løjtnant og tjente 1864 som finsk frivillig med rang af sekondløjtnant ved 2. infanteriregiment. Foto i Museet på Sønderborg Slot.

De finske officerer så også ud til at trives blandt deres danske kollegaer. Især Carlsson vandt respekt blandt sine officerskollegaer og soldater.²² Derimod synes Sanmark ifølge sin kompagnichef, premierløjtnant Gandil at have haft visse problemer, specielt med sproget, noget som dog blev set i et mildere lys, da finnen kun havde været i regimentet i 8 dage.²³

Forsvaret ved Dybbøl bestod af to forskansede linjer (I-VI og VII-IX), som blev udsat for svær artilleri-ild fra preussernes side:

»Det var et storslået skuespil, da jeg fra mit leje med ansigtet vendt mod himmelen betragtede, hvordan fjendens kugler haglede over os og hvorledes vore egne Als-batterier sendte granater og raketter over vore hoveder tilbage mod fjenden«,

reflekterede Liikanen.²⁴

Forsvarerne arbejdede febrilsk natten igennem med at reparere de skader, preussernes granater og kugler havde forvoldt i dagens løb. De finske officerer var utilfredse med den danske forsvarsstrategi og -taktik. Den var alt for passiv:

»Noget der falder mig ubegribeligt, er at danskerne lader fjenden huses næsten efter behag uden hverken at gøre et udfald eller beskyde ham. De skud der løsnes, rettes hovedsagelig mod hans batteri, mens han selv ugeneret i større troppemængder rører sig på en afstand, hvortil man meget vel kunne nå med kartæsker«,

skrev Sanmark.²⁵

Dybbøl den 18. april

Preusserne besluttede sig til at angribe den 18. april. Deres stormgrupper lå i løbegrave og s.k. paralleller kun 300 meter fra de danske linjer. De havde 37.000 udhvilede tropper, hvoraf alene stormtropperne, 10.000, var næsten lige så mange som danskerne totalt. Af forsvarere var der altså kun 11.000, omkring 5.000 i linjen og 6.000 i reserve.

Klokken 04.00 åbnede de preussiske batterier en veritabel trommeild mod de danske stillinger, en kanonade der varede i seks timer.

I et brev dateret den 17. april havde Carlsson skrevet:

»... Fire døgn uden et øjeblik søvn og tilbragt under åben himmel. Vore skanser skyder ikke mere, vort artilleri kan ikke måle sig med

fjendens. I aften (den 17.) trækker vi os tilbage til Dybbølspositionen. Vi venter i disse dage et stormangreb. Lever jeg efter det, så skriver jeg«. ²⁶

Et dansk mortarbatteri i II skanse holdt ud og preusserne rettede deres ild mod dette – hvilket blev skæbnesvangert for den ved denne skanse posterede 22Inf.3 – og Carlsson!

Tredje kompagni havde måttet trække sig tilbage for at hvile ud, så kompagnichefen befandt sig for ordregivning tidligt om morgenen i en løbegrav sammen med seks andre officerer. Kl. 06.00 slog en granat, som var beregnet for nævnte mortarbatteri, ned i brystværnet og splinterne regnede hen over officererne. To officerer blev dræbt på stedet, mens tre andre, bl.a. Carlsson, blev såret. Finnen fik sår i hovedet og skadede tillige hoften. Han blev hurtigt ført til Sønderborg og derfra siden til videre behandling i København. ²⁷

Præcis kl. 10.00 blev bombardementet indstillet, og de preussiske tropper stormede op fra løbegravene og »parallellejerne«. På tyve minutter erobrede preusserne de tre sydligste skanser!

Skanserne IV-VI blev ligeledes udsat for massive angreb. Sanmark havde som delingschef for 2Inf.6 ansvaret for forsvaret af VI skanse. Ved angrebets begyndelse befandt han sig i løbegraven mellem V og VI skanse. Så blev han beordret til at vende tilbage til sin post i skansen. Under bombardementet havde denne været praktisk taget tom, og Sanmark havde store problemer med at få samlet forsvarerne. Da han havde fået samlet et antal af fyrretyve, var de første preussere – af seks kompagnier på ca. 1.000 mand – allerede i skansen. Overmagten var for stor. De forsvarere, der ikke faldt, blev taget til fange. Blandt fangerne fandtes også Sanmark. I et brev fortalte han:

»Min kompagnichef råbte til mig: alt er tabt og strakte sin sabel frem, for ikke unødigt at ofre dem der endnu var tilbage af vore raske folk. Jeg kunne ikke andet end blot at følge hans eksempel. Kampen standse, og jeg er krigsfange efter kun én uge i ilden. Hårdt nok!«. ²⁸

På en halv time var danskernes sydfront smuldret. Hvis det lykkedes fjenden at nå Als Sund, risikerede hele nordfronten at blive omringet. Samtidig fortsatte den preussiske oprulning af forsvarslinjen.

Siden kl. 04.00 havde tredje infanteriregiment (inklusive andet kompagni og Herman Liikanen) stået i reserve bag ved linjerne. Straks efter kl. 10.00 kom et ilbud med oplysningen om, at preusser-

K. O. Carlsson var skuespiller og fltv. fænrik. 1864 tjente han som finsk frivillig ved 22. infanteriregiment med rang af sekondløjtnant. Han blev såret ved Dybbøl 18. april 1864. Foto i Museet på Sønderborg Slot.

nes stormangreb var begyndt. En halv time senere fik 3Inf. ordre til at rykke frem mod skanserne IX og X. Man avancerede hurtigt – »vi stormede under hurraråb« – og fik kontakt med de preussere, der

stormede ud fra den erobrede ottende skanse. Kampen blev hård. Liikanen faldt om, slemt tilredt i låret af et geværskud.

På samme tidspunkt havde den danske hærs ottende brigade på ca. 6.000 mand i reserve kastet sig ind i kampen, understøttet af panserskibet »Rolf Krake«, som var dampet ind i Vemmingbund og havde beskudt fjendens stillinger. »Den heroiske kontra-atak« – senere kanoniseret af kunstnere – løb visserlig ud i ingenting og påførte ottende brigade svære tab i døde, sårede og tilfangetagne, men den muliggjorde alligevel en disciplineret retræte over Als Sund.

På slagmarken lå også Herman Liikanen:

»Preusserne var allerede på en afstand af tyve skridt. Skønt såret forsøgte jeg at slutte mig til de forbi os retirerende danskere, da en officer ved det 16. regiment råbte: »der er en såret af vore egne« og bad en soldat om at ledsage mig. Denne greb mig kraftigt under armen og jeg fulgte nu med resterne af de danske regimenter til Sønderborg«. ²⁹

Kl. 14.00 var slaget slut – selv om de danske batterier ved Als Sund og de preussiske i Sundeved udkæmpede en artilleriduel den resterende del af dagen.

Preussernes sejr var overvældende. Mens de kun havde mistet 263 som døde og 909 sårede, var 808 danskere faldet, 910 sårede, 2872 taget til fange og 215 var meldt savnede.

Efter Dybbøl

Efter nederlaget ved Dybbøl måtte danskerne rømme deres sidste stærke fæstning Fredericia og trække sig tilbage til det nordligste Jylland. Den 24. april var en fredskonference blevet indledt i London, men fjendtlighederne skulle yderligere stå på i tre uger, før man opnåede våbenhvile den 12. maj.

I Finland forsøgte f.eks. Åbo Underrättelser at nedtone nederlaget ved Dybbøl: »Danskernes tab i striden ved Dybbøl opgives (ifølge »et øjenvidne«) til langt mindre end aviserne hos os har angivet dem at være«. ³⁰ Da postgangen fra Danmark til Finland var langsom og den internationale telegrafi opererede via Skt. Petersborg, havde nyheden næppe nogen betydning for de frivillige, som endnu ikke var nået til fronten. De var ved nyhedens ankomst til Finland enten undervejs til eller befandt sig allerede i Danmark. Muligvis havde Dybbølnederla-

get og den kommende våbenhvile dog en hæmmende virkning på den fortsatte hvervning.

Forhandlingerne i London førte ikke til noget resultat, og våbenhvilen sluttede den 26. juni. Danmark mobiliserede, og de finske soldater fulgtes med deres enheder til nye posteringer. Estlander fik sin officersfuldmagt den 9. maj og blev som sekondløjtnant kommanderet til det 22. regiment, som befandt sig på Fyn. Carlsson vendte i begyndelsen af juni tilbage til samme enhed, hvor også sergent Dahlroos og korporal Elenius gjorde tjeneste. Den 9. juni forlod menig Boxberg rekrutkursuset i København for at blive udstationeret sammen med det 21. regiment i Vendsyssel i det nordlige Jylland. Hans kursuskammerater, menige Saxberg og Roos, blev derimod den 9. juni overført fra rekrutskolen først til det 18. regiment og derfra den 26. juni – den dag, våbenhvilen udløb – til Aarøes strejfkorps på Als.

Aarøes strejfkorps var blevet grundlagt i marts 1864 som en let, rørlig enhed med den opgave at rekognoscere og slå til bag fjendens linjer. Korpsets kommandant var infanterikaptajn Aarøe – en veteran fra Treårskrigen. Det første kompagni blev ledet af løjtnant ved Kalmar-regimentet Friherre Hugo Raab og bestod for en stor del af nordiske frivillige. Det var dette strejfkorps, den 25-årige maskinist Robert Söderlund fra Åbo sluttede sig til. Han meldte sig den 10. marts og blev menig i strejfkorpset.³¹

Før Dybbølslaget havde strejfkorpset udført et antal angreb mod preussiske mål. Strejfkorpset var upopulært blandt tyskerne. Det blev ikke opfattet som en almindelig enhed men som en partisanbånd. Desuden var de deltagende svenskere – af udenrigspolitiske årsager – en torn i øjet på tyskerne.³² Det vides ikke, om Söderlund deltog i aktionerne. Derimod findes der et notat om, at han den 31. juli 1864 efter egen begæring blev bevilget afsked fra den danske hær.³³ Under våbenhvilen fik strejfkorpset forstærkning fra andre omorganiserede regimente. Det nordiske indslag blev stærkt. Korpsset kom dog til at spille en forholdsvis tilbagetrukket rolle, efter at fjendtlighederne blev genoptaget. Der findes heller ingen oplysninger om Saxbergs og Roos' militære »bedrifter«. Deres tjeneste ophørte den 22. august 1864, d.v.s. samme dag, Aarøes strejfkorps blev opløst.

Menig H. Forssell fra Helsingfors gjorde tjeneste i det 10. regiment på Als, og han fik sin »ilddåb« den dag, fjendtlighederne igen brød ud. Det næste mål i den preussiske strategi var nemlig Als. Natten til den 29. juni gik de preussiske tropper over Als Sund i et angreb, som

Soldater i krigen 1864. Fotos i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

kunne være endt med en katastrofe for dem, da »Rolf Krake« befandt sig i sundet parat til at skyde landgangsfartøjerne i sænk. En misforståelse førte dog til, at panserskibet trak sig tilbage, og preussernes offensiv kunne fortsætte. Trods heltemodigt forsvar kunne danskerne ikke holde Als, men måtte den 1. juli retirere til Fyn. Forssell bestod sin ildprøve med hæder. Bataljonchefen kaptajn O. Vaupell roste finens indsats i striden. De danske tab i døde, sårede og tilfangetagne blev 3.000, mens preusserne kun mistede 300.³⁴

De danske stillinger i Nordjylland blev også mere og mere trængt af fjenden. Allerede før våbenstilstandens ophør var en stor del af den danske styrke blevet overført til Fyn for at deltage i forsvaret dér. Blandt de evakuerede var det 21. regiment og menig Boxberg. Resten af de danske tropper forsøgte at gøre sig gældende mod fjendens overmagt, men den 10. juli besluttede den danske militærledelse sig til at samle hele hæren til Frederikshavn for evakuering til Fyn. Hele Jylland befandt sig i preussernes og østrigernes hænder.

Det danske forsvar – ca. 40.000 mand – blev nu koncentreret på Fyn, som var preussernes næste mål. Finnernes enheder var stadig mobiliserede, men i nogen egentlige kampe nåede de ikke mere at deltage. De danske militærfolk ville slås, men politikerne ville have fred. Den 12. juli bad en nyudnævnt dansk regering om fred. Der blev indført våbenhvile den 20. juli, og ved månedsskiftet påbegyndtes fredsforhandlingerne i Wien.

Danmark havde tabt krigen. Sanmark havde en klar opfattelse af

årsagen: Danskerne var underlegne ikke kun i antal men også i artilleri og teknisk udrustning. Deres gammeldags forladere kunne ikke måle sig med det moderne preussiske tændnålsgevær.³⁵

Lazaretter og krigsfangenskab

De feltsanitære forhold var i princippet ikke værre i Danmark end i andre lande. Det værste var, at skydevåbnenes ildstyrke var blevet overordentlig meget større samtidig med, at den militære strategi var forblevet uændret – med ufattelig blodsudgydelse til følge. Lægemedkunsten kendte endnu kun lidt til bakterier og sårinfektioner. Amputeringskniven eller -saven var ofte lægernes eneste redskab, og operationerne blev udført i hast, ofte under uhygiejniske forhold.

Den kugle, der ramte Liikanen, var gået igennem det højre lår og havde beskadiget senerne, men kun rørt benet ubetydeligt. Soldaten, som hjalp Liikanen fra slagmarken, blev selv såret af preussernes granatild, og finnen blev liggende på torvet i Sønderborg. Feltpolitiet samlede de sårede op fra torvet. Liikanen blev i en sygetransportvogn ført til Høruphav, hvor det norske dampskib »Nordenstjerna« tog ca. 500 sårede ombord for at føre dem til København. Her var der en sengekapacitet på 9.000, og her skulle de alvorligt skadede samles til behandling.³⁶

»Jeg kan ikke glemme det uhyggelige syn, som mødte mig ombord på damperen, hvor såvel gulvet og bænkene i salonen var optaget af sårede. Major Schack lå ved siden af mig. Han havde fået en kugle i brystet. På den anden side af mig lå en blodig mand med skadet næse og lårben. Manden blev efter nogen tids forløb så rask, at han kunne besøge mig under min sygdom. Han sagde, at han havde været forstærkningsmand og kusk hos en godsejer«.³⁷

Det viste sig, at af de to finske sårede havde Carlsson forholdsvis lette skader, og han kunne vende tilbage til sin enhed i juni. Det var værre med Liikanen. Han blev først behandlet i Artilleriskolens lokaler på Christianshavn. Han var allerede i bedring og havde fået orlov fra militærtjenesten, da der gik betændelse i benet. Diagnosen lød ifølge Åbo Underrættelser: »Liikanens i almindelighed spinkle legemsbygning og urolige, sensible sindelag«. Lægerne behandlede ham med kloroform og lapis og kunne ikke garantere for, at han ville klare krisen.³⁸ Liikanen lå faktisk for døden, før han lidt efter lidt blev

Soldater på lazaret efter slagene i 1864. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Strandbatteri ved Dybbøl-skanserne 1864. Foto i Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

bedre, dog med men for livet. Om sommeren kunne han overføres til landkadetakademiets lokaliteter i Bredgade og i slutningen af 1864 flytte til privat indkvartering og færdes ude på krykker. Trods andres kritik mod de danske militærpsygehusers brug af dårligt uddannet personale, så var Liikanen tilfreds med sin behandling, ikke mindst fordi hustruen til artilleriskolens chef, fru Ottilia Glahn havde passet og plejet ham som sin egen søn.³⁹

* * *

Blandt de 8.000 danske krigsfanger, der måtte gå den tunge vej til en af de 19 fangelejre i Preussen eller Østrig, var sekondløjtnant Anton Sanmark. Hans destination blev Graudenz i Østpreussen (nu Polen). 8 officerer og 347 menige kom til Graudenz, blandt dem flere svenskere, som i lighed med Sanmark var taget til fange ved Dybbøl. Behandlingen af de danske krigsfanger var i hovedsagen god. Derimod klagede de svenske fanger f.eks. i Festung Casel i Breslau over dårlig behandling. Dette beroede på, at man fra tysk side ikke anså de svenske frivillige for ordinære soldater eller krigsfanger.

Tværtimod blev svenskerne, især dem fra Aarøes strejfkorps, kaldt »dilettanter« og »røvere«. En tid lang blev svenskerne holdt adskilt

fra danskerne, indtil Bismarck meddelte, at de skulle anses for normale krigsfanger.⁴⁰

Sanmark var i fangelejrens annaler indført som finne fra »Helsingfors, Finnland«. I et brev til sine forældre af den 25. april 1864 fortalte Sanmark, at han umiddelbart efter tilfangetagelsen var blevet foreulempet af preussiske soldater. Han havde dog protesteret hos en preussisk officer, som hurtigt havde fået gjort en ende på soldaternes dårlige opførsel. Ellers blev fangerne under turen fra Dybbøl over Flensborg, Hamburg og Berlin til Graudentz behandlet meget godt. I Flensborg forsynede de dansksindede indbyggere fangerne med skjorter, strømper osv. »I Berlin var vi genstand for stor opmærksomhed fra de preussiske gardeofficerer, som formeligen overøste os med komplimenter«. Undtagelsen var Altona, »hvor pøbelen håned os«. ⁴¹

Graudentz var en gammeldags fæstning ved floden Weichsel. Mandskabet blev indlogeret i 12 hytter (ca. 30 i hver), mens officererne delte et par små værelser. De menige udførte reparationsarbejder i fortet eller arbejdede på de nærliggende marker og høenge. Forholdet mellem officererne var godt, behandlingen fair og bevogtningen let. Fangerne kunne være flygtet, men gjorde det ikke trods alle fristelser, fordi de havde givet deres æresord. Ifølge Sanmark var det største problem ensformigheden, som man forsøgte at overvinde med at promenere, nyde naturen, spille kort og slå kegler. De danske konsuler i Leipzig og Danzig holdt regelmæssigt kontakt med fangerne. I september 1864 blev Sanmark fri.⁴²

Epilog

Våbenhvilen mellem Kongeriget Danmark og de tyske allierede Preussen og Østrig trådte i kraft den 20. juli, mens fredsforhandlingerne i Wien blev afsluttet den 30. oktober. Fredstraktaten blev godkendt af Folketinget den 9. november og underskrevet af kong Christian IX den 12. november 1864. Krigen kostede Danmark hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg. Landet blev forvandlet fra en helstat til en nationalstat.

Umiddelbart efter våbenhvilens ikrafttræden indledtes demobiliseringen af den danske hær og hjemsendelsen af soldaterne, også af de frivillige. En efter en forlod også finnerne Danmark. Menige og underofficerer forlod tjenesten mellem 22. august og 27. september. Nogle af dem vendte aldrig tilbage til Finland. Dahlroos, Elenius og

Saxberg blev vistnok i Sverige, men deres videre skæbne er ukendt. Forssell derimod blev i Stockholm, hvor han ernærede sig som bogholder og desuden stiftede familie. Han døde juleaften 1876. Boxberg vendte tilbage til Helsingfors, hvor han grundlagde en privat handelsskole. Roos slog sig ned som bogholder i Åbo, mens Söderlund fik arbejde som arbejdsleder i Viborg landkommune.⁴³

Vi ved mere om officererne: K. O. Carlsson modtog den 1. september fra det danske krigsministerium en skrivelse, som indeholdt hans afskedigelse og en tak for god og trofast tjeneste. Carlsson havde i den sidste tid gjort tjeneste på Fyns vestkyst. Han forlod Danmark og blev derefter en tid i Stockholm, inden hans skæbne førte ham til Uleåborg, hvor han blev valgt til rådmand. På det tidspunkt befandt Estlander sig allerede i den svenske hovedstad, hvortil også Sanmark tog sig efter at have forladt fangelejren i begyndelsen af september. Det fremgår nemlig af et brev fra Estlander til Liikanen, dateret den 12. september, at de var i Stockholm alle tre lige netop den dag, han selv rejste over til Finland. Sanmark fulgte snart efter.

For Estlander blev eventyret en skuffelse; han fik ingen Dannebrogordenen eller noget spændende at fortælle sine børnebørn. Derimod fik Sanmark den 6. oktober ridderkorset af Dannebrogss tredje klasse. Han genoptog sit gamle erhverv som skovrider, mens Estlander begyndte at arbejde på Föreningsbanken. De talte nødig om krigen. Minderne var ikke udelt positive. Den ene havde været krigsfange, den anden havde ikke fået ilddåben, hvilket onde tunger talte om. Tiden lægede dog sårene, og Estlander blev f.eks. af sine kollegaer kærligt kaldt »Majoren«. Ro og fred prægede resten af disse frivilliges liv.⁴⁴

Den, der kom til at stå som symbolet for de finske frivillige, var Liikanen. Hans skade holdt ham tilbage i København indtil maj 1865. I denne tid kom han sammen med danske politikere og kunstnere. Også det officielle Danmark huskede ham; den 18. maj 1864 blev han forfremmet til sekondløjtnant og den 11. november udnævnt til ridder af Dannebrogordenen. Som invalid fik han desuden bevilget den s.k. Hædersgave, den danske stats pension for livstid. Den 18. maj 1865 fik han sit afskedsbrev fra krigsministeriet og den 26. skete afrejsen. Den 5. juni 1865 ankom han med skibet »Grefve Berg« til Åbo. Liikanen fik ansættelse som kæmner i Hypotekbanken, hvor han arbejdede resten af sit liv. Hans interesse for de nationale forhold formindskedes ikke med årene, tværtimod blev han engageret i den finsk-nationale bevægelse i sit hjemland. I 1914 – da Danmark fejrede 50-året for

krigen i 1864 – blev Liikanen inviteret til København, hvor han fik lejlighed til at hilse på kongen. Inden sin død fik han endnu som et slutfacit på sit ideologiske hverv lov til at opleve Finlands selvstændighed 1917 og genforeningen af Slesvig 1920. Da Herman Liikanen døde i 1926, var bl.a. den danske, ungarske og italienske ambassade i Finland repræsenteret ved begravelsen for at hædre mindet om nationalisten og internationalisten, den sidste finske frivillige.⁴⁵

* * *

Hvordan var så de elleve finske frivilliges indsats i den dansk-tyske krig? For nogles vedkommende forblev indsatsen anonym, mens andre bedre kunne hævde sig. Vitterlig behøvede ingen skamme sig over sin indsats. Men de var trods alt kun elleve i en hær på titusinder! Militær-strategisk måtte indsatsen blive begrænset, hvor godt de end gjorde deres pligt, hvor meget blod de end udgød, hvor svære strabadser de end udstod og hvor mange tapperhedsmedaljer de end fortjente.

Men krig kan være mere end blot koldt stål. Den handler om symboler, værdsættelse, loyalitet, erfaringer. De finske frivillige tog med sig hjem billeder af et Danmark i krig, af danske soldater, der tappert udholdt miseren i forsvaret af deres fædreland – men også af hverdagslivet, især folket i Danmark. Disse billeder blev formidlet gennem de finske aviser videre til et bredere publikum i Finland. Mindet om de nordiske frivillige blev officielt manifesteret ved rejsningen af mindesmærket ved Kastellet i København og obeliskene nede ved Dybbøl Banke. Men det levede også videre i menneskenes hukommelse. Da godt og vel 1.000 danskere drog til Finland for at bistå finnerne i vinterkrigen 1939-40, havde mange på deres læber: »Vi husker 1864«.

NOTER

1. Estlander, B.: *Finländska frivillige i danska kriget 1864*, Helsingfors 1926 s. 79.
2. For den historiske baggrund, se f.eks. Christiansen, John & Stevnsborg, Henrik; 1864 – fra helstat til nationalstat, København 1998; Klinge, Matti: *Finlands historia 3*, Helsingfors 1996. I 1860'erne bestod forsvaret i Finland af 10.000 russiske og 3500 finske soldater. Værnepligt indførtes først 1881.
3. Helsingfors Dagblad 19.2.1864 (Avi-

- sen skrev flere analyser om Danmark i løbet af 1864), se tillige f.eks. Åbo Underrättelser 10.5.1864.
4. Klinge, Matti: Krig, konst och kvinnor, Helsingfors 1997 s. 24ff; Paavolainen, Jaakko: »First-generation Finnish-Americans Serve the United States«, Old Friends-Strong Ties, Niite-maa, Vilho i.a. (ed) Vaasa 1976 s. 235.
 5. Den dansk-tydske Krig 1864 I del. Udgivet af generalstaben 1890, Khv 1890 s. 159.
 6. »... Adjudant ved Skarpskytterne, fabrikanter A. W. Møller, »de svenske frivilliges factorum«, som bor i værelset ved siden af mit og som har været med og de andre finner til stort gavn«. – Rudolf Estlander i Estlander 1926 s. 96.
 7. Hanson, H. A.: For Nordens Frihed, 1919 s. 20. Åbo Underrättelser 10.5.1864; Fædrelandet 1.4.1864 – Angående honorærkonsulerne, se Unio Sarlin: Corps consulaire en Finlande I 1719-1917, Turku 1972.
 8. Der meldte sig desuden 2 briter og 1 schweizer (1864 – et hundredaarsminde. Red. M. Friis-Møller&Ernst Mentze. København 1963 s. 264). I Den dansk-tydske Krig 1864 II del. Udgivet af generalstaben 1891, omtales Sanmark og Carlsson som svenskere, s. 398, bilag s. 110.
 9. Muller, C.H: Svenska frivilliga i dansk-tyska kriget 1864. Nordisk krigshistorisk studiefärd 1963.
 10. Estlander 1926 passim.
 11. Generalguvernørens rejste tiltale mod redaktøren af Åbo Underrättelser, J. V. Lilja, for en artikel 2.1.1864 om situationen i Polen. Generalguvernørens arkiv 1855-1890 (RA 313, Nro 49) ss. 188-189. Riksarkivet, Helsingfors.
 12. Personalialia over de øvrige frivillige d.v.s. ud over Liikanen: Rudolf Josef Estlander: født 1838 i Lappfjärd i Österbotten, hvor faderen J. J. Estlander var sognepræst. Rudolf tog studentereksamen 1857 og flyttede efter forældrenes død til Helsingfors. Studierne smagte ikke, og i februar 1864 rejste Estlander til Danmark for at deltage i den dansk-tyske krig. Han blev hjemsendt samme efterår som sekondløjtnant. Han fuldførte aldrig

sine studier, men fik ansættelse som kasserer på Föreningsbankens hovedkontor i Helsingfors. Han døde 1880 af hjerteslag, 42 år gammel. Anton Sanmark, født 1829, var søn af kæmneren Carl Anton S. ved poststyrelsen i Helsingfors. Hans mor var født Nykopp. Han gennemgik kadetuddannelsen i Fredrikshamn og gjorde nogle år tjeneste ved den finske sapørbataljon, en russisk enhed i Helsingfors. I 1861 fik han efter egen begæring afsked med løjtnantgrad for at indlede en karriere inden for forsvæsenet, d.v.s. han blev inspektør for statskovhugsten i Kuortane. Den dansk-tyske krig førte ham ud i felten med kampene ved Dybbøl og fangenskab i Graudenz som erfaringer. Efter hjemkomsten genoptog han sit erhverv som skovrider i Enare og senere Ruovesi, hvor han giftede sig. Han døde 1897. Knut Oskar Carlsson var født 1835 i Kumo. Han var søn af jagtfoged og klapperfører Otto Bernhard C. Han havde gjort tjeneste som færrik ved Åbo inddelte skarpskyttebataljon, hvorfra han fik sin afsked. Han havde også prøvet sig frem i skuespillerfaget. Efter krigen 1864 slog han sig ned i Uleåborg, hvor han blev rådmænd. Han døde ugift 1906. Erik Henrik Dahlroos var født 1834 i en husmandsfamilie i Vittis bofjärd. Han havde gjort tjeneste som ældre underofficer i Åbo bataljon og fik sergentgraden i den dansk-tyske krig. Efter 1864 vendte han ikke tilbage til Finland, men blev formodentlig i Sverige. Hans videre skæbne er ukendt. Jakob Mauritz Elenius (f. 1834) var søn af Erik Elenius, kantor og klokker i Maxmo. Han havde været yngre underofficer i 2. Vasa bataljon. I den danske krig havde han korporalsgrad. Han vendte ikke tilbage til Finland. Vi kender ikke hans senere skæbne. Herman Johan Vilhelm Boxberg, født 1835 i Helsingfors, var søn af Herman B., fhv. kvartermester i 2. finske søkvi-page. Han var student, da han tog med til den dansk-tyske krig. Efter hjemkomsten til Finland blev han lærer ved Privata handelsskolan i Helsingfors, hvor han også døde

1887. Boxberg var gift. *Johan Henrik Forssell*, blev født 1840 i en købmandsfamilie i Helsingfors. Før den danske krig var han grundejer. Efter krigen bosatte han sig i Sverige, hvor han ernærede sig selv og sin familie som bogholder. Han døde 1876 i Stockholm. *Johan Mikael Roos* var født 1842 i Luvia, faderen var klokker. Han arbejdede som kommis og handelsrejsende. Efter krigen var han ansat som bogholder i Åbo. Han var ugift ved sin død 1877. *Fredrik Saxberg*, f. 1843, var søn af en husmand i Vittisbofjärd. Han ernærede sig som kommis og handelsrejsende. Hans skæbne efter den danske krig er ukendt. Han vendte dog ikke tilbage til Finland, men blev sandsynligvis i Sverige. *Johan Robert Söderlund*, var født 1841 i Åbo, faderen Anders S. var sømand. *Johan Robert* var maskinist. Efter krigen vendte han tilbage til Finland, hvor han fungerede som arbejdsleder. Han var gift. Han gik bort 1910 i Viborg landkommune. – *Estlander* 1926 passim. – *Backström* 1993 s 154 ff.
13. Mattila, Jukka I: »Herman Liikanen – Italiaa yhdistämässä ja Tanskaa puolestamassa (Herman Liikanen – enar Italien och försvarar Danmark), Suomen sotilas Nr. 2 1998, s. 22-23.
 14. »Anton Sanmarks brevsamlingar«, citat i *Estlander* 1926 s. 100.
 15. *Ibid.*
 16. R. *Estlanders* brev til broderen C. G. *Estlander* af den 10.4.1864, citat i *Estlander* 1926, s. 91.
 17. ÅU 13.3., 31.3.1864, *Estlander* 1926 s. 92ff, Möller, A. W.: *Berättelser från 1864 års danska krig samt om däri deltagande svenska, norska och finska frivilliga*, Jönköping 1865 s. 137; 1864 – et hundred aarsminde. Red. M. Friis Möller & Ernst Mentze. Martins forlag, Kbhv. 1963, s. 269-270.
 18. ÅU 26.4., 10.5.1864; *Fædrelandet* 12.4.1864.
 19. R. *Estlanders* brev til sin bror C. G. *Estlander* 10.4. og 11.5.1864; A. Sanmarks brev til broderen C. G. Sanmark 30.3.1864 og til svogeren A. A. Thesleff 18.4.1864, citeret i *Estlander* 1926 s. 95ff.
 20. »Sanmarks brev til Thesleff 18.4.1864«, citat i *Estlander* 1926 ss. 103-104.
 21. Sanmarks brev til *Helsingfors Dagblad* 12.4.1864, publiceret 1.5.1864.
 22. »Rolig og uforfærdet passede han sin tjeneste i tur med regimentets andre løjtnanter og ligesom han stedse nød kammeraternes sympati, forstod han også at vinde mandskabets hengivenhed og sætte sig i respekt hos dem, han var sat at kommandere over«, skrev en dansk kollega, kaptajn H.A. Hanson langt senere om Carlsson. Hanson 1919 s. 23.
 23. Premierløjtnant Gandils rapport 8.5.1864. Forsvarets arkiver, 1864 Dybbøl. Rigsarkivet. – I ovennævnte brev til Thesleff 18.4.1864 indrømmede Sanmark visse sprogproblemer, *Estlander* 1926 s. 103.
 24. Brev fra Herman Liikanen 23.4.1864, gengivet af *Helsingfors Dagblad* 1.5.1864.
 25. Sanmarks brev til *Helsingfors Dagblad* 12.4.1864, publiceret 1.5.1864.
 26. K. O. Carlssons brev blev gengivet i *Helsingfors Dagblad* 3.5.1864.
 27. Oberstløjtnant Falkenskjolds rapport 27.10.1864, Forsvarets arkiver, 1864 Dybbøl, Rigsarkivet; Hanson 1919 s. 25.
 28. Sanmarks brev til forældrene 25.4.1864, gengivet i *Helsingfors Dagblad* 18.5.1864.
 29. Liikanens brevkoncept til E. Linder 23.4.1864, Herman Liikanens arkiv, Rigsarkivet, Helsingfors. – Brevet publiceret i bearbejdet version i *Helsingfors Dagblad* 1.5.1864. »Dybbøl – rapport af kaptan Moltke«, Forsvarets arkiver 1864, Rigsarkivet.
 30. ÅU 10.5.1864.
 31. »Stambog for kapt. Aaroes Korps«, Forsvarets arkiver 1864, Rigsarkivet – om strejfkorpset f.eks. Hanson 1919 s. 25ff.
 32. Muller 1963 s.
 33. »Aarøes Strejfkorps' arkiv«, Forsvarets arkiver 1864, Rigsarkivet.
 34. ÅU 23.7.1864, Christensen & Stevnborg 1998 s. 107ff.
 35. Sanmarks brev til forældrene 25.4.1864, *Helsingfors Dagblad* 18.5.1864.

36. Liikanens beretning, publiceret i Helsingfors Dagblad 1.5.1864. Se også Christensen & Stevnsborg 1998 s. 107ff.
37. Liikanens erindringer 50 år efter krigen, gengivet i Dagbladet 16.4.1914.
38. ÅU 5.7.1864.
39. Liikanens dagbog 7.7.1864, Herman Liikanens arkiv, Riksarkivet, Helsingfors - De sk. sygevogtere omtales i Christensen & Stevnsborg 1998 s. 106.
40. Muller 1963 s. 5.
41. Sanmarks ovennævnte brev 25.4.1864, Helsingfors 18.5.1864.
42. Beretning om besøg hos danske fan-ger i tyske fæstninger 10.9.1864; feltpræst Ludvig Wagner, »Krigsfanger Graudentz«. Forsvarets arkiver 1864, Rigsarkivet. - Sanmarks brev 25.4.1864, Helsingfors Dagblad 18.5.1864.
43. Söderlund blev bevilget afsked 31.7., men hjemsendt 22.8., Roos og Saxberg en dag senere, Boxberg 26.8., Dahlros og Elenius 31.8. samt Forssell 27.9. Müller 1865 s. 137. Backström 1993, s. 154-156.
44. Hansson 1919 s. 24. Estlander 1926 passim.
45. Estlander 1926 s. 115ff.

»Ædruelighedens Præsteskab«

Afholdsbevægelsen i Nordslesvig
fra 1883 til Genforeningen

af BJARNE KJÆR CHRISTENSEN

Afholdsbevægelsen var i tiden frem til første verdenskrig en af de største »folkelige bevægelser«. Syd for Kongeåen holdt den sit indtog i 1883. Cand. mag. Bjarne Kjær Christensen, Middelfart, beretter her om bevægelsens to sider i Nordslesvig. På den ene side stod Good Templarne, som koncentrerede sig om selve afholdssagen og det enkelte menneske, og som søgte at holde sig fri af de nationale modsætninger. På den anden side stod »Nordslesvigs Afholdsforening«, som havde en dansk-national karakter, og som virkede mere udadvendt i forsøg på at påvirke myndigheder og befolkning.

Afholdsbevægelsen etablerede sig i Danmark omkring 1880. I tilknytning til de religiøse, sekteriske bevægelser der i denne periode var i gang med at få fodfæste i Skandinavien, havde der allerede været flere forsøg på at etablere et afholdsarbejde. I 1879 lykkedes det både metodisterne og kvækerne at danne afholdsforeninger, og disse blev i 1881 slået sammen til »Danmarks Totalafholdsforening«, der senere kom til at hedde »Danmarks Afholdsforening«. Udgangspunktet var, at der skulle arbejdes på et både kristeligt og folkeligt grundlag, og efterhånden kom man til at arbejde på tre fronter; personlig afholdenhed, oplysningsarbejde og påvirkning af lovgivningen.¹

En anden væsentlig del af det danske afholdsarbejde kom til at foregå i de logebaserede organiseringer (Independent Order of Good Templars – I.O.G.T.). Inspirationen var også her »oversøisk«, idet bevægelsen havde sit udspring i Amerika og gennem en årrække bevægede sig over England til Skandinavien for at etablere sig i Danmark i 1880 med oprettelsen af den første loge i København, og med stiftelsen af en dansk Storloge (reelt en landsorganisation) i 1882.

En logebaseret afholdsbevægelse som I.O.G.T. havde den fordel, at der arbejdedes i forholdsvis små, lukkede enheder, hvilket gav medlemmerne en ofte fornøden sikkerhed for, at ikke alle og enhver havde en indsigt i, hvad det var for en organisation man var tilknyttet –

et forhold der kunne være væsentligt i et samfund der generelt betragtede alkoholen som en naturlig del af det sociale liv, og som kun i ringe udstrækning havde forståelse for tiltag der søgte at begrænse mulighederne for at indtage denne »menneskeret«.

Desuden var de små loger, der som regel ikke havde mere end højst 50 medlemmer, med til at skabe en »familiefornemmelse« hvilket understregedes af, at man i logesammenhænge kaldte hinanden »brødre« og »søstre«. Også antallet af embedsposter var med til at fastholde logemedlemmerne, idet der kvartalsvis skulle besættes 12-13 embedsposter. Der var altså rigelige chancer for at blive inddraget i den ansvars- og pligtmæssige del af arbejdet i logen.

Til gengæld forekom den lukkede form med fastlagte ceremonier, regalier, gradsystemer, logelokalets opbygning o.s.v. mange fremmedartet, og selvom man i I.O.G.T. havde kristendommen som en grundpille i fundamentet, havde de fleste danske præster kraftige forbehold overfor de »mystiske« sider af bevægelsen.

Udover kampen mod alkoholen havde den logebaserede afholdsbevægelse tanken om et »verdensomspændende broderskab« indbygget i sit »koncept«. Men allerede i 1876 blev I.O.G.T. splittet op i to grene – en amerikansk (den hickmanske) og en engelsk (den malinske) – på spørgsmålet om hvorvidt »negre« burde optages i »hvide« loger. Der var således to konkurrerende grene i bevægelsen, da den etableredes i Danmark. Den første loge i København »Tempelherren« var udsprunget af den engelske gren, men allerede kort efter – i maj 1881 – lykkedes det den amerikanske gren at oprette en loge »Nordlyset« – ligeledes i København.

I. Good Templar-bevægelsen i Nordslesvig

Det blev den amerikanske gren af I.O.G.T., der først overskred Konge-grænsen. Den 12. juli 1883 stiftedes den første loge »Pioneren« nr. 1 i Haderslev af chefen for den danske storloge af den hickmanske gren Alphonzo J. Andersen samt en udsending fra den svenske storloge Ferdinand de Rou, der var udnævnt som »Høj Ædle Øverste Templars« (d.v.s. verdenschefens) distrikt-deputerede i Tyskland. Opgaven var at sørge for, at man fik foden indenfor i Det tyske Rige, og en åbenlys indgang hertil havde man genne. Jordslesvig.²

Logen i Haderslev havde tilladelse til at anvende dansk som forretningssprog. Da sagen i starten kun gik ganske langsomt fremad har

Nordslesvigs Good Templar.

Tidende for Adruelighedens Fremme.

Nr. 1.

Flensborg, Søndag den 24. Juni.

1. Hæft.

Den nordslesvigske storloge »Tysklands Storloge I« begyndte allerede 1888 udgivelsen af et foreningsblad. Udover at bringe meddelelser om møder og interne forhold var bladet spækket med opbyggelige artikler og med oplysninger om afholdsarbejdet i den ganske verden – i god tråd med I.O.G.T.s »verdenskoncept«.

det været naturligt og praktisk, at de nordslesvigske loger stiftede sig til Danmarks Storloge. Dette betød imidlertid, at man ikke havde direkte forbindelse med verdenslogen, og da man efterhånden fik flere og flere henvendelser fra tysktalende kredse, som ønskede at være medlemmer, anmodede man i 1886 Anton Schmidt, som var en af de meget aktive I.O.G.T.-medlemmer i Danmark, og som samtidig havde et godt kendskab til de nordslesvigske forhold fordi han selv var opvokset i området, om at henvende sig direkte til verdenslogen med en anmodning om, dels at give adgang til verdenslogemødet for Victor Holm. Heri i forvejen var specialdeputeret for Danmark, men nu også som repræsentant for Tyskland – d.v.s. reelt som repræsentant for de nordslesvigske loger, og dels for at få tilsendt materiale i form af chartere, ritualer, konstitutioner og sange på tysk, således at man havde mulighed for at imødekomme de tysktalende medlemmer. Verdenslogen efterkom nordslesvigernes anmodning og krævede samtidig, at de nordslesvigske loger skulle stå direkte under verdenslogen.³ Dette må ses som et udtryk for, at verdenslogen anerkendte den funktion som »banebrydere« for etableringen af I.O.G.T. i det tyske kejserrige, som de nordslesvigske loger kunne udgøre.

Stiftelsen af Tysklands Storloge I

Ved årsskiftet 1887/88 bestod ordenen af 18 loger og knap 600 medlemmer, hvilket størrelsesmæssigt muliggjorde stiftelsen af en storloge i Nordslesvig. Stiftelsen af Tysklands Storloge I – med dansk forretningsprog – fandt sted den 13. februar 1888 i Aabenraa.⁴ Forholdsvist hurtigt derefter kunne man den 24. juni samme år udsende et prøve-nummer af »Nordslesvigs Good Templar« under redaktion af J. Kleemeyer, Flensborg. Heri forklares udgivelsen af et blad med vigtig-

heden af at være i besiddelse af et organ, der kunne udbrede bevægelsens tanker og arbejde, og som samtidig kunne fungere som meddelelsesorgan de enkelte loger imellem – og ikke mindst mellem storlogen og de underordnede loger. På dette tidspunkt bestod bevægelsen af 22 loger med 732 medlemmer, hvoraf en loge – loge nr. 13 »Familiens Lykke« i Kværs – foreløbig havde indstillet arbejdet. At logearbejdet var indstillet i kortere eller længere perioder har ikke været så usædvanligt – især i de mindre byer, for der er næppe tvivl om, at man mange steder har haft svært ved at få sig etableret.

Stiftelsen af Tysklands Storloge II

Slesvig-området blev opdelt i fire distrikter, men der er på dette tidspunkt kun én loge i det fjerde slesvigske distrikt. Det drejer sig om loge nr. 20 »Digynia«, der som tilholdssted havde Flensborg. »Digynia« var stiftet den 9. oktober 1887 som den første loge i Slesvig med tysk som forretningssprog.⁵ Ifølge »Nordslesvigs Good Templar« gik det lidt trægt i begyndelsen, men efter ca. 8 måneders arbejde var logen den medlemsmæssigt største under Tysklands Storloge I, og man overvejede endvidere at stifte endnu en underordnet loge i Flensborg.

Mindre end to år efter stiftelsen af den første tysksprogede loge kunne man den 6. oktober 1889 stifte Tysklands Storloge II – eller rettere: Deutschlands Grossloge II – med 9 loger og 194 medlemmer. Logerne lå udover i Flensborg bl.a. i Graasten, Tønder og Aabenraa. Med andre ord har kriteriet for hvilken storloge de enkelte loger skulle tilhøre, i højere grad været det forretningssprog man har anvendt i den underordnede loge end det har været logens geografiske placering.

Året efter begyndte man med 13 loger og 386 medlemmer udgivelsen af et foreningsblad »Familienglück« der senere overtoges af Storlogen og fik navnet »Deutscher Gut-Templar«. De første år stod man i god kontakt med den dansksprogede del af bevægelsen, og man brugte også i nogen udstrækning »N.G.T.« som meddelelsesorgan, ligesom der op til »Deutschlands Grossloge II«'s årsmøde i 1892 blev stillet forslag om, at de to storlogers organer skulle have fælles redaktion.⁶ Det virker dog som om der forholdsvis tidligt opstod nogle gnidninger mellem den tyske og den danske del af bevægelsen. Man havde f.eks. på et ekstraordinært storlogemøde i Bredebro i december

Fortegnelse over Løger af I. O. G. T. i Slesvig.

	Nr.	Navn.	Sted.	Medlems- antal.	Mødetid.	Loge-Deput. Adresse.
Første Slesvigke Distrikt. D. D. P. Christensen, Haderslev.	1	„Bioneren“	Haderslev	60	Lørdag Kl. 8	Lauriø Møller, Haderslev.
	5	„Arbejbernes Støtte“	Fjellstrup	18	Søndag „ 7	H. P. Petersen, Sillerup pr. Fjellstrup.
	7	„Hjemmet“	S. Wilsstrup	9	Søndag „ 8	H. Janßen, S. Wilsstrup pr. Haderslev.
	8	„Reform“	Haderslev	62	Lørdag „ 8	Jes Fris, Haderslev.
	9	„Børnet“	Hødding	19	Lørdag „ 8	H. Janßen, Hødding.
	10	„Fælles Haab“	Tyrstrup	23	Lørdag „ 8 1/2	Peter Eggert, Tyrstrup pr. Kristiansfeldt.
Andet Slesvigke Distrikt. D. D. S. Hageborn, Stærbo.	15	„Samfundets Støtte“	Støpping	11		Chr. Rjer, Tøpstrup pr. Sommerled.
	17	„Morgengry“	Stærbo	17	Lørdag „ 8	M. S. Petersen, Høved pr. Ørsø.
	18	„Fremad“	Stærboet	77	Søndag „ 4	O. F. Schæffer, Stærbo.
	19	„Hjemmets Fjeb“	Arrild	24	Søndag „ 4	Christen Thomsen, Arrild.
	21	„Støt os vel“	Løgumkloster	60	Søndag „ 4	C. J. Møller, Løgumkloster.
	23	„Immanuel“	Brede	32	Søndag „ 4	Chr. Mausmann, Brede pr. Bredebro.
Tredje Slesvigke Distrikt. Sorterer birect under Storlogen.	3	„Haabel“	Aabenraa	68	Lørdag „ 8	H. A. Wind, Aabenraa.
	6	„Enighedens Fremme“	Uge	26	Lørdag „ 8	M. Mathiesen, Jordlar.
	11	„Sorgenfri“	Graasten	23	Mandag „ 8	E. A. Berg, Graasten.
	12	„Fredens Hjem“	Lombøl	41	Lørdag „ 8	Jørgen Jørgensen, Lombøl pr. Fjelløb.
	13	„Familiens Lykke“	Støer	14		Foreløbig indstillet Arbejde.
	14	„Kærlighedens Hjem“	Vejlirkeby	25	Lørdag „ 8	William Andersen, Vejlrirkeby.
Fjerde Slesvigke Distrikt. D. D. A. Carstensen, Flensborg.	22	„Famny“	Lombøl	13	Søndag „ 4	P. P. Duch, Uderup.
	24	„Sejrens Haab“	Kingenæs	21	Søndag „ 5	Ewald Christensen, Graasten.
	25	„Saabets Sijerne“	Stubbet	17	Lørdag „ 8	M. Schulz, Kollum pr. Aabenraa.
	20	„Digynia“	Flensborg	72	Lørdag „ 8	Kentler R. Petersen, Flensborg, Jolmen.

En gang i kvartalet blev der i »N.G.T.« bragt en logefortegnelse med oplysninger om logenavn, hjemsted, medlemstal, mødetid og loge-deputerede. Endvidere var der angivet, hvilket distrikt logen var tilknyttet. Fortegnelsen er fra juni 1888, og som det ses var det kun logen »Digynia« i Flensborg der var tilknyttet det fjerde distrikt. Til gengæld var logen en af de største og i årene efter oprettedes der flere løger i Flensborg. Med stiftelsen af »Deutschlands Grossloge II« i 1889 blev det i højere grad logens forretningsssprog, der blev afgørende for, hvilken storloge de enkelte løger hørte til. Logefortegnelsen viser også, at der i nogle af småbyerne var ganske få medlemmer, og som det ses har loge nr. 13 »Familiens Lykke« i Kværns indstillet arbejdet, ligesom der i fortegnelsen mangler flere logenumre, hvilket kunne tyde på, at man nogle steder helt havde nedlagt logerne.

1890 flere sager, hvor stortemplaren i »Deutschlands Grossloge II« broder A. Carstensen anklagede flere af den dansksprogede storloges medlemmer for forskellige ting. Bl.a. anklagedes »N.G.T.«-redaktøren Kleemeyer for »formentlige pressefornærmelser«. ⁷ Der var f.eks. også senere dansk forargelse over et foredrag i Flensborg, hvor man havde hentet en foredragsholder i Berlin. Forargelsen gik på det meget ringe fremmøde, og når man tænker på, at man i »N.G.T.« i almindelighed bestræbte sig på i videst muligt omfang at fremdrage de positive sider af Good Templar-arbejdet, er det bemærkelsesværdigt med den kraftige kritik. ⁸

At der indimellem må have været nogle kurrer på tråden bekræftes i nogen grad også af en beretning fra et fælles storlogemøde i Aabenraa i påsken 1892. Her ligger det referenten meget på sinde at pointere at »Fredens Aand maa være herskende mellem Broder og Broder, Loge og Loge, mellem Storloge og Storloge«, ligesom der bliver gjort opmærksom

på at »Ordensfæller fra begge Storloger samledes denne Dag til et Fællesmøde at stadfæste den Enighed og Broderkærlighed, der nu forener Alle til et broderligt og samdrægtigt Hele«. ⁹

Med stiftelsen af en storloge med tysk som forretningsprog begyndte der at komme skred i udbredelsen af I.O.G.T.-ordenen i det tyske rige. En række driftige mænd engagerede sig i bevægelsen, bl.a. ingeniør G. Asmussen, Hamborg, og allerede 1. november 1891 stiftedes en loge i Berlin. Året efter var der loger i Leipzig og Dresden og i 1893 stiftedes loger i Nürnberg og München. Omkring 20 år efter stiftelsen af de første loger i Tyskland var der 1152 loger med 44.804 medlemmer. ¹⁰

Nordslesvig kom reelt til at fungere som et nyttigt springbræt for bevægelsens indgang til det store tysksprogede område.

Wollesen og »Germania«-sagen

I forbindelse med stiftelsen af den dansksprogede Tysklands Storloge I valgtes bogholder Iver Wollesen, Aabenraa som Stor Templar. Wollesen blev allerede i 1884 medlem af den første loge i Aabenraa »Haa-bet« nr. 3. Fra 1886 var han desuden distrikts-deputeret for det tredje slesvigske distrikt (Aabenraa-Graasten-Sundeved-området). ¹¹

Der er ingen tvivl om, at Wollesen ydede en stor indsat for logearbejdet i området. ¹² Der er imidlertid flere sager gennem de første år der peger på, at Wollesen også kunne være en meget kontroversiel person. De kontroversielle sider kom især til udtryk i et par sager der var præget af national-politiske overtoner, men som også bar præg af, at Wollesen ikke helt og ganske kunne tilslutte sig de grundprincipper, der gjaldt for I.O.G.T. på verdensplan.

Wollesen var den der ind imellem stod i centrum af konflikterne. Han havde sine klare holdninger til hvad storlogens grundlag og opgaver var. På det nationalpolitiske område var han ganske tydelig dansk-orienteret, og i spørgsmålet om hvor grænsen for hvilke ølsorter der måtte indtages skulle ligge, lå han på linje med den opposition i Danmark, der i 1892 brød ud af det verdensomspændende I.O.G.T. og dannede N.I.O.G.T. (Nordisk Independent Order of Good Templars). Med sine holdninger på både det nationalpolitiske og det »ølpolitiske« område har Wollesen appelleret til et bredt medlemspotentiale blandt nordslesvigerne. Når der i 1892 skrives i foreningsavisen, at der nu var fred mellem både de underordnede loger og mellem de

Iver Wollesen blev den første Stor Templar i »Tysklands Storloge I«, da storlogen stiftedes i februar 1888. Han var dansksindet og havde et forholdsvis afslappet forhold til konstitutionens regler om alkohol. Gennem de første år førte dette til flere interne problemer i storlogen, og da den nordslesvigske storloge i 1892 valgte at følge verdensstorlogen og forblive i I.O.G.T., forlod Wollesen bevægelsen og oprettede de første afdelinger af »Nordslesvigs Afholdsforening«. Gengivet efter Anton Schmidt: Afholdsbevægelsens Verdenshistorie bd. 5, 1912-16 s. 103.

to storloger, skal det ses på baggrund af især to sager, der havde Wollesen som hovedaktør.

Den ene udspandt sig i sommeren 1889 – d.v.s. umiddelbart før »Deutschlands Grossloge II« stiftedes. Uoverensstemmelserne, der kan betegnes »Germania«-sagen, havde sit udspring i en konflikt mellem Wollesen, som repræsentant for »Tysklands Storloge I«, og logen »Pioneren« nr. 1 i Haderslev. Wollesen havde – uretmæssigt mente man i »Pioneren« – truet denne loge med eksklusion, fordi man på logemøderne brugte både dansk og tysk. I »Pioneren« mente man ikke Wollesen havde denne fuldmagt, hvorfor man klagede direkte

til verdensstorlogen. Wollesen havde derefter gennemført en udstødelse af et medlem af »Pioneren«, og »Pioneren« svarede igen med en anklage mod Wollesen for brud på konstitutionens artikel II (d.v.s. forbudet mod nydelsen af alkoholiske drikke). »Pioneren«'s henvendelse til verdensstorlogen – d.v.s. verdenslogens Stor Templar Turnbull i Glasgow – forblev ubesvaret, og i »Pioneren« mente man at sagen udviklede sig derhen, at Wollesen kom til at dømme i egen sag.

Som et svar på dette sluttede en større del af medlemmerne af logerne i Flensborg sig sammen og dannede en selvstændig loge under navnet »Bruderband« nr. 2. Sammen med denne loge besluttede »Pioneren« derefter at danne et nyt logebaseret afholdssamfund under navnet »Uafhængig Orden Good Templar Germania«.¹³

Dette forsøg på at danne et uafhængigt ordenssamfund med tysk forretningsprog gik i sig selv ret hurtigt. Af foreningsbladet for den nordslesvigske storloge fremgår det, at den uafhængige Good Templar Orden »Germania« aldrig fik den store gennemslagskraft og ikke fik flere end 120 medlemmer. Men den kom til at gøre Good Templarbevægelsen stor skade, dels gennem den ballade udtrædelsen medførte og dels mere direkte, fordi »Germania«-ordenen gennem klager og henvendelser til regeringen i Slesvig var med til at mistænkeliggøre de slesvigske loger af I.O.G.T. overfor de tyske myndigheder. Resultatet af dette var, at især dén flensborgske loge der var tilknyttet Tysklands Storloge I blev stillet under politiopsyn og stemplet som en dansk-politisk forening. Efter mindre end to år som selvstændig ordensorganisation blev »U.O.G.T Germania« »ved gensidig Imødekommenhed« atter indlemmet i I.O.G.T i sommeren 1890, men denne sag har ganske givet skubbet i retning af dannelsen af en storloge med tysk forretningsprog.¹⁴

Den anden sag, der udspandt sig i 1891, havde egentlig sit udspring i en diskussion og en række anklager, der i første omgang vedrørte overholdelsen af I.O.G.T.s konstitution, d.v.s. forbudet mod nydelsen af alkoholiske drikke, men som i sit forløb kom til at afspejle nogle af de national-politiske konflikter der verserede i bevægelsen.

Sagen begyndte med, at Ø.T. (d.v.s. Øverste Templar) for loge nummer 16 »Livets Lykke« Chr. Callesen, Aabenraa, i et læserbrev i »N.G.T.« kraftigt opfordrede de enkelte underordnede logers medlemmer og storlogens embedsmænd til at overholde konstitutionen og tillægslovene. Kun derved kunne man undgå det »Kævl og Vrøvl«, som Callesen havde oplevet i forbindelse med mange af de nyoptagne

Independent Order of Good Templars

TRO HAAB

KJÆRLIGHED TYSKLANDS

18

*Peer S. Thomsen, Hans Haab, Knud, Hans P. Thomsen,
Anne Math. Thomsen, Hanses, Schønne
Vilb. Raagengjell, Marie Raagengjell, Chr. Schønne, Marg. M. Schønne*

som de, der senere foretog sig med dem, **Fuldmagt** til at stifte en Loge af Navnet
Erika Loge No. 106 af Independent Order of Good Templars,
hvilken Loge skal have sit Sæde i **Vilbæk**, Sydsjælland.

For endovennevnte Kvarteral ere følgende Embedsmænd indsatte:

<i>Peer S. Thomsen</i>	†	<i>Hans Haab</i>	†	
<i>Hans P. Thomsen</i>	†	<i>Hanses</i>	†	<i>Vilhelm</i>
<i>Marie Raag. Thomsen</i>	†		†	<i>Hans Chr. Raagengjell F.V.O.T.</i>

de Navne og de, der senere skulle stiftes sig til dem og Miss Medlemmer af denne Loge, det til at optage Medlemmer — Mand og Kvind — indbyrdes og under sig i Ordrens Arbejde i Henhold til de Bygges og Dødsregler, som Konstitutions Mødet foretog; give dem det til at foretage nødvendige Tilførsels- og Overvågnings- og Støttestyres, Konstitutions og Regler og tilføje af dem, som de måtte blive enige om.

Giver dem fravalde det til for hvert Kvarteral at vælge de Embedsmænd, som de måtte ønske for hverige til at sørge Logens og Ordrens Tare.

Giver dem endelig det til at sende Representanter til Støttestyret samt udføre alle de en Loge af I. O. G. T. påbødte Pligter, samt alle de i Ed og sin efterlygte Ordrens Love og Regler.

Til Bekræftelse heraf har Tysklands Støttestyre I af I. O. G. T. ladet denne Fuldmagt underskrives af sin Høj Yderste Overste, Templar og Høj Yderste Sekretær og dertil vedfæstet sit Segl den 18. Dug i den Høitids Måned Aar 18. Tisend ni Hundret og fire.

B. F. Parker
R. W. G. S.

*Joh. Jacobsen, S.T.
P. H. Kjær, S.S.*

Josephualms
R. W. G. T.

OUR FIELD IS THE WORLD

Formelt krævedes der et stiftelsesbrev — et såkaldt Charter — før man kunne blive betragtet som en loge under I.O.G.T. Her er det logenr. 106 »Erika« i Vilbæk, der i 1904 fik »fuldmagt« som loge. Charteret var i stort format, 60×48 cm, smukt og højtideligt udført og har i glas og ramme udgjort en dekorativ del af logelokalets udsmykning. Landsarkivet i Aabenraa. Foreningsarkiver nr. 135.

medlemmer, der havde svært ved at finde ud af hvor grænserne lå. Det springende punkt for Callesen er her, at Good Templare til stadighed har mulighed for at indtage dobbelt-øllen og dermed i Callesens øjne har mulighed for at drikke et produkt, der dels ikke er tilladt i konstitutionen, og dels i tilstrækkelig mængde er berusende, hvilket ydermere er et brud på afholdsløftet. Ifølge Callesen finder der et misbrug sted og »*hvis ikke (der) havde fundet Misbrug Sted med dette Øl, vilde der vistnok ingen havde tænkt paa at faa samme afskaffet*«. Det er først når konstitutionen overholdes, at logerne og storlogen bliver fri for al »*Skiden Vask*«, som Callesen refererer Wollesen for at have sagt.¹⁵

Callesens angreb blev imødegået af Robdrup-Jørgensen, der mente, at Callesen for det første insinuerer at selv højtstående embedsmænd ikke overholder konstitutionen, og for det andet mener, at Callesen netop gennem sine insinuationer er med til at fremme det »*Kævl og Vrøvl*«, som han mener bør undgås.¹⁶

Disse læserbreve er dog kun forvarsler om den kulmination på problemstillingen, der åbenbarer sig i løbet af april måned 1891. Callesen indgiver sammen med andre medlemmer af forskellige underordnede loger i Aabenraa-området en klage direkte til chefen for verdenslogen Turnbull. Verdenschefen har åbenbart ikke vidst hvad han skulle stille op med anklagerne, og sendte dem tilbage til den nordslesvigske storloge for at få nogle kommentarer. Wollesen og andre storloge-embedsmænd vælger at offentliggøre anklageskriftet i forningsavisen, og i tilknytning til dette at give deres egne kommentarer til og tilbagevisninger af anklagernes påstande.¹⁷

Resultatet af denne konflikt blev, at den nordslesvigske storloge (Tysklands Storloge I) valgte at ekskludere en af de underordnede loger, der havde haft medunderskrivere af klagen, nemlig logen »*Concordia*« nr. 42 i Løjt kirkeby. Desuden valgte Callesens loge »*Livets Lykke*« nr. 16 i Genner at udmelde sig af »*Tysklands Storloge I*« og i stedet indmelde sig i »*Deutschlands Grossloge II*«.

På den nordslesvigske storloges storlogemøde i Sønderborg i august spores efterdønningerne af denne konflikt, og de underordnede loger der var raget uklar med storlogen blev her forsvaret af Br. Carstensen fra »*Deutschlands Grossloge II*«. ¹⁸ Der var tydelige tegn på, at en konflikt der som udgangspunkt havde logemedlemmernes forhold til konstitutionen også indeholdt sprængstof af mere nationalpolitisk karakter.

Konstitution

for

underordnede Loger af I. O. G. T.

Artikel I.

Navn, Sammensætning, beslutningsdygtigt Antal.

§ 1. Denne Loges Navn er *Freia Nr. 54*

i Tørsbøl Loge Nr. under Tysklands Storloge I af Independent Order of Good Templars. Den skal bestaa af mindst 10 Medlemmer og kan ikke opløses ved Tilbagelevering af Fuldmagten (Charter), saalænge det nævnte Antal Medlemmer, som ere deres Forpligtelser tro, sætte sig derimod. Fem Medlemmer skulle være til Stede, for at Logen kan aabnes, forhandle og beslutte.

Artikel II.

Forpligtelse.

§ 1. Intet Medlem maa tilberede, købe, sælge, nyde, anskaffe, give til andre eller bidrage til, at andre blive forsynede med nogensomhelst Slags Spirituosa eller Øl, Vin eller Most som Drik, men skal paa enhver lovlig og hæderlig Maade modarbejde Tilberedelsen, Salget og Brugen deraf.

Artikel III.

Optagelse i Logen.

§ 1. Alder. Ingen Person under 12 Aar kan optages som Medlem af denne Loge, og ved en Tillægslov kan Logen fastsætte en højere Aldersgrænse, dog ikke højere end 18 Aar. Endvidere kan Storlogen ved Tillægslov beslutte, at enhver Person over 8 Aar gammel, men under den i Tillægslovene fastsatte Alder, hvis Forældre

3

Konstitutionen for logerne under I.O.G.T. var klar. Som her for loge nr. 54, Freia i Tørsbøl, var enhver brug og omsætning af spirituosa, øl eller vin bandlyst. I Danmark og Tyskland var der imidlertid udbredt ønske om at tillade nydelsen af de svageste ølsorter. Det gav anledning til megen strid og førte til splittelse af afholdsbevægelsen. Konstitutionen her findes i Aabenraa landrådsarkiv K.A.2. i landsarkivet i Aabenraa.

Ølspørgsmålet

Afgørelsen på det såkaldte »ølspørgsmål« i 1892 gav imidlertid en større afklaring omkring den nordslesvigske storloges tilhørsforhold, både når det gjaldt forholdet til konstitutionen, og når det gjaldt forholdet til det nationalpolitiske.

Lige siden stiftelsen af de første loger i Danmark havde man haft et noget anspændt forhold til verdensstorlogen, fordi de danske loger tillod medlemmerne at indtage øl, der i styrke lå under den danske skattegrænse på 2% alkohol. Det gjaldt hvidt-, skibs- og husholdningsøl, der ikke oversteg meget mere end 1% alkohol, men i praksis gjaldt det også de lidt stærkere bitter- og dobbeltøl, der lå lige omkring de 2%. Fra verdensstorlogens side havde man gennem 1880'erne gang på gang påpeget overfor den danske storloge, at dens accept af disse ølsorter var i modstrid med de principper, der var gældende for I.O.G.T. Fra dansk side argumenterede man med, at øllen på mange måder var en uundværlig del af den danske kultur. De danske argumenter for en fastholdelse af de svagere ølsorter var bl.a., at øllen var et nødvendigt kosttilskud for de lavere klasser, at de klimatiske forhold og karakteren af det arbejde disse klasser havde nødvendiggjorde brugen af øllet, samt at man ved at give adgang til disse svage øller var med til at forhindre nogle i at benytte sig af de stærkere øl og af spiritus.

Gennem slutningen af 80'erne og begyndelsen af 90'erne havde man ved hjælp af forskellige kompromisforslag og en udpræget forhalingstaktik fra det danske I.O.G.T. forsøgt at udskyde en endelig afklaring på ølspørgsmålet. Fra verdensstorlogens side havde man i nogen grad ladet sig affinde med danskernes taktik, fordi man håbede på, at man i Danmark selv på sigt kunne løse problemet, og fordi man vidste, at et for drastisk indgreb i forhold til den danske storloge kunne medføre en sprængning af I.O.G.T. i Danmark. Situationen var imidlertid ikke holdbar, og i forbindelse med det danske storlogemøde i 1892 krævede verdensstorlogen en afklaring på, om man fra danskernes side var villige til at følge konstitutionen.

Som nævnt var de tyske storloger udsprunget af den danske logeorganisation, og man havde også her de samme lempelige forhold omkring øllen. Man havde ikke i de tyske storloger været igennem de samme diskussioner som den danske storloge omkring hvilken

I.O.G.T. logehuset i Aabenraa. I de større nordslesvigske byer oprettedes der ofte flere I.O.G.T.-loger, og behovet for mødesteder, der kunne stå med permanent indrettede logelokaler, gjorde, at der nogle steder blev investeret i logebygninger. Således f.eks. i Aabenraa, hvor lokalet lå i Forstallé 11. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

alkoholgrænse man kunne acceptere. Der var derfor ikke en fælles, afklaret holdning til ølspørgsmålet.

Afklaringen i de tyske storloger skulle ske samtidigt med afklaringen i den danske storloge, så i tiden op mod storlogemøderne i de tre storloger, som alle lå indenfor samme uge i juli 1892 (d. 16. til d. 24.), blev der travlhed med at lodde stemningen blandt de menige logemedlemmer.

Den nordslesvigske storloges foreningsavis »Nordslesvigs Good Templar« havde meget vanskeligt ved at komme med klare meldinger om, hvordan udfaldet i først og fremmest Danmark ville blive. Der var ikke nogen tvivl om, at en fastholdelse fra verdensstorlogens side af kravet om total afholdenhed ville betyde, at den største del af den danske logeorganisation ville forlade I.O.G.T. og danne et eget, uafhængigt logesamfund. Til gengæld var man meget i tvivl om hvad der ville ske, hvis verdensstorlogen var indstillet på

De fastlagte ceremonier i I.O.G.T.-logerne fordrede en ganske bestemt logeindretning, hvor embedsmænd og menige medlemmer havde deres helt fastlagte positioner i forhold til hinanden. I småbyer, hvor logerne var små, indrettedes måske en dagligstue eller et forsamlingshuslokale fra møde til møde, mens man i de byer, hvor man fik oprettet logebygninger, kunne lade lokalerne stå permanent. Her fra I.O.G.T.-bygningen i Aabenraa. Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

at indgå et kompromis der tillod den svage øl, men forbød dobbelt- og bitterøllen.

Den nordslesvigske storloges sekretær (S.S.) L. Borst fra Mjolden bad derfor de enkelte underordnede loger om at tage stilling til hvordan man skulle forholde sig til de forskellige muligheder. Frem for alt, mente Borst, var det meget vigtigt for ordenens fortsatte fremvækst, at der kunne skabes enighed mellem de tre storloger i området, således at man kunne optræde samlet overfor verdensstorlogen. En udskilning kunne blive nødvendig, men så skulle den ideelt set ske for alle de tre storloger, så man til stadighed kunne fortsætte det tætte samarbejde.¹⁹

Den nordslesvigske storloge (Tysklands Storloge I) havde den fordel, at det var de to andre storloger der skulle have deres storlogemøder først, og at man derfor havde mulighed for at have deres afgørelser med i den endelige stillingtagen.

Verdensstorlogens repræsentant på de tre storlogemøder skulle være svenskeren R.W.G.C. (d.v.s. rådgiver for verdensstorlogen) Edv. Wavrinsky. Han havde som rådgiver i det skandinaviske område stor erfaring med forhandlinger med især den danske storloge.

Storlogemøderne 1892

Wavrinsky lagde på sin rundrejse til de forskellige storloger i regionen ud med at gæste Deutschlands Grossloge II's storlogemøde i Læk d. 16.-17. juli. Her blev verdensstorlogens principper ridset op, og uden de store sværdslag indgik man et kompromis, der tillod de svage øl og forbød dobbelt- og bitterøl. Endvidere skulle der arbejdes på, at også de svage øl med tiden skulle forbydes.²⁰

Søndag d. 17. juli rejste Wavrinsky afsted med retning mod Kolding, hvor Danmarks Storloge skulle have møde fra onsdag d. 20. juli. På vejen skulle han imidlertid gøre ophold i Aabenraa, hvor han skulle tale med Tysklands Storloge I's stortemplar Wollesen, og derfra skulle han sammen med Wollesen videre til Haderslev, hvor han var inviteret til en fest hos den lokale loge. Mødet med Wollesen og festen i Haderslev blev dog ikke videre opløftende for Wavrinsky. Til festen mødte der ham et dækket bord, hvor der foran hver plads var placeret en ølflaske. Det var i sig selv en provokation i forhold til verdensstorlogens repræsentant, og vel også ment som en markering af, at man i de nordslesvigske loger ikke var indstillet på at acceptere et totalforbud, når det gjaldt øllet. Ifølge Wavrinskys opfattelse skulle provokationen tages som udtryk for den nordslesvigske storloges ledende folks opfattelse af, at det var nødvendigt at missionere med øllet for at have mulighed for at holde medlemmerne fra den stærkere spiritus. Det var en opfattelse Wavrinsky kendte fra diskussionerne med danskerne, og han var absolut uenig i dette synspunkt.²¹ Det var netop danskerne Wavrinsky skulle konfronteres med efter oplevelserne i det nordslesvigske.

Onsdag d. 20. juli åbnedes storlogemødet i den danske storloge i Kolding. Det stod hurtigt klart, at en sprængning af det danske I.O.G.T. var uundgåelig. Flertallet af de logedeputerede var overhovedet ikke indstillet på at indgå nogen form for kompromis med verdensstorlogen. Af de 160 deputerede stemte 98 for, at den danske skattegrænse blev fastholdt som grænsen for hvad der måtte drikkes – altså at der fortsat kunne indtages dobbelt- og bitterøl – medens

N.I.O.G.T.-logen »Sønderborg« fotograferet i en jubilæumsanledning i 1925. N.I.O.G.T. var et specielt dansk fænomén, der opstod som følge af afgørelsen af ølspørgsmålet i 1892. N.I.O.G.T. var den klart største logebaserede afholdsorganisering nord for Kongeåen, men som følge af de tyske storlogers stillingtagen i 1892, hvor man valgte at forblive i I.O.G.T., fik den danske variant ingen indflydelse i Nordslesvig. N.I.O.G.T.-logen i Sønderborg stiftedes først efter Genforeningen, men fotografiet giver et indblik i den vægt, man i logerne lagde på det ceremonielle. Logemedlemmerne er her iført de regalier, der angav deres status i logen. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

62 stemte for, at de svagere ølsorter skulle være tilladt men at dobbelt- og bitterøl skulle forbydes.

Resultatet af mødet i Kolding blev, at de 98 (af Wavrinsky betegnet som »Ølmænd«) dannede en udbryderorganisation med navnet N.I.O.G.T. (Nordisk Independent Order of Good Templars), medens de 62 (»Vand-mænd«) gik i gang med en rekonstruktion af en storloge under I.O.G.T.

Efter det klare nederlag for verdensstorlogen havde Wavrinsky vanskeligt ved at se nytten af også at drage til Gram, hvor den nordslesvigske storloge skulle have møde d. 24. juli. Ikke alene havde provokationen ved festen i Haderslev entydigt vist, at man i den nordslesvigske storloge var indstillet på at »missionere med øllet«, men Wav-

rinsky havde også fået efterretninger om, at udbryderne i den danske organisation hemmeligt havde lavet en underhånds aftale med nordslesvigerne om, at man ville danne et angrebs- og forsvarsforbund mod verdensstorlogen og for øllet.

Alligevel besluttede Wavrinsky at tage til Gram. Uden at det med sikkerhed kan eftervises er der noget der tyder på, at der var en form for aftale mellem medlemmer af den danske storloge og medlemmer af den nordslesvigske storloge. Wavrinsky blev, efter hans egen opfattelse, på storlogemødet udsat for sabotage mod sin tilstedeværelse, idet Wollesen oplæste et brev fra Victor Holmes, der havde en meget nær og speciel tilknytning til det nordslesvigske område, fordi han bl.a. som verdensstorlogens udsending havde været med til at stifte Tysklands Storloge I i 1888. Af brevet fremgik det, at det var Holmes' opfattelse, at man hellere måtte svigte I.O.G.T. end svigte øllet.

Resultaterne af de øvrige storlogers stillingtagen til ølspørgsmålet var kendt da storlogemødet gik igang i Gram. Man kunne konstatere, at »Deutschlands Grossloge II« havde valgt at indgå et kompromis med verdensstorlogen, og at den danske storloge var blevet splittet op i to logeorganiseringer. Ved den danske afstemning var der ca 40% af de deputerede der havde valgt at fortsætte under verdensstorlogen, hvilket har kunnet give de nordslesvigske Good Templars den opfattelse, at der trods bruddet stadig ville være en forholdsvis medlemsstærk moderorganisation under I.O.G.T. efter en reorganisering. Senere viste det sig imidlertid, at den indstilling de loge-deputerede i Danmark repræsenterede ikke gav et reelt billede af de danske medlemmers indstilling. I forbindelse med den endelige opsplittning senere på året fastholdt I.O.G.T. kun en medlemsandel på knap 25%.

Med disse kendsgerninger i baghovedet og på trods af Wollesens sabotageforsøg lykkedes det Wavrinsky at få det samme kompromis med den nordslesvigske storloge som med den anden tyske storloge. For kompromisforslaget stemte 33 af de loge-deputerede, medens 8 repræsentanter stillede sig på totalafholdsstandpunktet.²²

Exit Wollesen

Stor Templar Wollesens gøren og laden i forbindelse med storlogemøderne i juli 1892 efterlader det indtryk, at han ganske klart ville have foretrukket, at den nordslesvigske storloge var blevet adskilt fra verdensstorlogen, og at man havde fortsat arbejdet på det grundlag

N.I.O.G.T. i Danmark kom til at fortsætte på. Han fandt det betænkeligt, at man forpligtigede sig til over en årrække at arbejde ihærdigt på at nå det totale afholdsstandpunkt.

Nu var der udsigt til, at man i den nordslesvigske storloge blev nødt til at have tæt samarbejde med »vandmændene« i Danmark – som jo ihvertfald ikke var Wollesens ideelle samarbejdspartnere – samt ikke mindst med »Deutschlands Grossloge II«, som Wollesen som nævnt havde haft flere national-politiske konflikter med.

Wollesen fortsatte dog som Stor Templar efter mødet i Gram, og han genvalgtes til samme post ved storlogemødet i Skærbæk året efter. At alt imidlertid ikke var som det skulle være ses af, at man allerede godt en månedstid efter dette storlogemøde blev nødt til at afholde et ekstraordinært storlogemøde d. 12. august 1893 i Aabenraa.

Mødet åbnedes under forsæde af Wollesen, der havde stillet et dagsordensforslag, hvorefter man skulle diskutere storlogens forhold til verdensstorlogen og dens udtrædelse af samme. Wollesens forslag kunne ikke accepteres og efter en kort drøftelse forlod Wollesen mødet og ordenen, og man måtte vælge en ny Stor Templar. Også andre ordensmedlemmer forlod ved denne lejlighed Good Templarbevægelsen. Heriblandt flere af storlogens embedsmænd.²³

Mod Genforeningen

Medens man som følge af den drastiske splittelse i den danske Good Templarbevægelse i 1892 havde en lang række problemer at kæmpe med omkring bl.a. bodeling og forsøg på indbyrdes medlemshvervning, slap man i Nordslesvig forholdsvis smertefrit over hele ølspørgsmaalproblematikken. Da »uroilige« elementer, som hyldede Wollesens opfattelse, valgte at forlade bevægelsen, kunne man fortsætte det arbejde, man havde været igang med siden etableringen i 1883. Både Tysklands Storloge I og Deutschlands Grossloge II gik i årene frem mod den første verdenskrig støt og roligt frem. Den nordslesvigske storloge (Tysklands Storloge I) havde således i 1910 88 fungerende underordnede loger hver med et medlemstal på mellem 6 og 133 medlemmer. I alt udgjorde medlemstallet på dette tidspunkt 2811, hvilket må siges at være imponerende set i forhold til områdets befolkningstal.²⁴ Deutschlands Grossloge II fik i det sidste årti af det 19. århundrede etableret sig godt i hele Tyskland, og i 1903 rådedes over et logeantal af 553 med 19.984 medlemmer.²⁵

Til sammenligning havde de danske ordensselskaber – d.v.s. I.O.G.T., N.I.O.G.T. og en række mindre udbrydergrupper – i 1905 tilsammen ca. 50.000 medlemmer fordelt på ca. 1000 loger. Af disse havde N.I.O.G.T. alene 30.000 medlemmer i 500 loger.²⁵

Udbruddet af verdenskrigen i sommeren 1914 fik dog konsekvenser for medlemsudviklingen i den nordslesvigske storloge. Logefortegnelserne og beretningerne fra storlogemøderne vidner om, at man i tiden frem mod Genforeningen i 1920 til stadighed måtte se sig reduceret på det medlemsmæssige område.

På storlogemødet i 1916 kunne den fungerende S. T. Jacobsen konstatere, at det var gået »ikke så lidt tilbage«. Bl.a. havde flere af de underordnede loger måttet indstille arbejdet, og ifølge Stor Sekretærens beretning var tilbagegangen ca. 400 på et år. Af dem var kun de 25 mistede i krigen.²⁶ I forbindelse med storlogemødet i 1917 oplyses det, at tilbagegangen havde været på 350 medlemmer,²⁷ medens man i året frem til storlogemødet i 1918 nogenlunde formåede at holde medlemstallet.²⁸ Sammenligner man logefortegnelserne for august kvartal 1916 med logefortegnelsen for samme kvartal i 1919 vil man se, at medlemstallet var faldet fra 2094 til 1368, medens logeantallet var faldet med hele 24, nemlig fra 76 til 52.²⁹ Der har altså været tale om en betydelig medlemsmæssig decimering i bevægelsen frem mod Genforeningen.

På trods af krigen formåede man dog i den nordslesvigske storloge at fortsætte storlogemøderne. Men at man også havde vanskeligheder på dette område fremgår flere steder. I forbindelse med annonceringen af storlogemødet i 1916 skriver man i foreningsbladet f.eks.: »Storlogemødet iaar vil, om der ikke kommer noget i Vejen, blive afholdt ...«,³⁰ og i løbet af forsommeren 1917 har S. T. overvejelser i bladet om der overhovedet var vilje til at afholde storlogemøde. Efter en flytning af mødet fra Aabenraa til Tinglev lykkedes det at få det afviklet d. 4. august, og der mødte trods alt 250 medlemmer.³¹

Fra januar 1919 begyndte man i foreningsavisen at se frem mod Genforeningen og sammenslutning med ordensfællerne i Danmark. På storlogemødet i Tinglev i 1919 var sammensmeltningen på dagsordenen, og det vedtoges med alle stemmer mod 3 at indgå i Danmarks Storloge,³² og fra dansk side vedtoges det, at den nordslesvigske storloge skulle indgå i det danske I.O.G.T som en selvstændig distriktsstorloge.³³ På den måde var man fra dansk side med til at signalere en lempelig overgangsfase.

Sidste nummer af det efterhånden 32 år gamle officielle organ for den nordslesvigske storloge af I.O.G.T. udkom søndag d. 27. juni 1920, efter at man på et møde i Tinglev d. 29. marts havde besluttet, at storlogen skulle optages i Danmarks Storloge d. 1. maj 1920.³⁴

II. Nordslesvigs Afholdsforening

Wollesens afgang som Stor Templar og hans udtræden af Nordslesvigs Good Templar i sommeren 1893 betød imidlertid ikke for hans vedkommende et farvel til afholdsarbejdet. Wollesen var åbenbart dybt engagereret og ærligt interesseret i afholdsbevægelsen, men som forholdene havde udviklet sig i den nordslesvigske storloge under I.O.G.T., var afholdsarbejdet indenfor denne bevægelse ikke længere acceptabel for mænd med Wollesens holdninger. Meget kort tid efter udtrædelsen dannede Wollesen, bl.a. sammen med to andre udtrædende embedsmænd fra den nordslesvigske storloge, »Nordslesvigs Afholdsforening«.³⁵ Inspirationen til dannelsen af denne forening kom atter fra nord, idet man havde »Danmarks Afholdsforening« som forbillede. En af fordelene ved at organisere sig som forening

Stempel for Nordslesvigs Afholdsforening, stiftet 13. august 1893. Landsarkivet i Aabenraa, Aabenraa landsrådsarkiv K.A.2. 1894.

Afholdsagitatoren William Petersen. Han rejste en del rundt i det nordslesvigske område som agitator for I.O.G.T. i Danmark. Gotthardsen havde været til et foredrag med William Petersen i 1904, hvilket havde virket som en åbenbaring for ham. Efter foredraget havde han mødt I.O.G.T.-agitatoren, der også kunne give oplysninger om »Danmarks Afholdsforenings« virkemåde. »D.A.F.« tiltalte Gotthardsen mere end I.O.G.T., og han begyndte at arbejde hen mod stiftelsen af »Nordslesvigs Afholdsforening«. Her gengivet efter Nordslesvigs Afholdsblad nr. 6, juni 1911.

efter disse principper var, at man som grænse for hvilke alkoholholdige drikke der måtte indtages, havde den danske skattegrænse på 2% alkohol, hvorved man i stor udstrækning undgik de diskussioner, der i lang tid prægede I.O.G.T., og som af medlemmerne fornemmedes som udefra kommende diktater. Med andre ord betød dette, at også dobbelt- og bitterøllen, der i Danmark var fritaget for skat, måtte drikkes. Foreningen der stiftedes den 13. august 1893 er altså formelt opstået dagen efter de tre embedsmænds udtrædelse af Tysklands Storloge I i forbindelse med det ekstraordinære storlogemøde i Aabenraa.³⁶ Det kunne tyde på, at man på forhånd havde overvejet at danne et nyt afholdssamfund efter andre principper end I.O.G.T.s.

Det gik imidlertid meget, meget langsomt med at få lokalforeninger

igang i de første 10-15 år. Da man i 1907 tog initiativ til at danne en fællesforening, som også bar betegnelsen »Nordslesvigs Afholdsforening«, havde Wollesens »foreningsgren« kun formålet at oprette 4 foreninger med tilsammen ca. 60 medlemmer.³⁷ Det var disse fire foreninger der, sammen med en række foreninger der i løbet af 1906 var dannet især på den nordslesvigske vestkyst, tog initiativ til at sammenkalde de mere fritstående og frit virkende afholdsforeninger til en drøftelse af oprettelsen af en fællesforening på »Folkehjem« i Aabenraa d. 2. januar 1907.³⁸

Der fandtes altså en afholdsbevægelse ved siden af Good Templar Ordenen. Den var bare ikke samlet i en overordnet, fælles organisationsstruktur, og havde derfor dårligere muligheder for at synliggøre sig. Behovet for et alternativ til den logeorganiserede afholdsbevægelse var imidlertid til stede. William Petersen fra København, der var afholdstaler og -agitator bl.a. for I.O.G.T. i Danmark, var ved flere lejligheder på agitationsture i det nordslesvigske område, og det var på initiativ af ham at der, i forbindelse med en af hans agitationsture omkring påske 1906, blev oprettet en række afholdsforeninger i bl.a. Visby, Skærbæk og Rejsby på Vestkysten.³⁹ Og det var disse foreninger der sammen med Wollesens afholdsforeninger tog initiativet til en samling af de afholdsforeninger der ikke var logebaserede.

På en af sine tidligere rejser i området havde William Petersen gjort sig nogle overvejelser omkring afholdsarbejdet i Nordslesvig. Han mente, at der var mange gode folk, der var villige til at engagere sig i afholdsarbejdet, men at den logebaserede afholdsbevægelse virkede fremmedartet og derfor afskrækkede mange. Hvis man derimod kunne få gang i et bredere arbejde ud fra f.eks. D.A.F.'s principper, var William Petersen overbevist om, at der var mange potentielle afholdsfolk at organisere.⁴⁰

På grund af de dårlige vejrforhold var ikke alle de indbudte foreninger mødt op til mødet i Aabenraa den januardag i 1907, men man fik nedsat et lovudvalg hvori bl.a. Wollesen og en af initiativtagerne og den senere formand for fællesforeningen N. J. Gotthardsen fra Visby kom til at sidde. Man enedes om at mødes igen d. 10. februar i Tinglev, og her vedtoges et sæt foreningslove og der nedsattes et forretningsudvalg bestående af Gotthardsen, Wollesen, P. Grau og O. Madsen fra Haderslev. Det første årsmøde afholdtes i Vojens d. 1. april 1907. Her var der 11 repræsentanter fra 9 foreninger. Disse repræsenterede et medlemsantal på 171. Lovudvalgets arbejde blev

Nordslesvigs Afholdsblad.

Medlemsblad for Nordslesvigs Afholdsforening.

Prøvenummer.

Maj 1909.

Prøvenummer

Også for »Nordslesvigs Afholdsforening« lykkedes det at etablere et foreningsblad. Forud for udgivelsen af det første nummer var der dog en livlig debat i foreningen om nytten af udgivelsen af et blad i forhold til den udgift, der ville blive pålagt de enkelte medlemmer. Debatten førte bl.a. til, at Sønstrup Afholdsforening udtrådte af fællesforeningen, fordi man ikke mente man kunne forhøje medlemskontingentet. Bladet gik ind ved verdenskrigens udbrud i august 1914.

gennemgået, og med en række mindre ændringer, der bl.a. præciserede afholdsløftet, vedtoges lovene som grundlag for fællesforeningen »Nordslesvigs Afholdsforening«s videre arbejde. Derudover lavedes der en kredsinddeling, og hovedbestyrelsen blev valgt. Formand blev Gotthardsen, medens Wollesen blev kasserer, og lærer Hans Lorenzen fra Ballum blev sekretær.⁴¹

Endelig cementeredes ved dette første årsmøde relationerne til Danmark, idet man valgte Gotthardsen til at repræsentere »Nordslesvigs Afholdsforening« på »Danmarks Afholdsforening«s årsmøde i Roskilde samme år. Det danske udgangspunkt bekræftes også af, at forretnings sproget var dansk og i øvrigt aldrig blev anfægtet som sådant – i modsætning til Good Templar-bevægelsens problemer på den sproglige front i etableringsfasen. Da man begyndte at udgive foreningsavisen »Nordslesvigs Afholdsblad« i 1909, var denne naturligvis på dansk, og bladet hentede den væsentligste del af sit bladstof fra danske afholdsblade.

Endvidere hentede man i stor udstrækning, især i startfasen, afholdsagitorer fra Danmark, men da myndighederne efterhånden blev mere og mere betænkelige ved de danske agitatorer, overgik agitationen i højere grad til lokale afholdstalere som pastor Hansen fra Dybbøl, frimenighedspræsten Knud Rosendal fra Aabenraa og lærer Lorenzen fra Ballum.

Kontakten til Danmark opretholdtes ved at sende repræsentanter til årsmøder, afholdsstævner og lignende.

»Nu rejser Damen, som har generet« – en udvisningssag

Det dansk-orienterede udgangspunkt for »Nordslesvigs Afholdsforening« gav gennem tiden problemer i forhold til de preussiske myndigheder. Som nævnt havde man specielt i begyndelsen brug for at hente danske afholdsagitorer ned til møder både i lokalt regi og i

større sammenhænge. William Petersen havde gennem tiden flere gange oplevet, at de lokale myndigheder forsøgte at spænde ben for hans deltagelse i afholdsmøderne rundt om i landsdelen. På en af sine ture for I.O.G.T. i efteråret 1904 oplevede han bl.a., at en meget tjenesteivrig og fjendtligsindet amtsforstander i Bredebro forbød ham at tale. Forbudet var alene begrundet i at William Petersen var dansk, men det viste sig, at landråden ikke kunne sanktionere amtsforstanderens forbud, og William Petersen fik lov til at fortsætte sine aktiviteter.⁴² Senere skærpedes forholdene imidlertid, og d. 19. februar 1909 oplevede William Petersen at blive udvist, ligesom samme skæbne overgik en anden dansk afholdstaler Thora Drøhse.

Den udvisningssag der fremkaldte de kraftigste reaktioner var imidlertid udvisningen af fru Dr. Ottosen fra Skodsborg ved København. Johanne Ottosen var gift med overlægen ved Skodsborg Sanatorium, der bl.a. behandlede stærkt alkoholiserede mennesker, og hun rejste med mellemrum rundt med foredrag, der omhandlede ernæringsmæssige forhold.

Søndag d. 2. april var hun inviteret til at holde et foredrag ved et privat møde i Rødning med titlen »Vore Børns Arv«. Til stede var der godt 100 mennesker. Under foredraget afbrydes taleren af en gendarm, der overrækker hende en udvisningsordre. Fru Dr. Ottosen er »falden til Besvær« og beordres derfor til straks at forlade det »Preussiske Statsområde«. Trods protester måtte Fru Ottosen forlade mødet med et: »Nu rejser Damen, som har generet«.⁴³

Udvisningen fremkaldte kraftige reaktioner fra flere sider. Først og fremmest naturligvis hos den lokale dansksindede presse. Især Hejmdal reagerede og foranstaltede en undersøgelse der viste, at den lokale Rødning-gendarm havde handlet på egen hånd, og at udvisningen ikke var sanktioneret fra højere sted. Endvidere kædede Hejmdal udvisningen sammen med en anden meget omtalt begivenhed i denne periode, nemlig løsladelsen af skomager Böttcher fra Spandet, der i november 1910 i beruset tilstand havde myrdet sin datter. Hejmdal ser løsladelsen af denne »datter-morder« som et udtryk for, at når det gælder personer, der er »til fare for samfundet«, udviser myndighederne en mere liberal holdning, medens der i tilfælde hvor personer er »til fare for staten« – som i tilfældet med fru Ottosen – ikke gives nogen pardon.

Også i Danmark vakte udvisningen genklang. Man var forarget over de »preusser-manerer« man mente udvisningen var udtryk for.⁴⁴

Gårdejer

N. J. Gotthardsen,
Nørremark ved
Visby, en af initia-
tivtagerne til en
samling af de af-
holdsforeninger,
der ikke var logeba-
serede, i fællesfor-
eningen »Nord-
slesvigs Afholds-
forening«.

Gotthardsen var
udpræget dansk-
sindet og aktiv i
andre danske sam-
menhænge. Han
blev »Nordslesvigs
Afholdsfor-
ening«s første og
eneste formand, og
han var den gen-
nemgående figur i
foreningen helt
frem mod Genfor-
eningen. Her gen-
givet efter Folke-
læsning nr. 31, 1.
Maj 1910.

Redaktøren af afholdsbladet »Reform«, Lars Larsen-Ledet, mente at sagen måske kunne få konsekvenser for den danske deltagelse i et stort afholdsstævne som var planlagt i Hamborg. Han manede dog til besindighed og mente det var forkert at »hævne den præjsiske Regerings Overgreb på det præjsiske eller tyske Folk«. Larsen-Ledet mente, at også det tyske folk led under »den præjsiske Embedsaand«, og at man kun gennem overbærenhed kunne bevare og udbygge forbindelserne i den rette ånd.⁴⁵

Endvidere reagerede de mere frisindede tyske aviser som »Kieler Zeitung« og »Hamburger Fremdenblatt« kraftigt på udvisningen, ligesom selv amerikanske aviser havde lagt mærke til sagen.⁴⁶

Også formanden for den tyske fredsförening i Nordslesvig, pastor Schmidt fra Vodder, reagerede.⁴⁷ Han afviste sagens udvikling og betonedede det beklagelige i, at man sammenkædede afholdssagen med de nationalpolitiske forhold. Ifølge pastor Schmidt var afholdssagen værd at kæmpe for uanset nationalt tilhørsforhold, og med udvisningen af en afholdstaler af politiske grunde var man med til at skærpe de nationalpolitiske positioner. Det samme, mente Schmidt, gjorde sig gældende, når det drejede sig om kampen mod småbanekroerne. Mange tysksindede – f.eks. den tyske presse – kom for nemt til at stå på den forkerte side (d.v.s. »alkoholvennernes«) i iveren for at bakke det tyske system op.

Kun den traditionelle »fortykningspresse« forsvarede udvisningen. F.eks. mente »Schleswiger Nachrichten«, at forskrifterne klart var overtrådte, når så stort et møde ikke var anmeldt hos myndighederne.⁴⁸

Uforståeligheden i denne udvisningssag fik en anden dansk-orienteret avis, nemlig »Modersmaalet« til at fremsætte den teori, at gardarmen i Rødding havde fået den opfattelse, at den der holdt foredraget var en anden Fru Ottosen – nemlig Fru Martha Ottosen, der var datter af den tidligere redaktør af Flensborg Avis og rigsdagsmand Gustav Johannsen, og som sådan i sig selv var suspekt. Fru Dr. Ottosen fra Skodsborg havde nemlig tidligere holdt foredrag i både Berlin og Leipzig uden at det havde fået konsekvenser, så udvisningen var ubegribelig, hvis ikke det drejede sig om en forvekslingssag.⁴⁹

En pinlig udvisningssag som denne var med til at skærpe fronterne på det nationalpolitiske område. Men samtidig lagde udvisningssagerne også en dæmper på danske afholdssagitorers muligheder for at færdes i Nordslesvig. Der var derfor et behov for i »Nordslesvigs Afholdsförening« at kunne udpege egnede folk fra egne rækker. Dette blev også gjort, men det var ikke altid omkostningsfrit for dem der var mest aktive i foreningen.

Generelt nøjedes man fra myndighedernes side med at holde øje med, at de arrangementer i de »danske« afholdsföreninger, der var anmeldt hos myndighederne, holdtes fri fra nationalpolitisk propaganda. Dette gjordes i almindelighed ved at sende den lokale gardarm til arrangementet – i det mindste når det drejede sig om et arrangement i en »stærk kampegn«.⁵⁰ Officielt havde myndighederne ingen som helst grund til at spænde ben for arbejdet i disse foreninger, så længe det drejede sig om afholdsarbejdet, men det er indlysen-

de, at man var meget påpasselig med at holde øje med, at møderne i disse foreninger ikke udviklede sig til at være arnesteder for nationalpolitiske diskussioner.⁵¹

Efterhånden som »Nordslesvigs Afholdsforening« fik skaffet agitatorer fra egne rækker blev det vanskeligere for myndighederne at skride direkte ind. I forhold til de »indfødte« nordslesvigere var udvisningsvåbnet ikke så umiddelbart tilgængeligt. Man havde dog i et par situationer andre trumfer i ærmet.

Lærer Lorenzen fra Ballum – en tvangsforflyttelsessag

Som nævnt kom den første bestyrelse i »Nordslesvigs Afholdsforening« til at bestå af bl.a. Gotthardsen, Wollesen og lærer Hans Lorenzen fra Ballum. Erhvervsmæssigt var Gotthardsen gårdejer, Wollesen var bogholder i et privat firma,⁵² og de var derfor ikke indenfor rækkevidde af de tyske myndigheder, når det gjaldt chikane. Hans Lorenzen var derimod som lærer ansat i det offentlige tyske system, og det gav myndighederne en mulighed for at skride ind.

Lorenzen, der var valgt som protokolfører i bestyrelsen, måtte i forbindelse med »Nordslesvigs Afholdsforenings« 3. årsmøde i Skærbæk i 1909 melde fra som deltager og derudover trække sin kandidatur til bestyrelsen tilbage. I en summarisk gennemgang af årsmødet,⁵³ kommenteres Lorenzens fravær meget kort, idet der blot nævnes, at Lorenzen ikke kunne deltage i årsmødet »af anden alvorlig Grund«. Denne »anden alvorlige Grund« fremgår dog tydeligt af et brev Lorenzen skrev til Gotthardsen få dage efter årsmødet.⁵⁴ I dette brev beklager Lorenzen i første omgang, at han ikke kunne være til stede ved årsmødet, hvorefter han går over til en forklaring af de omstændigheder som umuliggjorde hans deltagelse i årsmødet og hans genopstilling til bestyrelsen. Lorenzen forklarer i brevet:

»Sagen er den, at Regeringen har sine Hensigter med mig. Til 1. Oktober d.A. skal jeg flytte til N. Dithmarsken i »Tjenestens Interesse«. Grunde angives ikke. Jeg har været i Slesvig og i Tønder for at faa ophævet Paabudet, men ikke opnaaet noget. Maaske det heller ikke lykkes. Foreløbig har jeg indsendt en Ansøgning om at faa meddelt Grundene, at jeg kan retfærdiggøre mig. For nu ikke at smede Vaaben mod mig selv, syntes det mig retteste foreløbig at trække mig lidt tilbage, da det aabenbart er Afholdsarbejdet, der er Myndighederne en Torn i Øjet. Jeg hævder selvfølgelig, at Foreningen,

Lærer Hans Lorenzen, Ballum (1862-1956), fællesforeningens første sekretær. Allerede ved det 3. årsmøde måtte han imidlertid renoncere på bestyrelsesarbejdet p.g.a. myndighedernes trusler om tvangsforflyttelse. Det har dog nok ikke alene været engagementet i afholdsbevægelsen, der har fået myndighederne til at skride ind, for ligesom Gotthardsen var Lorenzen også aktiv i andre danske sammenhænge. I forbindelse med verdenskrigens udbrud i 1914 hørte Hans Lorenzen til de dansk-

sindede, der blev arresteret og ført til afhøring, og som senere blev interneret på navigationsskolen i Flensborg. Foto i Institut for sønderjysk lokalhistorie.

som skrevet staar, er upolitisk, og Sagen er god, men saasnart jeg lod mig genvælge som Bestyrelsesmedlem, medens Regeringen sender mig til Holsten, kunde dette opfattes som Trods og Ulydighed«. ⁵⁵

Lorenzen gør det i øvrigt klart i sit brev, at han ikke mener, at tiden til en offentliggørelse af denne sag er inde på nuværende tidspunkt, og han takker derfor Gotthardsen for, at sagen ikke blev draget frem på årsmødet, og at den ikke blev beskrevet i årsmøde-referatet. Lorenzen er heller ikke særlig optimistisk med hensyn til mulighederne for at bevæge myndighederne til at ændre forflyttelsesordren. Hos landråden i Tønder havde modtagelsen af Lorenzen været kølig.

Der er ingen tvivl om, at Lorenzen i denne sag har kæmpet hårdt for at få myndighederne til at ændre beslutningen om forflyttelsen. Det referat fra årsmødet i Skærbæk, der ganske kort nævner, at Loren-

zen ikke kunne være til stede, offentliggøres først i »Nordslesvigs Afholdsblad« 1909, nr. 5 som er fra november måned. I perioden mellem årsmødet og november er der ingen kommentarer til Lorenzens situation i bladet, hvilket nok skal tages som udtryk for, at man fra bladets og Gotthardsens side har respekteret Lorenzens bøn om diskretion indtil sagen på den ene eller anden måde var afgjort.

Men i »Nordslesvigs Afholdsblad« fra december 1909 tager man bladet fra munden og fortæller historien om Lorenzens forflyttelse og hans beslutning om at afslå forflyttelsen.⁵⁶ Da Lorenzen ikke ville eller kunne tage imod forflyttelsen, var han blevet afskediget som lærer uden pension. Dette ses som en fuldstændig uforståelig og uacceptabel reaktion fra myndighedernes side, men på den anden side priser man sig lykkelig over, at Lorenzen bliver i Nordslesvig og endda får mere tid til at lægge energien i afholdsarbejdet.

Det er vanskeligt at efterspore, om Lorenzen formelt blev ansat som afholdsagitator under »Nordslesvigs Afholdsforening«. Af artiklen i bladet fremgår det, at Lorenzen skal »Arbejde i Afholdssagens Tjeneste«, og også Anton Schmidt antyder, at Lorenzen valgte at fungere som agitator.⁵⁷ Der har dog næppe været økonomiske midler til at ansætte en fuldtids-agitator i foreningen, og Lorenzen havde i øvrigt en gård i Ballum at falde tilbage på. Dette rev ham så at sige ud af myndighedernes klør.⁵⁸

Fra »Nordslesvigs Afholdsforening«s side blev Lorenzen-sagen brugt som et udtryk for den paradoksale fremfærd myndighederne udviste i forhold til den »danske« afholdsforening. I forbindelse med årsmødet i Haderslev i 1910 blev sagen hevet frem, og den brugtes dels til at illustrere myndighedernes iver for at forfølge de medborgere, der var tilknyttet et arbejde der måske kunne betragtes som »national-politisk« hvis det ønskedes, men som dog netop var upolitisk og i god tråd med myndighedernes officielle tilkendegivelser på området. Man refererede her til udtalelser fra højeste sted, nemlig fra ministerbordet i Berlin, at afholdsbevægelsen burde fremmes af al magt fra regeringens side. Dels blev der lavet den slutning, at forsøget på tvangsforflyttelse af Lorenzen, skønt det ikke var direkte udtalt af myndighederne, hidrørte fra hans tilhørsforhold og virksomhed i »Nordslesvigs Afholdsforening«. Sluttelig mente man, at Lorenzen fortjente alle afholdsfolks tak for det eksempel han havde givet på »storslaaet Offervillighed og Vilje til at sætte noget ind for, hvad han elsker og anerkender for Ret«.⁵⁹

Pastor J. Tonnesen af Hellevad – Et taleforbud

Også en anden sag, hvor en offentligt ansat var involveret, fremkaldte kraftig reaktion i afholdsbevægelsen, og især i den dansksindede nord-slesvigske presse. I forbindelse med »Nordslesvigs Afholdsforening«s årsmøde d. 24. og 25. maj 1913 på »Folkehjem« i Aabenraa var det meningen, at pastor Johannes Tonnesen fra Hellevad skulle holde den ene af hovedtalerne ved det offentlige møde, der traditionelt lå i forlængelse af de mere foreningsmæssige diskussioner og afgørelser.

Johannes Tonnesen var søn af den gamle Indre Missions-formand fra Hoptrup Hans Tonnesen, og havde gennem sit engagement i den nordslesvigske Indre Mission været en af de unge præster, der deltog i det generationsopgør i IM der havde splittet den religiøse bevægelse i en »dansk« og en »tysk« del i 1912.⁶⁰ Holdningsmæssigt lå han på linje med den føromtalte formand for »Foreningen for tysk fredsarbejde i Nordslesvig« pastor Schmidt i Vodder.⁶¹ Johannes Tonnesen betragtede først og fremmest sig selv som Nordslesviger, hvorfor han var lige så skeptisk overfor det danske IMs forsøg på at presse krav om nationalpolitisk stillingtagen ned over hovedet på det nordslesvigske IM, som han var overfor de prøjsiske myndigheders forsøg på at »afrette« nordslesvigerne.⁶²

Derudover var Johannes Tonnesen også engageret på det alkoholpolitiske område, og også på dette område havde han kontakt til udpræget »dansksindede« bevægelser som »Nordslesvigs Afholdsforening«. Der var derfor intet mærkværdigt i, at man fra afholdsforeningens side inviterede Tonnesen som taler. Da dagen oprandt havde Tonnesen imidlertid fået tilsendt et brev, som forbød ham at optræde ved den givne lejlighed. Det blev sammen med Tonnesens uddybning oplæst ved det offentlige møde i forbindelse med årsmødet. Aabenraa-provsten Bade forbød Tonnesen at tale fordi »Sagen er politisk«, og da Tonnesen ikke umiddelbart ville rette sig efter dette forbud, havde han fået et formelt taleforbud fra Konsistoriet.⁶³

I »Nordslesvigs Afholdsforening« blev dette taleforbud set som endnu et forsøg på at stikke en kæp i hjulet for arbejdet med at synliggøre de store problemer alkoholmisbruget forårsagede, og frem for alt var det endnu et bevis på, at myndighederne ikke ville erkende, at arbejdet i »Nordslesvigs Afholdsforening« hvilede på et upolitisk grundlag. Derudover forsøgte man fra foreningens side at holde en forholdsvis lav profil i denne sag.

Sognepræst Johannes Tonnesen (1882-1971), Hellevad. Som statsansat var han i første række underlagt provst Bades i Aabenraa og i næste række Konsistoriet i Kiel. Da Tonnesen ikke umiddelbart havde til hensigt at rette sig efter Bades forbud mod at tale på »N.A.F.«s årsmøde i 1913, modtog han et telegram fra Müller fra det kongelige Konsistorium, der lød: »Vi forbyder Dem herved at holde det bebudede Foredrag ved Afholdsforeningernes Aarsfest på »Folkkehjem«. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Men at fremfærdens havde effekt overfor Tonnesen viser et brev fra Tonnesen til Gotthardsen.⁶⁴ »Nordslesvigs Afholdsforening« havde tilsyneladende valgt at provokere myndighederne i forbindelse med årsmødet i 1914 ved atter at indbyde Joh. Tonnesen som taler. Tonnesen takker for indbydelsen, men han må desværre sige nej. Hertil har han tre grunde. For det første har han i det hele taget måttet afvise en række indbydelser til foredrag i flere afholdsforeninger, fordi han har måttet begrænse sit arbejde til prædikenvirksomhed. For det an-

det kan han heller ikke finde tiden, fordi krisen indenfor IM siden splittelsen tager megen tid, og endelig mener Tonnesen ikke det er heldigt, at han igen gør sig til genstand for den offentlige kritik, som sikkert ville komme, hvis han igen stillede op som taler ved årsmødet. Dette ville sandsynligvis føre til endnu en konflikt med myndighederne, og hertil, mener Tonnesen, er tiden endnu ikke inde.

En vis effekt havde myndighedernes taleforbud altså haft på Tonnesens fortsatte arbejde indenfor afholdsbevægelsen.

Den kommunale selvbestemmelsesret

Udvisningssagerne og sagerne omkring Lorenzen og Joh. Tonnesen viste, at myndighederne var opmærksom på de propagandistiske, dansk-nationale muligheder der lå i foreningen.

Et andet irritationsmoment for myndighederne i forholdet til »Nordslesvigs Afholdsforening« var foreningens høje prioritering af den kommunale selvbestemmelsesret. Medens Good Templar-bevægelsen i første række arbejdede på at redde mennesker ud af drukenskabens svøbe på det mere personlige plan, havde afholdsforeningen intentionen om og viljen til, iøvrigt i god tråd med det danske forbillede, at føre kampen mod alkohol ud i det omgivende samfund. Dette understreges allerede i det afholdsløfte, der vedtoges som gældende for foreningens medlemmer. Heri betones, at man ikke alene erklærer, at man hverken vil nyde eller byde berusende drikke, men også at man efter evne vil virke for drikkeskikkens udryddelse. En af de sager man kom til at lægge mest vægt på i forholdet til det omgivende samfund var forsøgene på at motivere befolkningen til at kræve kommunal medbestemmelsesret, når det gjaldt udstedelsen af spiritusbevillinger. Det var et af de områder, hvorpå man i afholdsbevægelsen i Danmark førte en meget offensiv politik.⁶⁵

Situationen i Nordslesvig var, at der i tilknytning til de mange småjernbaner, der blev oprettet på kryds og tværs i landsdelen, ofte blev bygget og indrettet kroer til betjening af i første omgang jernbanekunderne, men reelt også den lokale befolkning. Disse kroer søgte som regel om en spirituskoncession, der blev bevilliget af kredsudvalgene på grundlag af indstillinger fra den lokale kommunale myndighed og fra den lokale politimyndighed. Det var således kommuneformanden og amtsformanden, der som henholdsvis kommunal- og lokalpolitimyndighed skulle høres inden bevillingen kunne gives af

kredsudvalget. Kommuneforstanderen kunne forud for sin indstilling forhøre sig i kommunerådet, men han var ikke forpligtiget til det. Ligeså var kredsudvalgene ikke forpligtiget til at følge kommuneforstanderens indstilling.⁶⁶

Med andre ord betød Næringslovens bestemmelser på dette område, at befolkningens indflydelse på koncessionsbevillinger nærmest var lig nul. For »Nordslesvigs Afholdsforening« var dette et kardinalpunkt. Man mente, at kredsudvalgene var alt for rundhændede med tildelingen af koncessionerne. Derved forøgedes risikoen for at folk – og ikke mindst de unge – faldt for fristelsen »til Drik og anden Daarlighed«.⁶⁷ Det var derfor et af de områder man i foreningen mente man burde kæmpe på. Den kommunale selvbestemmelse burde være gældende, når det gjaldt så vigtigt et spørgsmål som uddelingen af spirituskoncessioner.

Spørgsmålet om den kommunale selvbestemmelsesret i forbindelse med bevilling af koncessioner til udskænkning af stærk spiritus blev med mellemrum bragt frem i »Nordslesvigs Afholdsblad«.⁶⁸ At man imidlertid ikke blot havde tænkt sig at diskutere den kommunale selvbestemmelsesret internt gennem foreningsbladet viser referatet fra årsmødet i Haderslev i 1910.⁶⁹ Her gøres der opmærksom på, at man på et hovedbestyrelsesmøde i foreningen d. 13. marts i Aabenraa havde vedtaget, at man skulle søge samarbejde med »Tysklands Storloge I« af I.O.G.T. for sammen med den at indsende en henvendelse til kredsudvalgene i Nordslesvig-området. Det andragende man ville søge samarbejde om, og som skulle indsendes lød:

»Kredsudvalgene bedes vedtage, at der, førend der gives Bevilling til Udskænkning af stærke Drikke (Spiritus), bliver givet Kommunerne Lejlighed til at tilkendegive deres Stilling til det foreliggende Andragende, og at dette nægtes bevilget, hvor et Flertal af de stemmeberettigede i Kommunen erklærer sig derimod«.

Stor Templar Jacobsen havde til dette forslag i første omgang foreslået, at et sådant andragende blev underskrevet af de enkelte som statsborgere og ikke som medlemmer af afholdsforeninger. Holdningen i »Nordslesvigs Afholdsforening« var imidlertid, at man foreløbig begrænsede henvendelsen til at gælde for afholdsorganisationerne, og at man først senere så at sige »skruede blusset op« og lavede andragender fra f.eks. provstisynoder og måske fællessynoden. Først i sidste ende skulle man så, for at understrege alvoren i sagen, gøre

Postkort med deltagerne i Nordslesvigs Afholdsforenings årsmøde i Haderslev i 1910. På dette tidspunkt var foreningen i god vækst, og der var mødt 43 foreningsdelegerede op til årsmødet. Det offentlige møde på årsmødets andendag var ifølge »Nordslesvigs Afholdsblad« »besøgt af rigelig 200 Personer«. Postkort i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

sig anstrengelser for at samle alle om en folkeadresse. Gotthardsen argumenterede: »en Folkeadresse, er det største, vi kan yde, det er at slå et Hovedslag og inden vi går dertil, maa Jordbunden forberedes«. Stor Templaren lovede at tage disse betragtninger og forslaget om en deltagelse i henvendelsen til kredsudvalgene med til storlogemødet i Graasten i august 1910.

Jacobsens meldinger efter storlogemødet i Graasten var imidlertid ikke lovende for et samarbejde om denne sag. Jacobsen henstillede i forbindelse med storlogemødet til, at man for »Storloge I«'s vedkommende lod »Tysklands Storloge II« være forkæmper, når det gjaldt forholdet til det offentlige liv. Derved mente Jacobsen, at den nordslesvigske storloge sikrede sig mod »tom Reklame«, og at der intet foretoges, med mindre man var sikre på at opnå et resultat med det man foretog sig.⁷⁰ Afholdsforeningens forslag til et fælles andragende til kredsudvalgene drøftedes livligt, men det blev i sidste ende forkastet. På dette punkt ønskede man intet sama jde.

I »Tysklands Storloge II« var man egentlig ikke imod kravet om kommunal selvbestemmelsesret, når det gjaldt tildeling af spiritus-

koncessioner. Men man var betænkelig ved, at hvis der rørtes ved dette punkt, så bevægede man sig ind på det politiske område. Ved at kræve retten til at afgøre sager vedrørende tildeling af bevillinger overført til de enkelte kommunemedlemmer, var der en risiko for at man også på andre områder ville opleve krav om at få flyttet bestemmelsesretten fra de valgte organer til vælgerne i kommunen. Dertil kommer, mente man i »Storloge II«'s ledelse, at der ville være en tendens til at sammenkæde kravet om selvbestemmelsesret i bevillingsspørgsmål med et krav om, at også kvinder skulle have stemmeret. Dette krav var nærliggende, dels fordi det ofte var kvinderne der led under drukkenskabens følger, og dels fordi man havde en opfattelse af, at det de fleste steder var kvindernes stemmer der ville kunne sikre nægtelsen af koncessioner.

Hermed havde man efter »Storloge II«'s mening bevæget sig alt for langt ind på det politiske område. Man havde den opfattelse, at i disse forhold måtte det enkelte medlem gøre op med sit eget politiske ståsted, hvorvidt man kunne acceptere dette. Det var ikke I.O.G.T. som interesseorganisation, der skulle fare frem med disse synspunkter. Strategien skulle istedet være oplysning af folket om alkoholspørgsmålet, fordi en sådan oplysning også ville indvirke på, hvem folket ville indvælge i de besluttende organer.

I »Nordslesvigs Afholdsforening« havde man ikke den store forståelse for den nordslesvigske storloges betænkeligheder og ønsker om at krybe ind under »Storloge II«'s beskyttende vinger. Sammenkædningen mellem kommunal selvbestemmelse og f.eks. kvindernes stemmeret mente man ikke havde aktualitet i det nordslesvigske område, og det måtte derfor være andre forhold, der i realiteten fik den nordslesvigske storloge til at afslå samarbejdet i forbindelse med denne »spagfærdige Henvendelse til Kredsudvalgene«. Ifølge »Nordslesvigs Afholdsforening« lå begrundelsen for samarbejdsafslaget nok nærmere i, at man var bange for at blive slået i hartkorn med afholdsforeningen, der jo ikke i særlig grad nød de præsiske myndigheders velvilje. Fra foreningens side beklagede man at »Storlogen« lod sig skræmme, for den vidste ganske vel, at myndighedernes forsøg på at stemple foreningen som »politisk« ikke var i overensstemmelse med de faktiske forhold.

»Nordslesvigs Afholdsforening« fik i løbet af efteråret 1910 lidt mere vind i sejlene omkring sin kamp for den kommunale selvbestemmelse. I det nordslesvigske Indre Mission havde man f.eks. på et møde i august i Vojens en lang diskussion, om man i henseende til

Kvittering for indbetalte Bidrag
for Halvaaret fra 1. Juli 1913 til 31. December 1913.

Kredsen og Foreningens Navn	Formandens eller Kassererens		Medlemstallet var		Bidrag		Forening. faar Antal Blade	Bemærkninger
	Navn	Adresse	1. 1. 1913	1. 7. 1913	Mark	Pg.		
Østlesvigs Afholdskreds:								
Aabenraa Afholdsforening	M. C. Petersen	Aabenraa	16	?	—	—	11	
Vedsted Sogns "	M. Nørgaard	Arnitund pr. O. Jersdal	28	30	15	—	20	
Haderslev "	Agent Clausen	Haderslev	33	33	16	50	22	
Skrydstrup "	L. Chr. Christensen	Skrydstrup pr. Vojens	30	20	10	—	14	
Øster Løgum "	W. Armbrust	Rugbjerg pr. Hovslund	10	8	4	—	6	
Hønkyt "	N. Chr. Geurtsen	Hønkyt pr. Rødekro	20	23	11	50	16	
Bevtoft "	Chr. Nissen	Bevtoft	12	10	—	—	7	
Haderslev Vesteramts Kreds:								
Skodborg Afholdsforening	Kirstine Rolskov Lassen	Skodborg	32	?	—	—	22	
Føl "	N. P. Nielsen	Harreby pr. Føl	24	28	14	—	19	
Branderup "	H. Wollberg	Branderup	48	49	24	50	33	
Rødding "	H. P. Hansen	Rødding	30	50	25	—	33	
Hygum "	H. Jørgensen	Holm pr. Hygum	32	?	—	—	22	
Als-Sandved Kreds:								
Øksbøl med flere Sognes Afholdsf.	N. Jørgensen	Lavensby pr. Nordborg	40	40	20	—	27	
Egen Sogns "	H. A. May	Guderup (Als)	55	64	32	—	43	
Dybbøl Sogns "	J. Hansen	Dybbøl	52	60	30	—	40	
Nybal Herreds "	L. Nielsen	Stenderup pr. Nybal	38	56	28	—	38	
Felsted "	H. Kaufmann	Tumbøl pr. Felsted	40	50	25	—	34	
Tyrsbøl og Omegns "	A. Thielsen	Holbøl pr. Hokkerup	32	38	19	—	26	
Kliplev "	Karl Hansen	Kliplev	?	?	—	—	—	
Ullerup Sogns "	Nis Lauritzen	Truenbro pr. Ullerup	24	30	15	—	20	
Broager "	F. Frandsen	Broager	20	25	12	50	17	
Tinglev "	J. Juhler	Tinglev	30	30	15	—	20	
Flensborg "	Hans Hansen	Flensborg, Sofiegade 71	16	30	15	—	20	
Vestslesvigs Afholdskreds:								
Møgeltonder Afholdsforening	P. Sønniksen	Sødamgaard pr. Møgeltonder	48	30	15	—	20	
Døstrup "	Jacob Jacobsen	Døstrup	29	29	14	50	20	
Daler "	Karl Sørensen	Daler pr. Daler-Østerby	33	?	—	—	22	
Ballum "	H. Lorenzen	Ballum	48	44	22	—	30	
Brødre "	L. N. Jepsen	Brødrebo	81	90	45	—	60	
Skærbæk "	P. Wollberg	Skærbæk	90	75	37	50	50	
Hostrup Sogns "	M. P. Michelsen	Hostrup pr. Jejsing-Hostrup	25	26	13	—	18	
Rejsby "	S. H. Thiem	Kærbølling pr. Rejsby	46	?	—	—	31	
Højsted "	Chr. Hansen	Øster Højsted	18	16	8	—	11	
Bylderup "	Jes Jakobsen	Lendemark pr. Bylderup-Bov	24	?	—	—	16	
Visby "	P. Christiansen	Visby	54	?	—	—	36	
Emmerlev Sogns "	L. N. Eriksen	S. Sejerslev pr. Højer	50	59	29	50	40	
Øster Terp "	H. Løbner	Øster Terp	29	?	—	—	20	

423

575369

Foreningerne i Bevtoft og Kliplev er, paa Grund af vanskelige Arbejdsvilkkaar, midlertidig blevne fritagne for at betale Medlemsbidrag. De Foreninger, som endnu ikke har betalt deres Bidrag, bedes snarest at indhente det forsendte.

S. Sejerslev, i September 1913.

L. N. Eriksen, f. T. Kasserer.

Bidragsliste fra »Nordslesvigs Afholdsblad« 1913. Listen viser, at der på dette tidspunkt stadig er en – ganske vist moderat – fremgang i medlemstallet. Listen viser også, at »N.A.F.« havde sine geografiske tyngdepunkter på Vestkysten og i Als- og Sundeved-området.

afholdenhed skulle støtte den ene eller den anden linje.⁷¹ Man var skeptiske overfor Good Templarne, men mente dog at det var vigtigt at få dem med, hvis det skulle lykkes at nå til enighed om fra IMS side at foretage sig noget. Efter lange drøftelser, der især drejede sig om hvorvidt man skulle føre kampen mod alkohol gennem som personligt afholdende at stå som eksempel til efterfølgelse, om man skulle gå ind i redningsarbejdet med alkoholiserede mennesker, eller om man skulle indgå i sammenhænge, hvor man var med til at lægge et pres på myndighederne for at få dem til at begrænse »drikketrafik-

ken«, nåede man frem til, at man måtte virke på flere fronter. En af disse fronter var, at man skulle søge at medvirke ved en petition til myndighederne, der skulle kræve, at koncessioner ikke skulle gives før de havde været til afstemning i kommunerne.

Derudover sporede der også aktivitet i andre dele af befolkningen. F.eks. indgav en række borgere i Skærbæk en adresse til Kredsudvalget i Haderslev, hvor man anmodede om, at der ikke blev knyttet en ny beværtning til det nye småbaneanlæg. Man mente, at kommunen i forvejen havde tilstrækkeligt med udskænkingssteder, hvorfor der i ædruelighedens navn blev bedt om, at der ikke blev uddelt en ny koncession til spiritusudskænkning. Også fra kirkekollegiet i Skærbæk indgaves der en anmodning om ikke at tildele kroen, i forbindelse med den nye småjernbane, koncession.⁷²

Også IM skred til handling. I Hoptrup tog pastor Hans Tonnesen sammen med sognets kirkeældste sagen op, og provst Gottfriedsen i Nustrup opfordrede kirkeforstanderskaberne rundt om i Tørninglen til at drøfte sagen. Selv Good Templarne forsøgte at gøre deres indflydelse gældende ved at indsende andragender, og i Haderslev Provsti cirkulerede et andragende, der var anbefalet og underskrevet af en række ansete mænd.⁷³ I januar 1911 tog landdagsmand N. Nissen sagen op i den præsiske landdag, hvor der i den efterfølgende drøftelse blev langet ud efter de præsiske landråder, fordi de ofte gav koncession på trods af den lokale befolknings protester. At sagen var ved at vinde indpas ses også af, at der til et protestmøde i Haderslev d. 17. januar 1911 var mødt 4-500 mennesker.⁷⁴ Myndighederne var i forbindelse med henvendelserne i almindelighed imødekommende, men de var ganske givet ikke villige til at gå så langt som afholdsbevægelsen og de forskellige kirkeforstanderskaber krævede. Småbaneanløbene var nemlig for en dels vedkommende ejet af kommuner eller kredsene, og var derfor indtægtsgivende.⁷⁵

»Nordslesvigs Afholdsforening« valgte at indsende en henvendelse til kredsudvalgene, der stort set var identisk med det andragende man tidligere havde forsøgt at få Good Templarne som medunderskrivere af. Derudover sluttede man sig til de andragender, der var indkommet til Kredsagen i Haderslev Kreds, og som gik ud på, at Kredsen ikke burde forøge antallet af udskænkingssteder ved selv at optræde som alkoholvært.⁷⁶

Man fik ikke svar på andragendet fra alle kredsudvalgene. Haderslev og Aabenraa sendte intet svar, hvilket for Haderslevs vedkom-

Der var mange kroer i Nordslesvig før Genforeningen, og anlæggelsen af amtsbanerne gav omsætning til mange skænkestuer, dels i ældre kroer, dels på de nye småbanestationer. Det fremmede uden tvivl misbruget af alkohol. Derfor blev kampen mod kroerne, ikke mindst på banestationerne, et vigtigt punkt for Nordslesvigs Afholdsforening. Her ses Knivsbjerg station - Lyngtofte kro med skænkestuen. Gengivet efter L. H. Hansen: Aabenraa amts jernbaner 1899-1926 (1982).

mende kan undre, idet denne kreds var særlig i søgelyset, når det gjaldt indsendelsen af andragender. Fra både Tønders og Sønderborgs kredsudvalg blev der i svaret henvist til § 114 afsnit 3 i Kompetenceloven, der ganske vist giver kredsudvalget mulighed for at adspørge de lokale kommune- og politimyndigheder, om der i forbindelse med en bevilling skal rejses indsigelse, men som i sidste ende placerer beslutningen, og dermed ansvaret, hos kredsudvalget. Fra kredsudvalget i Sønderborg blev »Nordslesvigs Afholdsforening« endvidere gjort opmærksom på, at kredsudvalget måtte repræsentere kredsens samlede befolknings interesser, og ikke lade sig påvirke af hensyn til enkelte foreningsbestræbelser.⁷⁷

At opmærksomheden på dette tidspunkt så forholdsvis ensidigt var rettet mod netop de nytilkomne småjernbanekroer, skyldes ganske givet en uhyggelig tildragelse, som fandt sted i efteråret 1910. Det drejer sig om det føromtalte »mord i Spandet«. Som nævnt drejede det sig om en skomager Böttcher der, efter en indvielsesfest for småbanekroen i Spandet, i beruset tilstand myrdede sin datter, da han kom hjem. Denne hændelse blev hurtigt brugt af både afholdsbevægelsen, kirkeforstanderskaberne og mange andre, der ikke nødvendigvis var organiserede i afholdsbevægelsen, som et skræmmende eksempel på hvilke konsekvenser de mange nyoprettede kroer kunne få. Der blev derfor ofte henvist til den tragiske begivenhed i de henvendelser og andragende der blev lavet, ligesom begivenheden blev anvendt i »oprustningsøjemed«. ⁷⁸

I »Nordslesvigs Afholdsforening« fortsatte man i den efterfølgende tid med at gøre opmærksom på kravet om kommunal selvbestemmelse i koncessionssager. I februar 1911 afholdtes der generalforsamling i Als-Sundeved kredsen under afholdsforeningen, og her vedtog man en resolution med et krav om, at det burde være kommunens skøn der burde være normgivende for, om der skulle oprettes nye kroer. Især sluttede man sig til kravet om, at alle småbanekroer og stationskroer burde være afholdsbeværtninger.⁷⁹ Man var dog i afholdsforeningens hovedbestyrelse skeptisk overfor andragender, der var foranstaltede af for små enheder i afholdsbevægelsen. Midt i februar havde man ved et lokalt afholdsmøde i Felsted vedtaget at samle underskrifter på et andragende om »Indskrækning af Forlystelserne og skarper Overvaagen af Overtrædelser af Polititimen« som skulle sendes til det lokale Kredsudvalg. Dette andragende fik »Nordslesvigs Afholdsforening«s kasserer Th. Hansen fra Visby til at reagere, idet han

mente, at et andragende fra en enkelt eller et par lokalforeninger var »Kandestøberi« og spild af kræfter. Sådanne henvendelser var efter Hansens mening slag i luften. Der brugtes for mange kræfter uden at det fremmede bevægelsen. De lokale foreningers opgave i denne kamp var at vedligeholde stemningen i hver sit distrikt. Det kunne frygtes, at der ved en række lokale henvendelser ikke alene blev spildt en masse kræfter, men også at man derved skadede det mere overordnede arbejde, fordi interessen for *»Hovedslagene sløves ved alle de mange Smaaskærmydsler, der gaar forud«*.⁸⁰ Det der måtte arbejdes for og bruges energi på, var en bearbejdning af den offentlige mening. For i sidste ende var det den offentlige mening der, som det så ud på dette tidspunkt, skulle påvirke kredsudvalgene til at afslå bevillingerne. Derudover kunne man med større udbytte hjælpe sagen ved i det lokale område at opfordre til ved kommunerådsvagene at indvælge kommunerådsmedlemmer, der havde forståelse for afholdsbevægelsens krav.

Ved siden af andragender og andre henvendelser med krav om kommunal selvbestemmelsesret var man i »Nordslesvigs Afholdsforening« også opmærksom på mulighederne for at arbejde indenfor systemet som det fungerede nu. En af de veje man kunne gå, var – som Th. Hansen antydede – at få indvalgt afholdsvenlige personer i kommunerådene. Ganske vist kunne kommunerådene intet formelt gøre i relation til bevillingen af spirituskoncessioner, men det var kommunerådsmedlemmerne der var med til at sammensætte de Kredsudvalg, der var bemyndigede til at udstede bevillingerne. I forbindelse med kommunerådsvagene i marts måned 1911 opfordrede man derfor foreningens medlemmer og andre afholdsvenlige personer til at opstille eller støtte egnede kandidater, for også ad den vej at kunne gøre sin indflydelse på koncessionstildelingen gældende. Men kravet om kommunalt selvstyre i koncessionsanliggender fastholdtes.⁸¹

Efterhånden fattede man også i den tyske afholdsbevægelse større interesse for den kommunale selvbestemmelsesret som et redskab i kampen mod Kredsudvalgenes alt for mange bevillinger af spirituskoncessioner. I Danmark, hvor man var nået et stykke længere end syd for Kongeåen når det gjaldt kravet om den kommunale selvbestemmelse, havde man kørt flere kampagner og såkaldte »krokampe«. Dette havde reelt resulteret i, at man havde været i stand til fra afholdsbevægelsens side at »tørlægge« flere kommuner.⁸² Rygterne om

de gode resultater spredte sig ned i Tyskland, og Larsen-Ledets bog om »Kommunestemningen i Danmark«, der havde en vejledning i afstemningsspørgsmålet, blev oversat til tysk, og blev brugt som forlæg for et opsigtsvækkende foredrag, som oversætteren Dr. Kraut holdt ved den 7. tyske afholdsdag i oktober 1910. Der var altså tegn på, at også den tyske afholdsbevægelse var ved at erkende vigtigheden af at overlade beslutninger om tildeling af spirituskoncessioner til den lokale befolkning.⁸³

»Nordslesvigs Afholdsforening« blev kontaktet af lederen af »Propaganda Centrale« (til indførelse af kommunal selvbestemmelsesret). Lederen, Hr. Franciskus Hähnel fra Bremen, havde det forslag, at man fra de samlede nordslesvigske afholdsselskaber – d.v.s. både tyske og danske – tog skridt til at forberede og gennemføre en folkeafstemning i alle byer for at vise myndighederne, at den sande folkestemning virkelig var for afskaffelsen af småbanekroerne. Hähnels »Propaganda Centrale« arbejdede på en indførelse af selvbestemmelsesretten i den tyske forfatning, og »et eksempel« fra Nordslesvig, hvor jorden i forvejen var gødet i kraft af kampen mod småbanekroerne, ville sikkert passe Hähnel og venner fint i deres arbejde på at bearbejde den tyske offentlighed og de tyske lovgivere.⁸⁴

I »Nordslesvigs Afholdsforening« var man imidlertid ikke til sinds umiddelbart at lade sig spænde for dén vogn, så man svarede på høfligste måde Hähnel, at man i øjeblikket ikke mente, at tiden var moden til en samlet optræden fra afholdsselskabernes side. En massepetition kunne sikkert komme på tale »engang i Fremtiden«. ⁸⁵ Man var i afholdsforeningen sikkert skeptisk overfor at blive trukket for langt frem i myndighedernes søgelys. En aktion som den Hähnel foreslog kunne forøge opmærksomheden på foreningen på en måde, som ikke var videre behagelig. Man var dog ikke uvillige til at indrømme, at et samarbejde mellem de forskellige afholdsorganisationer i Nordslesvig efterhånden tiltrængtes, og at »Tiden til at optage saadanne Folketilkendigelser snart er inde«. ⁸⁶ En af mulighederne, mente afholdsforeningens formand, kunne være samtidigt at demonstrere imod småbanekroerne og for den kommunale selvbestemmelse. Dette kunne gøres med regelmæssige mellemrum, for eksempel hvert tredje år, indtil sejren var vundet. Gotthardsens betragtninger virker på dette tidspunkt en smule desillusionerede.

Væver Thomas Kaufmann, Bovrup (1877-1971), en af »ideologerne« i »N.A.F.«. Kaufmanns rolle fremgår bl.a. af nogle »oprustningsartikler« i foreningsbladet. Desuden var han formand for agitationsudvalget og lagde stor vægt på at oplyse ungdommen om alkoholenes farer. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Savnet af »friske Strømninger«

Gotthardsens desillusion blev kendetegnende for tiden op mod verdenskrigen. Medlemsmæssigt holdt man nogenlunde skansen – tallet lå 1914 på ca. 2.000 – men på det mere »ideologiske« plan havde afholdsforeningen problemer. Det var vanskeligt at mobilisere medlemmerne, og da organisationer som beværterforeningen samtidig gik i offensiven, og myndighederne ikke viede afholdssagen den opmærksomhed den fortjente, mente Th. Kaufmann – der kan betragtes som en af »ideologerne« i afholdsforeningen – at det var på tide i meget højere grad at henvende sig til ungdommen. Der savnedes »friske Strømninger, der kan røre op i vort Folkelivs af Drikkeskikke forplumrede Vande«, som Kaufmann udtrykte det.⁸⁷

Trods forsøget på at få ungdommen aktiveret og et forsøg på at inddrage et forbud mod spiritus i kampen – et område der i Danmark

havde en vis bevågenhed efter de mange sejre i »krokampene« – lykkes det ikke rigtig at få foreningen op i de høje omdrejninger.

Krigen og Genforeningen

Kort efter årsmødet i Rødning begyndte verdenskrigen. Det medførte at afholdsforeningens blad gik ind, og arbejdet lå i krigsperioden helt underdrejet.

At denne periode blev hårdere for »Nordslesvigs Afholdsforening« end for Good Templarne kan hænge sammen med, at man i Good Templar-bevægelsen havde en fastere organiseringsstruktur med ugentlige logemøder, som holdt bedre fast på medlemmerne. I Afholdsforeningen var strukturen løsere, og man havde kun møder én gang om måneden.

Da Genforeningen nærmede sig, måtte »Nordslesvigs Afholdsforening« igang med overvejelser omkring en sammenslutning med »Danmarks Afholdsforening«. I denne periode var det især formanden Gotthardsen, der kom til at stå for kontakten til Danmark. Han var således inviteret til »Danmarks Afholdsforening«s årsmøde i Århus i juli 1919 og berettede her om de vanskeligheder, som prægede afholdssagen i Nordslesvig. Han fremhævede, »at den kærlighed og interesse, der før verdenskrigens udbrud var til stede over for afholdssagen i vor landsdel, den vil man forefinde i uformindsket styrke, naar først Genforeningen med vort moderland er en fuldbyrdet kendsgerning og de store opgaver, som nu lægger beslag paa alle ledende kræfter i vor befolkning i hovedsagen er løste«. ⁸⁸

Gotthardsen betonedede det essentielle omkring den nordslesvigiske afholdsbevægelse. Han var ikke i tvivl om, at man burde skride ind overfor tilvirkning og salg af berusende drikke, men han advarede samtidig forsamlingen om, at den sønderjydske befolkning måske ville have svært ved at acceptere et sådant krav, fordi man netop havde været igennem verdenskrigen med de følger for den personlige udfoldelse denne havde kastet af sig. Det kunne i sådanne sammenhænge være svært at vurdere, hvad der var væsentligt og uvæsentligt. Under alle omstændigheder ville man nok, mente Gotthardsen, i øjeblikket finde sønderjyden en smule overfølsom over for al snak om indskrænkninger i den personlige frihed. ⁸⁹

Til slut anmodede Gotthardsen »Danmarks Afholdsforening« om at yde hjælp til genrejsningen af de tidligere arbejdende lokalforenin-

ger i det sønderjydske område. »D.A.F.« vedtog allerede på et bestyrelsesmøde d. 8. juli 1919 at sende D.A.F.-sekretæren Adolph Hansen til Sønderjylland, dels for at sondere terrænet, og dels for at gøre en indsats for at få den meget skrantende bevægelse på fode igen.⁹⁰

Adolph Hansen nåede i perioden frem til d. 24. august at besøge 13 forskellige byer på den sønderjyske vestkyst – der traditionelt havde været et af »Nordslesvigs Afholdsforening«s tyngdepunkter. Han mødte på denne rundtur alle slags reaktioner lige fra udpræget entusiasme for atter at genoptage afholdsarbejdet, til holdninger om, at det ikke nu var tiden at forsøge på en genrejsning. Dertil var forholdene for kaotiske og de fleste – også af de tidligere medlemmer – havde andre ting at tage vare på.

Nogle steder kunne det overhovedet ikke lade sig gøre at arrangere et egentligt offentligt møde. Således f.eks. i Tønder. Der forsøgtes flere gange her, men man måtte til sidst opgive, »bl.a. fordi alle Sale i Tønder er i Brug til Bal hver Søndag«. Også i Løgumkloster var problemerne så store, at man til sidst måtte opgive. Adolph Hansen skriver:

*»Næste Dag, Tirsdagen den 19. Aug., skulde der have været Møde i Løgumkloster; men da den tidligere Fmd. for Afholdsforeningen »var gaaet hen og bleven Kromand« og paastod, at der ikke var et eneste Medlem af Afholdsforeningen tilbage og ingen Interesse for Afholdssagen, kunde vi ikke faa noget Møde i Stand«.*⁹¹

Det var således ikke nogen nem opgave, Adolph Hansen var sat på. Enkelte steder som f.eks. Øster Højst fik man ganske vist afholdt et møde, men udover den tidligere formand og Adolph Hansen selv, var der kun en enkelt tilhører. Rejsesekretæren bemærkede nærmest lakonisk, at *»iøvrigt var der nok i Byen et lille Gilde, hvor de fleste af dem, man havde ventet til Mødet, var forsamlede«*.⁹²

I Visby var der mødt 40 tilhørere, i Emmerlev nogenlunde det samme, i Ballum var der hele 70 tilhørere, medens der i Brede kun var mødt 19 tilhørere, selvom afholdsforeningen her havde 73 medlemmer i 1914. Generelt var Hansens indtryk, at der kom enkelte af de gamle bestyrelsesaktive fra hver forening, og derudover var det mest ungdommen der kom. At det var ungdommen der mødte op lovede jo trods alt godt for fremtiden.

Den 24. august rejste Adolph Hansen til Als – som sammen med Sundeved var det andet stærke område for »Nordslesvigs Afholdsforening« før krigsudbruddet. Han fik talt med en del mennesker, bl.a.

Hellevad Afholdsforening 1913

Hellevad Afholdsforening 1913. Fællesforeningen »Nordslesvigs Afholdsforening« bestod af hovedparten af de afholdsforeninger, der ikke var logebaserede. Der var dog enkelte lokale foreninger, der valgte at stå udenfor fællesforeningen. Svenstrup Afholdsforening meldte sig som nævnt ud p.g.a. forhøjelse af medlemskontingentet, men også forholdsvis medlemsstærke afholdsforeninger i Tandslet og Ulkebøl stod udenfor. Også Hellevad Afholdsforening, der her ses forevigt i 1913, stod udenfor. Fotografiet viser tydeligt, at man i afholdsforeningerne ikke lagde vægt på det ceremonielle, som man gjorde det i logerne. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

med den før krigen meget aktive pastor Hansen i Dybbøl, og på den baggrund mente han, at der muligvis kunne rejses en afholdsforening. I det mindste skulle der være en reel chance i Sønderborg.⁹³

Efter at være rejst med dampskib til Svendborg skriver Adolph Hansen i starten af september til Gotthardsen og beder ham gøre de forskellige lokale afdelinger opmærksomme på de forskelle, der er mellem »Danmarks Afholdsforening« og »Nordslesvigs Afholdsforening«.⁹⁴ Det viste sig nemlig, at der var nogle vedtægtsmæssige uoverensstemmelser, som man blev nødt til på lidt længere sigt at få en afklaring på. Især kunne der opstå problemer omkring afholdsløftet, der var mere strengt i »D.A.F.«. I »Nordslesvigs Afholdsforening« havde man ikke indføjet den passus fra »D.A.F.«'s vedtægter der lød: »ikke for egen regning at forhandle« berusende drikke. Herved var det i

»Nordslesvigs Afholdsforening« muligt at også f.eks. købmænd der solgte spiritus kunne blive medlemmer. Flere af foreningens mest aktive personer – f.eks. Th. Hansen fra Visby – var således købmænd og kunne sælge berusende drikke fra deres butikker. De måtte til gengæld love ikke at reklamere for de spiritusholdige produkter de forhandlede.⁹⁵ Der var således nogle finjusteringer der skulle foretages, før en endelig sammensmeltning af de to foreninger kunne finde sted.

Der sker åbenbart ikke de store ting i »Nordslesvigs Afholdsforening« i det efterfølgende halve års tid. Til »D.A.F.«'s årlige repræsentantskabsmøde og fællesmøde mellem hovedbestyrelsen og kredsformændene den 17. april i Fredericia sendte »Nordslesvigs Afholdsforening« ingen repræsentanter, og Gotthardsen gjorde i et brev til D.A.F.'s formand Claus Johannsen atter opmærksom på, at det ikke ville være muligt at genoptage arbejdet i »Nordslesvigs Afholdsforening« før efter Genforeningen.⁹⁶ Han mente dog nok, at der »i nær fremtid« kunne foranstalles et delegeretmøde, der kunne tage stilling til spørgsmålet om sammensmeltning. Når »D.A.F.« på dette tidspunkt lagde så stærkt pres på Gotthardsen og »Nordslesvigs Afholdsforening«, skyldtes det at »konkurrerende« afholdsorganisationer i Danmark allerede agiterede kraftigt i Sønderjylland, ligesom flere andre sønderjydske afholdsselskaber havde genoptaget arbejdet.⁹⁷

Om det var »D.A.F.«'s pres på »Nordslesvigs Afholdsforening« eller det var andre forhold der gjorde sig gældende er ikke til at afgøre, men resultatet blev, at et delegeretmøde i den sønderjydske afholdsforening den 21. maj 1920 – d.v.s. før selve Genforeningen – vedtog at »Nordslesvigs Afholdsforening« efter Sønderjyllands Genforening med Danmark skulle søge optagelse i »Danmarks Afholdsforening«. Det overordnede arbejde kunne dermed lægges i hænderne på D.A.F.

Hermed ophører »Nordslesvigs Afholdsforening« med at fungere som selvstændig fællesforening. Man var nu underlagt den danske moderorganisation. Det kan ganske givet have medført nogle organisatoriske lettelser for den forholdsvis lille fællesforening, men der har ganske givet også stadig været store problemer med overhovedet at holde gang i de lokale foreninger. I 1925 havde man således stadig store problemer med overhovedet at få genoprettet de lokale afholdsforeninger man havde før krigens udbrud.

Sammenfatning

De to vigtigste parter i afholdssagen i Nordslesvig i perioden mellem 1880 og Genforeningen, Good Templar-bevægelsen og Nordslesvigs Afholdsforening, blev begge skabt efter inspiration fra Danmark. Udviklingen viser dog, at Good Templar-bevægelsen kom til at koncentrere sig om »sagen« i højere grad end om de nationalpolitiske kontroverser, der i lange perioder prægede »Nordslesvigs Afholdsforening«.

De to parters forskellige udvikling skal ses på baggrund af den måde de introduceredes på i Nordslesvig. I.O.G.T. rykkede ind i Nordslesvig for at give bevægelsen fodfæste i Tyskland, og »Germania«-sagen, løsningen af Ølspørgsmålet og senere bl.a. uviljen mod at provokere myndighederne viser, at man i Good Templar-bevægelsen først og fremmest samlede sig om arbejdet med afholdssagen.

»Nordslesvigs Afholdsforening« dannedes bl.a. som en reaktion på den fremmedartethed, der kendetegnede Good Templar-bevægelsen. Desuden fastholdtes en dansk-national indstilling i afholdsforeningen, selvom man i perioder prøvede at nedtone denne i forhold til myndighederne. Medens Good Templarene koncentrerede sig om forbedringsarbejdet, var man i afholdsforeningen mere koncentreret om den udadvendte kamp. Det gælder kampen mod kroerne på småbanestationerne, for den kommunale selvbestemmelsesret vedr. spirituskoncessioner og forbudstanken. Iøvrigt alle mærkesager, der er kendetegnende for den danske afholdsbevægelse i denne periode.

Verdenskrigens udbrud i 1914 betød, at arbejdet i »Nordslesvigs Afholdsforening« blev indstillet, og i tiden op mod Genforeningen lykkedes det ikke at få gang i foreningen, ligesom tiden efter sammensmeltningen med »Danmarks Afholdsforening« var vanskelig for det sønderjyske afholdsarbejde.

Good Templarene formåede at holde gang i arbejdet både i krigstiden og i perioden op mod Genforeningen, men også her var tendensen, at medlemstallet faldt. Det skal her retfærdigvis nævnes, at det ikke kun var de nordslesvigske afholdsselskaber, der ramtes af en kraftig medlemstilbagegang i tiden efter verdenskrigen. Også i Danmark og i andre lande sporedes svækkelsen, der for Danmarks vedkommende bl.a. skyldtes et dalende alkoholforbrug p.g.a. rationeringer under krigen og en kraftig skatteforhøjelse på stærkere alkohol i 1917.⁹⁸

NOTER

1. Markersen, F.: »Afholdsbevægelsen i Danmark«. 1939 Bind I s. 25-50.
2. Aarseth, Ernst og Nonboe: »I.O.G.T. i Danmark« 1905 s. 16 ff.
3. Pedersen-Fredsbjerg: »I.O.G.T.'s historie i Danmark«. 1913, s. 132-34.
4. Anton Schmidt i »Afholdsbev. Verdenshist.« 1912-16. Bind V s. 102-03.
5. »N.G.T.« 1888, nr. 1 s. 4.
6. »N.G.T.« 1892, nr. 12 s. 2-3.
7. »N.G.T.« 1891, nr. 2 s. 3-4.
8. »N.G.T.« 1892, nr. 1 s. 3.
9. »N.G.T.« 1892, nr. 9 s. 1.
10. Pedersen-Fredsbjerg, s. 141.
11. Anton Schmidt: Bind V s. 102-03.
12. Dette bekræftes både af A. Schmidt i »Afholdsbevægelsens Verdenshistorie« bind V s. 103 ff, og af omtale i »Nordslesvigs Good Templar«. F.eks. 1891, nr. 9 s. 3 og 1891, nr. 12 s. 3.
13. Aabenraa Landrådsarkiv K.B.21 (Goodtemplarvereine).
14. »N.G.T.« 1890, nr. 17 s. 3.
15. »N.G.T.« 1891, nr. 5 s. 2.
16. »N.G.T.« 1891, nr. 6 s. 2.
17. »N.G.T.« 1891, nr. 8(9) s. 2-3.
18. »N.G.T.« 1891, nr. 18 s. 4.
19. »N.G.T.« 1892, nr. 14 s. 2.
20. »N.G.T.« 1892, nr. 16 s. 1.
21. Wavrinskys beskrivelse af turen rundt i Sydjylland i forbindelse med storloagemøderne gengives i »N.G.T.« 1892, nr. 17, nr. 18 og nr. 19.
22. »N.G.T.« 1892, nr. 16 s. 1-2.
23. »N.G.T.« 1893, nr. 16 s. 2.
24. »N.G.T.« 1910, nr. 6 s. 4.
25. Anton Schmidt, Bind V s. 116. L. Larsen-Ledet i Aarseth, Ernst og Nonboe (red.): »I.O.G.T. i Danmark, Good Templar Ordenen gennem 25 år«, Aalborg 1905 s. 26ff
26. »N.G.T.« 1916, nr. 17 s. 1-2.
27. »N.G.T.« 1917, nr. 17 s. 1.
28. »N.G.T.« 1918, nr. 17 s. 2.
29. »N.G.T.« 1916, nr. 24 s. 2 og »N.G.T.« 1919, nr. 24 s. 4.
30. »N.G.T.« 1916, nr. 10 s. 4.
31. »N.G.T.« 1917, nr. 17 s. 1.
32. »N.G.T.« 1919, nr. 13 s. 1.
33. »N.G.T.« 1919, nr. 15 s. 1.
34. »N.G.T.« 1920, nr. 19 s. 1.
35. Foreningslove for »N.A.F.« i Aabenraa Landrådsarkiv K.A.2.
36. Aabenraa Landrådsarkiv K.A.2.
37. Disse tal fremgår af Anton Schmidt, Bind V s. 111 (fodnote).
38. »Nordsl. Afh.bl.«, 1909 nr. 1 (juli) s. 3.
39. Anton Schmidt, Bind V s. 111.
40. William Petersen i »Folkevennen« dec. 1904.
41. »Nordsl. Afh.bl.« 1909, nr. 1 s. 3.
42. William Petersen i »Folkevennen« dec. 1904.
43. Hejmdal d. 3. april 1911.
44. De danske avisers reaktioner fremgår af Hejmdal fra d. 5. april 1911.
45. Larsen-Ledets kommentarer til udvisningen gengives i »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 5 s. 2.
46. Hejmdal fra d. 6. april og fra d. 8. april 1911.
47. Interview med pastor Schmidt i Hejmdal d. 7. april 1911.
48. Hejmdal d. 11. april 1911.
49. Teorien fremkommer i Modersmaalet d. 3. april 1911, men bekræftes ikke siden hverken her eller i Hejmdal.
50. Beskrives sådant af William Petersen i »Folkevennen« dec. 1904.
51. I almindelighed var man fra de tyske myndigheders side positive overfor arbejdet i afholdsbevægelsen, hvilket understreges af, at man gav tilskud til nogle af selskabernes aktiviteter (fremgår f.eks. af »Nordsl. Afh.bl.« 1910, nr. 4 s. 2).
52. Fremgår af Wollesens dødsannonce i Hejmdal d. 29. maj 1915 s. 4.
53. »Nordsl. afh.bl.« 1909, nr. 5 s. 3-4.
54. Årsmødet foregik d. 6. juni. I Gotthardsens Privatarkiv i landsarkivet i Aabenraa findes et forklarende brev fra Lorenzen dateret »Ballum d. 9. juni 1909«.
55. Lorenzens brev til Gotthardsen dateret 9. juni 1909 i Gotthardsens Privatarkiv.
56. »Nordsl. Afh.bl.« 1909, nr. 6 s. 2.
57. A. Schmidt, Bind V s. 113.
58. Således f.eks. i »Nordsl. Afh.bl.« 1910, nr. 4 s. 2.
59. »Nordsl. Afh.bl.« 1910, nr. 6 s. 3-4.
60. Johannes Tonnesen giver et indblik i sin egen version af denne strid i artiklen: »Fra fromhedslivet i Nordslesvig indtil 1920«, »Grenzfriedenshefte« nr.

3. 1962. Artiklen er oversat til dansk og gengivet i »Vores egne Vindver«, Flensborg 1967 s. 166-83. Se også Lisbeth Vestergaard Høst: »Det Ene Fornødne«, Aabenraa 1997 s. 43ff.
61. Ibid. s. 177.
62. Ibid. s. 173 ff.
63. Brevet gengives i Hejmdal d. 27. maj 1913 og i »Nordsl. Afh.bl.« 1913, nr. 6 s. 3.
64. Brev fra Johannes Tonnesen til Gott-hardsen dateret 2. marts 1914 i Gott-hardsens Privatarkiv.
65. Om udviklingen i »kroafstemnings-spørgsmålet« i Danmark se Larsen-Ledet i Markersen s. 202 ff.
66. Næringslovens bestemmelser på det-te område bliver der redegjort for i »Nordsl. Afh.bl.« 1909, nr. 1 s. 2.
67. »Nordsl. Afh.bl.« 1909, nr. 1 s. 2.
68. Således f.eks. i nr. 6 fra 1910 s. 1-2, hvor Gotthardsen opfordrer til at rejse en kraftig folkevilje imod spiritusbe-værtningerne og kræver, at bevilling til krophold bliver gjort afhængig af befolkningens eget ønske. Eller i 1910, nr. 6 s. 1 hvor K (=Kaufmann) opfor-drer til det samme, og ydermere opfor-drer til samarbejde med f.eks. Good Templare, Indre-Missions Ven-ner og frimenighedsfolk.
69. Gengives i »Nordsl. Afh.bl.« 1910, nr. 6 s. 1-4.
70. Jacobsens syn på sagen fremgår af »Nordsl. Afh.bl.« 1910, nr. 9 s. 1-2, ligesom også »Tysklands Storloge II's« og »Nordslesvigs Afholdsfor-enings« holdninger til dette spørgs-mål fremkommer her.
71. Diskussionen er gengivet i IM Nord-slesvigs blad »Sædekornet« fra d. 14. august 1910 (nr. 33) s. 1-3.
72. Fremgår af »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 1 s. 2.
73. De mange henvendelser og andragen-der til myndighederne er opridset i »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 1 s. 2-4.
74. Oplysningerne om både drøftelsen i Landdagen og protestmødet i Haderslev er hentet i »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 2 s. 2.
75. Om ejerforhold på småbanekroerne langs småbanen fra Toftlund mod vest oplyses der i »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 1 s. 2, ligesom myndighe-dernes henholdende svar på andra-gender gengives sammesteds s. 4.
76. Afholdsforeningens andragende gen-gives i »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 2 s. 2.
77. De svar man fik fra kredsudvalgene gengives i oversættelse i »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 4 s. 3.
78. Noget af det røre der blev sat igang i forbindelse med »mordet i Spandet« fremgår af »Nordsl. Afh.bl.«. F.eks. 1911, nr. 1 s. 2 og 3, 1911, nr. 2 s. 2-4, 1911, nr. 3 s.1.
79. »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 3 s. 4.
80. »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 4 s. 1-2.
81. Hovedbestyrelsens opfordring i »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 3 s. 3-4.
82. Larsen-Ledet redegør i Markersen s. 205 ff. for de forskellige afstemnings-resultater i Danmark fra 1907.
83. »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 4 s. 4.
84. »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 6 s. 3-4 og »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 7 s. 2.
85. »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 7 s. 2.
86. »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 6 s. 4.
87. »Nordsl. Afh.bl.« 1912, nr. 10 s. 1. Se også Th. Kaufmann: Minder og Tan-ker, Aabenraa 1962 s. 33 og 98.
88. Manuskript til tale holdt ved D.A.F.'s årsmøde i Århus d. 6. juli 1919. Gott-hardsens Privatarkiv.
89. Tale til D.A.F.'s årsmøde i Århus d. 6. juli 1919 s. 2. Gotthardsens Privat-arkiv.
90. Oplysningerne gives i Adolph Han-sens rapport »Fra afholdsbevægel-sens genrejsningsarbejde i Sønderjyl-land«, der er skrevet efter turen som foregik fra 12. august og ca. 3 uger frem. Rapporten findes i Gotthard-sens Privatarkiv.
91. Adolph Hansens rejserapport s. 5-6.
92. Adolph Hansens rejserapport s. 6.
93. Adolph Hansens rejserapport s. 7.
94. Brev fra Adolph Hansen dateret 4/9 1919 i Gotthardsens Privatarkiv.
95. Problematikken omkring forskellene i afholdsløfterne fremgår af Adolph Hansens rejserapport s. 1-2. De reso-lutioner der blev vedtaget på »Nord-slesvigs Afholdsforenings« årsmøde i Vojens i 1907, og som tillod spiritus-sælgende købmænd at være medlem-mer kan ses i »Nordsl. Afh.bl.« 1911, nr. 9 s. 4.

96. Fremgår af et brev fra Adolph Hansen til Gotthardsen, dateret 21. april 1920. Gotthardsens Privatarkiv.
97. Brev fra Adolph Hansen til Gotthardsen, dateret 21. april 1920.
98. Sidsel Eriksen i »Scandia« 54, 1988 s. 288. Af samme forfatter kan desuden anbefales følgende artikler: »Afholdsbevægelsen – en etisk religion«, i: Gustavsson, Anders (red.): Alkohol och Nykterhed. 1989. s. 132-191. »Arbejderbevægelsen og Afholdsbevægelsen«, i: Årbog for arbejderbevægelsens historie. 1992. s. 351-369. »Den drikfældige engel?«, i: Gustavsson, Anders (red.): Alkoholister och Nykterister. Uppsala 1991. s. 179-218. »Det andet stavnsbånd«, i: Historie. Jyske samlinger bind 4, 1991. s. 529-588.

Genforeningen og De Danske Statsbaner i Sønderjylland 1918-1928

af OLE NØRREGAARD PEDERSEN

Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920 betød for De Danske Statsbaner et nyt arbejdsområde. Overtagelsen af de preussiske statsbaner syd for Kongeåen krævede omfattende forberedelser. Et centralt spørgsmål var, hvor den nye store grænsestation til erstatning for Vamdrup station skulle placeres. Fra første færd stod det ikke klart, at den lille og ubetydelige station »Paddeborg« skulle være grænsestation, placeret direkte på landegrænsen. På baggrund af kilder i Danmarks Jernbanemuseum i Odense beretter pens. trafikinspektør Ole Nørregaard Pedersen, Odense, her om De Danske Statsbaners første etablering i Sønderjylland

Planlægning af overtagelsen

Meget tidligt efter afslutningen af 1. Verdenskrig må De Danske Statsbaner være gået i gang med en omfattende planlægning før overtagelsen af banerne i Nordslesvig. Allerede den 7. marts 1919 beskæftiger dagspressen sig med spørgsmålet. Den dag skriver »Københavns Amts Avis«, at statsbanernes Generaldirektion har påbegyndt overvejelser angående overtagelsen af de forskellige sønderjyske baner. Avisen forudser betydelige vanskeligheder. I 1919 hersker der i Danmark en udbredt mangel på stort set alt, som er nødvendigt for at kunne løse opgaven. Der er mangel på personale og materiel og ikke mindst kul. Især savner man konkret kendskab til opgavens tekniske og økonomiske omfang. Derfor kan det heller ikke overraske, at spørgsmålet: »Har vi råd til det? – hvad kommer det til at koste?« blev rejst allerede først på året 1919.

»Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender« bad på samme tid statsbanerne beregne værdien af de aktuelle jernbanestrækninger. Det må tolkes derhen, at ministeriet ventede, at den forestående indlemmelse af de sønderjyske landsdele i kongeriget ville indebære en større økonomisk »slut-opgørelse« over mellemværendet

mellem de to lande, Danmark og Tyskland. Hvad var banerne værd? Hvordan greb statsbanerne nu denne opgave an?

Statsbanerne inddelte det sønderjyske banenet i tre zoner. Den første gik fra Vamdrup til linien Padborg-Sønderaa. Her startede 2. zone, som gik ned til en linie gennem Husby station – 3 km syd for »Borderup station« til 4 km syd for Langhorn. Den tredje zone gik herfra til Slien. Inddelingen refererer til et mødereferat i Generaldirektoratet den 27. marts 1919, journ. 1919/581 N3. Sagsbehandleren har tilsyneladende ikke været helt fortrolig med topografi og korrekte stednavne. »Borderup station« må være »Barderup Trinbræt« lige nord for Tarp, og »Langhorn station« er en lokalitet lidt nord for Bredsted, det vestligste punkt i en tænkt grænsedragning ca. 15 km syd for Flensborg.

I sit svar til ministeriet måtte statsbanerne bygge på et skøn. Også fordi man helt manglede konkrete informationer og fagteknisk kendskab til de aktuelle strækninger og disses udstyr. Resultatet var, at skønnet udelukkende blev baseret på danske normer og standarder for lignende strækninger og med en vedligeholdelsesstandard ført op til tidssvarende dansk. I sit svar til »Det Midlertidige Ministerium«, når statsbanerne frem til følgende skøn over de sønderjyske strækningers værdier:

banerne i første zone	15,5 mio. kr.
banerne i første og anden zone	23,5 mio. kr.
alle 3 zoner samlet	31,5 mio. kr.

Den 23. marts 1920 vender ministeriet tilbage til spørgsmålet og anmoder nu statsbanerne om senest inden 10 dage at foretage en ny, specificeret vurdering af de Preussiske Statsbaner i den første zone, incl. tilhørende bygningsmasser, opgjort pr. 1. august 1914. Opgørelsen skal tage hensyn til senere værdiforringelser grundet overdreven slitage og manglende vedligeholdelse. Ministeriet påpeger, at det er af betydning, af hensyn til fredstraktatens bestemmelser, at det kan konstateres, hvorvidt de pågældende aktiver er tilvejebragt ved tyske (preussiske) statslån eller ved løbende indtægter.

I denne tidsmæssige heksekedel omkring marts/april 1920 i Danmark med meget urolige indenrigspolitiske forhold, med dens »Påskekrise«, trussel om generalstrejke, to midlertidige forretningsministerier, og den forestående nedlæggelse af »Det midlertidige Ministe-

DSB - Svelløhuse, Sønderborg.

1924

For at afhjælpe den katastrofale mangel på boliger til de udsendte jernbanefolk i Sønderjylland efter Genforeningen – og for overhovedet at skaffe tag over hovedet, opførte Statsbanerne en række »midlertidige tjenesteboliger« rundt om i landsdelen. Her ses »boliggaden« i Sønderborg. Foto i Jernbanemuseet.

rium for Sønderjylland«, svarer statsbanernes generaldirektør Theodor Andersen Alstrup den 7. april 1920:

– at det økonomiske skøn over de Preussiske Statsbaners aktiver i den første zone må nedsættes til 13 mio. kr. Samtidig gør generaldirektøren opmærksom på, at der kun kan være tale om et ganske skønsmæssigt overslag. Hvis et ministeriums normale praksis skulle efterleves, ville det kræve en ekspeditionstid på to måneder at udfærdige et svar!

For statsbanernes øverste ledelse var det også vitalt snarest at få opbygget en lokal sønderjysk ledelsesorganisation til at varetage drift, anlæg og tilsyn for den kommende sønderjyske jernbanedrift. Som nord for Kongeåen kom den decentrale ledelsesorganisation til at hvile på et antal faglige »sektioner«, placeret i Tønder og Aabenraa.

I Aabenraa placeredes 10. Trafiksektion, ledet af en trafikinspektør og 15. Banesektion, ledet af en baneingeniør, støttet af en telegrafmester. I Tønder placeredes 11. Trafiksektion med sin trafikinspektør og 16. Banesektion, også ledet af en baneingeniør. Hele Sønderjyllands lokomotiv- og materieltjeneste koncentreredes ligeledes i Tønder ved

placeringen af 6. Maskinsektion ledet af en maskiningeniør. Under ham maskindepoter i Tønder, Aabenraa, Haderslev, Vojens, Tinglev, Skelde og Sønderborg. Denne nye ledelsesorganisation støttedes yderligere ved udnævnelse af 4 overbanemestre, som fik tjeneste i Vojens, Tinglev, Tønder og Tørsbøl. Hele organisationens nærmeste overordnede driftsledelse blev statsbanernes 2. Distrikt i Aarhus hhv. 3. Distrikt i Struer.

For hurtigst muligt at fremskaffe konkrete informationer om forholdene i Sønderjylland blev der fra begyndelsen af 1919 og frem til afstemningen i 1. Zone, den 10. februar 1920, gennemført en række statsbane-aktiviteter i landsdelen. Personaleorganisationen »Jernbaneforeningen«, som repræsenterede »Guldsnorene« (embedsklasserne), hvorfra Sønderjyllands nye stationschefer skulle rekrutteres, iværksatte den 5. april 1919 en foreløbig undersøgelse i landsdelen. Formålet var at skaffe grundlaget til en foreløbig medlemsorientering om alle relevante forhold som fysiske anlæg, byernes indbyggerantal, eksisterende eller manglende eksistens af tjenesteboliger, mulighed for at leje private boliger, antal medarbejdere på den enkelte station og dennes udstyr o.s.v. Undersøgelsens resultat rundsendtes til medlemmerne, inden disse fattede pen og blæk til ansøgningen om sønderjyske stillinger. Spørgsmålet: »Udsigt til at få lejlighed« blev, stort set for alle pladers vedkommende, besvaret med et klart: »Nej«.

Ansøgninger

Denne meget tidlige aktivitet havde baggrund i, at »Guldsnorene« måtte forvente, at statsbanerne meget snart ville indkalde ansøgninger til de nye stillinger i Sønderjylland, som ville blive ledige, når de preussiske chefer og ledere forlod landsdelen.

Situationen forelå allerede den 30. marts 1919. Den dag tog statsbanerne hul på spørgsmålet om den fremtidige bemanning af Sønderjylland. I en strengt fortrolig skrivelse fra Generaldirektoratet til 1., 2. og 3. Distrikt blev disse bedt om at indkalde ansøgninger fra interesserede, primært til chef- og lederstillinger på de forventede overtagne stationer. I første omgang drejede det sig om ca. 100 mand.

En af ansøgerne var den senere regnskabsfører C. Schmidt i statsbanernes 1. Distrikt. I »Dansk Jernbaneblad« fra 19. august 1942, fortæller han, at han meldte sig som supplikant hos generaldirektør Th. Andersen Alstrup til ledige stillinger i Sønderjylland. Her skal han være

modtaget noget forbeholdent med de ord, at dem, man ville udvælge til Sønderjylland, skulle være en slags »Missionærer«: de skulle hellige sig embedet og gennem en neutral holdning i nationalpolitiske spørgsmål gøre sig værdige til den samlede lokalbefolknings agtelse og tillid.

For yderligere at klargøre situationen for ansøgere, og for at få eksisterende sønderjyske informationer ført à jour, sendte »Jernbaneforeningen« sin næstformand på en studietur til 1. afstemningszone. Turen fandt sted i dagene 26. til 31. januar 1920. Næstformanden, trafikassistent Høgsgaard, gennemrejste strækningerne Vamdrup-Harreslev-Tønder-Højer-Skærbæk-Løgumkloster. Hans rapport, eller opgørelse, over rejsen er en grundig beskrivelse af den enkelte besøgte station, lige fra bygninger til sporanlæg med ramper, kanonramper, signal- og telegrafudstyr, brovægte, tilslutning til privatbaner og postarbejdets omfang.

Det måske mest interessante element i Høgsgaards udførlige rapport er, at han gav en udførlig beskrivelse af Faarehus (sådan lød navnet til 1924) og Harreslev stationer, men helt har udeladt den lille og ubetydelige station »Paddeborg«. Det tyder på, at den erfarne drifts- og organisationsmand har vurderet, at lokaliteten »Paddeborg« fysisk og terrænmæssigt var uinteressant, og måske måtte lades helt ude af betragtning som Danmarks nye, store grænsestation på den kommende landegrænse. Hans beskrivelse mangler desværre argumentation for denne opfattelse.

Straks efter at resultatet af afstemningen i 1. Zone den 10. februar 1920 var offentliggjort, tog statsbanernes øverste ledelse på en række tjeneste-, besøgs- og studierejser i landsdelen.

Det begyndte med generaldirektør Th. Andersen Alstrup, der umiddelbart efter tog afsted for at træffe egnens ledende personligheder og gøre sig bekendt med statsbanernes nye administration. Herefter var det vigtigt, at også generaldirektørens nærmeste fagmedarbejdere, afdelingscheferne i generaldirektoratet, snarest ved selvsyn gennem besøg på stedet skaffede sig et detaljeret kendskab til de preussiske statsbanestrækninger, som De Danske Statsbaner forventedes at overtage. Samtidig fik disse centrale embedsmænd på højt niveau lejlighed til at opbygge personlige relationer og netværk i Sønderjylland.

Forud for disse officielle rejser blev alle formaliteter overholdt, og der blev indhentet tilladelser og samtykke til rejsernes gennemførelse

i »Den Internationale Kommission« og hos de preussiske statsbaner i Flensborg.

For afdelingscheferne blev turen en større rundrejse i automobil i dagene fra den 22. til den 26. februar 1920. Alle sønderjyske købstads- og knudestationer samt så mange landstationer som muligt blev besøgt.

Jernbanemuseets arkiv rummer kopi af chefernes udførlige afrapportering til generaldirektøren. De besøgte stationer beskrives alle meget detaljeret, og der er supplerende oplysninger om medarbejderne de enkelte steder. Blandt andet observeredes en meget ringe arbejdsiver blandt personalet.

Chefkredsen beskæftigede sig også med de lokale chefers og leders nationale sindelag. De skriver, at bortset fra Clemmesen i Padborg, så fandtes der kun een dansksindet, nemlig Poulsen i Bolderslev. Sidstnævnte overgik i 1920 uden videre til De Danske Statsbaner som stationsmester i Bolderslev.

Usædvanligt for alle besøgende var det at finde, at en del tekniske anlæg, som f.eks. side- og enderamper, var meget større og oprindelig kostbarere udført end på tilsvarende stationer i Danmark. Således fandtes på stationerne i Bredebro og Skærbæk lange militærramper med vedliggende spor og udtræksspor i begge ender, øjensynligt bestemt til hurtig udladning af et rytterregiment. Tilsvarende var krydsningssporene flere steder endog meget lange. Især på strækningen Hvidding-Tønder-Tinglev betydeligt længere end til almindeligt civilt behov. En infrastruktur klart etableret af militære årsager og typisk for opmarchområder.

De Danske Statsbaner udpeger nye chefer og ledere

Som første og væsentligste led i løsningen af bemandsingsspørgsmålet udvalgte statsbanerne i efteråret 1919 de kommende chefer og ledere til Sønderjyllands nye trafik-, bane- og maskinsektioner samt overbarnemestre og en telegrafmester.

Som chef for den nyetablerede 10. Trafiksektion i Aabenraa udnævntes trafikinspektør E. A. G. V. Juel-Hansen. Han kom fra 1. Distrikts Trafiktjeneste i København og fik som ansvarsområde strækningerne Vamdrup – ny grænse, Haderslev- og Aabenraabanen, Tinglev-Sønderborg og Tørsbøl-Padborg samt Vester Sottrup-Skelde.

Fra Randers hentedes trafikkontrollør A. J. Joest som chef for 11.

Trafikinspektør
A. J. Joest, 11. Trafiksektion, Tønder, f. 1866. Frem til 1920 gjorde Joest tjeneste i Viborg, Aarhus, Langaa, Hjørring, Randers og på Københavns Godsbanegaard. Ved Genforeningen blev Joest forfremmet fra Randers til trafikinspektør og chef for den nyetablerede 11. Trafiksektion i Tønder. Da denne sektion af sparehensyn blev nedlagt i slutningen af 1924, hentedes han i februar 1925 til ny chef for 10. Trafiksektion i Aabenraa som efterfølger for Juel-Hansen. Foto i Jernbanemuseet.

Trafiksektion i Tønder, også med charge af trafikinspektør. Hans ansvarsområde blev resten af de preussiske statsbaner i Sønderjylland, primært i landsdelens vestlige del.

Baneingeniørerne til Aabenraa og Tønder kom fra Herning og København. Overbanemestrene forflyttedes/forfremmedes fra hele Jylland, nemlig fra Frederikshavn, Randers og Skjern.

Hurtigt fulgte udpegningsen af ca. 50 stationsforstandere og stationsmestre. Samtlige blev hentet fra alle kroge af »det gamle land« nord for Kongeåen. Derfor blev de sønderjyske statsbanestationer,

bortset fra stationsmesteren i Bolderslev, på ledelsesplan alle befolket med »Rigsdanske«.

Udpegningen af den enkelte skete umiddelbart efter afstemningen den 10. februar 1920. Hver især havde fået en foreløbig orientering om udpegningen med ordre til at være klar, med ganske kort varsel, til hurtig afrejse til Sønderjylland.

De følgende år skulle vise, at statsbanerne med personvalgene havde en heldig hånd. Jernbanemuseets kilder fra 1919 og tiden derefter er især righoldige hvad angår chefen for 10. Trafiksektion i Aabenraa, trafikinspektør Juel-Hansen. Hans embedsområde omfattede de fleste af Sønderjyllands vigtigste byer med tilsyn og ledelse af driften på den østlige hovedbane fra Vamdrup til den nye grænse, hvor han også måtte forestå opbygning og anlæg af alle nødvendige statsbane-faciliteter til en ny, stor dansk grænsestation, så at sige på bar mark, hvor grundejerne og lokalbefolkningen overvejende var tysksindede.

Juel-Hansens medarbejdere i sektionen har senere beskrevet chefen som: »ikke noget hverdagsmenneske«. Han var bredt vidende, udadvendt, intelligent, charmerende og samtidig en fornøjelig fortæller – kort og godt foruden sin faglige kunnen også et stort selskabsmenneske – ikke for ingenting nevø af digteren Holger Drachmann og søn af forfatterinden Erna Juel-Hansen.

Fra arkiverne opleves Juel-Hansen som en diplomatisk personlighed med gode relationer til magt- og ledelsesorganerne i Aarhus og København.

Souschefstillingen hos Juel-Hansen blev besat med en helt anden mennesketype. Det blev trafikkontrollør C. C. Christensen fra Esbjerg. Han kom til sektionen fra en stor, travl jernbanestation og havde betydelig drifts- og administrativ erfaring. C. C. Christensen var af profil mere tung i det, let bekymret, men en yderst solid og omhyggelig arbejdskraft, der praktiserede den skønneste håndskrift – ja sligt havde sin store betydning – også dengang. De to må have udgjort et næsten perfekt ledelsesteam.

Hvad var mere naturligt, end at Juel-Hansen, straks efter ankomsten til Aabenraa i 1919, flyttede ind på »Folkehjem« med såvel sit tjenestekontor som sin private bolig.

Det var naturligvis kun en rent midlertidig løsning på trafiksektionens samlede lokalebehov. Statsbanerne måtte hurtigt skaffe sin administration i Aabenraa et mere permanent domicil med tilfreds-

Trafikinspektør

E. A. G. V. Juel-Hansen, 10. Trafiksektion, f. 1878. Efter ansættelse ved statsbanerne 1890-97 læste Juel-Hansen til studentereksamen og tog derpå polyteknisk embedseksamen. I 1916 blev han udnævnt til trafikinspektør i 1. Distrikt i København. Herfra udpegedes han i 1919 til chef for den nyetablerede 10. Trafiksektion, som efter en tid blev placeret i Aabenraa by. I foråret 1925 forflyttedes Juel-Hansen til en nyoprettet stilling under statsbanernes trafikchef i København og blev derefter sporvejsdirektør i København. Foto i Jernbanemuseet.

stillende lokale- og arbejdsforhold i passende rammer. Løsningen blev køb af ejendommen Store Pottergade nr. 6 i det indre af Aabenraa by. Ved tinglyst skøde af 30. oktober 1920 blev statsbanerne ejer af bygningen, som var en større velbygget og repræsentativ rødstens etageejendom, der værdigt signalerede tillid og troværdighed. Statsbanerne ejede og anvendte ejendommen til marts 1933, hvorefter den blev solgt til den nye »Sygekasse for Aabenraa By«.

Næste store opgave for de to trafikinspektører Juel-Hansen og Joest blev at samle de udpegede stationschefer og ledere til en aktuel orientering om den seneste udvikling i Sønderjylland. Orienteringsmødet fandt sted den 13. marts 1920 på »Søpavillonen« i København. Her lød beskeden på, at alle måtte forvente, på en senere udpeget dato, at skulle indfinde sig på perronen i Vamdrup efter ankomsten af eftermiddagstoget fra nord. Her ville alle få »allerseneste« nyt. Alle blev instrueret om ved ankomsten at være forsynet med gyldigt dansk pas,

Stationsforstander G. G. Ulrich, Tønder, f. 1868. Efter tjeneste mange forskellige steder blev han udnævnt til godsekspeditor i Slagelse den 1. februar 1915. Herfra hentedes G. G. Ulrich ved Genforeningen i 1920 til stillingen som stationsforstander i Tønder. Som embedsmand var han en person med rige evner, der overlegent beherskede alle grene af jernbanetjenesten. I Tønder løste han den vanskelige opgave dygtigt og værdigt og vandt hele befolkningens agtelse og tillid. Ulrich blev i embedet indtil pensioneringen 1933. Foto Jernbanemuseet.

ny uniform og have købt gyldig billet fra Vamdrup til den udpegede »preussiske statsbanestation« syd for Kongeåen.

Med hensyn til den enkeltes menneskelige fremtræden, attitude og optræden, henvistes til generaldirektør Andersen Alstrups påbud om at »være som missionæren«, og at alle, på det udpegede tjenestested, skulle forholde sig neutralt og dygtiggøre sig på stedet til overtagelsen. Kort sagt – alle skulle holde lav profil – suge til sig af de holdninger, traditioner og kulturer, der rådede på hvert sted og egn. I alle nationale spørgsmål skulle der optrædes efter devisen: »Ich bin Beamter - Ich habe keine Meinung«.

At formaningen var på sin plads og blev efterlevet, beretter den nyudpegede stationsforstander Wissenbach: »Nogen tid før nedrejsen fik jeg en henvendelse fra formanden for den danske forening i Ting-

lev med anmodning om at meddele foreningen hvilken dag og klokkeslæt, jeg kom til Tinglev, da foreningen ville modtage byens første danske stationsforstander festligt på perronen.

Anmodningen blev ikke efterkommet af mig. Der var ingen grund til udæskning eller demonstration.

Nogle dage senere, efter at Berlin havde givet tilladelse til at flage med Dannebrog fra private bygninger, arrangerede foreningens formand dagen efter flagallé gennem Tinglev for på den måde at fejre stationsforstanderen« (kilde: »Vor Stand« nr. 4 af 25.11.1955.).

Mandskabets udsendelse

Sidst i marts 1920, få dage efter informationsmødet i København, fordeltes tjenstligt de endelige rejseordrer til den enkelte. Alle skulle møde i Vamdrup med middagstoget den 21. april til vidererejse ind i det ukendte.

I Vamdrup blev alle modtaget af Juel-Hansen, der gav en kortfattet instruktion, og endte med at gentage rådet om, at alle i den daglige færden dernede burde handle ud fra ordene: »Ich bin Beamter, Ich habe keine Meinung«.

Med nyindkøbt gyldig preussisk billet i hånden drog nu en større gruppe sydpå, hvor den enkelte snarest, efter ankomst til sin bestemmelsesstation, skulle melde sig i »tiltrædelsesaudiens« hos den stedlige preussiske kollega. Her skulle den nyankomne danske embedsmand indtil videre leve tjenstligt med de preussiske kolleger, som i første omgang ikke skulle afgive nogen form for myndighed eller kompetence. Det skete først ved den endelige overtagelse mere end to måneder senere.

Arkiverne beretter om, at modtagelsen kunne få et forskelligt forløb. I Haderslev gjorde ovennævnte C. Schmidt sammen med den nyudpegede danske stationsforstander J. J. Høgdal og godsekspeditor A. V. Kaaber en sen aften deres entré på stationen, hvor alle blev modtaget korrekt af den preussiske stationsforstander Rademacher, med hvem danskerne de næste to måneder havde den bedste omgang, præget af korrekthed og venlighed. Det gjaldt også for det øvrige preussiske personale.

Danskerne så straks, at fire års verdenskrig havde sat præg på stationen. Modtagelsen foregik på Rademachers kontor, hvor han stram og militærisk i sin uniform stod ved en faldefærdig pult og arbejdede

Stationsforstander Jens Jensen Høgdal, Haderslev, f. 1860. Efter tjente mange steder i landet blev han forfremmet til stationsforstander i Vedsted fra 1. december 1914. Ved Genforeningen stationsforstander i Haderslev. Der er ingen tvivl om, at J. J. Høgdal drog til Haderslev med store drømme, især om nyanlæg af den forventede sønderjyske kystbane fra Kolding over Haderslev og Aabenraa til Flensborg. Tanken havde været oppe fra såvel tysk som dansk side, og ihvertfald forventede sønderjyske kredse, at den danske stat ville realisere planen efter Genforeningen. I så fald ville Haderslev station blive en betydelig trafikstation på højde med Vejle og Horsens. Da tanken måtte opgives, lod J. J. Høgdal sig i 1922 forflytte til Frederikssund. Foto i Jernbanemuseet.

ved det sparsomme lys fra en gammel, snavset og sodet olielampe. Det var svært for de danske at fatte, at de befandt sig i et offentligt kontor. Det mindede snarere om et forfaldent smedeværksted; loft og vægge med løse kalkflader, alt sodet og tilrøget. Gulvet var som i et støberi; varmekilden var en rustrød kakkelovn, revnet og sammenbundet med ståltråd. Hele bygningen viste sig forøvrigt at være undermineret af svamp, rotter og mus. Rengøringen blev derfor helt illusorisk. Den blev varetaget af en dame for 36 Mark pr. måned – eller efter kursen i april 1920 ca. 3 kr i danske penge.

En helt anden situation oplevede den nyudpegede danske stationsforstander i Tinglev, J. A. Wissenbach, som kom fra Esbjerg. I sine personlige erindringer skriver han, at de udsendte følte sig som emigranter, der drager ud mod det nye og uvisse. Særlig de, der skulle længst sydpå – nær den fremtidige grænse – følte, at de ville blive stillet mellem to partier, hvor der fra det ene ville stråle hjertevarme og fra det andet iskulde mod dem.

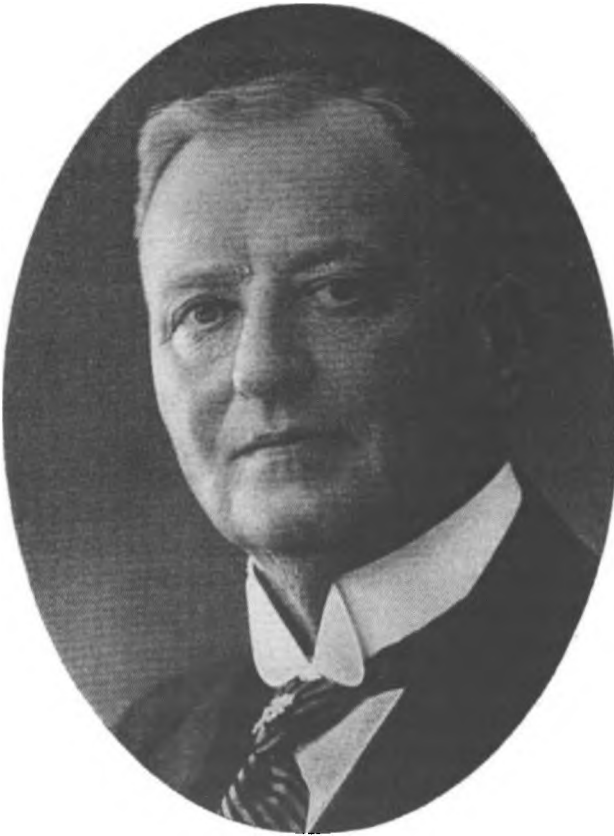
Her bør det, for nutidens læsere, erindres, at Wissenbach kom til en by og en egn med et stort tysk befolkningsflertal, som alle håbede på, at den endelige grænsedragning ville blive baseret på den såkaldte »Tiedje-linie«. Denne ville fastholde Tinglev og sogne rundt om under Tyskland. En sådan grænsedragning ville automatisk medføre, at Herr Wissenbach kunne forvente, i løbet af kort tid, at måtte returnere til nord for Kongeåen.

I forkortet form skriver Wissenbach videre: »Jeg mødte den 22. april 1920 om formiddagen på stationen for at aflægge min tyske kollega, Johs. Hansen, en visit. Af vagthavende tyske trafikassistent blev jeg straks mødt med den kolde skulder, idet beskeden fra stationsforstanderen lød: »Han kan ikke træffes foreløbig. Han er optaget i sin tjenestehave med at lægge sildige efterårskartofler«.

At Wissenbach oplevede en meget spændt atmosfære bekræftes også af, at han måtte låse det DSB Dannebrog, som var tilsendt til senere brug, inde i et jernpengeskab. Den til flaget hørende flagsnor havde han af sikkerhedsgrunde måttet anskaffe i form af en stålwire. I sandhedens navn må det medgives, at Tinglev station absolut var undtagelsen.

Forud for udsendelserne den 21. april havde de Preussiske Statsbaners Eisenbahndirection i Altona og Betriebsamt i Flensborg gjort meget ud af at informere og instruere stationerne om danskernes ankomst, tilstedeværelse og behandling. De lokale preussiske chefer med medarbejdere fulgte korrekt og loyalt ledelsens instruks. Så sig overalt forløb overgangen og det jernbanefaglige samarbejde gnidningsløst og problemfrit. Alligevel følte de udsendte danske tjenestemænd sig som gæster og tilbragte de to måneders ventetid i »dolce far niente«.

Selvom hovedparten af alle civile administrationsområder i de sønderjyske landsdele efterhånden overgik på danske hænder, og der kom danske hærstyrker fra den 5. maj, så forblev administrationen og ledelsen af jernbanerne på preussiske hænder. For de nyetablerede

Stationsforstander J. A. Wissenbach, Tinglev station, f.1868. Ved Genforeningen blev han forfremmet til stationsforstander i Tinglev. 5 år senere, den 1. december 1925, udnævnt til stationsforstander i Esbjerg. Han var en meget dygtig og interesseret embedsmand, fyldt med humør og et lyst syn på tilværelsen. Foto Jernbanemuseet.

danske ledelsesorganer i Aabenraa og Tønder blev perioden fra nytår 1919/20 til den endelige overtagelse derfor turbulent, til tider ret så dramatisk.

Afstemningstidens køreplaner

Al togdrift baserer sig på køreplaner. Så tidligt som i foråret 1919 havde Generaldirektoratets Køreplanskontor været sat på opgaven. Det resulterede i den allerførste »Tjenestekøreplan for Sønderjylland«, som var klar den 12. juli 1919 – dog – uden konkret ibrugtagningsdato. En gennemarbejdet plan klar »i skuffen«, men pålagt ordren om, at »denne ikke måtte offentliggøres for publikum«. I forhold til den eksisterende preussiske køreplan for sommer/efterår 1919 bød dette

Udkast til Statsbanernes allerførste køreplan for Sønderjylland dateret den 12. juli 1919. Jernbanemuseet.

første danske udkast på væsentlige udvidelser af landsdelens rejsemuligheder.

Planen blev aldrig bragt i anvendelse. De eksisterende preussiske køreplaner forblev i kraft i hele overgangsperioden, indtil første danske plan blev sat i kraft fra og med den 1. juli 1920. Men da blev resultatet, som vi skal se nedenfor, ikke så lidt ringere end udkastet fra 1919.

Næste køreplansopgave blev at afvikle togtransporten for de danske stemmeberettigede til afstemningen i 1. Zone.

Til løsning af denne store, vigtige opgave blev der i dagene 27. og 28. januar 1920 afholdt et stort fællesmøde på »Hotel Flensburger Hof« i Flensborg. Det skete dagen efter, at »Den Internationale Kommission« var kommet til Flensborg med tog fra København.

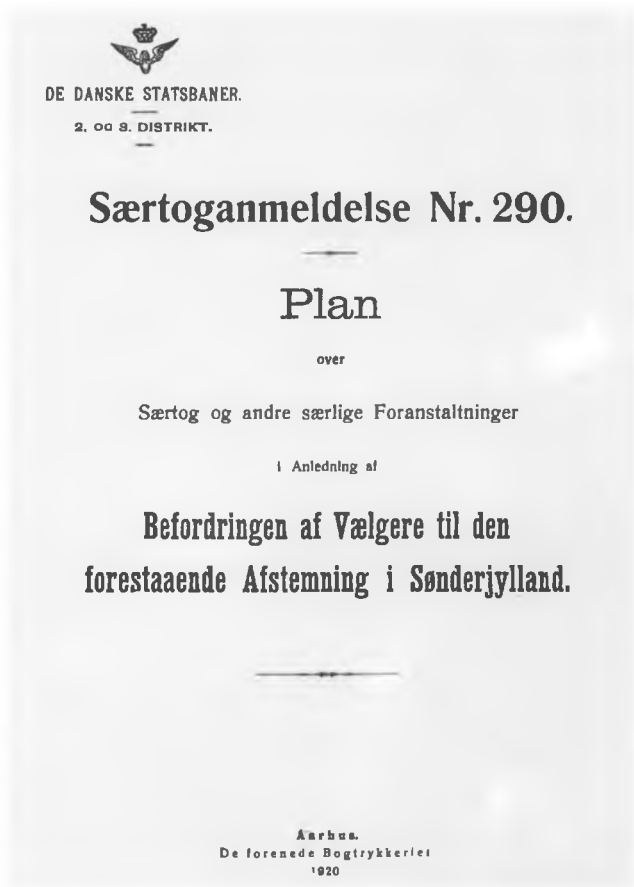
På mødet aftaltes alle transportforanstaltninger for danske stemmeberettigede såvel med tog som skib. Ikke alene på det overordnede plan, men helt ned i enkeltheder med angivelse af antal berettigede og deres destination. For statsbanerne drejede det sig om 13 ekstratog fra Vamdrup og seks ekstratog fra Vedsted fordelt på udrejse den 7., primært den 8. og 9. februar 1920. I alt ca. 8000 personer. Togene primært formeret af dansk personvognsmateriel og lokomotiver betjent af danske. Det må her ikke glemmes, at det til rådighed stående preussiske materiel i landsdelen uden al tvivl var disponeret til at transportere tyske stemmeberettigede fra syd ind i landsdelen.

Af det store fællesmødes referat fremgår, at De Danske Statsbaner som sikring af transporterne placerede et hjælpe- og ambulancetog i Vamdrup, der eventuelt kunne indsættes helt ned til Tinglev.

Med baggrund i mødet udsendtes »Særtogsmeddelelse nr. 290«. Heri fandtes alt om afrejsestation, afrejsedato og togbenyttelse for hver enkelt afstemningsberettiget. For at undgå at de preussiske forbindelsestog i forsinkelsestilfælde blev afsendt via Vamdrup hhv. Vedsted/Hvidding uden forbindelse nordfra foreskrev planen, at de danske tog skulle anbringes 100% rettidigt på grænsestationerne.

Preussiske Statsbaners Eisenbahndirection fastsatte nøje vidererejsen syd for Kongeåen gennem »Fahrplan für die Sonderzüge der aus Dänemark eintreffenden Wähler«, nr. 33 B 15, dateret Altona den 2. februar 1920. Planen består af ikke mindre end 28 tæt beskrevne foliosider, skrevet i hånden og med gotisk skrift. Heri læses, at de oplistede tog syd for Kongeåen bestod af det danske materiel og mandskab nordfra, som videreførtes til Tingleff og Tondern. De uniformerede danske skulle være forsynede med legitimation på dansk og tysk. Til støtte for den tyske togfører skulle alle togene medgives mindst een dansk tysktalende togbetjent, ligesom den på lokomotivet medgivne strækningskendte tyske lokomotivlods skulle kunne støtte sig til m. et een dansk tysktalende lokomotivfører eller fyrbøder. På alle stationer og holdsteder syd for Kongeåen skulle det danske togpersonale »kalde ud« på

*Samlet køreplan
for befordring af
alle afstemnings-
berettigede fra Jyl-
land og Fyn til af-
stemningen i 1.
zone den 10.
februar 1920.
Jernbanemuseet.*

såvel dansk som tysk, herunder også angive de tyske stationsnavne.

Allerede en måned efter kom næste opgave, nemlig tilsvarende togbefordring af de stemmeberettigede til afstemningen den 14. marts 1920 i 2. Zone. Opgaven var af langt mindre omfang, nemlig befordring af ca. 1200 personer fordelt på to særtog via Vamdrup til Flensborg og et fra Vedsted/Hvidding til Niebüll. Den 12. marts kørte to særtog fra Vamdrup gennemkørende til Flensborg og kun standsende i Padborg og Harreslev. Samme dag kørte tilsvarende et særtog fra Vedsted/Hvidding til Niebüll, kun standsende efter behov i Tønder.

I disse planer er »tonen, nationalt, strammet op«. I den danske ud-

gave læses, at særtogene på den slesvigske strækning (her menes syd for Kongeåen) føres af tyske togførere og der medgives tysk lokomotivlods. Iøvrigt anvendes det danske materiel og personale, men nu forlanges, at den danske lokomotivfører og de danske togetjente skal være tyskkyndige, samt at een af de danske togetjente i særlig grad skal opfylde kravet til tysktalende, da pågældende skal fungere som mellemmand og tolk mellem dansk og tysk personale. Planen kræver, at alle afstemningsberettigede skal have forladt 2. Zone med de fastsatte tog senest den 15. marts, dagen efter afstemningen.

Allerede en god måned senere, og efter at de nye danske chefer og ledere var udsendt, kom næste større danske transportopgave. Det var planlægningen af jernbanetransporten af danske militære enheder til Aabenraa og Tønder. Det skete den 5. maj, hvor danske troppeskebe (statsbanernes Lillebæltsfærger) anløber havne på Sønderjyllands østkyst. Samme dag ankom et troppetog med en dansk infanteristyrke til Tønder, og dagen efter et tog med danske husarer til Aabenraa. Det har ikke været muligt i arkiverne at finde planerne for disse danske troppetog. Men det er nærliggende at antage, at disse transporter er afviklet i dansk/preussisk samarbejde over samme læst som for afstemningstogene.

Overtagelsen som glippede

14 dage senere tog situationen en dramatisk drejning. Det skyldtes, at man fra dansk side, trods betydelig tysk modstand, besluttede at indføre den danske møntfod – kronen – i hele 1. Zone med gyldighed fra og med den 20. maj 1920. Natten før, nemlig natten mellem den 19. og 20. maj, ankom en jernbanevogn nordfra til Vamdrup station læsset med danske pengesedler og mønter, der næste dag skulle fordeles til banker, pengeinstitutter m.m. rundt om i hele 1. Zone.

For de tilbageblevne embeds- og tjenestemænd ved de Preussiske Statsbaner ville indførelsen af dansk møntfod medføre en betydeligt forringet levestandard. Disse jernbanefunktionærer blev jo fortsat aflønnet i Mark, hvis værdi og købekraft yderligere styrtdykkede efter den 20. maj. Dette affødte omgående trussel om omfattende strejke blandt 1. Zones tjenstgørende stab af preussiske jernbanefolk af enhver tjenstegren. Virkningen ville omgående blive, at hele landsdelens togtransportsystem blev lammet. Det ville være så meget mere katastrofalt, fordi landevejene var i endnu ringere for-

fatning end jernbanerne. Mod denne overhængende reelle trussel reagerede chefen for 10. Trafiksektion i Aabenraa, Juel-Hansen, omgående og kraftigt. Han planlagde straks at gennemføre en selvstændig og hurtig (her og nu) dansk overtagelse af jernbanedriften – ikke mindst for at sikre landsdelens stabilitet og en rimelig nødvendig trafikafvikling. Gennem udsendelse af et fortroligt, skriftligt tjenstligt direktiv, dateret den 17. maj 1920, stilet personligt til den enkelte udsendte danske chef, fik denne instrukser om, hvordan Juel-Hansen ønskede, at den enkelte skulle handle, hvis de bange anelser viste sig begrundede.

Dette fortrolige direktiv er fremstillet på skrivemaskine med et antal blå gennemskriver. Derfor er det noget ulæseligt. Direktivet til stationsforstander Wissenbach i Tinglev lyder:

»Fortroligt den 17/5 1920

Til samtlige Stationer og Holdepladser i fremtidige 10. Trafiksektion. »Indførelsen af Kronemønten kan muligvis give Anledning til, at det tyske Jernbanepersonale drager bort, hvorefter De Danske Statsbaner antagelig indtil videre overtager Driften af Banerne i 1. Zone. Som Følge heraf vil 10. Trafiksektion være etableret i Vamdrup fra og med Onsdag d. 19. d.s. Kl. 3 Em. Og indtil videre – eventuelt allerede fra i Morgen Tirsdag. Hr. Stationsforstanderen bedes derfor være særdeles agtpågivende de nærmest kommende Dage og, hvis Tyskerne forlader Stationen, overtage denne og pr. Telegram (Jernbane) eller Telefon melde – til Insp. 10 Vamdrup station, at dette er sket.

Der må selvfølgelig gåes frem med al mulig Takt og Forsigtighed, og Sammenstød med eventuelt bortdragne tysk Personale må undgås. Såfremt det tyske Personale forlader Stationerne i 1. Zone, vil der snarest fra Vamdrup blive udsendt Arbejdstog med Maskiner, Kul, Personvogne, Inventar, Personel og Rejsende, men da det er af største Interesse at få oplyst, hvad der er blevet tilbage på Stationerne af Lokomotiver, Personvogne og Kul, bedes Stationsforstanderne på Vojens, Rødekro, Tinglev, Haderslev, Aabenraa, Tørsbøl, Vester Sottrup, Skelde, Sønderborg snarest melde telegrafisk til Insp. 10, hvad der er i Behold heraf. Meldingerne må for Maskinernes Vedkommende oplyse Litra, Antal, og om der er tjenstdygtige, for Vognenes vedkommende Klasse og Pladsantal. Eventuelt må oplyses, om og når

et Tog kan gøres køreklar. Opmærksomheden bedes også fæstet på at søge mulige Forsøg på Hærværk forhindret. Skriftlig Kvittering bedes sendt Insp. 10 Vamdrup.

sign Juel-Hansen«.

Den bebudede udflytning af 10. Trafiksektion, fra Sønderjylland til Vamdrup, skete omgående. Allerede den 20. maj om morgenen var funktionen etableret i Vamdrup. Herfra sendtes straks de fornødne driftsmidler til Sønderjylland gennem anordning af en række »Arbejdstog«.

For at skaffe kontorplads til denne pludselige, midlertidige ledelsesfunktion i Vamdrup, og uafhængig af stationens faste tjenstgørende, såvel danske som preussiske, placerede statsbanerne ekstraordinært en salonvogn på et af stationens sidespor, hvor denne skulle fungere som kontor. Situationens alvor involverede hele statsbanernes topledelse i Jylland/Fyn. I salonvognen samledes chefen for 2. Distrikt i Aarhus, distriktschef Graae med andre tilkommanderede ledende medarbejdere sammen med den udflyttede sønderjyske ledelse til et fælles »stormøde«. I dag ville vi nok kalde de forsamlede for »Situationens Generalstab«.

Der blev udførligt redegjort for den aktuelle, alvorlige situation. De forsamlede gik straks i gang med at organisere, samle og beordre en større personalestyrke af enhver art samt et større antal lokomotiver, vognstammer og nødvendige forsyninger til Vamdrup station. Alt sammen for med fornøden dansk styrke og med dags varsel at sætte operation »Overtag jernbanedriften i 1. Zone« i værk. Operationen skulle ledes og styres fra salonvognen placeret nord for Kongeåen, og støttes af de allerede på stationerne placerede danske chefer og ledere. De tjenstgørende i denne specielle kontorvogn har i senere beretninger og overleveringer spøgefuldt omtalt vognen som »Marechal Fochs« salonvogn.

Strejken blev imidlertid ikke til noget. Faren drev over, og salonvognen blev lukket og beordret væk. Dens tjenstgørende fra Aabenraa og Tønder vendte tilbage til mere normale forhold.

Mundtlige overleveringer vil vide, at situationen blev opblødt delvis ved, at det fra dansk side blev udvirket, at de preussiske lønninger, indtil den endelige overtagelse, blev udbetalt halvt i Mark halvt i Kroner. Og nu ventede alle spændt på den officielle ordre om at overtage banerne.

Den sidste svære måned

For de udsendte statsbanemedarbejdere må den sidste ventetid have været svær at komme igennem. Her midt i maj 1920 prægedes deres daglige tjenestesituation af stor usikkerhed.

Den indenlandske politiske situation med dens aktører har bestemt ikke givet vore udsendte maksimal opbakning, endsige sørget for korrekte, tilforladelige informationer om situationen nord for Kongeåen. Tværtimod.

Regering og rigsdag var dybt optaget af den såkaldte påskekrise, af to hurtige, midlertidige overgangsregeringer, og samtidig truedes landet af generalstrejke iblandet usikkerhed om kongens stilling. Det følgende valg til Rigsdagen resulterede i en ny regering Neergaard, der tiltrådte den 5. maj 1920.

Informationerne hjemmefra fortalte, at Genforeningen trak ud, og den endelige aftale om Versailles-freden var slet ikke endnu forhandlet på plads, endsige underskrevet. Kort og godt, her en måned før den forventede overtagelse af de preussiske statsbaner, bidrog regeringen Neergaard ikke til at afklare de udsendtes situation.

I denne uafklarede atmosfære sivede i begyndelsen af juni 1920 signal om, at den fremtidige grænses fastlæggelse var under opsejling og ville ske i form af en såkaldt notifikation med gyldighed fra og med den 15. juni 1920. Det vil fremgå af nedenstående, at denne »Genforeningsdag« ikke kom til at omfatte statsbanerne i Sønderjylland.

Det overraskende er, at statsbanernes generaldirektorat allerede den 9. juni kl. 19,21 udsender telegrafisk ordre til de tre distrikter om, at alt personel skal være på plads den 14. ds til at overtage driften i 1. Zone fra den 15. juni. Denne sene aftenordre ses ikke omsat i videregivelse af ordrer fra distrikterne til sektioner og stationer.

Trafikinspektør Juel-Hansen har tilsyneladende ikke været kendt med telegramordren og synes at have savnet konkrete informationer og tjenstlige ordrer fra officielt dansk hold. I denne situation, og med lokale rygter om overtagelse i løbet af få dage, tvinges han til at handle. Det sker den 11. juni, hvor Juel-Hansen kører i bil til Flensborg for at drøfte situationen med Director Müller fra Betriebsamt der preussischen Staatsbahnen.

Medvirkende til Juel-Hansens bedømmelse af situationen og nødvendigheden af at handle kan have været, at »Den internationale Kommission« i Flensborg og de militære styrker af engelske og franske trop-

<u>Afeskrift.</u>		Form. Nr. A 658. 1912-1920
Løbs Nr. <u>24</u> Ankomstation: <u>T 2</u> den <u>9/6</u> 19 <u>20</u> Modt. Kl. <u>7</u> T. <u>21</u> M. <u>Em.</u> Unbesvaret. Jølydes i km i den paa Stationen betændte Våknit.	TELEGRAM. Adresse: Dc 2, Aarhus .	Indleveringsstation (bureau d'origine) <u>Fredericia</u> Telegram Nr. _____ Tjenstlige Bemk. (indications de service)
Vedtagne Forkortelser (selon conventions) H telegram (idégr. urgent) S svar betalt (réponse payée) D tilvar .. (.. = urgente) A anbefalet Telegram (idégr. recommandé) Sbet (ouvert) Udleveres uabest. i lønning U Udleveres egenhændigt (idégr. prié) E Ethersendes (sans suivre) A Ankomstavis bet. (accusé réception) * Bud betalt (expés payé) V Bud efter Kl. 8 Em. (Vinter Kl. 7)		Telegrammets Ordantal (nombre des mots) Datum (la date de dépôt) den <u>192</u> Indleveringstid l'heure de dépôt! Kl. T. M. <u>17</u>

De danske Statsbaners Overtagelse af Driften af Statsbanerne i første Zone i Sønderjylland skal finde Sted fra og med Tirsdag den 15e de. Alt dansk Personale skal være paa Plads Mandag den 14e de. Ledelsen af Toggangen fra Tirsdag d 15e de. skal ske ved de stedlige danske Trafikinspektører. Togene skal løbe i saa nøje Overensstemmelse med den nu bestaaende Køreplan som muligt. Om nødvendige Afvigelser maa Publikum underrettes gennem Opelag paa Stationerne og gennem den stedlige Presse. Forskellige trykte Ordre afsendes imørges Aften herfra til Distrikterne. Dette Telegram er sendt alle Distrikter. Telegrafisk Kvittering udg.

Gdt.

Statsbanernes overraskende telegrafiske ordre til 1., 2. og 3. Distrikt den 9. juni 1920 kl. 19.21 om at være klar til overtagelse natten 14.-15. juni 1920. Jernbanemuseet.

per stod lige foran opløsning og bortdragning den 16. juni, uden at der var indgået nogen form for juridisk, statsretslig traktat mellem den danske stat og Tyskland om afståelse af 1. Zone og fastlæggelse af den

endelige nye statsgrænse mellem de to stater – måske med virkning om blot fire dage. Derfor bilturen til Flensborg den 11. juni.

Det må have været hans mål personligt, og på stedet, at drøfte situationen med kollegaen Director Müller, som var øverste jernbanechef på stedet. Samtidig var han de preussiske baners repræsentant ved »Den internationale Kommission«. Herigennem fik Juel-Hansen en direkte indgangskanal til kommissionen.

På turen til Flensborg medtog Juel-Hansen, som sin sekretær, den unge trafikassistent fra sektionen i Aabenraa, C. Hollesen, senere stationsforstander i Næstved.

Fra mødet beretter Hollesen, at Director Müller oplyste, at han allerede havde udarbejdet et konkret forslag til »Regelung des Betriebes« i de sønderjyske landsdele, ifald overdragelsen skulle finde sted om fire dage. Samtidig var forslaget allerede oversendt til Directionen i Altona med anmodning om tiltrædelse fra preussisk side.

Det var noget helt nyt, og det kom bag på Juel-Hansen. Director Müllers forslag indebar, at kongeriget Danmark nævnte dag overtog den egentlige udførende drift af jernbanerne i 1. Zone, mens alle fysiske anlæg som bygninger, spor, banelegemer, signal- og sikringsanlæg m.m. først skulle overdrages senere.

På mødet afslog Juel-Hansen, på De Danske Statsbaners vegne, at indgå nogen national bindende aftale med det beskrevne indhold. Direkte fra Flensborg sendte han telegram til Generaldirektoratet om mødets afholdelse, idet han samtidig i telegrammet tilkendegav, at det fra preussisk side forlangte møde var tvingende nødvendigt hurtigst muligt. Derpå forlod Juel-Hansen sammen med sekretæren Flensborg og kørte tilbage til trafiksektionen i Aabenraa.

Dagen efter mødet i Flensborg, nemlig den 12. juni 1920 notificeres – (det vil sige, der sendes en officiel meddelelse til Danmark og Tyskland) – grænsen, og denne ville blive officielt meddelt nævnte lande den 15. juni 1920.

Dagen før Udenrigsministeriet i København modtager denne diplomatiske depeche fra vor ambassadør i Paris, udsendes på landsplan den officielle »Meddelelse fra Generaldirektoratet nr. 115/1920 – dateret København den 10. juni 1920« (dagen efter telegrammet til distrikterne). Herigennem informerer Generaldirektoratet officielt hele Danmark, incl. de udsendte i Sønderjylland, om, at De Danske Statsbaner overtager driften af de preussiske statsbaner i Sønderjylland, fra og med den 15. juni 1920.

»Meddelelsen« er egentlig udtryk for en bemærkelsesværdig timing! »Meddelelsen«, som jo er departementets officielle, er fremstillet og udsendt dagen før, Juel-Hansen kører til mødet i Flensborg og to dage før, vor ambassadør i Paris sender sin depeche til Udenrigsministeriet og før, at den lovede »Besprechung« mellem landenes statsbaner er afholdt og gennemført. Endvidere har »Meddelelsen« været undervejs i en fortrolig tjenestepost til Juel-Hansen, medens han kører til mødet i Flensborg og tilsyneladende uden at kende til »Meddelelsens« eksistens. Indhold og udsendelse synes ligeledes foretaget uden forudgående følere eller accept i »Den internationale Kommission«.

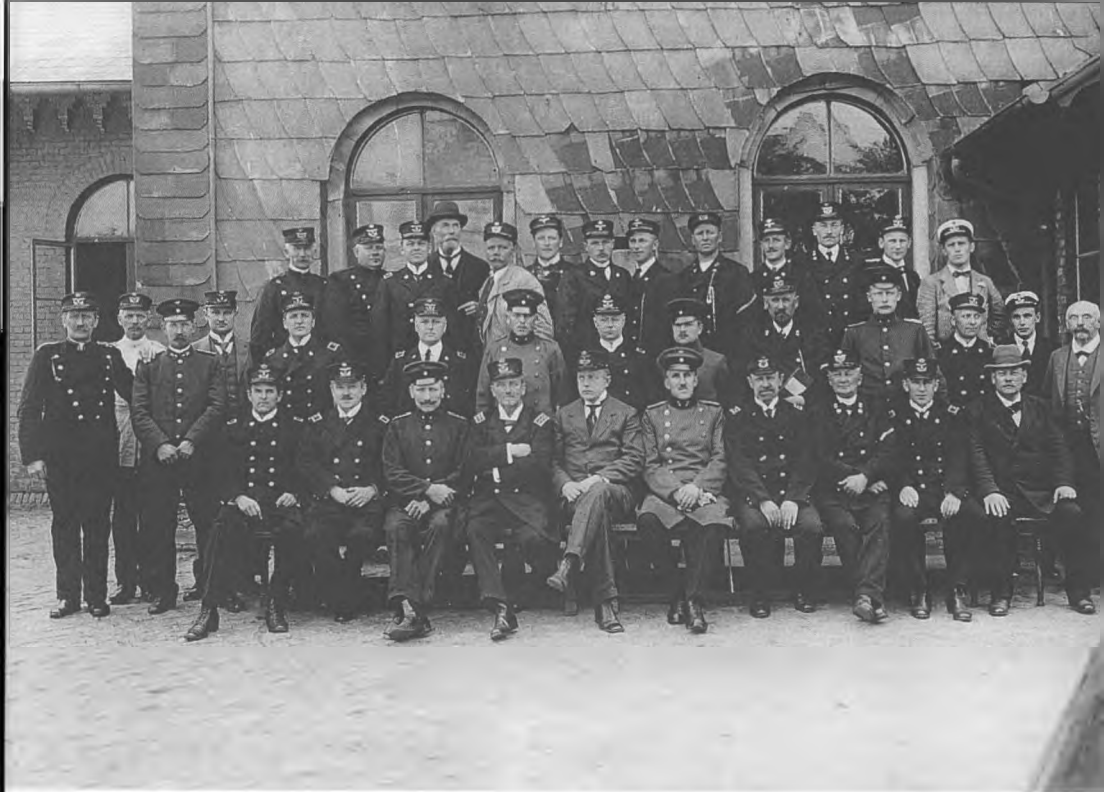
Ganske få dage senere måtte statsbanernes Generaldirektorat erkende, at det ikke var muligt at gennemføre overtagelsen som beskrevet allerede den 15. juni. I en ny »Meddelelse nr. 120/1920« af 16. juni annulleredes overtagelsen. Samtidig meddeltes, at operationen var udskudt til natten mellem den 16. og 17. juni 1920 kl. 24.00. Derfor er den 17. juni De Danske Statsbaners officielle Genforeningsdag.

De følgende, nødvendige forhandlinger mellem de preussiske og danske statsbaner om de reelle betingelser for overdragelsen og videreførelse af den praktiske togdrift i dansk regi blev overladt til embedsværkets decentrale ledelses- og driftsorganer på begge sider af den forventede nye grænse. Det vil i praksis sige til trafikinspektør Juel-Hansen og dennes modstykke i Flensborg Director Müller støttet af begges overordnede bagland.

10. Trafiksektion flyttes midlertidigt til Tinglev

I denne nyopståede og helt uafklarede situation beslutter Juel-Hansen ret omgående at flytte sin ledelsesorganisation midlertidigt væk fra Aabenraa til et mere centralt placeret sted. Det blev i første omgang til Tinglev og senere til Rødekro. Ledelsesmæssigt var det af vigtighed for ordreformidling og kommunikation at blive placeret på hovedbanen, på en station med et veludviklet net af kommunikationslinier, primært et velfungerende net af jernbane-telegraf-linier i alle retninger. Af gode grunde kunne »Folkehjem« i Aabenraa ikke leve op til disse krav.

Udflytningen til Tinglev var ikke uden betænkeligheder og frygt for komplikationer. Indtil overtagelsen var stationen betjent af et loyalt, preussisk personale, der som nævnt forholdt sig reserveret

Fællesfotografering på Tinglev station den 17.juni 1920. På billedet ses såvel det tidligere preussiske som det nye danske personale. Endvidere ses personale i den midlertidige, fra Aabenraa udflyttede, 10. Trafiksektion. På forreste række som nr. 2 fra venstre trafikassistent A. P. Larsen, preussisk assistent Petersen, stationsforstander Wissenbach, trafikinspektør Juel-Hansen, preussisk stationsforstander Hansen, trafikkontrollør Stuhlmann, rangerformand Andersen, trafikassistent I. C. Jensen samt trafikinspektør Sahl fra 2. Distrikt i Aarhus. Som nr. 4 i 2. række fra venstre ses trafikassistent Hollesen, som var sekretær for Juel-Hansen på mødet i Flensborg den 15. juni 1920. Foto i Jernbanemuseet.

over for de danske kollegaer. Fagligt og funktionelt betød det, at alle danske tjenstlige tiltag formidlet over jernbanetelegrafan måtte oversættes til tysk og afvikles i samarbejde med den til enhver tid vagthavende preussiske trafikassistent.

For yderligere at forstærke de danskes tilstedeværelse og den nye trafiksektion i Tinglev sendtes i løbet af den 12. juni supplerende administrativt assistance-personale fra distriktskontorerne i Aarhus til Tinglev. Det var lige fra trafik- og køreplansfolk til bane- og maskiningeniører.

Disse mange dygtige danske fagfolk knoklede nu dag og nat i Tinglev med at fremstille nye køreplaner, opbygge og placere materielmasser og reserver hertil, fremskaffe alle former for driftsmidler, ud-

arbejde personaleplaner for turskifter og arbejdstilrettelæggelse, så alt kunne være nøje planlagt, klappet og klart, når den endelige ordre til at tage over indløb – forventelig inden for de allernærmeste dage. Af nemhedsgrunde besluttedes, at den eksisterende, stærkt indskrænkede preussiske publikumskøreplan skulle anvendes uændret indtil den 1. juli 1920.

Samtidig arbejdedes på højtryk med at fremstille den første danske publikumskøreplan for Sønderjylland, gyldig fra og med den 1. juli. Den nåede dog først at blive sendt på markedet, efter at trafiksektionen i Tinglev blev flyttet for 2. gang, nemlig til Rødekro.

Køreplanen blev mødt med en meget hård sønderjysk kritik. Det skyldtes, at kulsituationen i Danmark i forsommeren 1920 var så alvorlig, at der i »det gamle land« måtte ske drastiske køreplansindskrænkninger med inddragelse af mange tog. Det skulle naturligvis også gælde for Sønderjylland. Derfor blev køreplanen pr. 1. juli en ren overgangsplan, stort set lig med den indskrænkede preussiske, som man fra dansk side valgte at videreføre indtil udsendelse den 1. oktober af den normale landsdækkende vinterkøreplan.

Beslutningen mødtes som nævnt med massiv sønderjysk modstand. Efter massivt pres og andragender fra lokale ledende kredse blev beslutningen ændret. Så på trods af stor mangel på kul i Danmark blev der hurtigt sat arbejde i gang med at fremstille en anden, revideret og forbedret køreplan for Sønderjylland gyldig fra og med den 6. september, blot tre uger før det normale danske køreplansskifte.

Det skelsættende Flensborg-møde

Dette vigtige møde fandt sted den 15. juni 1920. Efter det mislykkede møde i Flensborg den 12. juni har situationen været højspændt. Jernbanemuseets arkiver løfter ikke sløret for, hvem der tog initiativet til at komme videre.

Efter udsendelsen af Generaldirektoratets meddelelse om overtagelse den 15. juni indkaldtes parterne til et stort møde samme dag i Flensborg. Mødet havde til formål endeligt og definitivt at forhandle på plads alle politiske, administrative og driftstekniske forhold i forbindelse med en fuld overdragelse af de Preussiske Statsbaner i 1. Zone til De Danske Statsbaner.

Mødedeltagerne var højt placerede danske og preussiske statsem-

bedsmænd. Fra dansk side deltog repræsentanter fra Generaldirektoratet, de to jyske Distrikter samt trafikinspektør Juel-Hansen fra Aabenraa, i alt seks personer. Den tyske delegation omfattede ikke mindre end 19 personer. Der var repræsentanter fra den tyske toldetat, fra de preussiske statsbaners Eisenbahndirection i Altona samt, fra Betriebsamt i Flensburg, Director Müller.

Mødets hovedbeslutning blev, at overdragelsen af banerne skulle ske overalt på jernbanestationerne i 1. Zone kl. 24 natten mellem den 16. og 17. juni 1920. Mødets bestemmelser blev nedfældet minutiøst i en større protokol, som dækker ni tætskrevne folioark. Jernbanemuseets arkiver rummer såvel den danske som den tyske version.

Protokollen opdeltes i tre hovedkapitler. Fra de tre hovedafsnit kan nævnes:

at overtagelsesforretningerne opdeles i tre faser, startende på stationerne natten mellem den 16. og 17. juni 1920 kl. 24

at De Danske Statsbaner fremover forestod al toggang på de overtagne statsbanestrækninger fra og med morgenstunden den 17. juni at 1. fase hurtigt skal afløses af en kortere 2. fase indtil den endelige 3. fase kunne gennemføres

Derpå en række bestemmelser om den fremtidige toldbehandling,

- muligheden for, at De Danske Statsbaner overtog det tilbageblevne preussiske materiel
- tyske tjenestemænds udflytning af Danmark (boligmangel)
- trafikens praktiske gennemførelse - hvem kører hvad og hvor?
- tyske krav om direkte »korridor-tog« mellem Hamburg og Sild via Tønder-Højer
- danske krav om et antal direkte tog Tinglev-Flensburg
- regler for dansk overtagelse af tyske tjenestemænd i 1. Zone
- regler for evt. dansk overtagelse af tyske tjenestemænd i 2. Zone
- løsning af spørgsmålet »fremtidige grænsestationer«. Her mødte Danmark med kravet om, at der etableres større »fælles grænsestationer« lig de eksisterende i Vamdrup og Vedsted/Hvidding
- gennemgang og opstilling af alle principielle økonomiske forhold omkring drift, takster, fragsatser, dokumenter, afregningssystemer, bilaterale og mere omfattende jernbaneprocedurer.

Straks efter mødets afslutning fik den danske delegation adgang til, på dansk fra Flensburg, at rundsende resultatet til alle stationerne i

1. Zone. Det skete som en »fælles liniedepeche« over det preussiske jernbane-telegraf-net, hvorved alle stationer underrettedes samtidig.

Overleverede iagttagelser fra mødet beretter, at der under de til tider hårde forhandlinger herskede en fredelig og urban tone. Mange af deltagerne kendte hinanden fra andre førte forhandlinger under 1. Verdenskrig.

Overtagelsen

Nu fik alle travlt. Fra og med dagen efter kl. 24 skulle alle sort/hvide tyske angivelser fjernes. De rød/hvide farver skulle stråle fra bygninger, opslag, skilte, billetter og lokomotivkorstene. Det officielle DSB-Dannebrog skulle overalt veje fra stængerne fra den 17. juni 1920 kl. 8.

Travlheden på højeste gear gjaldt ikke mindst alle medarbejderne i den midlertidige trafiksektion i Tinglev. Straks efter at depechen var modtaget fra mødet i Flensborg, arbejdedes dag og nat med nye køreplaner og ikke mindst nye tur- og kørelister for mandskab og materiel samt at udfærdige ordrer herom og få disse ordrer kommunikeret og fordelt til landsdelen. En der deltog i ræset har berettet, at han næsten ingen søvn fik, men opvejede tabet ved at spise konstant.

Alt skulle køres på plads, så toggangen kunne påbegyndes smertefrit i dansk regi, så vidt gør ligt efter omstændighederne, straks fra morgengry den 17. juni med dagens første danske tog.

Denne hektiske natoperation indskrev sig uudsletteligt i deltagerenes erindringer. I årenes løb har mange beskrevet de historiske oplevelser i righoldige samlinger af memoarer, artikler og biografier. Lad os fra denne store kildemasse citere udpluk og enkeltheder med personlige oplevelser fra overdragelsesnatten på nogle af Sønderjyllands største stationer.

På alle landsdelens statsbanestationer mødtes det udpegede danske mandskab i fuld dansk jernbaneuniform med de stedlige preussiske kolleger. Sammen gennemførte de stationernes overleveringsforretninger, og danskerne forberedte morgensens første danske toggang. På langt de fleste stationer startede man med en fælles »personalefotografering« som en erindring fra begivenheden. Sådanne fotografier kender Jernbanemuseet fra flere stationer som Sønderborg, Rødekro, Haderslev, Padborg og andre. Lokalarkiver rundt om i Sønderjylland rummer sikkert andre.

Overleveringsbillede fra Aabenraa station den 16. juni 1920. Midt for i forreste række den afgående preussiske og den tiltrædende danske stationsforstander, O. J. L. Schmidt. Damerne i forreste række er antagelig kontorister fra 10. Trafiksektion. Foto i Jernbanemuseet.

Fra Sønderborg station er overleveret, at præcis kl. 24 natten mellem 16. og 17. juni afleverede den gamle preussiske stationsforstander, Herr Ehlers, stationen til sin danske kollega, stationsforstander Hald, og tog afsked med alle med ordene: »Gute Nacht meine Herren und gute Arbeit«. Herr Ehlers' noble og forstående optræden bidrog til, at overdragelsen her forløb helt gnidningsløst og uden mislyde. Som et yderligere farverigt element i overdragelsen afleverede en høj, flot herre i stram skødefrakke med blanke akselstykker og kårde med gehæng sit embede. Det var »Der Bahnmeister Tietgen«, der i galla markerede begivenheden. Herr Ehlers rejste hurtigt efter til Bayern.

Ved overtagelsen fulgte et stort antal bygninger med. Mange af disse var i en stand, der efter dansk standard måtte karakteriseres som elendig. Der var almindelig enighed om, at flere stationer snarest skulle erstattes af nye og mere hensigtsmæssige i dansk arkitektur. Men der kom til at gå årtier.

En inspektionskomité af de højeste embedsmænd fra generaldirektoratet besøgte straks efter overtagelsen bl.a. også Sønderborg station.

Sønderborg station. Fælles fotografiering den 16. juni 1920. Midt for, forreste række fra venstre, trafikkontrollør Lindhardt, preussisk stationsforstander Ehlers, stationsforstander I. A. Hald fulgt af Bahnmeister Tietgen. Iøvrigt det samlede preussiske og danske personale. Foto i Jernbanemuseet.

Det besluttedes, at der snarest skulle tages fat på en større ombygning. Bortset fra de mest nødvendige reparationer, maling, rengøring og oppudsning, skete der intet.

Og dog – ikke længe efter ankom til Sønderborg station materialer og et stort stillads, som blev rejst foran hovedbygningen mod perronen. Der gisnedes om, at nu skulle der bygges et perrontag. Ak nej – det var det gamle preussiske navneskilt »Sønderburg«, malet på selve muren i sort på hvid bund, man ville fjerne, skønt det straks natten 16. til 17. juni var blevet skjult af et flot, nyt dansk stationsskilt med »Sønderborg« i røde farver på hvid bund. I stedet for at skrabe bogstaverne til det sorte »Sønderburg« bort, blev hver enkelt mursten omhyggeligt hugget ud af muren, vendt, og muret ind igen med den umalede bagside udad. En helt speciel dansk reovering.

Læseren vil nu sikkert spændt vente på, hvordan det så gik stationsforstander Wissenbach i Tinglev?

Beretningerne fra denne nat i Tinglev fortæller, at den preussiske stationsforstander Hansen denne aften havde låst sig inde på sit kon-

Chefskiftet på Sønderborg station den 16. juni 1920. Fra venstre Bahnmeister Tietgen, trafikkontrollør Lindhardt, stationsforstander Ehlers og stationsforstander I. A. Hald. Foto i Jernbanemuseet.

tor. Da Tinglev stationsur faldt i slag kl. 24, åbnedes kontordøren med ordene (i oversættelse): »Mine herrer – klokken er slået 12 – skal vi begynde på overleveringen«.

»Overleveringspapiret« er en dansk formular fremstillet specielt til opgaven. Det oplister den eksisterende kassebeholdning i Mark og Pfennig. Man læser, at formularen er udfyldt nøjagtig den 16. juni kl. 24 nat, og at den pågældende stationsforstander Hansen har supple-

ret den fortrykte danske tekst med egne tilføjelser på tysk: »Die Ober-einstimmung mit meinem für die deutsche Bahn aufgestellten Abschluss bescheinigt.

Tinglev, 17.6.1920 – Hansen – Bahnhofsvorsteher«.

Formularen er underskrevet af såvel Hansen som Wissenbach. Hansens grundighed fremgår yderligere af en ham udfærdiget beholdningsliste over forskellige mængder af uvæsentlige driftsmidler, der af ham blev overdraget dansk statsbaneforvaltning.

I Haderslev gennemførtes overleveringsforretningerne i afslappet stil, ja næsten i en kammeratlig ånd og tone, som var helt i overensstemmelse med bedste danske traditioner og skikke. Efter opfordring af den afgående preussiske stationsforstander, Herr Rademacher, indledtes med fælles personalefotografering. Derpå gik mandskabet fra begge baneselskaber på med krum hals under ledelse af såvel den preussiske som den nye, danske stationsforstander, J. J. Høgdaal, som var forflyttet fra Vedsted/Hvidding station, så Haderslev station, inden morgensolen brød frem, kunne fremstå i rød/hvide danske farver.

Umiddelbart efter det historiske øjeblik kl. 24 nat, og efter veludført indsats, inviterede den nye danske stationschef alle sine egne og de afgående preussiske medarbejdere med chef på en bid brød og en dram i stationens ventesal. Ved bordet takkede J. J. Høgdaal i jævne ord for det forløbne, korrekte og venlige problemfrie samarbejde med de preussiske kolleger. Den afgående preussiske stationsforstander takkede til gengæld bevæget sine danske fagfæller og bragte sin egen og hele det preussiske personales tak for den danske optræden og hensyntagen i den forløbne tid fra den 21. april til den 16. juni kl. 24. Altsammen smertefrit og i god overensstemmelse med dansk tradition.

Men – ak – vogt dig for dine egne. Nu havde det lemlæstede Danmark i 56 år efter 1864 slidt, lidt og kæmpet for, at den tabte datter trygt kunne vende hjem i familiens favn – uden smålig skelen til ussel mammon. Her i Haderslev blev den beskedne regning på lidt smørrebrød og en enkelt eller to til halsen, en udgift som havde bidraget til en helt igennem værdig og smertefri afståelse, pludselig et problem i statens regnskab – ja tænk – hele 70 kr. Statsbanernes centrale ledelse nægtede simpelt hen at anvise stationsforstander J. J. Høgdaal udgiften med den begrundelse, at »Statsbanerne savnede hjemmel hertil«. Det lugter af Janteloven. Man må give afdøde forfatter Palle Lauring ret,

Haderslev station. Fælles personalefotografering den 16. juni 1920. Det ses, at danskerne generelt er korrekt påklædte, nemlig i civilt antræk. I anden række midt for med bart hoved stationsforstander J. J. Høgdal og den prussiske stationsforstander Rademacher. Foto i Jernbanemuseet.

når han sammenligner os danske med en lokal Brugsforening. Hvem der i sidste ende betalte regningen, det fortaber sig i Genforeningens mere tvivlsomme tåger.

Måske var det et tilsvarende udslag af største sparsommelighed i dansk offentlig regi, at Tinglev stations nye stationsforstander, straks efter overtagelsen den 17. juni om morgenen, lod stationens ældre, tyske sort/hvidstribede flagstang nedtage for at male den over med en god spand hvid dansk maling.

Det skulle han nok ikke have gjort – for sligt var nærmest sprængstof for Tinglevs dansksindede. Hurtigt fik Wissenbach en alvorlig henvendelse fra byens og egnens danske foreninger, der højlydt gav udtryk for, »at en gang maling gjorde det ikke – på den stang kunne DANNEBROG ikke hejses«. Hurtigt måtte der skaffes en helt frisk, ny dansk flagstang til Tinglev station.

Hvordan det gik med regningen på den flagstang? – ja – det forta-

ber sig også i genforenings-tågen. I grunden fornemmer man tydeligt »de små danske sko«.

Genforeningstog

Det nye, danske statsbanepersonales første store ilddåb blev opgaven med at planlægge, gennemføre og afvikle de utallige jernbane-trafikale tiltag i forbindelse med de omfattende Genforenings-festligheder. Til at løse den opgave arrangerede De Danske Statsbaner store ekstraordinære jernbanetransporter fra hele landet til og fra Taps, Haderslev, Aabenraa og Sønderborg samt en række lokale ekstratog i Sønderjylland.

Foruden placering af et utal tjenstgørende personer, heste, automobiler, hestekøretøjer med tilhørende seletøjer, skulle hele regeringen, de mange officielle gæster, hele den Kgl. Livgarde med mandskab og udstyr, og ikke mindst enkedronning Louise sammen med mange lokale sønderjyder befordres til og fra festlighederne den 11. juli 1920 på Dybbøl.

Hele den nødvendige fysiske ramme af heste, automobiler, køretøjer af enhver art samt mandskab hertil hentedes den 8. og 9. juli dels i den kgl. staldetat i København, dels i de jyske garnisonsbyer Viborg, Randers og Aarhus.

De meget omfattende transporter til festlighederne den 10. juli ved Christiansfeld, i Haderslev og i Aabenraa, samt den 11. juli på Dybbøl Skanse afvikledes på basis af tillysning af en række særtog. Planerne udsendte statsbanerne så sent som den 8. juli. Allerede samme aften afgik fra Københavns Hovedbanegaard et større tog med 18 vogne til Sønderjylland. Toget var sammensat af tre personvogne, seks godsvogne med heste, tre åbne godsvogne med automobiler, fire åbne godsvogne med de øvrige køretøjer samt to vogne læsset med seletøjer og andet udstyr. Bestemmelsesstationen var i første omgang Kolding, hvortil toget ankom dagen efter kl. 12.30.

Her blev toget delt i to mindre tog. Den mindste del, syv vogne, kørtes ad privatbanen, Kolding Sydbaner, til Taps station nær Christiansfeld. Inden afgang fra Kolding var toget suppleret med en lukket godsvogn med fem heste fra Jylland, nemlig tre fra Randers og to fra Viborg. Blandt de jyske heste fandtes den berømte »hvide hest«, som kom fra Visborggaard nord for Randers.

Samme dag kørte togets største del videre fra Kolding kl. 19.51 via

Vamdrup-Vojens til Haderslev. Inden afgangen fra Kolding fik det tog indrangeret yderligere to vogne med heste fra Jylland, nemlig tre fra Aarhus og fire heste fra Viborg. Alle de jyske heste befordredes i specielle, lukkede, luksusagtige godsvogne, der var indrettet til kostbare heste. De indvendige vognender og sidevægge samt vognenes særlige hestebomme var polstrede, og hver vogn havde plads til 6 heste foruden et antal hestepassere.

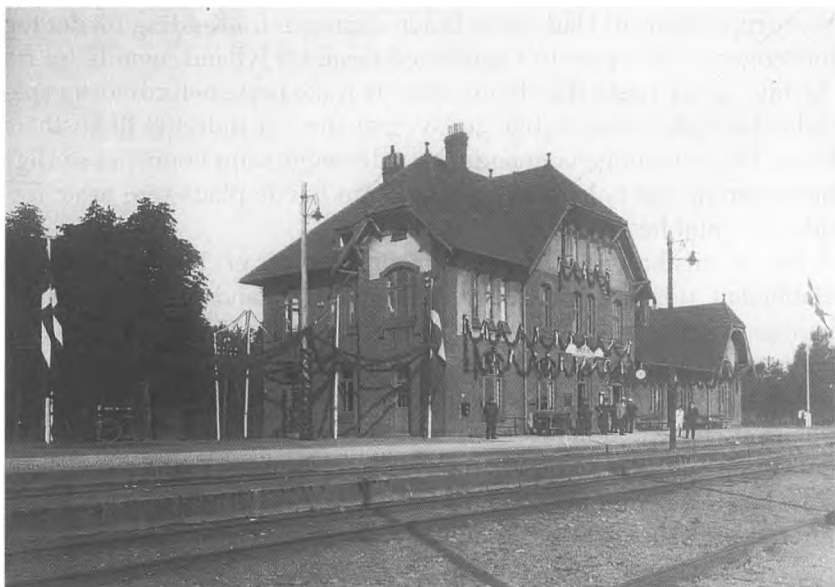
For at tilsikre en rettidig befordring af især hestevognene til Haderslev, udsendte statsbaneledelsen for Jylland følgende, usædvanlige, strenge interne ordre: »Det er af yderste Vigtighed, at Hestene befordres som planlagt, da de skal benyttes til Genforeningsfestlighederne. Såfremt Forbindelsen i Vojens mellem de fastsatte Tog glipper, skal Hestene udlades i Vojens«. Det er mere end nærliggende at antage, at der blandt de særligt overvågede også fandtes den hest, som kongen blev sparket af efter højtideligheden i Tyrstrup Kirke. Efter at festlighederne i forbindelse med riddet over grænsen var slut, returnerede toget i Taps »med indhold« til Kolding, hvorfra det omgående blev vidererigeret til Aabenraa. Tilsvarende kørte toget i Haderslev, efter at festen der var tilendebragt, videre til Sønderborg til anvendelse i forbindelse med festen på Dybbøl den 11. juli 1920.

For at kunne dække behovet for transport til den store nationale festlighed på Dybbøl den 11. juli udsendte statsbanerne en landsdækkende bogtrykt køreplan med angivelse af de mange ekstratog og de dertil knyttede rækker af særlige foranstaltninger. Heri findes planerne for:

- regeringens særtog
- særtog til regeringens 300 særligt indbudte gæster
- samt - ikke mindst - enkedronning Louises tog med egen salonvogn.

Alle skulle befordres fra København til Sønderborg og tilbage. Enkedronningen sågar frem og tilbage i nat tog med overnatning i salonvognen, såvel på ud- som på hjemturen. Foruden en række lokale særtog indeholdt planen et særtog til den Kgl. Livgarde, i alt 15 vogne med 36 officerer og 350 gardere samt yderligere to vogne med gardens bagage og to med gardens egne heste.

Det er interessant, at planen ikke indeholder køreplaner for gæsterne fra Aabenraa til Dybbøl den 11. juli. Forklaringen ligger i, at dampfærgeren »Fyn«, fra Lillebæltsoverfarten, var taget ud af regelmæssig

Sønderborg station tidlig morgen den 11. juli 1920 festligt smykket med blomsterguirlander som optakt til dagens store nationale fest på Dybbøl. Foto i Jernbanemuseet.

drift i dagene 9.-12. juli 1920. I den periode anvendtes færgen til transporter i sønderjyske farvande, og den 11. juli sejlede den med festdeltagere fra Aabenraa til folkefesten på Dybbøl og tilbage.

På dagen oplevede Sønderborg station sit klimaks som midtpunkt i trafikale begivenheder pyntet med blomsterprydede guirlander. Præcis kl. 8 kom en spejdertrop med trommer og hornmusik for at højtideligholde hejsningen af flaget. Stationsforstander og personale var i galla fra morgenstunden, parate til indsats. Trafikinspektør Juel-Hansen var i dagens anledning residerende i Sønderborg. Derpå ventede alle på de mange ekstratog. Især toget med enkedronningen, som skulle modtages af kongen på perronens røde løber.

Da de tusindvis af besøgende efter festen skulle hjem igen, var hele arrangementet truet af det helt store kaos. Festdeltagerne kom fra det ganske land – alle på enkeltbillet til Sønderborg. På den tid fandtes begrebet »returbillet« ikke i Danmark. Det betød, at den store skare af besøgende skulle købe ny billet til hjemrejsen. Alt tegnede til det helt store sammenbrud. Et lille, udvendigt hjælpe-billetsalg og hovedbilletsalget blokeredes snart af en stormflod af mennesker. Alt disponibelt personale blev aktiveret og, støttet af et antal tilkaldte politibe-

Statsbanernes salonvogn nr. 9, bygget i 1902, anvendt af enkedronning Louise på rejsen København-Sønderborg-København i anledning af festlighederne den 11. juli 1920 på Dybbøl. Foto i Jernbanemuseet.

tjente, blev der sat system i sagerne. Der formeredes endeløse køer, så billetsalget kunne afvikles nogenlunde velordnet, styret og rimelig roligt.

Til enkedronning Louises eget salon-særtog knytter sig to helt specielle, til dels rørende, historier. Enkedronningen havde ønsket personligt at være til stede og deltage i festen på Dybbøl. Og det skete i eget særtog. Foruden »salonvognen« bestod »Dronningetoget« af en vogn med personlige ledsagere, en vogn med dronningens bagage samt en vogn med tjenstlige, faglige ledsagere fra bl.a. statsbanerne.

Toget forlod København natten mellem den 10. og 11. juli og ankom til Sønderborg den 11. kl. 10 – med en ganske lille forsinkelse. For at skaffe enkedronningen mest mulig nattero undervejs, indeholdt togets køreplan en ordre om, at hastigheden over Fyn ikke måtte overskride 45 km/t, og at toget, efter ankomsten kl. 2.17 nat i Vamdrup, skulle holde stille nogle timer, hvor det placeredes på sporterrænets roligste hjørne, indtil det skulle fortsætte kl. 5.55 morgen til Sønderborg.

Efter at folkefesten var slut på Dybbøl, rejste enkedronningen samme dags aften, natten mellem den 11. og 12. juli, tilbage i særtoget til København. Af driftsmæssige hensyn i Sønderjylland skulle toget sen aften gøre et kort ophold på Tinglev station. Som nyudnævnt chef var det Wissenbachs pligt personlig at være på perronen og forestå togets ekspedition.

Da toget kørte ind til perronen, var denne sort af loyale dansk-sindede sønderjyder, som, med blomster, ønskede at hylde enkedronningen og udtrykke deres tak. Kort før den fastsatte afgangstid udbad Wissenbach sig enkedronningens tilladelse til at give toget signal til afgang. Svaret fra enkedronningen lød – ifølge Wissenbachs erindringer: »Nej! Stationsforstander, – jeg vil høre mine kære sønderjyder syng« »Jeg elsker de grønne Lunde«, og jeg vil høre alle versene«.

Efter afsyngningen af alle versene blev der givet signal til afgang, og enkedronningens særtog gled langsomt ud fra Tinglev station, nordpå, ud i den skønneste sommernat, under endeløs jubel fra alle de tilstedeværende, der fik et minde for livet. Oplevelsen gav en togsforsinkelse på 13 min., som forlængst må være tilgivet Wissenbach.

Foruden disse mange specielle ekstratog var landsdelens normale persontog forstærket til yderste grænse. At afvikle denne efter forholdene enorme trafik på en enkeltsporet bane, med små stationer og korte side- og depotspor, var en kæmpeopgave, en sand ilddåb. Enhver ledig stump spor på alle landsdelens stationer var belagt med driftsmateriel.

I tiden op under genforenings-festlighederne var vore »midlertidige trafiksektionsfolk« i Tinglev, af pladshensyn, flyttet endnu en gang. Denne gang den 28. juni til Rødekro, hvor vore sektionsfolk fik »kontorer« i et pakrum eller lign. i stationens nordende under meget primitive forhold. Fra disse lokaler lededes »genforenings-slaget«. Opholdet i Rødekro varede til den 23. juli, hvor sektionens stab af medarbejdere flyttede ind i det endelige domicil, Store Pottergade nr. 6 i Aabenraa.

Men inden da oplevedes en meget tilspidset situation, og det under gennemførelsen af transporterne i anledning af genforenings-festlighederne. Fra Padborg station indløb en tjenstlig »haster-melding« gående ud på, at det preussiske lokomotivpersonale, som i første overleveringsfase skulle fremføre alle tog mellem Flensborg og Vamdrup, nu, i forbindelse med de mange danske festligheder, nægtede at køre godstogene længere end til og fra den nye danske grænsestation, Pad-

borg. Derfor måtte sektions-folkene i Rødekro, midt under festlighederne, hurtigt og effektivt gribe ind for at få situationen under kontrol. Omgående beordredes danske lokomotiver med tilhørende dansk lokomotiv-mandskab fra Fredericia og Vamdrup til Padborg, hvor de forblev indtil videre.

Men det var bestemt ikke uden problemer. For dér var der jo stort set kun en bar mark.

»Paddeborg«, Danmarks nye grænsestation

Et helt overvældende problem for trafikinspektør Juel-Hansen og mandskabet i Store Pottegade var at få den lille og ubetydelige station Paddeborg til at fungere som grænsestation på den sønderjyske østlige hovedbane. I en tjenstlig indberetning dateret den 25. januar 1920 behandler Juel-Hansen denne »Grænseproblematik«.

Om denne skiver Juel-Hansen bl.a.: »Skal der være Skift af Passagerer fra dansk til tysk Tog og omvendt, og skal der være Skift af Lokomotiver på Godstog, så vil det være nødvendigt med Anlæg af nye Sporforbindelser mellem det såkaldte »Tørsbøl-Spor« og et nyanlagt depotspor«. Derudover gør han opmærksom på, at de af Toldvæsenet benyttede, og af statsbanerne anskaffede, såkaldte »Døckerske Pavilloner«, en art store filttelte, burde være meget større. Juel-Hansen skriver videre, at dette interimistiske anlæg for told- og paseftersyn næppe vil kunne klare at afvikle den forventede sommertrafik 1920, som grundet forventede lettelser i pas- og grænseforhold skønnes at blive større end i 1919.

I statsbanernes årlige »Driftsberetninger« kan man læse under »Udgifter til Driften«, at der til de rent midlertidige teltpavilloner alene i finansårene 1919/20 og 1920/21 blev anvendt mere end 200.000 kr.

Juel-Hansen slutter sin indberetning fra den 25. januar 1920 med denne bemærkning: »Øvrigt gælder det samme for Paddeborg som for Faarehus, at da man ikke er klar over, hvilke opgaver Paddeborg skal løse i nærmeste fremtid, kan man ikke, (og her menes Trafiksektionen i Aabenraa), stille bestemte forslag«.

Her må det ikke glemmes, at trafiksektionen mødtes med problemer mange andre steder end Paddeborg, og på samme tid. Banelegeme og spor måtte i hele Sønderjylland straks efter genforeningen underkastes gennemgribende eftersyn og renovering. Alene sidebanen til Haderslev fik i den første månedstid nedlagt over 15.000 nye svel-

»Overtagelsesbilledet« fra den ubetydelige Paddeborg station adskiller sig fra andre tilsvarende billeder. Her ses den allerførste tværfaglige, danske bemanning på den nye grænsestation. Fra venstre er de tre første ukendte – så følger toldassistenterne Harald Frandsen og Willy L. Andersen fulgt af stationsforstander Rudolf G. E. Bandtholtz, trafikassistent Rasmussen, trafikkontrollør Larsen, preussisk stationsforstander Clemmensen, trafikassistenterne J. C. V. Berg og K. A. Hansen. Derpå toldassistent Karl J. E. Hansen, fungerende toldkontrollør Peter Ingemar, gendarmsergent Andreas Jensen, statspolitibetjent Bohlbro fulgt af 2 betjente, toldbetjent Anton Petersen, gendarmsergent Søren Sørensen og ukendt DSB-portør. Foto i Jernbanemuseet.

ler på den kun 12 km lange strækning. Det krævede alene en arbejdsstyrke på 100 mand.

Om Paddeborg rapporterede generaldirektoratets afdelingschefer fra deres store studierejse til Sønderjylland i dagene 22.-26. februar 1920 bl.a.: »Paddeborg ligger hovedsagelig i 2. Afstemningszone. Her til kommer, at Stationen, på Grund af de fysiske Terrænforhold på Stedet, kun vanskelig har Udviklingsmuligheder. Stationens Kommandopost og et Signalhus ligger nordfor og Stationen med Signalhuset umiddelbart syd for Grænsen til 1. Zone«.

Det vil sige, set med disse fagcheferes øjne, at den forventede, fastlagte landegrænse fuldstændig delte stationen. Denne konstatering, sammenholdt med de uhensigtsmæssige og vanskelige terrænforhold på stedet, ville umiddelbart næsten umuliggøre lokaliteten som egnet anlægsområde for den store grænsestation.

Hertil kommer den grundlæggende danske opfattelse, som blev fremført med styrke på »Flensborg-mødet«, at grænsestationer burde anlægges som fællesstationer lig Vamdrup og Vedsted/Hvidding. Erfaringerne herfra må have begrundet den danske holdning. Resultatet af mødet i Flensborg blev, at Paddeborg station af begge parter blev fastslået som den nye grænsestation.

Overgangen i Paddeborg skulle ske i 3 faser. Den første fase strakte sig fra overtagelsen til den 7. september, som var ibrugtagningdagen for den første reelle danske køreplan. Samtidig med udsendelsen af planen indgik Juel-Hansen og Director Müller fra Betriebsamt i Flensborg overenskomst om fælles dansk/tysk jernbanemæssig driftsbetjening af den valgte nye grænsestation, Padborg. Overenskomsten er dateret i Flensborg den 28. august 1920.

2. overleveringsfase blev ganske kort. For Paddeborg og øvrige statsbanestationer blev den endelige driftsform, 3. fase, sat i værk den 1. oktober, samtidig med lanceringen af den danske vinterkøreplan. Dog fremførtes godstogene mellem Paddeborg og Vamdrup af tysk lokomotiv og personale indtil 1. april 1921.

Tilbage stod nu det uløste driftsproblem på grænsen med den uegnede station, som havde helt utilstrækkelige, fysiske rammer og kapacitet til at kunne løse opgaven.

Det umiddelbare, og helt uafviselige, krav til en betydelig udvidelse af sporpladsen løstes i første omgang ved, at den såkaldte »Tørsbøl-bane« spærredes totalt over strækningen mellem Paddeborg og Nørre Smedeby. Sporet her blev straks inddraget til hensætning af godsvogne. Spærringen kom til at vare til den 1. november 1920.

Et andet grundlæggende problem var, at Paddeborg station slet ikke kunne fungere rent driftsmæssigt, hvis ikke hovedsignalet for indkørsel fra syd blev flyttet »ind i Tyskland«, og stationen herigenem udvidet ind i 2. Zone. Problemet løstes ved, at der på stedet blev etableret en lokal grænsedragningskommission. Denne fastsatte, at den endelige grænselinie langs banelinien mod syd skulle udformes som en kile ind i Tyskland, 145 m lang og 50 m bred, indrammet af grænsestenene fra nr. 50 til nr. 53.

I en ny situationsrapport fra Juel-Hansen, dateret den 19. september 1920, behandler han igen bl.a. Paddeborg-problematikken. Om denne skriver han nu, at da han er bekendt med, at 2. Distrikt (hans overordnede) arbejder med udvidelsesplaner, nok så omfattende, så »skal man her«, ikke beskæftige sig med Paddeborg station.

Selv om Den internationale Kommission ved den endelige grænsedragning i terrænet omkring Paddeborg station ikke skar dennes sydende væk fra Danmark, så blev grænselinien trukket så tæt på sporarealet i stationens sydende, at stationen i praksis viste sig ude af stand til at fungere som grænsestation. Det skyldtes især manglende sporkapacitet i sydenden og manglende sikkerhedsafstand til hovedsignalet for togenes indkørsel fra syd. Da Den internationale Kommission forlængst var opløst, blev problemet overladt en »lokal grænseregulerings-kommission«. Denne kom til at bestå af danske og preussiske jernbane-embedsmænd, der klarede opgaven ved at tildele Danmark en u-formet kile sporareal sydpå ind i Tyskland, ca. 150×45 meter. Grænsestene nr. 50 til 53 blev reguleret i overensstemmelse med beslutningen. På billedet ses som nr. tre fra venstre stationsforstander Bandtholtz, der sammen med øvrige (ukendte) kommissionsmedlemmer står midt i arbejdet med den »nye jernbanegrænse«. Foto i Jernbanemuseet.

Denne vurdering har været helt korrekt. Hele den overordnede opgave omkring etablering af den fremtidige, endelige grænsestation krævede politisk beslutning på regeringsplan. Derpå skulle der følge en normal behandling i Rigsdagens to kamre, der kunne vedtage en anlægslov fulgt af en tidkrævende ekspropriationsproces. Når disse faser var overstået, og sagen gået gennem finansudvalget, så skulle et så stort anlægsarbejde optages på særligt kontonummer på de årlige finanslove. Først derpå kunne arbejder udbydes i licitation, inden spaden endeligt sattes i jorden. Det ville vare flere år. Man fornemmer

trafikinspektør Juel-Hansens frustration. I det daglige må det have været endog meget svært af få trafikken til at glide over den nye landegrænse.

Først i forbindelse med finansloven for året 1921/22 kom der lidt gang i udviklingen. Det sker som et særligt punkt på tillægsbevillingsloven til finansloven. Her gives der bemyndigelse til at foretage »fornøden ekspropriation« efter reglerne i »Forordningen af 5. Marts 1845«, for at statsbanerne kunne erhverve de til udvidelse af Padborg station fornødne, ca. 9 ha store arealer. På dette lovgrundlag tegnede statsbanernes daværende chef for baneafdelingen, afdelingschef Flensborg, forslaget til den nye store grænsestation på arealer nord for det gamle stationsanlæg – og tværs over Oksevej.

Tegningsforslaget er dateret året 1923. I banechefens overordnede tegningsplaner indgik også bygning af to nye viadukter, nyanlæg af amtsvejen (Nørregade til Bovvej), samt elementer i en ny nødvendig byplan for den nye Padborg by i meget større rammer. Endvidere skulle der ske omlægning/forlægning af Tørsbølbanen og sikres arealer til grænsedyrlægen, og til en betydelig udvidelse af eksisterende læsse-sporarealer. Derfor steg det totale arealbehov fra de i loven skitserede ca. 9 til rundt 17 ha.

På basis af oplægget fra De Danske Statsbaner afholdt kommissarius for Jernbanekommissionerne i Jylland, kammerherre Linnemann, i løbet af 1923 en første række »Besigtigelses- og Ekspropriationsforretninger« i Padborg. Disse efterfulgtes af »Taxationsforretninger«, som fandt sted i Graasten i efteråret 1923.

Kommissarius' samlede »ekspropriationsforretninger« kom til at strække sig over i alt otte år, inden kommissionen i 1931 var endelig færdig med opgaven. Det havde baggrund i, at et så stort anlægsarbejde havde en række tekniske bi- og følgevirkninger. Der skulle foretages ændringer af eksisterende vandløb, anlægges nye vandafledningssystemer og lignende, delvis helt nye opgaver for Bov Kommune. Derfor måtte der fra og med oktober 1924 og igen i februar 1925 afholdes en supplerende »ekspropriationsforretning«, hvoraf den sidste blev afholdt så sent som i februar 1928, kort før den nye station kunne tages i brug.

Behovet for ekspropriation af de store ekstraarealer mødtes med voldsom modstand og kraftige reaktioner fra de lokale lodsejere. Disse tilhørte hovedsagelig den lokale tysksindede bondestand. Antagelig på disses samlede vegne anlagde en enkelt lodsejer sag mod

den danske stat med påstand om, at ekspropriationen af de ca. ekstra 8 ha savnede lovgrundlag og derfor måtte kendes ugyldig.

Sagsanlægget kom fra en af de største grundejere i Bov kommune, proprietær Heinrich Frederich Peter Sievers. Han ejede hovedparten af de ekstra 8 ha jord, som udgjorde det supplerende eksproprierede areal. I sit sagsanlæg påstod sagsøgeren primært, at arealer til boligformål langs den nye Nørregade i Padborg, hvortil hovedparten af de 8 ha tænkte at medgå, ikke kunne komme ind under de i »Forordningen af 5te Marts 1845« angivne formål, boliger til banevogtere og vognopsynsmænd, og sekundært iøvrigt ikke kunne anses nødvendige for den egentlige banedrift.

Landsretten optog sagen til doms den 17. oktober 1929. Ministeriet for offentlige Arbejder (statsbanerne) blev frifundet. Herr Sievers appellerede dommen til Højesteret. Dens kendelse forelå den 16. marts 1931 og lød på stadfæstelse af Landsrettens dom – det vil sige – frifindelse af Ministeriet. Dog udtalte Højesteret, at alle sagsomkostninger for Herr Sievers ved begge retsinstanser skulle ophæves.

Det er en ikke uinteressant juridisk krølle fra rettens side. Men uanset dette juridiske kapitel, og længe før sagen var på dømt, skred arbejdet med at anlægge og opbygge den nye store grænsestation støt fremad, og stationen blev hen ad vejen taget i brug etapevis. Den lille og ubetydelige stationsby udviklede sig til en helt ny, stor stationsby med sit eget særpræg. Boligbyggeriet langs Nørregade fik ekstra fart på, den nye amtsvej fra viadukterne ved Padborghus til Bovvej anlagedes og blev byens hovedstrøg samtidig med, at Tørsbølbanen blev forlagt mod nord.

Selve anlægsarbejdet med den nye station startede i finansåret 1924/25 og var på sit højeste i 1926. Indtil da havde indsatsen været rettet mod midlertidigt at lappe på de alvorligste mangler. Ved afslutningen af finansåret 1927/28, altså forsommeren 1928, var følgende nyanlæg gennemført:

- en hovedbygning plus omfattende sporanlæg
- en ekspeditionsbygning
- en remise med opholdsbygning
- et vandtårn
- et toldpakhus
- et pumpehus
- en toiletbygning

Padborg By. Et af de mange byggerier, der blev opført i den nye Nørregade i Padborg for at skaffe et større antal tjeneste- og lejeboliger til statsbanernes medarbejdere. Opført på de supplerende eksproprierede arealer, hvorom den juridiske kamp blev udkæmpet. Foto i Jernbanemuseet.

Hertil kom de nødvendige tilslutningsarbejder og nyanlæg gennemført af de øvrige etater, organisationer, kommunen og ikke mindst private erhvervsdrivende.

Stationens østlige del var færdigbygget og klar til driftsbrug fra og med den 28. maj 1928. De stadig manglende spor anlæg og bygningsarbejder på stationens vestside blev fuldført i finansåret 1929/30. Det sidste større anlægsarbejde, opførelsen af ny omladehal for stykgods m.m., blev påbegyndt i 1931.

På det tidspunkt havde »Paddeborg/Padborg«-problematikken varet i 12 år. Midt i perioden skiftede stationen, sammen med Faarhøus, officielt navn til Padborg hhv. Faarhus. Det skete i forbindelse med lanceringen af sommerkøreplanen 1924. Der findes ikke nogen egentlig samlet opgørelse over, hvad det hele havde kostet den danske stat i kroner og øre. På de årlige finanslove i perioden 1919/20 til 1929/30 var der til det egentlige nye, store anlægsarbejde afholdt i alt 3,4 mio. kr. Hertil skal lægges de nødvendige og utallige større og mindre lapperier gennem de samme 10 år. Disse

udgifter må have været af mindst tilsvarende størrelse. Disse beløb gemmer sig på mange driftskonti i statsbanernes årlige »Driftsberetninger«.

Midt i den mest intense byggeperiode fik stationen og stationsforstander Bandtholz en sand kongelig udfordring. Det skete i november 1925 i en værre snestorm.

Baggrunden var sørgelig. Enkedronningen af Storbritannien, Christian den 9.'s datter Alexandra, var afgået ved døden. Kong Christian den X. besluttede at deltage i bisættelsen i England og var rejst med salontog fra København via Fredericia til Esbjerg. På selve rejsedagen blev det et aldeles forrygende uvejr med voldsom snestorm ledsaget af et tungt islag. Det bevirkede, at et betydeligt antal telegrafstænger med ledninger væltede ud over banelinien mellem Lunderskov og Esbjerg, hvor vejret var særlig slemt. I Fredericia måtte statsbanernes ansvarlige togledelse meddele kongen, at det ikke ville være fysisk muligt at gennemføre toget til Esbjerg. I samråd med kongen blev det besluttet, at rejsen i stedet skulle ledes via Padborg.

Herefter blev 10. Trafiksektion i Aabenraa og Padborg station part i sagen. Informationen herom kom, grundet de mange nedfaldne ledninger, ret sent igennem til Aabenraa og Juel-Hansens efterfølger, trafikinspektør Joest. Han nåede lige at drøfte situationen med Bandtholtz i Padborg, inden han ilede til Rødekro for at melde sig i toget til kongen. Her steg kongens humør kendeligt ved meldingen om en helt speciel »kongevogn«, som trafiksektionen og Padborg stationschef ville stille til rådighed for kongens videre rejse. Man anvendte simpelt hen den normale sovevogn Padborg–Aalborg. Vognen var pågældende nat meget tyndt belagt og blev i stedet »omlitreret« til særkongevogn Padborg–Flensborg–Hamburg-???

Undervejs fra Rødekro mod Padborg spurgte kongen Joest, om det var muligt at skaffe noget mad fra Padborg til fortæring undervejs sydpå. Det bekræftede Joest, som under togopholdet i Tinglev tog kontakt til Bandtholtz og bad ham bestille noget spiseligt i Padborg, evt. noget smørrebrød. Det blev smørrebrød, smurt i hast. Det er mere end sandsynligt, at »Papa Las«, (det populære navn på den mangeårige jernbanerestaurantør i Padborg), har lavet »klemmerne« lidt mere solide, end kongen var vant til.

Da majestæten senere mødte Joest i anden anledning, truede han spøgende med en løftet pegefingert mod Joest og sagde: »Det var ellers nogle solide klemmer, De skaffede mig fra Padborg«.

*Stationsforstander
R. G. E. Bandt-
holtz, Padborg, f.
1873, kom som sta-
tionsforstander til
Paddeborg i 1920
fra Gedser. Blev i
stillingen indtil
pensioneringen
den 1. april 1933.
Foto i Jernbane-
museet.*

Ja – selv midt i byggerodet og en snestorm – kræver pligten noget af en grænsestation og dens mænd.

Officielt blev den nye Padborg station taget i brug med tog 2907 den 28. maj 1928 kl. 5 morgen til Lunderskov.

Hermed vendtes et spændende blad i nyere dansk historie. Ikke alene for Sønderjylland, for statsbanerne og Padborg, men i allerhøjeste grad for Bov og omliggende sogne, hvis nyere historie, på godt og ondt, især blev præget af et stort antal uniformerede danske civile og militære embeds- og tjenestemænd samt deres familier. For forretningensliv et sikkerhedsnet, især i krisetider. Uniformen signalerede danskheden og anvendtes derfor også i fritiden. Derigennem satte De Danske Statsbaner den nye store grænsestations egen særprægede kultur på skinner.

Men det er en helt anden historie.

KILDE- OG LITTERATURLISTE

Danmarks Jernbanemuseum, diverse arkiver.

Danmarks Jernbaner, 1933, bd 1.

De danske Statsbaner, 1847-1947, København 1947.

Forhandlinger i Rigsdagspartiernes Sønderjyske Udvalg, 1919-1920 s. 109-112, 141, 195 og 1479-1482.

Dansk Lokomotiv Tidende, nr. 4 af 16.02.1920.

Hver Dag nr. 19, 1920, side 27.

Verden og Vi, 1920 s. 887.

Erindringer:

Chr. Schmidt, Vor Stand nr. 4, 28.02.1919.

Vor Stand, 1921, s. 236, 252 og 268.

Vor Stand den 08.05.1967

Dansk Jernbaneblad nr. 2316, 1942.

Vingehjulet nr. 17 af 09.06.1945.

J. A. Wissenbach, Vingehjulet nr. 4 af 25.11.1955.

J. Esmarch, Jernbanebladet nr. 5-7, 1970.

H. C. Hollesen, Vingehjulet, nr. 28, 1960 s. 326 mm.

Hakon Husted, avisartikel, Flensborg Avis af 08.03.1982.

En storpolitisk julefortælling

af RENÉ RASMUSSEN

Ved juletid 1936 offentliggjorde Flensborg *Avis* en julefortælling af redaktør Jacob Kronika. Fortællingen og især de tilhørende illustrationer af den kendte tegner Valdemar Møller fremmede dog ikke julefreden. Snart efter indgik fortællingen som en brik i spillet mellem de lokale nazistiske partiorgane i Slesvig-Holsten, det danske mindretal og rigsmyndighederne i Berlin.

Cand.mag. René Rasmussen, Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, viser her, hvordan det lykkedes Kronika at udnytte angrebene på julefortællingen til en lille sejr i sin kamp for mindretallets interesser.

Jacob Kronika, *Flensborg Avis'* korrespondent i Berlin 1932-38, havde en lyrisk åre. I 1920'erne havde han, sideløbende med sit daværende arbejde som generalsekretær for Slesvigsk Forening og redaktør af den tyskskrevne danske presse i Sydslesvig, bl.a. forfattet en række småfortællinger¹ samt skuespillet *Enten-eller*. Det skal ikke på nogen måde påstås, at der var tale om stor litteratur, selvom Kronika selv nærrede forfatterdrømme; fortællingerne og skuespillet tjente først og fremmest danskhedens nationale sag i Sydslesvig: Det er kendetegnende, at Kronikas litterære produktion formidlede den opfattelse, at hele grænselandet fra Kongeå til Ejder fra Arilds tid tilhørte Danmark, og at samtlige dets indbyggere – med mindre de da var indvandrede sydfra – var af dansk slægt, rod og blod. Meget ofte var fortællingernes klimaks det øjeblik, da det gik op for den hidtil tysksindede slesviger, at han »i virkeligheden« var dansk, ikke sjældent ved fundet af gamle breve eller dokumenter fra et ældre slægtleds hånd.

De fleste af Kronikas fortællinger var henvendt til børn. Dette var også tilfældet med en julefortælling, han skrev til *Flensborg Avis'* julenummer i 1936: *Da alle Lysene sluktes. En lille Flensborgsk Julehistorie* – illustreret af Valdemar Møller, den kendte tegner, der bl.a. var fast bidragsyder til *Blæksprutten* og *Politikens* daglige satiriske spalte *At tænke sig* med dens særprægede persongalleri. Læsere af *Politiken* vil nikke genkendende til f.eks. *Carlo Cartophelmoes*, som er én af Møllers opfindelser.

*Jacob Kronika.
Foto i Dansk Cen-
tralbibliotek for
Sydslesvig.*

Julefortællingen

Hovedpersonen i Kronikas fortælling er drengen Alfred, en god dansk dreng af gammel flensborg-dansk håndværkerslægt, »der aldrig, trods tyskernes overmagt, havde svigtet det nedarvede danske sindelag«. Alfred er en lille spinkel og svagelig fyr med en lidt skæv skulder, men han er ædel og retskaffen, naturligvis medlem af spej-

derkorpset. Han er sindbilledet på det danske mindretal i Sydslesvig: Lille, lidt svagelig, men ægte og trofast. Han har netop som julegave modtaget en model af Isted-løven og et indrammet billede af det danske mindretals kirke, Helligåndskirken, og det er hans bedste julegaver. Fortællingen handler om, hvorfor han nu synes det.

Historien begynder på Isted-dagen den 25. juli. I Alfreds familie er det skik at lægge en buket røde og hvide nelliker på soldatergraven på Flensborg kirkegård, en lejlighed ved hvilken man plejer at afsynge *Slumrer sødt i Slesvigs Jord* på en sådan måde, at »hjerterne knapt nok kunne rumme det væld af følelser, som strømmede fra Slesvigs jord over i slesvigernes sjæl og blod«. Det hører med til historien, at Alfreds oldefar var faldet ved Isted og hans far i verdenskrigen.

På grund af sygdom i familien bliver det Alfreds opgave at købe blomster og lægge dem på krigergraven; moderen giver ham penge med og ledsager dem med disse formanende ord: »Tag røde og hvide nelliker. Og sørg så for, at dine blomster bliver pænt anbragt. Det er en æressag, som betros dig, min ven«. Alfred cykler afsted.

På vejen til blomsterhandleren træffer Alfred sin tyske fætter, kraftkarlen Peter, der på cykel anfører en flok drenge på vej til stranden. Peter driller Alfred: Alfred bliver opfordret til at tage med ud at bade; men takker nej: »Der er et ærinde, der skal ordnes først«. Peter griner hånligt: Alfred er »en mors dreng, der ikke tør binde an med ordentlige fyre. Vi er for farligt selskab for den lille sarte dansker. Han klarer sig bedst blandt de små piger«.

Den slags kan en rigtig dreng naturligvis ikke lade sidde på sig, og Alfred cykler med. Fætter Peter sætter et rasende tempo op ad bakkerne, »han skelede engang imellem til fætteren. Kunne Alfred virkelig klare denne tørtørn? Alfred klarede den. Men det kneb. Hans hjerte hamrede. Godt, at mor og bedstemor ikke så ham. Egentlig var det ham forbudt at køre op ad de stejle bakker. Men det manglede bare, at fætter Peter skulle få anledning til at håne ham! Alfred skulle vise fætteren, at den lille godt kunne være lige så stærk som den store«.

Ankommet til stranden klæder de om; de betroede midler, én mark, lægger Alfred i sit spejdertørklæde. Efter at have badet får drengene lyst til is, og Alfred bliver presset til at give fætteren sin mark – som et lån til is. Returpengene, der kun beløber sig til 20 pfennig, hvor fætter Peter ellers havde lovet kun at bruge de 50, brænder i Alfreds hånd: han »tænkte på Isted-dagen og på moderens ord: Det er en æressag, som betros dig, min ven«. Da Alfred vil forlade fætteren og

hans kammerater, har én af dem fjernet hans spejdervimpel fra cyklen. Han vender sig imod drengene: »Han stod med knyttede næver. Hans store øjne tindrede af anspændthed og vrede. Sådan havde de andre drenge aldrig set den lille stilfærdige fyr«. Det viser sig, at to af fætter Peters venner for sjov har kastet den op i et træ. »Den, der har anbragt vimpelen deroppe, henter den også ned igen. Og det lige med det samme! Alfred talte i en bydende tone, som man aldeles ikke var vant til at høre fra hans side«. Fætter Peter bliver alligevel lidt imponeret over Alfred, men Christian, synderen, udbryder: »Bliver du fræk, lille dansker?«.

Det kommer til slagsmål mellem de to, men kraftkarlen Christian har til de andre drenges forbavselse og respekt store problemer med at klare splejsten Alfred: »De to brydere væltede om i græsset. Alfred slog baghovedet mod en af de store stene, der lå i strandkanten. Det sortnede for hans øjne, men han gav ikke op. *Det er en æressag, min ven* sagde en røst inden i ham. I årenes løb havde han slugt en masse små drillerier. De store drenges fysiske overlegenhed havde pint hans følsomme sjæl. *Nu* kunne det være nok! Han var blevet ægget til kamp. Om det så gik godt eller galt, *nu* skulle tænderne bides sammen«. Det lykkes Alfred at få Christians skuldre til jorden, og Alfred erklæres af de andre drenge som vinder: »Fint klaret, lo Peter, og rakte fætteren en næve«. Christian må hente vimpelen i træet og drengene cykler hjem. Alfred er dog noget omtumlet, han har svært ved at styre cyklen – og på Havretorv bliver han ramt af en bil. Han indlægges på sygehuset.

Her har den bevidstløse Alfred en mærkelig drøm: Det er jul, og på vej til sin tante med en gave, ser Alfred i blomsterhandelens vindue en buket røde og hvide nelliker: »Isted-dagen! Isted-dagen! Lød en røst i hans samvittighed«. Bag ruden ser Alfred også en kutteklædt skikkelse, der stirrer bedrøvet på ham. Alfred flygter, men med ét står manden ved siden af ham: »Jeg er Sunke Kulle, sagde den gamle mand med en mild stemme. Der er mig, der har bygget Helligåndskirken. Jeg er en del af denne bys historie. Overalt, hvor det danske mindes og æres, der holder jeg til; der har jeg min glæde og min fred. Jeg værner om kirke og skole. Og jeg værner om de danske soldatergrave på den gamle kirkegård«. Sunke Kulle bebrejder Alfred sommerens forglemmelse: »Din mor betroede dig en *æressag*; var du hendes tillid værdig? Er du en *ærlig* dansk dreng?«. Sunke Kulle formaner Alfred: »Tror du, at du vil kunne holde jul sammen med din

mor og din bedstemor, så længe sandheden ikke er kommet frem? Det kan du *ikke* Alfred. Det kan *intet* menneske. *Har du fejlet, så må du ærligt bekende*. Ellers dør din sjæl; ellers mister du alt, som du holder af og som du tror på«.

Dette er, i parentes bemærket, nøje i overensstemmelse med Kronikas egen kristne livsholdning, der i 1930'erne var stærkt præget af både *Oxford-bevægelsen* og *Bekennniss-kirche*.

Alfred er dog ikke helt overbevist, men begiver sig efter at have afleveret gaven til sin tante til Helligåndskirken for at overvære gudstjenesten; han ser lysene og hører orgelet, men i det samme han træder ind, går lysene ud og orgelet forstummer: »Alfreds rædselsslagne blik fortabte sig i det dybe mørke«. Atter ser han Sunke Kulle, der imidlertid blot ser på Alfred »med tunge, bedrøvede øjne. I et åndeligt skær«. Alfred går udenfor, hører orgelet, ser lyset og går ind igen – det samme gentager sig: »Alfred kastede sig ned på gulvet. *Gå! Gå! Gå!* råbte han fortvivlet. Jeg *vil* bekende. Jeg vil fortælle mor det alt sammen. Men *gå*, Sunke Kulle, for at her kan blive jul. Lad lysene blive tændt! Lad orgelet spille!«.

Scenen skifter atter – til sygehuset, hvor hans mor sidder ved sygeengen. Alfred bekender sin svare synd for sin mor, der tilgiver ham og næste jul forærer ham en model af Isted-løven og et billede af Helligåndskirken. Derfor er disse Alfreds bedste gaver!

Illustrationerne

Kronika var færdig med sin julefortælling i slutningen af november 1936, efter at have arbejdet på den i sin fritid i et par uger. Han var selv så tilfreds med resultatet, at han bad redaktør L. P. Christensen på *Flensborg Avis* sørge for, at der blev lavet 120 særtryk, som han kunne sende rundt med sin julepost. Han håbede på at få historien illustreret pænt, helst med billeder af Isted-løven, Helligåndskirken set ude- og indefra ved juletid, trafikulykken og Sunke Kulle ved siden af Alfred.²

L. P. Christensen tog kontakt til Valdemar Møller, der på trods af travlhed indvilligede i at illustrere fortællingen. Der er grund til at antage, at han gjorde det gratis eller for en beskednen sum. Det er nemlig kendetegnende, at mange danske kunstnere gerne støttede den økonomisk og politisk hårdt trængte *Flensborg Avis*, efterhånden som det gik op for dem, hvilket pres, der blev lagt på avisen i det

national-socialistiske Tyskland. Den sparsommelige ledelse på *Flensborg Avis* ville i øvrigt næppe have anvendt sine beskedne midler på at lade en højt estimeret og tilsvarende lønnet tegner illustrere Kronikas lille fortælling.

Møller tegnede et billede af Helligåndskirken, af Sunke Kulle, der taler til Alfred, og af optakten til slagsmålet – med den store, truende tyske dreng og hans grinende venner i baggrunden overfor den ranke lille Alfred. Teksten under billedet lød: »Blir du fræk, lille dansker?«.

Den forsigtige Kronika, der anede, at sidstnævnte tegning kunne give anledning til indsigelse fra tysk side, bad midt i december, kort

„Blir Du fræk lille Dansker?“

Valdemar Møllers tegning »Blir du fræk lille Dansker?« til Kronika-fortællingen i *Flensborg-Avis*-særtrykket julen 1936.

før offentliggørelsen, om at få fjernet tegningen med de truende tyske drenge, men det lod sig af tekniske grunde ikke længere gøre; deadline var for længst overskredet, og der var ikke tid til at sætte om. I det særtryk, Kronika fik fremstillet, optræder billedet dog ikke.

Det skulle vise sig, at Kronikas bange anelser holdt stik: Ikke kun tegningen, men også – til Kronikas forbavselse – selve fortællingen, blev anledning til meget skarpe tyske angreb på Kronika og *Flensborg Avis*. Det førte til en række overvejelser i danske udenrigsministerielle kredse.

Vrede tyske reaktioner

Halvanden måned efter offentliggørelsen gik *Nordmark-Jugend*, organ for Hitler-Jugend i Slesvig-Holsten, og *Flensburger Nachrichten*, Syd-slesvigs mest udbredte avis og siden juli 1933 et ensrettet talerør for den nazistiske stat, til frontalangreb på Kronika og *Flensborg Avis*. *Nordmark-Jugend* gav i sit februarnummer 1937 med passende bemærkninger et fyldigt uddrag af Kronikas fortælling. Indledningsvis blev det anført, at det danske mindretal og dets »ejderdanske« avis yndede at tale om »Front og Bro«;³ om mellemfolkelig forståelse og altid betonede sin gode vilje til at samarbejde med den tyske modpart. Man plejede imidlertid også at beskyldte tyskerne og navnlig den tyske presse for at stille sig i vejen for denne forståelse, og mangfoldige gange havde *Flensborg Avis* beskyldt tysk presse for manglende objektivitet, ikke mindst i grænsespørgsmålet. Men hvad præstere de *Flensborg Avis* selv? »Tror man virkelig at tjene til fremme af forståelsen mellem de to beslægtede folk med den slags historier? Er dette det danske mindretals så ofte betonede vilje til ikke blot at være front, men også bro? Det tror vi næppe«. Det var »et stift stykke« at præsentere tyskerne for noget sådant: »Hvor ædel og tapper fremstilles ikke den lille dansker, og hvor voldelige og frække ikke de tyske?«. Ikke alene forgreb de sig på pengene til blomster til soldatergraven for at stille deres lækkersult, de tilegnede sig også uretmæssigt den danske vimpel! »Den, der har set, hvor uforstyrret det danske flag kan hejses i Flensborg, og som har set, hvorledes hagekorsflag behandles i Nord-slesvig og Danmark, kan kun ryste på hovedet over den slags usande fremstillinger. Og hvor virkningsfuldt udvikler ikke den lille dansker sig til en ægte helt, der ved sej sejrsvilje triumferer over rå legemsstyrke, hvor vækkes der ikke med ulykken læsernes medlidenhed

Valdemar Møllers tegning af Helligåndskirken til Kronika-fortællingen, julen 1936.

med den danske dreng og deres harme overfor de feje karle, der bærer ansvaret for ulykken«. *Nordmark-Jugend* var tydeligvis forarget over denne plumpe danske propaganda: »Således tegnes i en skønlitterær form typer, der skal stå tilbage i sindet som faste billeder, som typiske udtryk for dansk og tysk væsen og væremåde. Det er den gamle metode til at hetze imod et folk; man gengiver i karikeret form naboens nationale karakter, man benytter ondsindede fornærmelser og moralsk foragteliggørelse overfor modstanderen«.

Nordmark-Jugend var nok i stand til at genkende propaganda, når den så den. Noget andet ville vel også – i betragtning af bladets egen journalistiske stil – have været underligt. Det nazistiske 14-dagesskrift benyttede nemlig selv enhver lejlighed til at hetze imod det danske mindretal og den danske administration af Nordslesvig. Bladet havde netop ved årsskiftet fået ny redaktør, den tidligere grænsepolitiske redaktør af *Flensburger Nachrichten*, Ernst Grunow, der havde bragt de mest uhyrlige selvopfundne eller stærkt fordrejede historier fra Nordslesvig til torvs.

Men ikke alene fortællingen vakte anstød; der var også den »direkte udfordrende« illustration: »Den, der betragter de tyske drenges ansigter – eller lad os tydeligere kalde dem fjæs («Visagen») – denne

blanding af gemenhed, dumhed og brutalitet, og deroverfor ser den lille danskers ædle, nordiske åsyn («Anlitz»), aner, hvor man vil hen: Man vil bevidst forhåne vor racetanke, idet man griber til den yndede fremstilling af tyskerne som rå bastarder («bastardierte Rohlinge»)*«. Nordmark-Jugend* sluttede sit indlæg med følgende salut: »Skal vi finde os i en sådan smædelse fra en avis, der udkommer på tysk grund?«. *Flensburger Nachrichten* sluttede sig den 18.2.1937 helt til *Nordmark-Jugends* betragtninger, idet den gav sit korte referat af Kronikas historie ekstra antitysk drejning. Den danske mindretalsavis måtte snart formanenes om, at det ikke sømmede sig at forhåne og foragteliggøre værtsfolket på en måde, som ellers kun forekommer i emigrantpressen, mente *Flensburger Nachrichten*: »I den ovenfor omtalte fortælling viser sig ikke blot en manglende taktfølelse, men derimod den klare vilje til at forpurre ethvert forsøg på forståelse mellem folkene, navnlig blandt ungdommen. Man stiller sig selv spørgsmålet, om sådanne fortællinger egentlig ikke er rettet imod den tyske ungdomslovgivning, og kun skal tjene det formål at indpode i den danske ungdom en passende afsky overfor tysk ungdom«. Også det tyske mindretalsavis, *Nordschleswigsche Zeitung*, sluttede sig til angrebet.

Dermed var Kronikas lille julefortælling pludselig blevet til storpolitik. Og med sidstnævnte åbne spørgsmål fra *Flensburger Nachrichten* side, var et farligt emne bragt på banen.

Rigsungdomsloven

Den 1.12.1936 blev den nazistiske ungdomslov offentliggjort. Ifølge denne skulle hele den tyske ungdom sammenslutes i *Hitler-Jugend*, så den kunne blive opdraget i den rette nazistiske ånd. Der var i loven ikke gjort nogen undtagelser, heller ikke m.h.t. unge medlemmer af et nationalt mindretal. Kronika og generalsekretariatet indledte straks forhandlinger for at opnå undtagelse for det danske mindretal, og i det danske udenrigsministerium gjorde man sig overvejelser om, hvordan man kunne influere dansk presse til fordel for mindretallet. Forhandlingerne havde forholdsvis gode udsigter, idet Kronika havde kunnet meddele, at man i Berlin havde udtalt, at det ikke på nogen måde var hensigten at stille mindretallet ringere end hidtil. Der var i det hele taget hos de centrale instanser i Berlin en udpræget vilje til at give det danske mindretal visse særrettigheder og til at lægge låg på det dansk-tyske grænsespørgsmål. Dette skete til stor irritation og

„Jeg er Sunke Kulle!“

Valdemar Møllers tegning af Sunke Kulle til Kronika-fortællingen, julen 1936.

frustration for de lokale myndigheder i Slesvig-Holsten, der allerhelst ville have fuldstændigt frie hænder overfor mindretallet og tilsvarende frie hænder i propagandaen imod den dansk-tyske grænse.

Endnu inden udførelsesbestemmelserne til rigsungdomsloven var blevet udstedt, afholdt *Hitler-Jugend* i Slesvig-Holsten imidlertid sidst i januar og først i februar 1937 »sessioner« rundt omkring i Sydslesvig, hvori også danske børn blev indkaldt. Generalsekretariatet appel-

lerede til *Reichsjugendführung*, og den 18.2.1937 blev det fra *Hitler-Jugend* i Flensborg meddelt, at *Reichsjugendführung* havde tilkendegivet, at børn af danske forældre skulle undtages fra disse mønstringer. Endnu var intet dog afgjort, og netop i midten af februar 1937 førte Kronika vanskelige forhandlinger med rigsindenrigsministeriet og *Reichsjugendführung*. Alt imens oplevede *Dansk Spejderkorps Sydslesvig* en dramatisk tilvækst fra 120 til 267 aktive medlemmer. Forhandlingerne endte med, at der i praksis blev taget hensyn til det danske mindretals unge m.h.t. medlemskab af *Hitler-Jugend* og *Bund deutscher Mädel*, men først i 1939 blev der udsendt egentlige undtagelsesbestemmelser for nationale mindretal.⁴

Det er langt fra utænkeligt, at *Nordmark-Jugend* og *Flensburger Nachrichten* midt i februar 1937 har fundet det hensigtsmæssigt at forsøge at stikke en kæp i hjulet for disse forhandlinger ved at fremstille Kronika som en forhærdet tyskerhader, der i sin lave propaganda benyttede sig af litterære børnefortællinger til at ophidse mindretallets børn og unge imod den nazistiske stat. De lokale slesvig-holstenske nazister opfattede med rette Kronikas tilstedeværelse i Berlin som en stopklods, der til stadighed forhindrede dem i at give de centrale myndigheder den rette forståelse af, hvordan grænselandsarbejdet burde føres!

Forsvaret

Flensborg Avis afviste den 14.2.1937 *Nordmark-Jugends* beskyldninger: »Bladets angreb er en forvanskning. Det fremgår i øvrigt af dets egen forkortede genfortælling. Dansk og tysk er repræsenteret af to fætre, der plejer at færdes sammen. Hvis alt, hvad der blev skrevet fra tysk side om os danske, hvis alt, hvad der stod i *Nordmark-Jugend* om danskheden og blandt andet om *Flensborg Avis* rummede så megen retfærdighedsfølelse overfor den nationale modpart som den pågældende fortælling, så ville vi være velfornøjet. Vi danske kan ikke lade være med at spørge: Hvad er meningen med de stadig fornyede truende udfald imod det danske grænseblad, oven i købet i et organ for Hitler-Ungdommen, som fremkommer samtidig med, at danske drenge og piger af Hitler-Ungdommen stævnes til mønstring?«.

Kronika mindede, forfærdet over angrebet, i et brev til Ernst Christiansen den 16.2.1937 om, at han allerede inden offentliggørelsen havde frygtet et tysk angreb, ikke p.g.a. teksten, men p.g.a. »det i

sandhed rædselsfulde billede«, dette »frygtelige makværk«. Han havde faktisk i et brev til L. P. Christensen i december bedt om, at netop dette billede af de truende tyske drenge måtte blive fjernet, anførte han, men uden held: »Jeg kan kun endnu engang udtale min beklagelse over, at jeg imod min vilje har skullet optræde i forbindelse med uskønhed«. Billedet havde endog vakt forargelse i danske kredse, føjede han til. Når han reagerede så stærkt, skyldtes det hans i forvejen så vanskelige stilling i Berlin: »Dette er det første offentlige angreb på mig i løbet af en årrække. Jeg kan da heller ikke godt tåle den slags angreb, så længe jeg skal gøre det indviklede arbejde her på stedet. Det er æggedans dag efter dag!«. Kronika bad derfor indtrængende om mulighed for et forsvar i *Flensborg Avis*.

L. P. Christensen, der stod med kontakten til tegneren, mente, at Kronikas sene aflevering af manuskriptet kombineret med tegnerens store travlhed med deraf følgende sene aflevering havde umuliggjort en ændring af satsen og klichéerne – og så var skaden sket. At tegningerne var så frygtelige, rent kunstnerisk, som Kronika havde givet udtryk for, mente L. P. Christensen i øvrigt nok kunne diskuteres. Og han fandt det under alle omstændigheder ilde anbragt, offentligt at rette angreb mod Valdemar Møller, da den travle og højt lønnede tegner havde ment at vise *Flensborg Avis* en smuk venlighed, og han mente i øvrigt nok, at der var overensstemmelse mellem tekst og tegning; han var derfor ikke sikker på, at angrebet ikke var kommet alligevel – også uden det omtalte billede.⁵

Den 17.2.1936 skrev Kronika så sin forsvarsartikel, der blev offentliggjort i *Flensborg Avis* den 19.2.1937: »Der findes i den lille fortælling *intet*, som kan fornærme en tysker. Den eneste, som begår en handling, som hans samvittighed siden straffer ham for, er den danske dreng i historien«, skrev Kronika, og tilføjede, at han udmærket vidste, at drenge var så omtrent ens uanset nationalitet. *Nordmark-Jugend* forvanskede sandheden, når den påstod, at danskeren var skildret som tapper og ædel, tyskerne derimod som nogle frække voldsbrødre; »hvis denne historie er *Völkerverhetzung* ... så står verden ikke de næste tre dage!«. *Teksten* fejlede ikke noget, dog skildrede *illustrationen* de tyske drenge på en sådan måde, at der kunne rejses indvendinger: »Denne tegning svarer ikke til historiens ånd og tekst«, mente Kronika, og han beklagede, at tegningen var blevet offentliggjort; dette var han og ledelsen af avisen blevet enige om allerede før udgivelsen, men det havde p.g.a. tekniske vanskeligheder og en stærkt frem-

skreden dead-line ikke været muligt at fjerne tegningen fra satsen. Kronika fastholdt, at *Nordmark-Jugend* havde »misbrugt et billede til at forvanske en tekst«.

På det danske konsulat i Nørregravene i Flensborg sad konsul Lauritz Larsen og ærgrede sig over historien, som de tyske blade havde gravet frem for at benytte den til et angreb på *Flensborg Avis*. Det gavnede ikke hans bestræbelser på at undgå kontroverser i grænselandet: »Fortællingen, i hvilken den danske dreng unægtelig fremstilles som helt overfor en tysk dreng, der forfølger ham og vil fratvinge ham penge, var blandt andet ledsaget af et billede af tegneren Valdemar Møller, på hvilket de tyske drenge tydeligt fremstilledes som brutale overfor den svage, men modige danske dreng«, indberettede han den 19.2.1937 til Udenrigsministeriet. Kronika påstod nu, at der i selve teksten intet fandtes, der kunne fornærme en tysker, men det var Larsen nu ikke helt enig med ham i. Kronika lagde desuden ansvaret over på bladets ledelse og på tekniske vanskeligheder, og underbyggede sin påstand med, at da den samme historie noget senere var blevet genoptrykt, var billedet selvfølgelig »gledet ud«. »Heldigst havde det formodentlig været, om hele fortællingen, der i sig selv ikke er noget kunstværk og nu kun giver anledning til nye tyske angreb og nyt presse-mundhuggeri, også var *gledet ud*«, tilføjede konsulen – ikke uden malice. Det var i hvert fald mere end tvivlsomt, om de tyske blade ville tage »tekniske vanskeligheder« som en plausibel undskyldning for offentliggørelse af et billede, »som åbent erkendes at være fornærmende«. Også den danske konsul i Hamborg, Marinus Yde, følte sig foranlediget til at give sin mening til kende: »Jeg synes, at et statsunderstøttet blad skulle have tilhold om ikke at forstyrre med den slags ting«. Yde havde i parentes bemærket under første verdenskrig været leder af det danske udenrigsministeriums pressebureau, og han havde ofte svært ved at forholde sig i ro, når dansk presse efter hans opfattelse skadede nationens interesser.

Som det fremgår, satte de to danske konsulere ikke videre pris på Kronikas lille julefortælling. Det gjorde man med sikkerhed heller ikke i det danske udenrigsministerium; her gjorde man op igennem 1930'erne sit yderste for at forsøge at få dansk presse til at skrive om Tyskland og tyske forhold med forsigtighed. I udenrigsministeriet gjaldt den under tysk presselovgivning udkommende *Flensborg Avis* i øvrigt for at være den mest efterlignelsesværdige danske avis m.h.t. behandlingen af indre tyske forhold, men selv duksen i klassen kunne åbenbart fejle.

Kronika sporede hurtigt i Berlin en »kedelig virkning af de tyske artikler«; han agtede imidlertid at gå til modangreb, for »det går ikke an, at jeg sluger deres bagvaskelser«, skrev han til *Flensborg Avis'* redaktionssekretær Walter Lange den 23.2.1937.⁷

Kronika klagede til propagandaministeriet over *Nordmark-Jugends* og *Flensburger Nachrichtens* angreb på ham og avisen og over deres, hvad han sikkert med rette opfattede som, undermineringsforsøg imod hans stilling i Berlin, og sendte breve, hvori han forklarede situationen, til flere andre tyske officielle instanser.⁸

I sin fire sider lange forsvarsskrivelse, affattet på tysk den 24.2.1937 og sendt til flere officielle tyske myndigheder, pointerede Kronika, at hvis de grænsetyske blades beskyldninger imod ham – der tilmed var vandret helt eller delvist over i partiofficløse aviser – stemte, så ville han være en så samvittighedsløs og almenfarlig *Journalle*, at »jeg med sikkerhed ikke længere kunne være medlem af *Reichsverband der deutschen Presse*, at de danske aviser, jeg i årevis har forsynet med korrespondancer fra Berlin (*Nationaltidende*, *Aftenbladet*, *Aalborg Amtstidende*, *Flensborg Avis* og den norske *Aftenposten-Oslo*) måtte give afkald på mit videre arbejde som Berliner-korrespondent, at jeg måtte udelukkes fra *Journalistforbundet* i København, at jeg ikke længere ville blive tålt som bestyrelsesmedlem i *Verein der Ausländischen Presse* i Berlin«. Men beskyldningerne stemte naturligvis ikke; her var tværtimod tale om grov bagvaskelse: »Det drejer sig om et angreb på min faglige ære som journalist, der næppe kan tænkes værre«. Kronika havde tværtimod i årevis bestræbt sig på »gennem journalistisk og forfattermæssigt arbejde (*Revolution*, Roman om Hitlers Tyskland, Hagerups Forlag, København) at fremme mine landsmænds forståelse for Tysklands skæbne og Det tredje Riges udvikling og ånd« [»das Werden und Wesen des Dritten Reiches«].

Dette var rigtig nok; Kronika havde, navnlig i sine første år i Berlin, været indtaget i nazismen, men var på dette tidspunkt ved at komme på andre tanker. Men havde han end lejlighedsvis skruper ved at bruge sine overfor nazismen positive artikler eller sin roman som dokumentation for sin venlighed overfor regimet, så overvandt han dem altid for sagens skyld. Hans opgave i Berlin var nu engang at redde det danske mindretal frelst gennem Hitlertysklands udvikling, hvor den så end måtte bære hen. Det er i dette lys, hans forklaring skal ses.

Kronika kunne altså, anførte han, ikke af hensyn til sin stilling i

Tyskland og Danmark og sit forhold til sine udenlandske kolleger lade en sådan bagvaskelse sidde på sig. Kronika tilbød at stille et særtryk af sin fortælling til rådighed for propagandaministeriets bedømmelse af sagen. M.h.t. den famøse tegning henviste Kronika til sin redegørelse i *Flensborg Avis* den 19.2.1937, idet han endnu engang understregede, at det var blevet forsøgt at få den fjernet fra satsen, men at dette p.g.a. tidspresset ikke havde kunnet lade sig gøre. Afslutningsvis anførte han, at *Nordmark-Jugend* ikke havde gengivet hans novelle loyalt, hvad enhver, der læste den i sin helhed, uden videre måtte medgive. På grundlag af sit »kendskab til det nationalsocialistiske Tyskland« kunne Kronika følgelig ikke tro, at en kampagne som *Nordmark-Jugend*s og *Flensburger Nachrichten*s imod *Flensborg Avis* og ham personligt, kunne billiges af propagandaministeriet.

Skrivelsen til propagandaministeriet var bilagt forsvarsartiklen fra den 19.2.1937 samt en ganske overordentligt rosende skrivelse fra den danske litteraturkritiker, Hakon Stangerup, Kronikas personlige ven og kollega ved *Nationaltidende*, der var Kronikas egentlige arbejdsgiver.⁹

Kronika skrev endvidere personligt til en række tyske aviser, heriblandt *Nordmark-Jugend* og *Flensburger Nachrichten*, og meddelte, at han i anledning af angrebene på ham havde henvendt sig til ledende stats- og partimyndigheder i Berlin med bøn om at ville foretage en undersøgelse og afgøre, om karakteriseringen af hans novelle og hans journalistiske indstilling med rette kunne opretholdes eller ej.

Triumfen

Sandsynligheden taler for, at man i den nationalsocialistiske tyske centraladministration har betragtet Kronikas skrivelse med en vis undren. Der er næppe grund til at antage, at man rent faktisk i *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* eller *Aussenpolitisches Amt der N.S.D.A.P.* har givet sig selv stunder til fordybelse eller sat sig i julestemning ved at stave sig igennem Kronikas lille, på dansk skrevne flensborgske julefortælling. Man har sikkert haft andre og vigtigere ting at tage sig til. Men Kronika var en velset gæst i centraladministrationen og en respekteret udenrigskorrespondent, som man opfattede som venligsindet, selvom man var klar over, at han ikke var nationalsocialist. Man har derfor taget ham alvorligt, og faktisk taler flere ting for, at der fra centralt hold blev sendt en irettesættelse til

den grænsetyske presse: »Mit mellemværende med de tyske blade ved grænsen vandt jeg jo. Med 100%«, kunne en glad Kronika den 19.3.1937 meddele chefredaktøren på Flensborg Avis, Ernst Christiansen. Dagen før havde en repræsentant for Alfred Rosenbergs *Aussenpolitisches Amt* under en frokost meddelt ham, at »man i Berlin selvfølgelig på det dybeste beklagede de uberettigede og ufornuftige angreb, og at der var gået en ordentlig epistel afsted til de tyske blade«. Også i propagandaministeriet, hvor han den 17.3.1937 havde ført en to timer lang samtale om hele stillingen i Slesvig, beklagede man de tyske presseangreb. Det var blevet ham oplyst, at man dér interesserede fulgte med i, hvordan de grænsetyske aviser reagerede på Kronikas brev.¹⁰

I brevet til *Nordmark-Jugend*, som blev offentliggjort i *Flensborg Avis* den 4.4.1937, meddelte Kronika, at han havde henvendt sig »til ledende stats- og partimyndigheder i Berlin med bøn om at ville foretage en undersøgelse« og afgøre, om de tyske blades angreb på ham havde været berettiget eller ej. »Jeg har sat mig i forbindelse med officielle tyske myndigheder, der i årevis har kendt mig og min virksomhed, og hvis indstilling kendetegnes derved, at de til enhver tid står en journalist bi mod ugrundede angreb, også når han ikke er en tysker. Denne bistand er heller ikke blevet nægtet mig i dette tilfælde. Der er fra officiel side blevet taget afstand fra angrebene på mig«.

Dermed var sagen for Kronikas vedkommende bragt ud af verden: »Det fortsatte gode samarbejde med stats- og partimyndigheder i Berlin ligger mig overmåde meget på sinde, og, som det udtrykkelig er blevet forsikret mig, står der nu som før ikke det mindste i vejen herfor«. Han anmodede derfor om, at angrebene mod ham p.g.a. hans flensborgske novelle måtte være døde og begravede, idet han tilføjede: »Det er vel uundgåeligt, at vi slesvigere i vor nationale kamp engang slår ved siden af. Jeg selv har, hvad jeg åbent indrømmer, i de forløbne tider manganen gang båret mig fejl ad som dansker overfor tyskerne«. *Nordmark-Jugends* angreb måtte være forårsaget af, at deres oversætter simpelthen havde misforstået Kronikas novelle, der netop havde haft til hensigt at vise, at »der mellem børn af den fælles hjemstavns Slesvig trods forskellen i nationalt sindelag kan bestå fællesskab og kammeratskab«. Heller ikke *Nordmark-Jugend* kunne være interesseret i at modvirke forståelsen mellem de to folk. »Jeg tror fuldt og fast på *Flensborg Avis'* løsen, som lyder *Front og Bro*«, sluttede Kronika. »Så længe jeg har med politiske ting at gøre, skal det være min be-

stræbelse efter evne at bidrage til, at kampen mellem tysk og dansk i Slesvig virkelig føres som en åndelig kulturel kappestrid. Lad os aldrig glemme de store og dybe værdier, der for os – tyskere og danskere – er fælles. Lad os kæmpe for, at vor kærlighed til hjemstavn, til folk og fædreland stadig må blive større. Så tjener hver sit eget samfund og sammen bygger vi åndelige broer, fra folk til folk«.

Hverken *Nordmark-Jugend* eller andre af de tyske blade, der havde modtaget Kronikas brev, valgte at offentliggøre det. Det var efter konsul Larsens mening »både forståeligt og heldigt, da sagen utvivlsomt vinder ved hurtigst muligt at blive glemt«.¹¹

Men *Flensborg Avis'* offentliggørelse af Kronikas brev med dets fremhævelse af hans gode forhold til myndighederne i Berlin og af uoverensstemmelserne mellem Berlin og Slesvig-Holsten var fuldt bevidst – og har sandsynligvis fremkaldt frustration og afmægtig harme på *Nordmark-Jugend*s redaktion. Offentliggørelsen af brevet skal ses som et led i *Flensborg Avis'* stadige kampagne imod grænsetysk presse, for at få den til at indstille sin agitation imod den dansk-tyske grænse og sine mistænkeliggørelsesfelttog imod det danske mindretal, ved at demonstrere, at det var *Flensborg Avis* og mindretallet – og ikke den grænsetyske presse, der havde rygdækning i Berlin.

Det måtte *Nordmark-Jugend* og den øvrige tyske grænsepresse bide i sig – i denne omgang: *Flensborg Avis* mente løbet af april 1937 at kunne spore en ny og blidere tone i *Nordmark-Jugend*, hvad man ikke undlod at gøre sine læsere opmærksom på. Kronikas lille julefortælling fik virkelig for en kort stund betydning i mindretallets stadige balancegang mellem Slesvig-Holsten og Berlin.

LITTERATUR OG KILDER

Axel Johnsen: »Front og bro«-løsenet under nazismens pres – Ernst Christiansen og Flensborg Avis 1938-40. Sdj.Årb. 1998 s. 133-161.

Carsten Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge, Flensborg 1981.

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB): P29, Jacob Kronikas arkiv, pk. 4: Korrespondance. E1, Flensborg Avis' arkiv, ks. 10: Korrespondance.

Rigsarkivet (RA): Udenrigsministeriets ak-

ter 1909-45 H7-283 7Y15a: Den danske presse i Syd- og Mellemslesvig. Udenrigsministeriets Pressebureau: H111-160.N.204b: Flensborg Avis.

NOTER

1. Et udvalg af disse fortællinger er offentliggjort i *Toner af Grænsesangen*, København, 1947.
2. ADCB, P29-4, J. Kronikas arkiv: Kronika til E. Christiansen 16.11.1936; Kronika til L. P. Christensen 3.12.1936,

- 9.12.1936; L. P. Christensen til Kronika 10.12.1936.
3. For en redegørelse for avisens »Front og Bro«-løsen se: Axel Johnsen, *Sdj. Årb.* 1998 s. 133-161.
4. Mogensen, 1981, s. 234ff.
5. ADCB, P29-4: J. Kronika til Ernst Christiansen 16.2.1937; L. P. Christensen til J. Kronika 18.2.1937.
6. RA, UM: H7-283 7Y15a: Konsul Larsens indberetning til UM 19.2.1937; Konsul Yde til direktør for det danske udenrigsministerium, C. C. Mohr, den 22.2.1937.
7. ADCB, P29-4: J. Kronika til Walter Lange 23.2.1937.
8. ADCB, P29-4: J. Kronika til M. Kronika 6.3.1937.
9. ADCB, E1, Flensborg Avis' arkiv, ks. 10: Kronika til Propagandaministeriet 24.2.1937 med bilag: Afskrift af Hakon Stangerups rosende artikel i *Nationaltidende* 1.1.1937 og afskrift af Kronikas egen forsvarsartikel den 19.2.1937.
10. ADCB, P29-4: J. Kronika til Ernst Christiansen 19.3.1937, 31.3.1937, 6.4.1937.
11. RA, UMPB: H111-160 111.N.204b: Konsul Larsens indberetning til UM 5.4.1937.

Heinrich Himmler, Søren Telling og Danevirke

af JØRGEN KÜHL

Danevirke forbindes som regel med oldtidens og middelalderens forsvarsvolde og de skanser, der blev rejst op til krigen i 1864. Derudover har Danevirke dog også spillet en rolle i det 20. århundredes historie. I årene 1939-45 kom Danevirke i nazismens søgelys. SS-føreren Heinrich Himmler var personligt med til at sikre, at Danevirke ikke led overlast, og danskeren Søren Telling var involveret i forsøg på at forhindre et ødelæggende indgreb i fortidsmindet i 1944, da der blev anlagt en pansergrav ved Danevirke. Museumsleder ved Danevirke-Museet, fra 1. aug. 1999 direktør for Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa Jørgen Kühl, sætter her fokus på træk af voldanlæggets historie i det 20. århundrede.¹

Nazistisk arkæologi, Hedeby og Danevirke

I 1864 sluttede Danmarks andel i Danevirkes historie; men selve voldanlægget skulle opleve et nyt kapitel, der hænger sammen med såvel ideologisk motiverede arkæologiske undersøgelser af voldanlægget som anlæggelsen af militære installationer i og foran Danevirke.² Den tyske arkæologi var dybt involveret i det nazistiske diktatur i Tyskland.³ De nazistiske magthavere nærede voldsom interesse for arkæologien. Arkæologien blev sammen med racelære og folkemindesforskning ophøjet til »Weltanschauungswissenschaften« og udgjorde dermed en del af den (pseudo-)videnskabelige legitimation for nazismen.⁴ Det gjaldt både indadtil i tiden 1933-39 og udadtil under Anden Verdenskrig 1939-45. Her blev arkæologerne særdeles aktive i de områder, der under krigen blev erobret og besat af Hitler-Tyskland. Tyske arkæologer plyndrede dels østeuropæiske museer og samlinger; dels gennemførte de storstilede udgravninger, der skulle dokumentere »germansk« kulturarv og kulturspor i disse nyerobrede dele af Østeuropa. Dermed skulle bl.a. den nazistiske Østpolitik legitimeres, der sigtede på en etnisk nyordning af Europa på grundlag af germanske befolkningskoncentrationer, der skulle fylde det tomrum, som opstod

som følge af den systematiske udryddelse, fordrivelse og deportation af den hidtidige befolkning på stedet. Selv om de tyske arkæologer med rang af SS-officerer ikke selv aktivt deltog i folkeedrabet, var de involveret i hele den politik, som folkeedrabet indgik i.

Imidlertid fandtes der ikke blot én, men hele to, indbyrdes konkurrerende arkæologiske institutioner i Hitler-Tyskland: Ahnenerbe (grundlagt i 1935) sorterede under Heinrich Himmler og SS. Her var også Hedeby-Danevirkeforskeren Herbert Jankuhn en aktiv frontfigur. SS-Ahnenerbe konkurrerede med den nazistiske chefideolog Alfred Rosenbergs institution »Amt Rosenberg«, hvor en særlig »Sonderstab Vorgeschichte« (oprettet i 1934) ligeledes gennemførte arkæologiske udgravninger. Lederen af »Sonderstab Vorgeschichte« var arkæologen Hans Reinert, der samtidig stod i spidsen for »Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte«. Dette forbund forsynede bl.a. skoler og museer med detaljerede modeller af især »germanske« fortidsminder. I ideologisk henseende var målsætningen den samme; men et personligt modsætningsforhold mellem Himmler og Rosenberg førte til en institutionel kamp, som igen afstedkom et decideret udgravningsvæddeløb og konkurrence om at udplyndre museer og samlinger i Østeuropa.⁵ Alene »Sonderstab Vorgeschichte« hjemførte således ca. 550.000 genstande fra Østeuropa til Tyskland. Navnlig i Ukraine måtte SS-Ahnenerbe og Herbert Jankuhn sande, at »Amt Rosenberg« med dennes chefarkæolog Reinert var hurtigere. Dernæst måtte Jankuhns Sonderkommando koncentrere sig om Krimhalvøen og Kaukasus, der stod under militær administration. Alligevel kom det også her til en række konkurrerende udgravninger mellem de to institutioner.

Jankuhn og SS-Ahnenerbe

I Sydslesvig var det SS-Ahnenerbe, der var på hjemmebane. Det skyldtes ikke mindst en god kontakt mellem Herbert Jankuhn og venen A. Langsdorff, der i august 1935 var blevet Himmlers leder af den arkæologiske forskning. Det lykkedes at forhindre Amt Rosenbergs forsøg på at købe Hedeby-området for næsen af Ahnenerbe. Heinrich Himmler viste ikke mindst Hedeby særlig opmærksomhed, idet han selv besøgte udgravningerne i marts 1937. To år forinden havde han personligt givet ordre til, at Hedeby skulle få status som deutsche »Kulturstätte« med en betydning, der burde jævnføres med

Pompeji for Italien.⁶ Dermed forhindrede han et planlagt projekt under Joseph Goebbels propagandaministerium, hvis afdeling for Hamborg og Slesvig-Holsten havde planer om at ombygge højborgen ved Hedeby til en nazistisk Thingplads – en slags friluftsteater, hvor man skulle hylde germanerne.

Hedeby-udgravningerne blev prioriteret så højt af Himmler, at de blev den største enkeltpost i Ahnenerbes budget.⁷ Samtidig gjorde Jankuhn karriere, og i 1938 kunne han overtage posten som direktør for det forhistoriske museum i Kiel. På samme tid blev Jankuhn SS-Sturmabführer i Himmlers personlige stab. Til gengæld skete der en forskydning i Hedeby-udgravningernes politiske målsætning. Indtil dette tidspunkt havde udgravningerne også haft en antidansk funktion,⁸ nu blev også nordiske forskere inddraget, så projektet blev karakteriseret som et fælles tysk-nordisk udgravningsprojekt.⁹ Det kunne dog ikke forhindre, at Hedeby-udgravningerne blev indstillet ved krigsudbruddet i 1939.¹⁰ Imidlertid fik Jankuhn selv ny opgaver i SS-regi – bl.a. i Norge og Normandiet. I 1941 blev han professor i Rostock og kom således på endnu større fysisk afstand til Hedeby. Til gengæld øvede han sammen med Wolfram Sievers, der var forretningsfører for Ahnenerbe, afgørende indflydelse på, hvilke arkæologer der blev ansat i universitetsverdenen.¹¹ I årene 1941-43 var han undervejs i Ukraine – bl.a. for at finde spor af »Krimgoterne«. Her deltog også danskeren Søren Telling på foranledning af direktøren for Kiels arkæologiske museum, Karl Kersten, aktivt i udgravningerne.¹²

Heinrich Himmler og Danevirke

Den ideologisk betingede interesse for arkæologi skulle også blive Danevirkes redning. Under Anden Verdenskrig 1939-45 blev Danevirke genopdaget i en militær sammenhæng. I 1930erne var flyvestationen Jagel blevet bygget umiddelbart syd for Kovirke. I den forbindelse blev store dele af det østlige Kovirke og Korte Kovirke fjernet. Også Hærvejen blev dækket af beton til de ny start- og landingsbaner. På trods af de omfattende skader, disse anlægsarbejder forvoldte på Danevirke-anlægget, gik det langt fra så galt, som det kunne være gået.¹³ Selveste Heinrich Himmler, der bl.a. var øverste chef for SS og det tyske politi, tog nemlig affære. Den 8.12.1939 skrev Himmler til chefen for det tyske flyvevåben, general Erhard Milch, og meddelte, at der var indgået en detaljeret beretning fra SS-organisationen

Heinrich Himmler var aktivt involveret i at begrænse de militære anlægsarbejder ved Danevirke mest muligt. I 1939 og 1942 bevirkede han, at planlagte afgravninger af Kovirke og Danevirke blev opgivet. Ikke desto mindre blev der rejst militære installationer på volden. Her ses en militærbarak anlagt i graven foran Kovirke (dateret til ca. 980). På selve volden ses en luftværnsstilling. Foto: Søren Telling, optaget efter krigen i 1945. Kopi findes på Nationalmuseet og Museet ved Danevirke.

»Ahnenerbe« i anledning af de forestående militære byggeaktiviteter bl.a. i Slesvig-Holsten. Her var henvend 200 gravhøje truet af tilintetgørelse. Desuden ville udvidelsen af Jagel-flyvepladsen ødelægge det eneste velbevarede stykke af Kovirke, fjerne en del af Hærvejen samt resultere i afgravningen af 400 meter af selve Danevirke samt ødelæggelsen af tre mægtige gravhøje, herunder Danhøjene (tysk: Tvebagen). Himmler bad Milch om at tage hensyn til disse fortidsminder.¹⁴

Det gjorde flyvergeneralen. Den 29.12.1939 kom hans svar: De af Himmler særligt nævnte fortidsminder ville flyvevåbnet ikke gøre

krav på. I andre tilfælde skulle der før ødelæggelsen foretages arkæologiske undersøgelser. For Kovirkes vedkommende var der blevet truffet beslutning om at ændre placeringen af startbanen på flyvestation Jagel, så voldanlægget ikke ville blive berørt. Til gengæld måtte en del af Hærvejen ofres. Endelig havde Milch givet ordre om så vidt muligt at skåne fortidsminder i forbindelse med militære anlægsarbejder.¹⁵ Således lykkedes det altså Heinrich Himmler på direkte foranledning af »Ahnenerbe« og Kiels arkæologiske museum at redde Danevirke fra omfattende tilintetgørelser.

Senere i krigen skulle SS atter få lejlighed til at gribe ind til fordel for Danevirke. I 1942 blev Jagel flyveplads udvidet igen. Også denne gang var der lagt planer, der ville have resulteret i fjernelsen af store dele af Kovirke og Danhøjene. I oktober 1942 blev det meddelt direktøren for det arkæologiske museum i Kiel, Gustav Schwantes, at der nu skulle bygges en ny startbane, og at det i denne forbindelse ville være påkrævet at fjerne ca. 300 m af Kovirke samt Danhøjene og yderligere en gravhøj ved volden. Schwantes gik omgående i aktion og henvendte sig 24.10.1942 til »Luftgaukommando XI« i Hamborg med en redegørelse for sagen og en opfordring til at ændre planerne. Den 26.10.1942 fulgte Schwantes op med endnu et brev til en anden militær myndighed i Hamborg. Heri manede han til at skåne fortidsminderne, idet de ikke mindst var en hjertesag for Slesvig-Holsten og Danmark, men også for Tyskland og den historisk interesserede verden i øvrigt.¹⁶

På samme tid foranledigede Schwantes, at der blev rettet en direkte henvendelse til Heinrich Himmler via »Landeshauptmann der Provinz Schleswig-Holstein«, dr. Schaupt. Også Ahnenerbe var nu blevet indblandet i sagen og skrev et udkast til Himmler, som blev bedt om at tage kontakt til general Milch igen. Denne gang blev der bl.a. argumenteret med, at man i Italien aldrig ville handle på en tilsvarende måde og tilintetgøre fortidsminder. Himmler godkendte konceptet og sendte det 11.11.1942 til general Milch. Inden da var Himmler blevet kontaktet af landråden i Slesvig, Kolbe, der 2.11.1942 bad om Himmlers indgriben. Samtidig havde Kolbe henvendt sig til flyvergeneralen Wolf i Hamborg med et brev, hvori han betegnede planerne som en barbarisk handling, der ville volde skade og kunne misbruges til antitysk propaganda i Danmark og af de allierede. Desuden understregede han, at Danevirke selv for den jævreste bonde var en helighed.¹⁷

I november 1944 blev der anlagt en pansergrav ved Danevirke. Det var oprindeligt hensigten at anlægge graven på det sted, hvor resterne af den middelalderlige Valdemarsmur befinder sig inde i jordvolden. Det ville have resulteret i tilintetgørelsen af fortidsmindet. Ikke mindst takket være Søren Tellings engagement blev planerne dog ændret, og graven anlagt foran selve muren. Ikke desto mindre var der tale om et omfattende indgreb i Danevirke. Foto: Søren Telling, optaget efter krigen i 1945. Kopi findes på Nationalmuseet og Museet ved Danevirke.

Denne henvendelse satte gang i sagen. Den 6.11.1942 rejste general Wolf til Slesvig – de oprindelige planer blev opgivet, og Kovirke reddet endnu engang. Dette kunne landråd Kolbe meddele dagen efter til Himmler. Også fra general Milchs side fik Himmler den 12.11.1942 bekræftet, at planerne var opgivet. Der var således fundet en løsning, der tilfredsstillede Himmler, som i et svarbrev til Milch 24.11.1942 fastslog: »Ich freue mich, daß die wertvollen Anlagen erhalten blei-

ben«. ¹⁸ Herefter skulle Kovirke ikke længere blive truet af udbygningsplaner på flyvestation Jagel.

Søren Telling: »Danmarks vagthund«

Selv om museet i Kiel med sin henvendelse til de militære myndigheder i 1942 havde bidraget til at forhindre en sløjfning af Kovirke og de to Danhøje, kunne museumsfolkene intet stille op imod en militær brug af fortidsminderne. Kovirke blev udbygget med kanonstandpladser og latrinhuse, men også med barakker og skure. Ikke desto mindre blev volden i sig selv ikke fjernet, til trods for mange beskædigelser.

I 1944 så det imidlertid ud, som om det nu skulle være selve Danevirkes hovedvold, der måtte lide overlast. Her skulle der i november 1944 etableres en pansergrav. Det var hensigten, at den skulle placeres på samme sted, hvor resterne af Valdemarsmuren befandt sig. Det ville have medført fjernelsen af de nogle steder betydelige murrester – og dermed reelt ødelæggelsen af det egentlige Danevirke. Danskeren Søren Telling, der var tilknyttet museumsmyndighederne i Kiel, tog affære. ¹⁹

Søren Telling var en sammensat person, glødende dansk nationalist, som i en periode havde været dybt involveret i det danske nazistpartis aktiviteter. Han blev født i 1895 i Randers som Søren Christian Christensen Telling, men blev frem til 1919 kaldt Christian. Hans far var dengang musikdirektør i Randers og hed Søren Telling. ²⁰ Under Første Verdenskrig var han korporal. I 1920-21 var han frivillig som løjtnant i det danske kompagni Westenholtz, der deltog i Estlands løsrivelseskamp fra Rusland. Det blev han udmærket for med det estiske frihedskors. Siden var han skovarbejder i Estland og dernæst musiker og tømrermester i København. I marts 1935 blev han medlem af Frits Clausens danske nazistparti DNSAP.

I sine efterrationaliserende erindringer, der foreligger som manuskript i hans arkiv, skriver Telling om medlemskabet: »Jeg havde aldrig interesseret mig for Politik för. Jeg ansaa Politik for noget Svinde. Jeg skulle ikke have fraveget denne Opfattelse. Jeg gik til bemeldte Möde og oplevede noget, som ikke för var set i min Tilvärelse. Jeg lod mig indfange af det store Opbud af Faner, Militärmusik og Parademarcher i det festligt smykkede Rum. Talerne profeterede Genoprettelse af Härens Anseelse og Genrejsning af Danmarks Forsvar.

Er det underligt, at saadanne Toner virkede paa mig, der er Efterkommer af Krigere i mange Led, og som selv med Sorg havde fulgt Nedbrydningen af den danske Hær og Bolchiviseringen af alle Forhold? Jeg meldte mig ind i DNSAP samme Aften«. ²¹

Telling blev herefter en engageret og begejstret dansk nazist, der foruden at være medlem i Clausens personlige stab også var leder af SA's musikkorps. Han havde således et nært forhold til Frits Clausen og gjorde et stort nummer ud af dennes fødselsdag. Således vækkede Telling på denne dag hele Bovrup, hvor Clausen boede, med pauke og trompet, da han – iført en selvbestaltet sort uniform og hvide handsker – kom ridende ind i landsbyen på sin hest Rosinante og med sin bedstefars sølvtrompet, der havde været i kamp på Dybbøl Banke i 1864. ²²

Søren Telling spillede en overgang også en vigtig rolle ved forberedelsen af DNSAPs landsstævne på Koldinghus i Kolding i 1939. ²³ Han nærrede en glødende begejstring for oldtiden. Han kom jævnligt på Nationalmuseet, og under disse besøg fostrede han tanken om at inddrage oldtidsfundene i den nazistiske agitation. I august 1938 søgte han derfor om – og fik – tilladelse til at blæse i museets bronzealder-lurer til »musikvidenskabelige studier«. ²⁴ Det var daværende museumsinspektør Johannes Brøndsted, som siden formelt gav tilladelsen. ²⁵ Dernæst troppede Telling jævnligt op med en flok venner og blæste lur i efteråret 1938. Hans engagement afsluttedes imidlertid brat, da han med kort varsel og af uklare årsager rejste til Tyskland. Han forlod København og slog sig ned i Kiel.

Omkring denne tid findes der flere, indbyrdes modstridende versioner: Telling selv skriver i sit erindringsmanuskript, at han i efteråret 1938 fik tilbudt en stilling i Kiels arkæologiske museum af dettes direktør Karl Kersten, som han havde lært at kende i forbindelse med lurblæsningen på Nationalmuseet. Telling oplyser at være rejst i november 1938 – og »Ved min Afrejse – eller lige efter udmeldte jeg mig af DNSAP for ikke siden at indtræde i nogetsomhelst politisk Virke«. ²⁶ Imidlertid synes Telling at have husket forkert på flere punkter:

I en redegørelse for sin færd siden 1939, som Søren Telling den 6.2.1946 tilsendte Dansk Generalsekretariat i Flensborg skriver han nemlig, at han 9.1.1939 rejste til Kiel: »Aarsag til Rejsen var Ønske om at komme ud af det politiske Vrøvl og Væsen, som jeg havde været inde i fra 1935 i D.N.S.A.P. samt at prøve paa at danne mig en Livsstilling som Erstatning for min af Politik ødelagte og forsømte

Existens i Danmark«. ²⁷ Telling tilføjer, at han i marts/april 1939 søgte om tysk statsborgerskab. Samtidig noterer han, at han forventede, at denne ansøgning først ville blive behandlet og endelig afgjort efter krigen. Det var naturligvis en efterrationalisering, idet der i foråret 1939 endnu ikke var udsigt til nogen krig. To år senere, den 7.7.1941, modtog Telling så det tyske borgerbrev – og dermed mistede han og hans familie det danske statsborgerskab.

Ifølge undersøgelser, som Sydslesvigsk Forenings daværende generalsekretær Frants Thygesen foretog efter krigen, var Telling først udtrådt af DNSAP i foråret 1940, før Danmarks besættelse 9. april. Denne oplysning modsiges dog af Rigspolitiet, der gennemgik Bovrupkartoteket over medlemmerne i DNSAP. Heri oplyses om Søren Telling, at han blev medlem af nazistpartiet 1.3.1935 med medlemsnummeret 10.174 og først blev slettet af medlemslisten den 16.7.1941 – altså 9 dage efter, at Telling var blevet tysk statsborger. ²⁸ Det er også en sandhed med modifikationer, at Telling tog afstand fra nazismen ved sin udrejse fra Danmark i 1939. Faktisk skriver han selv i sin levnedsskildring af 6.2.1946, at han i 1941 på »forventning« indgav andragende om optagelse i NSDAP, men at denne ansøgning aldrig resulterede i noget partimedlemskab. ²⁹ I stedet begyndte han at lægge afstand til nazismen. ³⁰

Med henblik på Tellings ansættelse ved Kiels arkæologiske museum giver levnedsmiddelrationeringskortet fra efter krigen, der er bevaret i hans personlige arkiv, også en langt senere dato. ³¹ Ifølge attesten på kortet fra arbejdsgiverens side havde Telling først fundet ansættelse den 1.7.1940 – over halvandet år senere, end Telling selv hævder i forskellige sammenhænge. Imidlertid vidste Telling godt selv, hvordan sagen hang sammen. I sin livsredegørelse over for Dansk Generalsekretariat 6.2.1946 meddeler han nemlig, at han i tiden januar 1939 til juni 1940 havde været ansat som korttegner ved vejvæsenet. Først den 1.7.1940 tiltrådte han en stilling som teknisk assistent ved Kieler museets afdeling for landopmåling. Her var han fastansat frem til 31.8.1945. ³² For at gøre hele sagen endnu mere uigennemskuelig erklærede direktøren for Landesamt für Vorgesichte og Kiels Museum, Karl Kersten, under ed 18.1.1948, at han havde lært Telling at kende i København efteråret 1938, og at denne i 1939 tiltrådte som assistent ved Landesamt für Vorgesichte. ³³ Sidst i krigen var Telling med til at evakuere oldtidsmuseet i Kiel og viede som sagt Danevirke sin store personlige indsats. Det var især runeste-

nene, han var med til at redde, få dage før museets bygning blev bombet. Dem fik Telling nedgravet i de ældgamle hævejsspor ved Fockbeck i nærheden af Rendsborg, så de ubeskadiget kunne overstå krigen.³⁴

I en række æreserklæringer, der foreligger i Tellings arkiv i form af kopier af beedigede erklæringer og personlige breve, fremhæves det, at Telling havde taget grundigt afsked med nazismen i 1941, senest i 1943. I en erklæring af 1.6.1946 skriver således Karl Kersten, at Telling i oktober 1943 var blevet arresteret af Gestapo på Sild grundet nedladende offentlige ytringer vendt imod både nazistpartiet og værne-magten: »Die deutsche Wehrmacht habe sich der schwersten Kulturbarbarei schuldig gemacht, obwohl sie ebenso wie die NSDAP sich als deren Schützer ausgäbe; er Telling fühle sich als Däne aber im besonderem Maße als Schützer insbesondere des Dannewerks.«³⁵

I den førnævnte erklæring afgivet af Karl Kersten 18.1.1948 fastslår denne bl.a., at Telling aldrig havde været aktiv for DNSAP eller NSDAP i årene 1939-45, men udelukkende havde gjort sit arbejde. Han fortsætter: »Nachdem er im Jahre 1941 Gelegenheit gehabt hatte, Einsicht in die Tätigkeit der NSDAP zu nehmen, liess sich bei ihm ganz ein krasser Wechsel seiner seitherigen Einstellung beobachten, seit dem Jahre 1941 wurde Herr Telling einer der schärfsten Gegner der NSDAP, die mir in meinem Leben überhaupt bekannt geworden sind«. Dette bragte Telling i stor fare, da hans åbne kritik resulterede i arrestation på Sild. Og Kersten konkluderer: »Wenn gegen Telling der Vorwurf seiner freundlichen frühen Einstellung gegenüber der NSDAP erhoben wird, steht dem als sachliche Leistung während des Krieges die Rettung kultureller und historischer Werke gegenüber, die für die Geschichte Dänemarks und Schleswig-Holsteins von der grössten Bedeutung sind. Die Rettung des Dannewerks und der südlichsten Runensteine des Nordens wird mit dem Namen Tellings untrennbar verbunden bleiben!«.³⁶

Telling synes i det mindste efter 1941 ikke længere at have været nazist. Det var ganske vist noget senere, end han selv hævdede – men alligevel kunne hans sindelag bevidnes. Naturligvis kunne der stilles det spørgsmål, hvorvidt disse erklæringer blev afgivet af folk, der selv havde en interesse i at fremstå som uhildede. Skal disse erklæringer tages for pålydende? Skal de ikke snarest ses i en ganske anden kontekst: Renser Kersten – og i mindre grad Schwantes³⁷ – med disse udsagn ikke samtidig sig selv? Disse og andre spørgsmål kan og må

rejses; men det ligger uden for nærværende artikels rammer at give et endegyldigt svar. Det skal blot bemærkes, at Karl Kersten i 1944 blev udnævnt til arkæologisk sagkyndig for de tyske besættelsestrop-
per i Danmark,³⁸ og at han i 1957 blev slået til ridder af Dannebrog.³⁹

Sådanne positive vidnesbyrd blev der brug for, idet Tellings forhold til nazismen blev bragt på banen ved forskellige lejligheder. Det skete bl.a. i foråret 1955, da en dansk landbrugskonsulent i Slesvig havde bebrejdet Hjemmeværnet, at dette benyttede sig af »den gamle nazist« Telling som guide på voldene. Hjemmeværnet rettede derpå en forespørgsel til Sydslesvigsk Forening. Sydslesvigsk Forenings daværende generalsekretær Frants Thygesen svarede i et brev af 4.4.1955 til hjemmевærnskaptajnen E. F. S. Knudsen, at Tellings forhold var blevet undersøgt nøje efter 1945.⁴⁰ Man var klar over hans fortid, men at han havde meldt sig ud i 1940 og samme år havde sendt sine børn i dansk skole i Slesvig hos distriktsskoleinspektør Svend Johannsen. Medlemskabet i DNSAP betød imidlertid, at Telling ikke kunne optages i SSF før i 1949, da foreningen begyndte at optage »ikke ond-
artede« tidligere medlemmer af nazistpartiet. Imidlertid glemmer hhv. var SSF ikke klar over, at Telling faktisk en overgang helt tilbage i 1945 af skoleleder cand. theol. og tidligere kz-fange Svend Johannsen var blevet ansat som sekretær for og leder af Slesvigsk Forenings sekretariat i Slesvig.⁴¹ Til gengæld havde Telling – ifølge Thygesen – gjort sig store fortjenester:

»Under alle omstændigheder ville det være ganske urimeligt at slå med sten nu 10 år efter kapitulationen og 15 år efter Tellings udtræden af nazipartiet. Han har begået en fejl for ca. 20 år siden, men ingen forbrydelse, og den fejl opvejes efter vort skøn af hans fortjenester siden da.«⁴² Så kunne Hjemmeværnet fortsat med god samvittighed benytte sig af Telling som guide.

Denne vurdering af Tellings forhold til nazismen går igen i en række andre vidnesbyrd, som alle understreger skiftet omkring år 1941. Efter udgravningsopholdet i Ukraine maj-oktober 1943 blev denne nazi-kritiske holdning yderligere forstærket. Den kendte journalist på Flensborg Avis, Tage Jessen, skrev således i en erklæring af 7.2.1946, at efter rejsen til Ukraine havde Telling definitivt »brudt med alt, hvad der hedder Nazismen, idet han havde set for meget af dens sande Væsen.«⁴³ Følgelig havde Telling senest taget afstand fra nazismen i 1943.

Alligevel betød Tellings tidligere medlemskab af DNSAP, at han

ikke kunne få sit danske statsborgerskab tilbage igen, da han søgte derom i 1960. Her vejede tiden før 1941 tungere end Tellings indsats for Danevirke fra 1944. Han blev ganske vist støttet i sit andragende af fremtrædende danskere, bl.a. Nationalmuseets direktør Johannes Brøndsted, der 13.7.1960 i et brev skriver: »Søren Telling har i en aarrække været Danmarks vagthund paa Danevirke«.44 Samtidig understregede Brøndsted, at der bør dispenseres for krav om bopæl i Danmark, idet Tellings tilsyn med voldene er uvurderlig. Til trods for denne og tilsvarende anbefalinger fra fremtrædende danskere afviste Folketingets indfødsretsudvalg med et snævert flertal ansøgningen. Det var fortiden, der spøgede.⁴⁵

Der var intet at gøre. Telling var skuffet. Tilmed havde han siden 1.9.1945 været uden fast stilling. Han var ulønnet tilsynsførende med Danevirke, men kunne ikke leve af sin idealisme. I stedet måtte han leve af privat støtte fra Danmark.

Danevirkes redningsmand?

Ansættelsen ved Kiels arkæologiske Museum førte til, at Telling blev aktivt involveret i redningen af Danevirke under krigen. Det skete i forbindelse med planerne i efteråret 1944 om etablering af en pansergrav ved hovedvolden, hvor resterne af Valdemarsmuren ligger. Ifølge egne oplysninger tog han den 28.10.1944 telefonisk kontakt til Himmlers adjutant for Ahnenerbeafdelingen, Wolfram Sievers, og fik denne i en timelang samtale sent på aftenen overbevist om, at arbejdet skulle indskrænkes mest muligt.

Telling meddeler i sine egne optegnelser, at han fik ordre til »efter eget Skøn at gribe ind overfor ethvert Indgreb i Danevirkevolden, der kunde medføre, at den blev uanvendelig som arkæologisk Forskningsobject. De er personlig ansvarlig for, at der protesteres i rette Tid«.

Men, meddeler Telling: »De maa klare Dem uden papirlige Beviser paa Deres Opgave, indtil vort Telegram, der afgaar nu, indtræffer. Men det kan vare flere Dage, da alt er bombet her. Slut«.46

Telling modtog – efter egne udsagn – nogle dage senere et telegram, der gav ham myndighed til at forhindre, at volden skulle lide overlast. Telegrammet er dateret den 2.11.1944.⁴⁷ Det meddeler, at Heinrich Himmler havde beordret, at fortidsminder også under de foreliggende omstændigheder så vidt muligt skal skånes i forbindelse

Pansergraven ved Danevirke blev på centrale strækninger anlagt umiddelbart foran de bevarede rester af Valdemarsmuren (ca. 1165-90) hhv. Kampestensmuren (ca. 737-750). Det førte til dels til nedstyrtninger af murbrokker i tankfælden. Foto: Søren Telling, optaget efter krigen i 1945. Kopi findes på Nationalmuseet og Museet ved Danevirke.

med befæstningsarbejder, og at fund, der gøres i denne sammenhæng, skal bjærges. Telling beordres endelig til at foretage de nødvendige skridt. Med telegrammet i hånden fik han standset pansergravsarbejderne. De ankom netop 2. november, som han senere samme dag passende modtog telegrammet. Det vides i øvrigt ikke, om telegrammet vitterligt stammede fra SS-førerens kontor, eller om Telling havde fingeret det. Det kendes kun fra Søren Tellings arkiv – altså i modtagerform. Pansergraverne syntes at have været meget skeptiske over for Tellings mundtlige meddelelse om kompetence fra selveste

Himmeler – og derfor ville et telegram være til stor nytte for at give ordene autoritet. Det kan ikke udelukkes, at Telling selv konstruerede telegrammet – men det gør ikke hans personlige indsats mindre bemærkelsesværdig. Under alle omstændigheder gav Tellings optrin virkning. Planerne blev omgående ændret – men ikke opgivet. Valdemarsmuren fik lov til at blive stående, men pansergraven blev ikke desto mindre etableret langs med Hovedvolden.

Danevirke blev således ikke ødelagt, men alligevel beskadiget. Pansergraven blev anlagt foran murresterne. Arbejdet blev i tiden 5.-12.11.1944 gennemført af – ifølge Tellings oplysninger – 9.000 arbejdere og 400 partifunktionærer.⁴⁸ Det kunne være gået langt værre. Nu blev der gravet en dyb grav, der ganske vist skæmmede voldens ydre, men trods beskadigelser alligevel ikke ødelagde centrale dele af den. Da pansergraven var færdiggjort, ankom den 16.1.1945 en general Knochenhauer fra Hamborg og fastslog efter kort besigtigelse, at graven skulle have været anlagt 5 km længere nordpå, såfremt den skulle have haft den mindste betydning. Hans konklusion var, at pansergraven kun kunne »tjene til at ærgre og fortrædige vor venligsindede Nabo i Nord, saa jeg anbefaler Dem, at De skyndsomst dækker det hele til igen – inden altfor tydelig Forargelse opstaar«.⁴⁹

Som fremhævet er Telling den eneste kilde. I arkiverne vedrørende SS, Ahnenerbe og Kieler-museet findes derimod andre, supplerende oplysninger omkring Danevirke-redningen. Heri fremgår nemlig af en rapport forfattet af Kiel-museets fungerende leder Gustav Schwantes 29.11.1944, at denne glædede sig over, at det takket være Himmeler personlige indgriben havde været muligt at betro museumsdirektøren Karl Kersten tilsynet med de arkæologiske arbejder ved Danevirke.⁵⁰ Det oplyses endvidere, at Kersten sammen med Telling ved hjælp af 9.000 mand forsøgte at begrænse skaden på Danevirke mest muligt.⁵¹ Arbejdsstyrken på 9.000 mand er forbløffende identisk med den styrke, som Telling kæmpede imod måneden forinden. Noget kunne tyde på, at der mellem forskellige forhold er sket en sammenblanding, der ikke umiddelbart kan klarlægges. Tellings version er imidlertid efterhånden blevet gentaget så mange gange ikke mindst i avisartikler i en lang række danske dagblade i forbindelse med Tellings 70 års fødselsdag i marts 1965, at historien er blevet hver mands eje.⁵² Bekræftes eller afkræftes kan den ikke.

Mere interessant er, at der i Ahnenerbes arkiver findes bevarede telegrammer fra tiden 4. og 5.11.1944 samt 9.12.1944; men ingen af

Pansergraven kan på sin vis betegnes som én stor udgravning på langs. Efter krigen kunne danske arkæologer undersøge volden og Valdemarsmuren. Her ses et ganske velbevaret stykke af teglstensmuren, hvor den ydre skalmur er delvist bevaret, og hvor fundamentet af kampesten fremstår tydeligt i udgravningen. Foto: C. G. Schultz 1946, Nationalmuseet.

dem er adresseret til Telling.⁵³ Telegramkorrespondancen foregik derimod mellem Schwantes og Sievers. Desuden blev der 9.12.1945 udstedt et legitimationskort til Kersten. Der findes i netop denne kontekst ingen genpart af det famøse Telling-telegram. En del tyder altså på, at telegrammet kunne være et falsum, konstrueret af Telling for at standse pansergravningerne. For det er lige så klart, at Telling var til stede på Danevirke i disse dage, og at han vitterligt fik mindsket ødelæggelserne. Man har derfor grund til at forestille sig, at Telling med et formentlig »hjemmelavet« telegram i hånden fik standset arbejdet.

I Tellings personlige arkiv findes – foruden hans egne optegnelser og fortællinger, som blev videregivet i en lang række avisartikler – spredte oplysninger omkring etableringen af pansergraven. Det er især i breve og erklæringer fra de to tidligere direktører for Kieler museet, Karl Kersten og Gustav Schwantes, at emnet berøres. Karl Kersten skrev i et vidnesbyrd udstedt til Søren Telling 12.9.1945, den

dag hans ansættelse ved landsmuseet og de arkæologiske myndigheder ophørte, at Telling måtte takkes for, at Kiel-museets samlinger blev reddet, før bygningen blev bombet. Om pansergravsbyggeriet, skriver Kersten: »unter den größten Schwierigkeiten und starken persönlichen Anfeindungen gelang es Herrn Telling jedenfalls das am besten erhaltene Stück des Danewerks beim Rothen Krug vor der Verstümmelung zu bewahren«. ⁵⁴

Mere uddybende erklærede Karl Kersten den 18.1.1948 om Søren Tellings forhold til nazismen i forbindelse med pansergravsbyggeriet i november 1944: »Nur dem sehr energischen Einschreiten von Telling ist es zu verdanken, dass das Dannewerk nicht gänzlich vernichtet wurde«. ⁵⁵ Dette synes at bekræfte en del af Tellings egen version – dog med det forbehold, at Kersten taler i almene vendinger, der lige så godt kan betyde, at Telling gjorde opmærksom på, hvad der var i gære, og dernæst pressede på over for museet for at sætte noget i gang for at afværge ødelæggelsen.

Gustav Schwantes skrev til Telling den selvsamme 12.9.1945: »Noch beträchtlich weiter ging Ihr Einsatz, als es galt, das Dannewerk vor der Zerstörung durch Militärbauten zu bewahren. Diese zerstörenden Arbeiten ganz abzuwenden, gelang freilich niemanden von uns, da eine Armee von 9000 Arbeitern und hunderten von Partei-Funktionären der NSDAP bereits in Bewegung gesetzt worden waren, bevor wir überhaupt etwas von dem Plan vernahmen. Dann haben Sie aber während der Arbeiten alles getan, um das Unheil zu mindern, z.T. mit grossem Erfolg. So verdanken wir Ihnen, dass der Panzergraben an besterhaltenen Stellen des Dannewerks auf eine leider nur allzu kurze Strecke in gewisser Entfernung vor dem Denkmal geführt wurde und andere Erfolge«. ⁵⁶

Historien om Himmler/Sievers-telegrammet nævnes slet ikke. Er historien sandfærdig, inklusive telegrammets ægthed? Eller var telegrammet et dristigt falsum? Noget endeligt svar kan trods alle kildegranskninger ikke gives. I Sydslesvigsk Forenings arkiv findes i mappen over personsager også en fyldig samling dokumenter om Søren Telling. I en særdeles nøgtern redegørelse for sin færden siden indrejsen til Tyskland i 1939 skriver han selv den 6.2.1946 bl.a. om begivenhederne i efteråret 1944: »Jeg virkede med alle tilladte og ikke tilladte Midler for at afvende den forfærdelige Ødelæggelse, der var i Anmarch overfor det storslåede Danske Mindesmærke ... Det lykkedes mig paa store Strækninger af den 3 Km lange Ødelæggelsesfront

Fra 1945 til sin død i juli 1968 boede Søren Telling permanent på Danevirke i en tidligere tysk militærbarak på selve Hovedvoldens nordside. Her instruerer han en flok sydslesvigske spejdere i Danevirkes historie. Foto: Torben Kvist, ca. 1963. Kopi findes på Museet ved Danevirke.

at faa Volden fuldstændig skaanet, og paa Resten af Strækningen hidførte mine meget farlige Bestræbelser et væsentligt skaansommere Indgreb i Voldens Sydfront«. ⁵⁷ Måske dækker de særligt understregede »ikke tilladte« midler over netop et falsk telegram, der blev brugt som middel til at standse ødelæggelserne? Det øvrige begivenhedsforløb står dog til troende.

Pansergraven blev etableret; men Tellings væsentligste fortjeneste i denne forbindelse synes at have været, at han fik sikret, at Hovedvolden ved Rødekro og dermed ved det nuværende museum Danevirkegården blev skånet. Alt i alt må det således skønnes, at Søren Telling har »pyntet« på fortællingen, men ikke desto mindre aktivt har medvirket på Danevirkevolden i bestræbelserne på så vidt muligt at sikre fortidsmindet mod ødelæggelserne. Det lykkedes ikke helt. Det kom til ødelæggelser, og dele af Valdemarsmuren blev på strækninger undermineret eller helt revet ned. Andre steder blev der gravet helt ind til Kampestensmuren, som stedlige bønder dernæst til dels benyttede sig af som stenbrud i vinteren 1944-45. Men det kunne alt sammen være gået langt værre. Søren Tellings indsats har således været af central betydning. Det skete utvivlsomt med stor fare for arrestation.

Pansergraven var ubrugelig. Men den blev ikke dækket til igen. Hele den følgende vinter stod graven åben, og betragtelige dele af volden bagved begyndte at vælte ned i den. Volden var ved at gå i forfald. Heinrich Himmler gav i begyndelsen af februar 1945 ordre om, at volden skulle repareres, men det skete ikke. Således var bl.a. højstående slesvig-holstenske nazister imod. Efter befrielsen lykkedes det heller ikke at få overbevist den britiske militærguvernør om at sikre Danevirke. Samtidig fortsatte nedstyrtningerne og rovdriften på volden.

I sidste ende var det endnu engang Søren Telling, der i god forståelse med museumsmyndighederne satte gang i reparationerne. ⁵⁸ Den 16.11.1945 sendte han simpelthen et ultimatum til myndighederne og annoncerede, at han den 26.11.1945 ville iværksætte reparationsarbejderne, såfremt der forinden ikke var blevet truffet nogen anden afgørelse. Denne skrivelse satte fart i myndighederne, der allerede den 23.11.1945 indhentede tilbud vedrørende arbejderne hos et lokalt firma i Slesvig. Derpå gik reparationsarbejdet vitterligt i gang den 26.11.1945 kl. 8.00 om morgenen med en tilfreds Søren Telling til stede. Jordarbejderne tog dog sin tid, og der skulle gå et helt år, før graven var helt tildækket, og græsset kunne begynde at gro på de

reparerede skrænter. Danevirke var blevet sat delvist i stand igen; men volden var endnu ikke endeligt sikret.

På vej til fredningen i august 1950

Danevirke havde lidt overlast ved krigens slutning og umiddelbart derefter. De lokale bønder brugte volden til kreatur- og hestegræsning, andre gravede jord væk, mens atter andre begyndte at bruge volden til gruskørsel. Østtyske flygtninge bosatte sig ved volden og påførte den ødelæggelser. Lokale beboere fortæller desuden, at det var populært at kradse kalken, der binder stenene i Valdemarsmuren, bort for at bruge den som hønsefoder. Selve stenene blev også brugt, da de indgik i opførelsen af svinestier og hønsehuse. Endelig hobede skrald og affald sig op langs med og til dels på voldanlægget. Alt dette kunne ske, fordi Danevirke ikke var totalfredet. Søren Telling førte imidlertid et lidenskabeligt tilsyn med voldene og indgav politianmeldelse for ethvert indgreb i de bestående fortidsminder.

I de første år havde Telling hjemmel til disse aktioner. Den 30.9.1946 bemyndigede Kreis Schleswig ham til at føre tilsyn med hele Danevirke.⁵⁹ I samme ombæring fik han stillet en barak fra 1941 til rådighed som bolig. Denne tilladelse blev imidlertid ophævet 9.3.1950, da man ikke længere havde brug for hans medvirken – og derefter havde Telling ingen myndighed til at agere, som han gjorde.⁶⁰ Det ændrede dog intet ved Tellings opfattelse af og syn på sit ansvar for voldanlægget.

Allerede i krigens sidste dage var Telling blevet udstyret med et særligt »Ausweis«, der skulle gøre det muligt for ham at gribe ind, når der var fare for, at fortidsminder ville lide overlast. Gustav Schwantes udstedte således 2.5.1945 et legitimationspapir, der fastslog, at Søren Telling havde til opgave at redde uerstattelig nordtysk kulturarv fra ødelæggelse, især i tilfælde af, at fremmede styrker skulle besætte landet.⁶¹ Derfor skulle Telling kunne færdes frit og uhindret.

Telling tog denne opgave særdeles alvorligt og varetog den også i den første tid efter kapitulationen. I denne forbindelse tog Telling egenhændigt sit gamle danske pas i brug, der åbnede døre og gav tilladelser fra de britiske militærmyndigheder. Således kom Telling i besiddelse af et »Registration Card« for »Non-Germans«, der dog på bagsiden også havde det tyske legitimationspapir »Ausweis« udstedt 24.9.1945.⁶² På fødevaremærkekortet fik Telling også overstreget stats-

Kort tid før sin død kunne Søren Telling se et længe næret ønske opfyldt: I 1968 opsatte vesttyske soldater hegn omkring Danevirke. Foto: Søren Telling 1968. Negativet findes i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

borgerskabet »tysk« og erstattet med dansk, hvilket blev gjort af borgmesteren i Owschlag i overensstemmelse med de britiske besættelsesmyndigheders regler. Telling havde ganske vist frasagt sig sit danske statsborgerskab i 1941 – men gik den, så gik den vel. Indsatsen til gavn for fortidsminderne nød også godt af det gamle danske pas nr. 115-1940, der var udstedt af det danske generalkonsulat i Flensborg 15.10.1940 og ville have været gyldigt til og med 14.10.1945, såfremt Telling ikke havde skiftet statsborgerskab.⁶³ Men det behøvede han jo ikke fortælle, at han havde gjort. Så med det ugyldige danske pas i hånden fik han 20.11.1945 udstedt et bevis af Royal Air Force, der bevidnede hans danskhed og gav ham fri adgang til at foretage arkæologiske undersøgelser.⁶⁴

Søren Telling flyttede 10.10.1946 fra sit hus i Owschlag til ovennævnte militærbarak på selve volden ved Kurborg. Det skete som led i et »mageskifte«, idet de flygtninge, der hidtil havde boet i barakken, nu flyttede ind i Tellings hus i stedet. Herefter kunne han dagligt føre tilsyn med voldene og varetage den funktion, han havde fået pålagt

af såvel Slesvig-kredsen som museumsmyndighederne. Han gjorde sig omgående meget upopulær blandt de stedlige bønder, idet han både gjorde opmærksom på misbrugen af volden til græsning, opdyrkning og afgravning og aktivt forsøgte at forhindre denne.

I forbindelse med disse aktiviteter måtte myndighederne i 1948 sande, at Danevirke slet ikke var fredet. Derpå tog Telling på ny affære og pressede sammen med oldtidsmuseet, der i 1947 var flyttet ind på Gottorp Slot i Slesvig,⁶⁵ på over for myndighederne. Han fik god støtte af Jens Nydahl, der var landesdirektor og ansvarlig for regionen Sydslesvig ved delstatsregeringen i Kiel.⁶⁶ Nydahl udnævnte en kommission, der skulle undersøge forholdene – og i sidste ende mundede denne proces ud i en fredningsforordning udstedt af den afgående SPD-regering under ministerpræsident Bruno Diekmann. Forordningen blev bekendtgjort den 2.8.1950.⁶⁷ Herefter blev det forbudt at ødelægge voldene. Danevirke kunne indhegnes og beskyttes. I de følgende år blev fortidsmindet genoprettet på de steder, hvor det havde lidt synligt overlast. Igen spillede Søren Telling en ikke ubetydelig rolle, idet han f.eks. med sin opfindsomhed var i stand til at fremskaffe græsfrø fra Hunsballe Frøcentral i Danmark, så der hurtigt kunne vokse græs hen over de reparerede voldskråninger.⁶⁸

Selv om Danevirke var blevet fredet i 1950, kunne det heller ikke i de følgende år helt forhindres, at volden led overlast som følge af pløjning, regulært hærværk eller byggeprojekter. Søren Telling forsøgte efter bedste evne at agere »vagthund« og standse disse beskadigelser.⁶⁹ Det var også ham, der i forlængelse af det dansk-tyske arbejde i Danevirke-udvalget tog initiativ til, at voldanlægget blev indhegnet. Han henvendte sig i sommeren 1966 til danske fonde og bad om finansiel støtte til sikring af volden. Da den ene fond imidlertid afslog under henvisning til, at Danevirke-udvalget ifølge dens oplysninger havde tilstrækkeligt med midler til et sådant projekt, kontaktede Telling Danfoss' grundlægger Mads Clausen i stedet. Mads Clausen kunne hurtigt overbevises og udstedte fluks en check på DM 30.000.⁷⁰ Senere blev der så omsider opsat hegn omkring Danevirke. Denne gang var det tyske soldater, der stod for arbejdet.

»Jarlen på Danevirke«

Søren Telling blev efter 1945 til »Jarlen på Danevirke«, der med stor dramatisk fortællebegavelse kunne levnedegøre voldenes historie.

Selv om han nogle steder betegnes som »inspektør på Danevirke«, er det ikke helt korrekt. Telling var fra september 1945 ulønnet medarbejder ved »Landesamt für Vorgeschichte«. Men han inspicerede rigtigt nok Danevirke. Og han var som ægte idealist hårdnakket i forhandlingerne med de tyske myndigheder. De ville helst slippe af med ham, men efterhånden voksede respekten for hans indsats for voldanlægget. Han kendte som ingen anden Danevirke. Han gennemførte mindst én gang om måneden en udstrakt inspektionstur på voldene på sin motorcykel for at tilse dens tilstand – og slå alarm, når volden led overlast.

Ifølge egne optegnelser havde Telling også andel i, at direktøren for Nationalmuseet i København, Johs. Brøndsted, i 1955 blev medlem af det særlige Danevirke-udvalg, der skulle føre tilsyn med voldanlægget og afgive ekspertiser i forbindelse med anlægsarbejder etc. Det skete som følge af et forbedret dansk-vesttysk-slesvig-holstensk forhold efter Bonn-København-erklæringerne om det danske og tyske mindretals rettigheder i 1955. Brøndsted blev vitterligt medlem – og da den daværende slesvig-holstenske ministerpræsident Kai-Uwe von Hassel i 1958 aflagde rapport over Bonn-erklæringens virkeliggørelse, fremhævede han netop rigsantikvarens medlemskab i Danevirkeudvalget.⁷¹

Selv om Telling ikke blev dansk statsborger igen, vendte han på sin vis alligevel tilbage i dansk offentlig tjeneste. Han blev nemlig instruktør i trommeslagning ved jyske regiments musikkorps i årene 1955-65. Ved Jydske Fodregiments 300-års jubilæum i 1965 slog han som 70-årig tappenstreg i sin korporalsuniform fra 1917. Samtidig blev han udnævnt til ingeniørregimentets ærespioner nr. 2 i Randers.⁷²

Telling satte således sit præg på Danevirke efter 1945 og frem til sin død i 1968. Han fik stor betydning for, at volden ikke blev beskadiget yderligere – og fik da også et særdeles positivt eftermæle i nekrologer og samtidiges syn på hans personlighed. DNSAP-medlemskabet blev glemt eller fortrængt og forbløffer i dag mange, der har kendt ham og uden tøven vil betegne ham som »god dansker«. Endnu en af de mange forbløffende, modstridende, sammensatte og vanskeligt udgrundelige facetter af Danevirkes historie. Tellings bevæggrunde lå i en pointeret dansk nationalisme. Han blev betaget af Danevirke og tilegnede sig voldanlægget på et tidspunkt, hvor han ifølge en række vidnesbyrd selv personligt havde gjort op med den nazistiske ideo-

logi og på ny hengav sig til dansk nationalistisk tænkning. Danevirke lutrede således på sin vis Telling. Han lagde afstand til sin nazistiske verdensanskuelse, der konkret havde medført medlemskab i DNSAP i årene 1935-41. I stedet fokuserede han på den danske oldtid og frem for alt andet på Danevirke.

Søren Telling boede på Danevirke og døde også dér i juli 1968.⁷³ Han levede de sidste 25 år af sit liv for Danevirke. Han viede hele sin gerning til fortidsmindet og følte sig ikke blot som Danmarks »vagthund«, men blev også i levende live til »Jarlen på Danevirke«. Mange danskere, der i tiden 1945-68 besøgte Danevirke som enkeltpersoner eller i forbindelse med ekskursioner, har selv oplevet Telling fortælle på og om Danevirke. Den dag i dag bevidnes det, at der udgik en særegen fascination fra denne unikke personlighed med de mange facetter. Dette medgives også af ældre tyske bønder, der i sin tid har stiftet bekendtskab med Telling og dennes kontante og bryske fremfærd over for dem, når de kom volden for nær.

LITTERATUR

- Bettina Arnold/Henning Hassmann: *Archaeology in Nazi Germany: the legacy of Faustian Bargain*. i: *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, Cambridge 1996, s. 70-91.
- Carla Christensen: *Med søster Carla til fronten*. Kjellerup Kunstforenings forlag 1998.
- Danevirke endelig fredet. *Det brændende Spørgsmaal*, 9, 1950.
- Dansk Musiker-Tidende. 16.6.1950, s. 193. En hædersmand. *Randers Amtsavis*, 11.3.1965.
- Günther Haseloff: *Die Ausgrabungen am Danewerk und ihre Ergebnisse*. Offa, Band 2, Neumünster 1937.
- Henning Haßmann/Detlef Jantzen: »Die deutsche Vorgeschichte – eine nationale Wissenschaft«. *Das Kieler Museum vorgeschichtlicher Altertümer im Dritten Reich*. Offa, Bd. 51, Neumünster 1994, s. 9-23.
- Lars N. Henningsen/Martin Klatt/Jørgen Kühl: *SSW. Dansksindet politik i Syd-slesvig 1945-1998*, Flensborg 1998.
- Mathias René Hoffer: *Graben für Germanien*. Die deutsche Vor- und Frühgeschichte im Nationalsozialismus. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9.12.1998.
- Johan Hvidtfeldt: *Heinrich Himmler og mindesmærkerne ved Danevirke*. Sønderjyske Årbøger 1964, s. 467-476.
- Herbert Jankuhn: *Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene*, Neumünster 1937.
- Jørgen Jensen: *Manden i kisten*, København 1998.
- Michael H. Kater: »Das Ahnenerbe« der SS 1935-1945. *Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Stuttgart 1974.
- Jørgen Kühl og Nis Hardt: *Danevirke*, Herning 1999.
- John T. Lauridsen: »Vikingerens sande efterkommere«, *Magasin fra Det kongelige Bibliotek*, 7. årg., 4, marts 1993, s. 15-28.
- John T. Lauridsen: *Nazitræf i Kolding 1939 – om politisk kultur og partipolitisk teater*. *Fortid og Nutid*, 4, december 1994, s. 357-376.
- Michael Müller-Wille: *Der politische Mißbrauch der skandinavischen Vor- und*

- Frühgeschichte während der Jahre 1933-1945, Offa, Bd. 51, Neumünster 1994, s. 25-35.
- Telefonsamtale med Himmler reddede Danmarks gamle Led. Vejle Amts Folkeblad, 26.1.1965.
- Søren Telling: Danevirke truet endnu engang. Det brændende Spørgsmaal, 4, 1953 [Telling 1953a].
- Søren Telling: Omsider blev Danevirke fredet. Det brændende Spørgsmaal, 5, 1953 [Telling 1953b].
- Søren Telling: 15 års strid for voldenes fred. Det brændende Spørgsmaal, 5, 1961.
- Tage Mortensen (red.): Søren Telling. Om og af den danske jarl på Danevirke. Sydslesvigsk Forening, Flensborg 1969.
- 30-årskrigen om Danevirke. Samvirke, 13, 1.8.1967.
- Voldens Vogter – og hans danske Daad, Jyllands-Posten, 24.1.1965.
- Nils Vollertsen: Herbert Jankuhn, Hedebyforskningen og det tyske samfund 1934-1976. Fortid og Nutid, 36, 4, 1989, s. 235-250.
- Stine Wiell: Flensborgsamlingen 1852-1864 – og dens skæbne. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1997.
- Zur Eröffnung der Landesmuseen in Schloss Gottorf. Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum. August-Heft, Jahrgang 1950.
- Desuden er Privatarkivet P 24 Søren Telling og P 260 Jørgen Jørgensen og Institutionsarkivet I 61 Dansk Generalsekretariat DGS i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, blevet anvendt.
- geler, der under stor bevågenhed fra ledende nazistisk hold blev foretaget i området i 1930erne.
3. Haßmann/Jantzen 1994. Se desuden Hofter 1998, Jensen 1998, Kater 1974 og Müller-Wille 1994, se tillige Arnold/Hassmann 1995.
4. Haßmann/Jantzen 1994, s. 10.
5. Hofter 1998; Haßmann/Jantzen 1994, s. 10.
6. Haßmann/Jantzen 1994, s. 15f.
7. Vollertsen 1989, s. 235.
8. Haßmann/Jantzen 1994, s. 11.
9. Haßmann/Jantzen 1994, s. 16.
10. Kater 1974, s. 290.
11. Haßmann/Jantzen 1994, s. 19f.
12. En overgang stod Telling helt alene for en af disse udgravninger i Ukraine. Denne er beskrevet i et manuskript samt et større antal negative i Søren Tellings arkiv DCB P 24.
13. Denne fremstilling bygger på Hvidtfeldt 1964.
14. Hvidtfeldt 1964, s. 468ff.
15. Hvidtfeldt 1964, s. 469ff.
16. Hvidtfeldt 1964, s. 470ff.
17. Hvidtfeldt 1964, s. 473ff.
18. Citeret efter facsimile i Hvidtfeldt 1964, s. 474.
19. Dette begivenhedsforløb beskrives udførligt af Søren Telling selv i Telefon til Himmler, Mortensen 1969 s. 29-34.
20. Se også Dansk Musiker-Tidende 1950.
21. Erindringsmanuskriptet, s. 27. DCB P 24.
22. Episoden genfortælles af Carla Christensen i Med søster Carla til fronten 1998, s. 38. Carla Christensen var på dette tidspunkt ung pige i huset hos Frits Clausen i Bovrup i Sønderjylland.
23. Lauridsen 1994, s. 361ff.; se også Lauridsen 1993.
24. Telling skriver i Mortensen 1969, s. 174-177 om disse studier uden blot at antyde den ideologiske sammenhæng. Til gengæld meddeles, at Brøndsted var leder af disse forsøg.
25. Kopi af Søren Tellings ansøgning af 5.8.1938 og Johannes Brøndsteds skriftlige tilladelse af 3.1.1939 findes i DCB P 24.
26. Erindringsmanuskriptet, s. 27 i DCB P 24.

NOTER

27. Søren Telling: Tidstavle over mit liv fra 1939, 6.2.1946, DCB I 61.
28. Oplyst af Rigspolitiet til Dansk Generalsekretariat, bevaret i DCB I 61.
29. Søren Telling: Tidstavle over mit liv fra 1939, 6.2.1946, DCB I 61.
30. I Tellings erindringsmanuskript, s. 27, hævdes det imidlertid, at han afviste medlemskab i NSDAP pga. sin taknemmelighed. DCB P 24.
31. Dokumentet er bevaret i Søren Tellings privatarkiv DCB P 24.
32. Søren Telling: Tidstavle over mit liv fra 1939, 6.2.1946, DCB I 61.
33. Erklæring afgivet af Karl Kersten, 18.1.1948, afskrift af 10.7.1952 i DCB P 24.
34. Wiell 1997, s. 234ff.
35. Erklæring af Karl Kersten, 1.6.1946, kopi i DCB P 24.
36. Erklæring afgivet af Karl Kersten, 18.1.1948, afskrift af 10.7.1952 i DCB P 24.
37. Netop Gustav Schwantes afslører imidlertid i 1957 i et personligt brev til Søren Telling et verdenssyn, hvori nazismen ikke er den største skurk: »Der größte Zerstörer Europas, Churchill, gilt als einer der größten Helden unseres Zeitalters und empfängt von uns Deutschen sogar in Aachen einen Preis!«. Gustav Schwantes til Søren Telling, 1.3.1957, DCB P 24.
38. Jensen 1998, s. 162.
39. Oplyst i DCB P 260 – 12a.
40. Frants Thygesen til E. F. S. Knudsen, 4.4.1955, kopi i DCB P 24.
41. Det skete med ansættelsesbrev af 30.11.1945 underskrevet af Svend Johannsen på vegne af den Slesvigske Forening i Slesvig by, bevaret i DCB P 24.
42. Frants Thygesen til E. F. S. Knudsen, 4.4.1955, kopi i DCB P 24.
43. Tage Jessen, vidnesbyrd vedrørende Søren Telling, 7.2.1946, DCB I 61.
44. Anbefaling forfattet af Johannes Brøndsted, 13.7.1960, kopi i DCB P 24.
45. DCB P 24.
46. Citeret efter Søren Tellings egen fremstilling i Mortensen 1969 s. 32.
47. Telegrammet er bevaret i Søren Tellings arkiv DCB P 24.
48. Se f.eks. Telling 1953a.
49. Citeret efter Telling 1953b. Der findes dog også – ligeledes fra Tellings mund – en anden version af Knochenhauers reaktion: »Med dette makværk har De kun opnaaet at ærgre og fortrædelige en venligtsindet nabostat. Jeg raader Dem snarest til at dække det hele til igen«, citeret i Telefonsamtale med Himmler 1965.
50. Haßmann/Jantzen 1994, s. 20.
51. Kater 1974, s. 291.
52. F.eks. Telefonsamtale med Himmler 1965, der i identisk ordlyd også findes i Demokraten, 30.1.1965; Voldens Vogter 1965. Samme version findes også hos Hvidtfeldt 1964, s. 476, note 8.
53. Se Kater 1974, s. 439.
54. Karl Kersten: Zeugnis, 12.9.1945, udstedt til Søren Telling, DCB P 24.
55. Erklæring aflagt af Karl Kersten, 18.1.1948 i afskrift af 10.7.1952, DCB P 24.
56. Gustav Schwantes til Søren Telling, 12.9.1945, DCB P 24.
57. Søren Telling: Tidstavle over mit liv fra 1939, 6.2.1946, DCB I 61.
58. Telling 1953b giver en redegørelse for hele dette forløb. Se også Mortensen 1969 s. 58-83. vedr. istandsættelsen af Kovirke og Danhøjene.
59. Kreis Schleswig til Søren Telling, 30.9.1946, DCB P 24.
60. Kreis Schleswig til Søren Telling, 9.3.1950, DCB P 24.
61. »Ausweis« udstedt af Gustav Schwantes, 2.5.1945, DCB P 24.
62. Dokumentet findes i hans privatarkiv DCB P 24.
63. Passet findes i velholdt stand, men uden et åbenbart udrevet identifikationsfoto i Søren Tellings arkiv DCB P 24.
64. Dokumentet findes i DCB P 24.
65. Vedrørende flytningen af Kieler-museet til Gottorp Slot se temaudgaven »Zur Eröffnung der Landesmuseum in Schloss Gottorf«, Schleswig-Holstein, August 1950.
66. Se også Telling 1953b.
67. Se f.eks. Danevirke endelig fredet 1950; Telling 1961.
68. Jvf. Telling 1961.
69. Se også Mortensen 1969, s. 36-56.
70. Erindringsmanuskript, s. 57, DCB P 24.

71. Henningsen/Klatt/Kühl 1998, s. 230.
72. Se En hædersmand 1965.
73. Se om Tellings positive eftermæle Mortensen 1969, s. 201ff. Her karakte-

riseser han bl.a. med ord som »vogter og værner«, »nidkær dansker«, »viking«, »jarlen på Dannevirke« og »en kriger«.

Anmeldelser

Arkivregistraturer

Foreningsarkiver fra Sønderjyllands Amt og Sydslesvig Bind 1-2, ved Kim Furdal.

Udgivet af Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS) & Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Aabenraa 1998, 171 + 558 sider, indb., kr. 190.

I næppe noget andet land er der oprettet så mange foreninger til at fremme befolkningsgruppernes fælles interesser som i Danmark. I mange amter er der udarbejdet oversigter over disse foreninger og deres arkiver, og efter 10 års samarbejde mellem LASS og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie foreligger nu en sønderjysk oversigt over foreningsarkiverne.

Registraturen bringer en oversigt over foreningsarkivalier i 54 arkiver i Nord- og Sydslesvig, d.v.s. i Landsarkivet i Aabenraa, i de lokalhistoriske arkiver, i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg og i Archiv der deutschen Volksgruppe in Dänemark, Aabenraa samt i Rigsarkivet, Erhvervsarkivet og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Fortegnelsen er opdelt geografisk og systematisk efter en systematik ud fra foreningernes formål. Denne systematik er overtaget fra foreningskampagnen i Ribe amt. Et stikordsregister muliggør at finde hvor i systematikken den søgte forening skal søges. Endelig bringes et alfabetisk navnerregister, hvorved man – hvis man kender foreningens navn – hurtigt kan finde arkivalierne fra de godt 4.000 foreninger, der er registreret.

Fortegnelsen virker meget omhyggelig og systematisk udarbejdet. Dog ses, at det i en del tilfælde har været vanskeligt at henføre en forening til en bestemt systematisk kategori. Dette forhold har spillet særligt ind her i Sønderjylland, hvor mange foreninger har haft et nationalt sigte samtidig med en anden konkret arbejdsopgave.

Oversigten omfatter i reglen kun foreninger, der har afleveret arkivalier – minimum et sæt vedtægter – til et arkiv. En sammenligning med et områdes adressebøger giver det resultat, at mange foreninger, der endog har udgivet omfattende jubilæumsskrifter eller lignende, ikke har afleveret materiale og derfor ikke findes i fortegnelsen.

I indledningen til registraturen anføres, at denne foreningsregistra-

tur formentlig bliver den sidste der udkommer i traditionel trykt form. Nye udgaver vil udkomme elektronisk. Det skal da også indrømmes, at et elektronisk medie ville have givet registraturen en større dybde ved at gøre det lettere at registrere en forening under flere alternative formål resp. at foretage en søgning på tværs efter de tematiske stikord, ligesom en åjour-føring af registreringerne var blevet lettet.

Sammenfattende er registraturen en fornem og gedigen illustration af det store aktivitetsniveau, som landsdelens mange foreninger har været udtryk for gennem mere end et århundrede.

Hvad finder jeg på Landsarkivet i Aabenraa, udgivet af Landsarkivet for Sønderjylland, 3. udgave, Aabenraa 1998, 44 sider, ill., kr. 30.

Heftet giver indledningsvis en kort oversigt over landsarkivernes opgaver og – med særlig henblik på Sønderjylland – hvilke spørgsmål, et besøg kan forventes at give svar på.

Landsarkivet i Aabenraa adskiller sig fra de øvrige danske landsarkiver på grund af de særlige administrative forhold ikke blot under preussisk administration, men allerede før 1864, ligesom der kort redegøres for forskelle i forhold til den danske administration efter 1920.

Et så lille hefte kan naturligvis ikke give en fuldstændig oversigt over landsdelens forskelligartede udvikling og de deraf affødte arkivalier frem til kommunalreformen i 1970, men dette rådes der bod på gennem litteraturhenvisninger. Disse bør dog suppleres med J. P. Trap's tre bind om De sønderjyske Landsdele (1965-67).

Heftet er en uundværlig vejledning til førstegangsbesøgende på Landsarkivet, og selv rutinerede arkivbenyttere vil kunne finde nye muligheder til at belyse konkrete problemstillinger.

Aabenraa amt 1920-32, Aabenraa-Sønderborg amt 1932-72 og Aabenraa amtsråd 1920-70.

Sønderjyske arkivregistraturer, udgivet af Landsarkivet for Sønderjylland, red. Hans Schultz Hansen, Aabenraa 1998, 180 sider, kr. 80.

Første afsnit er en delvis fortsættelse af den tidligere udgivne registratur »Aabenraa og Løgumkloster amter indtil 1867/68«. Fra 1932 blev

Aabenraa amt lagt sammen med Sønderborg amt, og registraturen føres frem til 1972, hvor hele Sønderjylland blev samlet i ét amt.

Registraturen er for størstedelen en fortegnelse over Aabenraa-Sønderborg amts og Aabenraa amtsråds arkiver samt selvstændige arkiver vedr. etableringen af amtskommunen 1969-70, amtsfondens regnskabsmateriale samt materiale angående skole- og trafikforhold i videste forstand.

Indledningsvis gives en omtale af myndighedernes administrative og geografiske område, og korte biografier af de to amtmænd, der ledede administrationen i perioden 1920-70.

Arkivalierne fra amtets og amtsrådets mangfoldige opgaver er fortrinsvis henlagt i journalgrupper svarende til de forskellige journaler. I de enkelte afsnit gives redegørelser for denne inddeling.

Journaliseringsprincipperne vanskeliggør en detaljeret omtale af de enkelte pakkers indhold, og registraturen virker derfor mange steder lige så anonym som de to herrer på registraturesns forside, der taler med amtmanden fra 1920 til 1954, Kresten Refslund Thomsen, men som ikke er fundet værdige til omtale i billedteksten. Registraturen vil være et nødvendigt arbejdsredskab for alle, der søger akter om historien i Aabenraa-Sønderborg amter efter 1920.

Hans Schultz Hansen: Preussiske arkiver fra Nordslesvig 1867-1920. Arkivernes Informationsserie. Statens Arkiver, 1999, 51 sider, kr. 60.

I 1867 blev hertugdømmerne Slesvig og Holsten gjort til en provins i kongeriget Preussen. Der blev udnævnt en overpræsident for provinsen, en regeringspræsident for regeringsdistriktet Slesvig-Holsten og landråder for kredsene (der var fire kredse eller amter i Nordslesvig), der igen stod over købstædernes magistrater, flækkeforstanderne samt herredsfogeder/godsøvrighed/kogsinspektører – fra 1889 amtsforstandere. Under sidstnævnte var der igen kommuneforstanderne for Nordslesvigs ikke mindre end 430 landkommuner.

Vejledningen beskriver først denne preussiske administrations opbygning, og der gives en kortfattet, men alligevel grundig, redegørelse for de preussiske myndigheders organisation, og det beskrives, hvilke arkivalier de forskellige myndigheder har efterladt med henvisninger til, hvor de kan findes, resp. hvor man kan få mere detaljerede oplysninger. Dernæst redegøres for arkivdannelser, og endelig

afsluttes heftet med en vejledning i, hvordan udviklingen fra 1867 til 1920 kan belyses ved hjælp af tidens arkivalier.

Den preussiske forvaltning var ikke kun »Ordnung muß sein«, men betød – som det siges – en vigtig fornyelse og modernisering af administrationen. Det er vist første gang, der er fremlagt en så kortfattet og klar redegørelse for denne tids administration og dens arkivalier. Forhåbentlig vil mange få lyst til at arbejde med denne meget vigtige periode i Sønderjyllands historie. Hans Schultz Hansens bog er en god og nyttig introduktion til et sådant arbejde.

Henning Mathiesen

Inge Adriansen: Krig og kærlighed i 1864. Breve mellem Sønderborgs borgmesterpar Hilmar og Olufa Finsen.

Historisk Samfund for Als og Sundeved. 1998. 216 sider, ill., indb., 198 kr. (Fra Als og Sundeved, bind 76).

Nyt stof om krigen 1864 dukker ikke op hver dag, og da slet ikke så vægtige ting som brevene i denne bog. Inge Adriansen faldt over dem på Det kgl. Bibliotek under arbejde med et andet emne, og efter et omfattende redaktionsarbejde har hun nu udgivet brevsamlingen i en læsevenlig udgave med tilhørende udenværker, incl. opklarende noter og navneregister.

Der gengives 164 breve udvekslet mellem ægtefællerne Finsen i tiden 16. marts-22. juni, en næsten daglig korrespondance begge veje. Det har været nødvendigt at forkorte ti brevene, især i hustruens, og der er foretaget mindre tillempninger i teksterne. En sammenligning med en tilsvarende udgivelse, »Breve mellem front og hjem 1864« (anm. i årbog 1995, s. 516), falder ud til fordel for Finsen-korrespondancen, som er mere indholdsrig, af større omfang og dertil velkrevet.

Som borgmester og øverste civile embedsmand i Sønderborg beklædte Hilmar Finsen en meget central post under de dramatiske begivenheder på Als og Sundeved. Man får et klart indtryk af, at han har været en mand med overblik, sit ansvar voksen og særdeles arbejdsom, politisk var han nationalliberal. I brevene til hustruen kan vi følge hans mange funktioner, som skildres sideløbende med de mere private anliggender. Han er meget omhyggelig med at orientere sin ægtefælle om både stort og småt, uden samtidig at gøre hende unødigt urolig. Hun var midt i marts rejst til sine forældre i Køben-

havn sammen med de tre børn og et i vente. Herfra sender hun følelsesladede breve til sin ægtefælle i Sønderborg, som hun tydeligvis savner meget. Samtidig fortæller hun ganske meget om stemningen i hovedstaden, som mange visitter og kontakt til flere indflydelsesrige personer giver hende mulighed for at følge. Meget af sin tid bruger hun på børnene og husholdningen, omend hun selvfølgelig ikke er uden hushjælp. Det er ganske interessant at få dette indblik i kvindesiden hos datidens bedre borgerskab under tidens særlige vilkår, men det er utvivlsomt en fordel for læseren, at udgiveren har skåret kraftigt i Olufa Finsens breve, som er væsentlig længere end ægtefællens.

Borgmesteren beretter i sine breve bl.a. om bombardementet af byen i begyndelsen af april, hvor det preussiske artilleri ødelagde eller skadede store dele af Sønderborgs huse, og plyndringer forekom: »Hvad der er uadskilleligt fra ethvert saadant Bombardement, at der stjæles fra de forladte Huse, har i høj Grad været tilfældet ogsaa her idag, og jeg har haft dygtigt at bestille med at optage Forhør hele Eftermiddagen« (3. april). Senere lykkes det borgmesteren at skaffe noget af det stjalne til veje igen. Blandt hans opgaver var også at fordele de ganske betydelige midler, primo maj omkring 25.000 rigsdaler, som blev indsamlet i Danmark til de skadelidte sønderborgere. En tid måtte Finsen i mangel af et pengeskab gå med en stor del af pengene på sig. I København havde fru Olufa sammen med andre damer af borgerskabet medvirket ved en bazar, som indbragte 5-6.000 rdl. Blandt effekterne på bazaren var granatsplinter fra Dybbøl, som fruén havde bedt sin mand om at skaffe. De blev solgt for 3-8 skilling pr. stk., hvilket Finsen fandt for billigt!

Størst indtryk gør nok brevene fra tiden op til og lige efter stormen på Dybbøl-stillingen den 18. april. Her får læseren en meget intens oplevelse af den uheldssvangre ventetid og de barske kendsgerninger efter stormen. Selve stormen på de danske stillinger kom ikke overraskende for Hilmar Finsen. Den 11. april vurderer han, at med fortsat kraftig beskydning vil stillingen næppe kunne holde mere end 6-8 dage. Og 17. april: »... situationen er i Øjeblikket næsten fortvivlet for den Del af vor Hær, der ligger paa Dybbølbjerg; hvormange af disse tapre Soldater vil være i live, naar Solen næste Gang gaar ned? ...«. Efter stormen skriver Finsen, at han havde frygtet endnu større tab end de 2-3000 døde, sårede og fangne, men overgangen til Als gik bedre end ventet. Adskillige af Finsen-familiens venner og bekendte blandt officererne var på tabslisten.

Den sidste del af brevsamlingen efter 1. maj belyser især dagliglivets glæder og sorger og forholdene under våbenstilstanden med spekulationerne om, hvad det hele ville ende med. Slesvigs evt. deling nævnes flere steder, men det var Finsen bestemt ikke nogen tilhænger af. Den 23. juni rejste han til København for at deltage i Rigsrådets møder, og seks dage senere gik de tyske tropper over Alssund. Krigen fortsatte, og familien Finsen kom ikke tilbage til det Sønderjylland, som de havde været så glade for. I stedet blev Hilmar Finsen amtmand og landshøvding på Island i årene fra 1865 til 1883, og ved sin død i 1886 var han leder af Overpræsidiets i København. Hustruen Olufa levede til 1908.

Bogen har et fint omslag og er godt illustreret, især med træsnit, hvor de oftest sete er undgået. Blandt de småting, som er smuttet under den ellers omhyggelige redaktion, er det spejlvendte fotografi af Hilmar Finsen s. 14, og på bindets indvendige sider mangler de kort over Sønderborg og Als og Sundeved, som ifølge kolofonen skulle have været der.

Sammenfattende er det en bog, som i høj grad lader læseren medopleve begivenhederne i 1864, set gennem ægteparret Finsens briller. En meget prisværdig udgivelse, som er af interesse for en stor læserkreds.

Niels H. Kragh-Nielsen

H. Hellmuth Andersen: Danevirke og Kovirke. Arkæologiske undersøgelser 1861-1993.

Jysk Arkæologisk Selskab. 1999. 277 s., ill., indb., kr 350.

Forhenværende museumsinspektør H. Hellmuth Andersen har i denne bog fremlagt resultatet af sine flereårige udgravninger i vores største og mest betydningsfulde oldtidsminde, Danevirke.

Udgravningerne foregik i samarbejde mellem Moesgård Museum, hvor H. H. Andersen var inspektør, og de to tyske arkæologiske institutioner på Archäologisches Landesmuseum og Archäologisches Landesamt für Schleswig-Holstein.

H. H. Andersen foretog omfattende udgravninger i forbindelse med motorvejsbyggeriet ved Slesvig i årene fra 1969 til 1975, som siden blev fulgt op med en lang række snit gennem Danevirkes volde, spændende fra Krumvolden langs med Rheide Å længst i vest til Østervolden ved Ekernførde.

Det er der kommet en lang række epokegørende resultater ud af. Der er gjort op med gamle myter om voldenes tilblivelse og tilføjet meget ny viden om voldens historie.

H. H. Andersen gravede sidste gang ved Danevirke i 1993. Han gik på pension forrige år, men inden da fik han lavet en flot bog om sine udgravninger, som ikke mindst fagfolk har ventet på længe. Det er i lyset af de sidste nye udgravninger i tidsrummet 1990-1993 (iøvrigt finansieret med støtte af Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond og A. P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers fond til almene Formaal), at Danevirke og Kovirke i denne bog underkastes en fornyet helhedsbetragtning.

Arkæologen sammenfatter hele Danevirke-arkæologiens resultater fra 1861 til 1993. H. H. Andersen gennemgår de første detaljerede beskrivelser af Danevirke fra 1600- og 1700-tallet for derefter at beskrive og analysere udgravningerne af voldafsnittene hver for sig. Arkæologen fremlægger de første udgravninger foretaget af Hamann og Kornerup i 1861 og slutter med sine egne. Eftersom forfatteren stort set selv har forestået alle de arkæologiske undersøgelser, der har fundet sted ved Danevirke i nyere tid, er denne nye bog solidt funderet på hans egen bog »Danevirke« (skrevet sammen med kollegaerne H. J. Madsen og O. Voss, udgivet på samme forlag i 1976). En del af resultaterne er derfor kendte, men meget og afgørende nyt er kommet til, og først de sidste udgravninger har kunnet give svar på nogle af de vigtigste spørgsmål forhistorikerne har stillet til voldens historie.

Det skyldes således H. H. Andersens indsats, at vi erfarer at det ældste Danevirke blev bygget længe før vikingetiden. Hans overraskende dateringer viste, at dele af Nordvolden og Hovedvolden blev bygget 737. Danevirke har det med at blive ældre og ældre. Nu har H. H. Andersens seneste udgravninger vist, at Danevirke allerede blev bygget omkring 690. Det er den hidtil ældste sikre datering af volden. Men derfor kan nogle af voldfaserne måske godt være ældre endnu. For nylig har arkæologen O. Harck argumenteret for, at hidtil oversete voldfaser under hovedvolden skal dateres til folkevandringstiden.

Til H. H. Andersens største fortjenester tæller en serie af C14 dateringer fra Kovirke, der uden tvivl daterer volden til slutningen af 900-tallet. Formentlig blev volden bygget efter 984, da Svend Tveskæg havde tilbageerobret Hedeby og grænselandet fra den tyske kejser Otto, der havde lagt rigets forsvarsværk i ruiner. Tidligere blev Kovir-

ke groft dateret til et sted mellem slutningen af 700-tallet og år 1000. Derfor mente nogle forskere at Kovirke, der befinder sig nogle få kilometer syd for det egentlige Danevirke, måtte være kong Godfreds velkendte Danevirke fra 808. Andre tolkede på grund af en række ligheder Kovirke som jævngammelt med vikingetidens store ringborge, Trelleborgene. Nu har de sidste fået ret og en formodning er blevet til historisk faktum. Til gengæld er Godfredsvolden endnu ikke fundet, men H. H. Andersen peger i den henseende på en nyfunden voldfase i hovedvolden.

De historiske kilder om Danevirke er kun sparsomme og arkæologiske udgravninger, ligemeget hvor nøjagtigt de bliver gennemført, afslører ikke alt. Der vil altid være spillerum til alternative tolkninger og teorier i det set. Men netop de faglige diskussioner tvinger forskerne til at tænke nye tanker og gå nye veje for at finde svar på fortidens gåder. I denne sammenhæng skal det nævnes, at der mellem H. H. Andersen og den tyske arkæolog W. Kramer opstod en helt igennem akademisk strid om nogle træstolper i Kampestensmuren. Træstolperne havde W. Kramer fundet i 1983 under en udgravningskampagne ved Rødekro. W. Kramer mener at kunne bevise, at stolperne indgår i murens konstruktion, mens H. H. Andersen hævder at de allerede stod der, som et levn fra et tidligere byggeri, da Kampestensmuren blev bygget. Formentlig derfor har H. H. Andersen ikke kunnet lade være med at komme med sit alternative forslag til en publikation af resultaterne af W. Kramers udgravning i bogens appendix 1.

Det er Helmut Erlenkeuser fra Leibnitz-Labor für Altersbestimmung und Isotopenforschung, Universität Kiel der fremlægger C14-dateringerne i bogens appendix 2. Han skriver på tysk, og man skal være stiv i sproget for at kunne læse de spændende resultater med udbytte. Det kunne have været frugtbart med en oversættelse til dansk. Tager man det grundige og meget fyldige resumé på tysk i betragtning, der følger efter efterskrift og de to appendix, ville det måske have været en idé med en dansk og en tysk udgave?

Men selvfølgelig er bogen skrevet af videnskabsmænd for videnskabsmænd, og af dem skal bogen primært bruges. Derfor gør det måske ikke så meget at bogen virker lidt altmodisch med triste, kedelige illustrationer, snittegninger, tabeller, gamle kort og fotos i sort/hvid. Lad det være sagt: Det er et fint værk, ingen arkæolog eller historiker, der beskæftiger sig med Danevirkes historie kan være for-

uden. Men bogen har ikke meget at give den alment historisk interesserede læser. Her savnes en ny bog i stil med H. H. Andersens udmærkede populærvidenskabelige bog »Jyllands Vold«.

Desværre medtager bogen om Danevirke og Kovirke ikke de aller-nyeste resultater. Det kan man kun beklage, da der erfaringsmæssigt vil gå mange år, inden der på ny foreligger et så stort videnskabeligt værk om Danevirkes arkæologi.

I begyndelsen af 1992 opdagede W. Kramer resterne af et omfattende bygningsværk på bunden af det lave vand ved Sliens nordbred. Dykkeraktioner og et nyudviklet side-scan sonar viste, at bygningsværket oprindeligt strakte sig mellem halvøen Paløre og den lille ø Hestholm.

Kramers undersøgelser giver mulighed for at vi kan danne os et foreløbigt billede af byggeriet i Slien. Det omfattende byggeri består af ikke mindre end tre rækker af solide trækasser.

De svære egetræskasser i den sydligste konstruktion minder meget om de sænkekasser, H. H. Andersen udgravede i den tidligere Danevirke Sø. De dendrokronologiske undersøgelser viste, at egetræstømmeret i den sydligste række af kasser blev fældet mellem 730 og 740, altså er de samtidige med kampestenmuren i hovedvolden og sænkekasserne i Danevirke Sø.

Kramer foreslog at kasserne skulle tolkes som et søspærrværk. En tolkning der forekommer uholdbar, når man tager i betragtning, at vandstanden i Slien var omkring 1 meter lavere i vikingetiden og de øvrige søspærringer består af nedrammede pæle eller sænkede skibe. Måske er der tale om funderinger til dæmninger eller brokonstruktioner, der skulle lette færdslen langs den sumpede Slibred. Undersøgelserne er ikke afsluttede på nuværende tidspunkt, og fundet mere end antyder, at langt fra alle gåder omkring Danevirke er løst.

H. H. Andersens resultater og byggeriet i Slien tilføjer en helt ny dimension til Danevirkes historie. Vi vil savne arkæologen med turbanen på Danevirke. Hvem ved, hvornår nye kræfter får lov at komme til? En ting er sikkert. Her er nok at tage fat på fremover for arkæologerne, tyske såvel som danske.

Nis Hardt

Claus Bjørn (red.): 1848 – det mærkelige år.

Museum Tusulanums Forlag. Københavns Universitet 1998. 210 s., ill., indb., kr. 198.

150-året for de skelsættende omvæltninger i 1848 er blevet fejret med manér. Der har været lange rækker af foredrag og udstillinger i landet Slesvig-Holsten og i Sønderjylland, forelæsninger på Københavns Universitet, bogudgivelser, tidsskriftartikler, kronikker, et »kampskrift« af redaktør Bjørn Svensson og en del mere.

Den her anmeldte bog samler den række af forelæsninger, som blev holdt på Københavns Universitet i foråret 1998. Det er blevet en meget vellykket publikation: letlæste og velkomponerede artikler, som supplerer hinanden på bedste vis næsten uden overflødige overlapninger. Dertil smukt layout og fine illustrationer med oplysende billedtekster, som ikke blot gentager teksten, men som supplerer den på bedste vis. Kort sagt en både indholdsrig og velredigeret bog, som giver et afrundet billede af det mærkelige år 1848.

Universitetslektor Johny Leisner lægger ud med at tegne den europæiske baggrund. Ved nytårstide syntes Europa at ånde fred og stabilitet og alligevel fejede revolutionerne snart efter hen over det meste af kontinentet – kun England og det autokratiske Rusland gik fri. Men resultaterne blev pauvre. Ved næste nytår måtte revolutionen nærmest bedømmes som et nederlag – underklassens ønske om sociale forandringer løb ikke parallelt med borgerskabets ønske om en liberal styreform.

På baggrund af denne europæiske scene blændes derefter op for den hjemlige udvikling. Redaktøren Claus Bjørn tegner i store omrids billedet af det danske monarki og fremhæver hertugdømmernes afgørende vægt i fællesskabet. Syd for Kongeåen var befolkningstætheden størst, erhvervslivet var stærkere udviklet, men der var også større sociale modsætninger og dertil det ulmende nationalt-sproglige-politiske opgør.

Efter denne oplysende optakt opruller universitetslektor Hans Vammen begivenhedsforløbet under omvæltningerne i København i marts 1848 frem til regeringsskiftet og enevældens ophør. Det er en populær kortudgave af hans oprindelige undersøgelse over dette emne, som den blev publiceret i *Historisk Tidsskrift* i 1988 (og gentaget i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-holsteinische Geschichte* bd. 123, 1998 efter forfatterens jubilæumsforedrag i Kiel). Her frem-

lægger han sin tolkning, at Rendsborgmødet den 18. marts ikke var udtryk for et oprør men snarere for et helt lovligt initiativ, og at Orla Lehmann bevidst og mod bedre vidende påstod det modsatte på det berømte Casino-møde den 20. marts for derved at kunne fremprovokere et regeringsskifte. Omvendt skete udråbelsen af den provisoriske regering i Kiel og overrumplingen af Rendsborg den 24. marts under indtryk af budskabet om Casino-bevægelsens regeringsstorm og uden baggrund i den situation, som faktisk rådede i København på daværende tidspunkt.

Hans Vammens resultater og tolkninger må nok siges at være det nærmeste man i dag kan komme til det reelle forløb. I den korte form de her har fået er de dog fremført vel flot og aggressivt afmytogisende overfor den danske tradition. Måske undervurderer forfatteren den revolutionære karakter og kraften i den slesvigholstenske bevægelse. I alt fald vover forfatteren sig langt ud, når han antyder, at en deling af Slesvig måske kunne være gennemført i 1848 og de senere ulykker undgået, hvis ikke der var manipuleret så stærkt i København. I virkeligheden var tiden ikke moden til en sådan løsning på dette tidspunkt. Ordførerne for en deling stod alt for alene og uden afgørende bagland.

I landsarkivar Hans Schultz Hansens efterfølgende artikel om den slesvig-holstenske regering og dens politik bevæger vi os i mere afbalancerede vendinger. For de fleste danske vil præsentationen af den nydannede regerings mænd være nyt stof og det samme gælder beretningen om regeringens reformarbejde, ikke mindst den slesvig-holstenske statsgrundlovs indhold og demokratiseringsbestræbelserne. Her er også markante formuleringer, som det kan være godt at huske, således den rammende bedømmelse af de augustenburgske hertugbrødres tragiske rolle i revolutionshistorien: I den folkelige danske opfattelse har de fået tildelt en skurkerolle, som vel hverken Corfitz Ulfeldt eller Frits Clausen kan konkurrere med. I virkeligheden var de dog ikke opstandens drivende kræfter, men dens mest prominente ofre. Tiden til at drive politik ud fra dynastiske interesser var da helt forpasset.

Efter denne gennemgang af omvæltningernes politiske baggrund og forløb beretter Tøjhusmuseets direktør Ole L. Frantzen om treårskrigen militærhistorie, og tre artikler kaster lys over nogle af de strømninger og tanker, som gjorde sig gældende i dette års epokegørende demokratiske omstillingsproces. Universitetslektor Niels Finn

Christiansen belyser holdninger på venstrefløjen, docent Flemming Lundgreen-Nielsen giver en fin analyse af Grundtvigs meget selvstændige og idealistisk betonede holdninger i det politiske spil. Endelig fortæller Claus Bjørn om de holdninger, som brødes forud for fastsættelsen af valgretten til den grundlovgivende rigsforsamling.

Fortæller – for i denne bog er det nemlig lykkedes at fortælle historien om det mærkelige år 1848. Selv en læser helt uden forudsætninger kan få udbytte af bogen. Den trækker baggrund, forløb og perspektiver op på ganske ukompliceret vis. Og vil læseren vide mere, er der litteraturhenvisninger til hvert afsnit bagest i bogen. Det er lykkedes Universitetet at tale den dannede almenheds sprog. Bogen kan derfor meget vel få en plads som meget benyttet førsteorientering for den alment interesserede læser og for skoleelever i de ældre årgange.

Lars N. Henningsen

Ida Bull: De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning.

Historisk Instituttets skriftserie nr. 26. Norges Teknisk-vitenskapelige Universitet NTNU, Trondheim 1998, 345 s.

Gennem århundreder var der stærke relationer mellem Trondhjem og det gamle hertugdømme Slesvig, og her især handelsbyen Flensborg. I en rejseberetning fra Trondhjem 1804-06 skrevet af justitsråd C. H. Pram kan man f.eks. læse om de mange flensborgkøbmænd i byen. Ikke bare udgjorde de en talstærk og økonomisk stærk gruppe. På kontorerne foretrak de kommisser hjemme fra Flensborg, for de havde den rigtige og heldige købmandsånd.

Sådan havde det længe været i Trondhjem. I 1600-1700-årene kom næsten alle Trondhjem-købmænd, som drev fjernhandel, fra Flensborg. De udgjorde en hel koloni. I 1708 omtales 63 købmænd i byen, heraf 25 fra Flensborg. Frem til udgangen af 1700-tallet kendes 60 flensborgere, som tog borgerskab i byen, heraf 50 som handelsmænd. Det var den største indvandrergruppe i borgerskabet, og de rigeste fandtes netop blandt flensborgerne.

Denne personkreds er emnet for Ida Bulls store bog. Forfatteren har en solid baggrund. Hun har tidligere registreret flere af de omfattende arkiver, som er bevaret i statsarkivet i Trondhjem fra en række af de store handelshuse. Hun har skrevet artikler om emnet, og i 1992 en bog om Thomas Angell (1692-1767) – dengang en af de rigeste af

byens købmænd og en af de fremmeste repræsentanter for Flensborgkolonien.

I nærværende bog er perspektivet bredere. Ida Bull analyserer historien om fire af de førende Flensborg-handelshuse, nemlig familien Angell (opr. fra Stenbjerg sogn i Angel) og familien Hornemann, begge i perioden ca. 1660-1770, familien Lorck i tiden 1777-1901 og familien Hoë 1766-1877. Alle fire hørte til byens vigtigste handelshuse, og der er bevaret omfattende forretningsarkiver, fra fam. Hornemann ca. 15 m, fra fam. Hoë ca. 95 m, og fra Lorck 100 m.

Bogens formål er at beskrive hvert enkelt handelshus som en helhed/totalitet, at sætte det ind i det lokale og internationale perspektiv, at belyse arbejdsdelingen mellem handelshusets medlemmer og slægtens betydning for virksomheden. Handelshusene ses altså ikke blot som økonomiske aktører, men behandles under bl.a. familiehistorisk, kvindehistorisk og kønshistorisk synsvinkel. Man mærker, at det er en kvinde, som her er forfatter, og som har interesseret sig mere for spørgsmål om slægtens betydning, valg af ægtefælle, uddannelse af arvingerne o.s.v. end for den økonomiske udvikling af handelshuset selv. Ikke en eneste tabel eller opgørelse af de økonomiske aktiviteter findes i bogen. I stedet er de sociale sammenhænge i og omkring handelshusene sat i centrum. Resultatet er blevet en stofrig, klar og konkret bog, som samtidig sætter den lokale Trondhjem-historie i relation til international forskning.

I nærværende anmeldelse må det være vigtigst at fremhæve de sider af bogen, som bidrager til Sønderjyllands og især Flensborgs historie.

Frem til midten af 1600-årene var Flensborg base for en omfattende direkte handel på Finmarken og Nordlandet. Sammen med købmænd fra Holland, England og Tyskland opkøbte flensborgerne fisk og solgte varer til lokalbefolkningen. Denne handel blev vanskeliggjort, da der fra 1650'erne blev indført love til beskyttelse af de i Norge hjemmehørende købmænd. Flensborg-købmænd blev nu betragtet som fremmede, og handelen på Finmarken kom i hænderne på købmænd fra især Bergen. I Flensborg reagerede købmændene ved at forlægge basen til Trondhjem. Fra o. 1650 slog den ene Flensborg-købmand efter den anden sig ned i Trondhjem og fortsatte herfra handelen på Nordlandet. Dermed var de ikke længere fremmede, men kunne agere på lige fod med kongens indenlandske undersåtter. Med sig bragte de international erfaring og kontakter.

Det var baggrunden for de stærke bånd mellem de to byer. Til

første generation af udvandrere hørte Lorents Angell (1626-1697) fra Stenbjerg sogn og Henrik Hornemann (1644-1716) fra Flensborg. Begge giftede sig ind i veletablerede og rige indvandrer-købmandsfamilier og skabte sig en position blandt byens rigeste. Senere blev det almindeligt, at unge fra Flensborg blev sat i handelslære i Trondhjem. Det gjaldt Christian Hoë (1749-1775) og Hermann Hoë (1751-1837) og Christian Andersen Lorck (1753-1828).

Bogen belyser detaljeret grundlaget for de fire store handelshuses virke. Basis for virksomheden var opkøb af fisk i Nordlandene. Snart efter kom handel med træ, investeringer i kobberværker og jordegods. Fiskene blev eksporteret til Amsterdam og Sydeuropa, sild især til Østersølandene, kobber til Amsterdam og Hamborg, trælast til England. Retur tog man vin, salt, kolonialvarer, korn og meget andet, som blev afsat i byen og ikke mindst til beboerne på familiernes omfattende ejendomme. F.eks. Lorents Angell ejede 487 gårde.

Slægtsbåndene til Flensborg blev bevaret. Ida Bull beskriver de slægtsmæssige og internationale relationer. De store Trondhjem-købmænd indgik i et tæt kontaktnet med kolleger og kommissionærer ud over hele Europa. I fællesskab sørgede de for formidling af varer og betalinger. I storhusholdningen derhjemme agerede købmanden i samspil med husets frue. Bogens beskrivelse af handelshusenes funktioner, lokalt, nationalt og internationalt, tegner et typisk billede af forhold, som – mutatis mutandis – også er dækkende for livet i lignende virksomheder i f.eks. Flensborg, Aabenraa eller Ekernførde og i tidens største handelshuse andetsteds. Heri og i belysningen af de nære bånd Trondhjem-Flensborg ligger bogens betydning for Slesvigs historie. Den kan være en inspiration og vejleder også ved lokale undersøgelser her.

De sociale relationer er som nævnt sat i centrum, en kvantificering af de økonomiske sider er ikke foretaget, og det kan man nok savne, så meget mere som der ikke synes at være kommet overraskende svar på de spørgsmål forfatteren stiller til belysning af virksomhederne som »hushold«, vedr. kvindernes plads i funktionerne m.v. Men indrømmet: det er jo heller ikke dér kilderne taler mest tydeligt. Til gengæld er det i vor edb-tidsalder nyt at møde en analyse af et økonomisk-socialhistorisk emne, som ikke er spækket med tabeller og figurer. Ida Bull lægger vægten bevidst anderledes, nemlig på de sociale sammenhænge. Det giver bogen dens særpræg, dens styrke og begrænsning.

Lars N. Henningsen

Jens Bruun: Fra Skabelse til Himmelfart. Jes Jessens billedbibel i Løjt kirke 1785.

Med bibelfortællinger og en efterskrift. Udgivet af Løjt lokalhistoriske forening i samarbejde med Løjt menighedsråd 1998. 80 s., ill.

Gennem årene har præsten i Løjt delt sin interesse for maleren Jes Jessen med læserne af Løjt kirkeblad, men også et større publikum har haft glæde af Jens Bruuns artikler i sønderjyske periodica og hans udførlige guide over Løjt kirke (se Sønderjyske Årbøger 1998). I den foreliggende bog har Bruun koncentreret sig om de billedserier fra det Gamle og det Nye Testamente, som Jes Jessen gengav i felterne på de to pulpiturer, der i 1784 blev opført i Løjt kirke. Hvert billedfelt har fået sin højreside, dygtigt fotograferet af Willy Goy og gengivet i farver. Her møder og genser vi alle de kendte historier fra det Gamle Testamente, fra Evas skabelse, Kain og Abel, Syndfloden, Abrahams offer og Jonas med hvalfisken for bare at nævne eksempler. Historierne fra det Nye Testamente har to tyngdepunkter, Jesu barndom og ungdom med Mariæ bebudelse som det første motiv, og lidelseshistorien fra Gethsemane til Himmelfarten. På den modstående venstre side sætter Jens Bruun hvert billede under et nøgleord centralt for kristendommens lære, en overskrift til den viste handling. Under overskriften bringes det aktuelle bibelcitát, som er malet under billedet. Og herefter følger forfatterens egen udlægning i et moderne, letforståeligt sprog. Ideen kan synes dristig. Hvordan taler mere end 200 år gamle billeder til en nutidig læser? I hvert fald er det tydeligt, at Jessens billeder har talt til og inspireret stedets præst.

Bag i bogen giver Bruun en kort oversigt over maler og motiver og viser en række af de benyttede forlæg. Mere skal det heller ikke være, for præsten er ikke ude i et kunsthistorisk ærinde. Anmelderen er da kun glad for her at kunne lufte sin egen interesse for den folkelige billedglæde i sidste halvdel af 1700 årene og dermed uddybe perspektivet i Jens Bruuns smukke bog.

Gennem det 18. århundrede blev der som led i omfattende kirkere-staureringer bygget pulpiturer i mange sønderjyske kirker, og rammeværkets felter blev af de stedlige malere smykket med bibelske billeder. Mange var notorisk ringe og blev hurtigt malet over, og kunsthistorikerne betragtede længe de farverige kopier efter stukne forlæg som håndværk og ikke som kunst. Nu er vurderingen mere nuanceret, og efter at Jes Jessens kirkelige arbejder er blevet restaure-

ret og det omgivende rammeværk afrenset, så Jessens oprindelige farver kom til syne, har hans fine farveholdning nydt almindelig anerkendelse.

Som kirkemaler trådte Jes Jessen (1743-1807) ind i en levende tradition, men takket være et større talent blev han efter sine arbejder i Rise kirke i 1775 den maler, som kirkeværger og præster i store dele af Sønderjylland henvendte sig til, når albertavler og pulpiturer skulle have nye billeder.

Op gennem 1700 årene så et voksende antal kobberstukne serieværker dagens lys. Emnerne strakte sig fra dyr og blomster over prospekter til historiske begivenheder og bibelske billeder. De dækkede en efterspørgsel fra datidens malere, som netop (i København til 1777) skulle kunne male en verdslig eller gejstlig historie efter et kobberstik for at erhverve mesterbrev. Og borgerskabets voksende velstand gjorde det muligt for stadig flere at udstyre hjemmet med skilderier, dørstykker og andre dekorationer efter eget valg.

I Sønderjylland kom de bibelske billeder ikke alene til at smykke kirkerne. Især mod vest bredte bibelhistorien sig over hjemmets møbler og døre, for ikke at tale om de friske fliser med bibelske motiver, der i denne periode blev produceret i tusindvis, de fleste efter Marc Antonio Raimondo's stukne forlæg. Man kan spørge sig selv, om denne store udbredelse af bibelske billeder havde grund i en religiøs vækelse, i Sønderjylland i Pietismen. Det havde den utvivlsomt i århundredets første halvdel, men interessen kulminerede i den efterfølgende »Oplysningstid«, hvor de mange kobberstik blev udsendt for at højne menigmands dannelse og præge hans sind i fornuftig og gavnlig retning. Også Jes Jessen har brugt og vel også ejet en række dels løse, dels sammenhørende kobberstik. Af bibelske serier har han haft *Historiae celebriores Novi Testamenti*, tegnet og stukket af Jan og Caspar Leyken, udgivet af Christopher Weigel i Nürnberg 1712. Herfra har Jessen lånt forlægget til Nadveren og Jesu dåb, begge motiver gentaget flere gange i landsdelens kirker.

Præsten i Bjolderup, magister Chr. Posselt, gav i 1778 Jes Jessen hans hidtil største opgave, at male og staffere sognets kirke, efter at den havde fået nye stolestader på gulvet og et pulpitur opsat langs kirkens nordvæg. I panelets 20 felter malede Jessen en række af de kendte og højtelskede scener fra det Gamle Testamente, rækkende fra Evas skabelse til Jonas, der udspyes af hvalfisken. Med få undtagelser var forlæggene hertil udført af Johann Rudolph Schellenberg, hvis

værk 60 *Biblische Geschichte des alten Testaments in Kupfer geätzt*, var udkommet i Winterthur, Schweiz, 1774, altså kun fire år tidligere.

Chr. Posselt, der havde taget initiativet til at lade Bjolderup kirke renovere, så stil og farver svarede til tidens klassicisme, lod sig i 1782 forflytte til det bedre aflagte embede i Løjt, hvor han snart kunne fremvise planer for en gennemgribende modernisering af også denne kirke. I Løjt blev to pulpiturer opsat i 1784, et i søndre og et i nordre korsarm. I rammeværket blev indsat henholdsvis 15 og 17 fyldinger, og da Schellenbergs andet bind: 60 *Biblische Geschichte des neuen Testaments* var udkommet i 1779, kunne præst og maler gå sammen om at foretage det endelige valg af motiver. Allerede i 1784 havde Jessen dog brugt Himmelfarten fra Schellenbergs nye bind til topfeltet på altertavlen i Sottrup kirke, og i 1804 gentog han det i Nybøl. Men uanset forbillede er de agerende personer så fuldt og helt Jes Jessens egne med deres livfuldhed og umiskendeligt rokokoaftige ynde. De er ens, hvadenten Jessen brugte et flere hundrede år gammelt eller et helt nyt forlæg. Derfor måtte jeg i sin tid ved forarbejdet til biografien om Jes Jessen gennemgå mange stiksamlinger, før det ved et fjernlån fra biblioteket i Winterthur blev klart, at det var Joh. Rud. Schellenberg, der var mester for en så stor del af billederne.

Kirkeligt var Chr. Posselt egentlig pietist som sin far, men han var presset og præget af den voksende verdsliggørelse af kirken. Han blev provst i 1798 og støttede sin menighed i dens modstand mod generalsuperintendent Adlers nye liturgi, alterbog og rationalistiske salmebog. Denne omlægning af hele kirkens lære brød igennem i 1797. Nu skulle alt om synd, syndsbevidsthed og tilgivelse være fjernet, og Jesus var at betragte som et lysende mønster, ikke som forsoeren.

De rationalistiske synspunkter blev til fulde delt af tegneren og kobberstikkeren R. J. Schellenberg, f. i Basel 1740, d. 1806 i Winterthur, hvor det stedlige bibliotek har samlet alle hans værker. Schellenberg følte sig kaldet som folkeoplyser, og hans første mål var naturvidenskaben. Han tegnede forlæg til serier af planter og dyr, og især berømmes han som ophavsmand til kobberstik af insekter i tusindvis. Herefter fornemmede han en efterspørgsel efter bibelske billeder. Ud fra hvert af de to testamenter valgte han 60 optrin, af hvis indhold ungdommen kunne drage en nyttig lære. Han fravalgte det usandsynlige, det der forekom ham latterligt eller var usmageligt. Han lagde et stort arbejde i at finde motiverne. En stor del kopierede han fra

Rafaels skitser, og to af de forlæg, der benyttes af Jessen, har Schellenberg lånt fra J. G. J. Breitkopf: *Poetischer Bilderschatz*, udgivet i Leipzig 1757. Nogle tegnede han selv efter inspiration af andre kunstnere. Alle forlæg blev tegnet om, så de var historisk korrekte og udtrykte en god smag, som han selv udtrykker det.

Beretningen om Abraham, der er villig til at ofre sin søn Isak, findes ikke hos Schellenberg. Derfor måtte præst og maler finde et supplerende forlæg, for det var utænkeligt, at menigheden skulle undvære netop dette motiv.

Og hermed er vi så tilbage til den kristne ikonografi, der ikke underkaster sig skiftende mode- og trosretninger. I sin tekst såvel som i sin efterskrift nævner Jens Bruun, at enkelte af Jes Jessens billeder fra det Gamle Testamente henter deres betydning fra det Nye Testamente. Dette princip rækker dog langt videre og bunder dybere. Grundideen ved den bibelske ikonografi og det parallelle forløb mellem de enkelte scener i det Gamle og det Nye Testamente går helt tilbage til de tidlige kristne menigheder. Middelalderens teologer talte om »*Concordia veteris et novi Testamenti*«, og concordia må vel her oversættes til »parallel«. De første kristne kunne ustraffet afbilde scener fra det Gamle Testamente, som de selv kunne betragte som sindbilleder på historierne i det Nye. En af de mest elskede historier var om Abraham, der af en engel blev forhindret i at ofre sin søn Isak. Den var lignelsen på Jesu offerdød, og Isak bar brændet til offerbålet, som Jesus bar sit kors. Et vel lige så populært billede viste Jonas og hvalfisken, en fortælling der var et sindbillede på Kristi gravlæggelse og opstandelse.

Gennem denne concordia blev der især ud fra det Gamle Testaments brogede og barske historier skabt en billedserie, der gik igen og igen i de illustrerede bibelhåndskrifter og på vægge og inventar i kirker, klostre og kapeller. Gennem århundreder blev de samme scener gentaget, gendigtet og kopieret. Også det Nye Testamente fik sin billedfrise, hvor Jesu barndom, lidelseshistorien og opstandelsen var centrale motiver. I højmiddelalderen blev fra det Nye Testamente især Jesu barndomshistorie og lidelseshistorien illustreret på grund af festkredsene jul og påske. Til at smykke pulpiturelterne i Løjt kirke har Jes Jessen og Chr. Posselt ud fra Schellenbergs mange forlæg netop udvalgt vor kirkes mest elskede og afgørende billeder, fjernt fra den rationalistiske tankegang. Havde Schellenberg forkastet det ønskede motiv, blev et andet forlæg fundet og brugt.

I vor egen tid har vi set en generation af unge mennesker forlade skolen uden kendskab til de gamle historier, der udover deres eget indhold også er nøglen til forståelse af den vestlige civilisations kunst- og kulturhistorie. For dem vil Jes Jessens billedbibel være et fint redskab til at indhente det forsømte.

Hanne Poulsen

Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: »Under Hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen-SS 1940-45«.

Aschehoug, 1998. 521 s. 299 kr.

Det hører til sjældenhederne, at en historisk fremstilling kommer på bestseller-listen – som det skete for »Under Hagekors og Dannebrog«. Det var ikke helt ufortjent, for det er et spændende emne, de tre forfattere har valgt, og resultatet er læseværdigt, selvom sproget ikke er godt nok til, at man kan kalde bogen velskrevet; men det er letlæst og hæmmer ikke forståelsen. Det gør den mangelfulde tegnsætning derimod, og det er ikke let at se, hvilken type kommatering der er benyttet.

For den særligt sønderjysk-interesserede er der ikke meget at hente, selvom fremstillingen naturligvis omhandler alle østfrontfrivillige uanset geografisk herkomst. Men af de i alt ca. 6.000 danske statsborgere, der deltog i krigen på tysk side, var ca. 1.500 fra det tyske mindretal, og af de resterende ca. 4.500 har Sønderjylland efter al sandsynlighed tegnet sig for en uforholdsmæssig stor del, eftersom ca. 75% af de frivillige var medlemmer af DNSAP – det danske nazistparti, der havde Sønderjylland som sit kerneområde. Forfatterne anstiller ingen betragtninger vedrørende de frivilliges geografiske herkomst, og det tyske mindretals krigsdeltagere har kun fået et meget lille kapitel. Her bidrager forfatterne ikke med noget nyt; så dén historie mangler endnu at blive skrevet.

Fravælgelsen af det tyske mindretal lader sig vel forsvare: Nok kæmpede dets deltagere under hagekorset, men ikke under Dannebrog, og de forrettede primært krigstjeneste i andre SS-divisioner end de øvrige danske statsborgere; men det er nu alligevel ærgerligt, at forfatterne har behandlet dette emne så stedmoderligt, når de nu var i de relevante arkiver.

Forfatterne har gennemgået en omfattende litteratur og et stort ar-

kivmateriale, heriblandt en række privatarkiver, dagbøger, breve og erindringer, hvoraf flere er i privateje, arkivalier fra udenrigsministeriets arkiv og flere andre institutionsarkiver; de har været i tyske, russiske og tjekkiske arkiver, og de har benyttet en række retssager og domme, dog kun sager beroende i Landsarkivet for Sjælland. Det store materiale, der befinder sig på Landsarkivet for Sønderjylland, er ikke benyttet. Forfatterne har også foretaget 13 interviews med tidligere østfrontfrivillige, der indgår i kildematerialet.

Bogen når på sine 521 sider vidt omkring sit emne. Den er delt op i 4 dele:

1. del handler om de østfrontfrivilliges forhistorie, om mellemkrigstidens Danmark med hvad forfatterne kalder »den stuerene fascisme« langt ind i de veletablerede danske partiers rækker. Om alle de nævnte eksempler er »fascisme« eller blot ganske almindeligt reaktionært bagstræb eller sundhedsdyrkelse kan dog nok diskuteres! Der redegøres for de frivilliges sociale baggrund, og der konkluderes på baggrund af lægeundersøgelser, foretaget i 1950'erne, at de østfrontfrivillige var gennemsnitsdanskere – og hverken sinker eller psykopater, som den brede offentlighed ellers har været tilbøjelig til at mene. Også den tyske baggrund, SS's historie og den særlige nazistiske raceideologi, der gjorde krigen på østfronten så bestialsk, redegøres der kort for i bogens første del.

2. del beskriver Frikorps Danmark og SS-Divisionerne Wiking og Nordland og deres indsats på østfronten. Læsere af erindringslitteraturen vil nikke genkendende til mange af de nævnte steder og begivenheder, men her fremstillet helt lidenskabsløst – uden hverken forherligelse eller fordømmelse. Det sandsynliggøres, men dokumenteres ikke overbevisende, at ca. 100 af de danske SS'ere var impliceret i egentlige krigsforbrydelser.

3. del beskriver den ideologiske skoling af de danske SS'ere, disciplinen og deres holdning til deres slaviske modstandere og til befolkningen hjemme i Danmark. Den danske regerings rolle i forholdet til hvervningen under krigen behandles, og der redegøres for krigsfangenskab og retsopgøret med de frivillige efter krigen.

4. del rummer en række portrætter af særligt fremtrædende blandt de frivillige: K. B. Martinsen, C. F. von Schalburg, C. P. Kryssing m.fl.

Bogen samler op på forskningen indtil dato, og de tre forfattere bidrager også selv med mange vigtige detaljer, gode iagttagelser og interessante pointer. Det kan dog undre, at der i betragtning af det

omfattende brevmateriale, som forfatterne har gravet frem, citeres og gengives så forholdsvis lidt fra dette materiale. Det er også påfaldende, at forfatterne i deres tilstræbte strenge objektivitet er noget tilbageholdende med vurderinger og bedømmelser.

»Under Hagekors og Dannebrog« er en god, interessant og tankevækkende bog, og den forudsætningsløse læser bliver godt oplyst om begivenhederne på både hjemme- og østfronten. Den mere kritiske sidder tilbage med en sært utilfredsstillet fornemmelse af, at der med denne bog kun lige er taget hul på et emne, der nok kunne trænge til at udforskes endnu dybere.

René Rasmussen

Danske Provinstryk 1482-1830. IV Sønderjylland.

En bibliografi udarbejdet af Grethe Larsen under redaktion af Erik Dal. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Det Kongelige Bibliotek, 1998, XXX + 146 s., indb., kr. 350.

Bogtrykkere arbejdede under vanskelige vilkår i de første mange år efter sortekunstens introduktion i Danmark i 1482. Markedet var tyndt – også i provinsen uden for København. Så meget mere interessante er disse ældste bogtrykkere. Deres arbejder er fascinerende kilder til lokal- og kulturhistorien, og de afspejler på mange måder tidernes skiften. Det er derfor glædeligt, at der med værket Danske Provinstryk 1482-1830 nu foreligger en topografisk ordnet registrering, så man let kan finde frem til alle kendte tryk fremstillet af bogtrykkere uden for København før 1830.

Værket er planlagt til i alt 6 bind (bind V om Fyn og VI med de sammenfattende registre er endnu ikke udkommet). Bind IV om Sønderjylland indeholder en omhyggelig registrering af alle kendte tryk fremstillet af bogtrykkere i Nordslesvig frem til 1830. Tryksagerne er registreret by for by og bogtrykker for bogtrykker i kronologisk orden. For hvert enkelt tryk er der detaljeret oplysning om forfatter og titel, illustrationer og hvor trykket findes bevaret. Sidst i bindet er der gode person-, sted- og emneregistre, så man let kan finde forfattere og undersøge, om et givet emne eller en person er behandlet i en tryksag fremstillet i et trykkeri i Nordslesvig før 1830. I alt er registreret 807 bøger, pjecer, småtryk og aviser fra bogtrykkerne i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder – større var den samlede produktion ikke før 1830.

Pioner på området var Tønder, hvor Vajsenhusets trykkeri begyndte sin virksomhed allerede 1735 båret frem af pietismens behov for salme- og andagtsbøger. Sønderborg og Aabenraa fik de første bogtrykkere så sent som i hhv. 1815 og 1826.

Mest fremtrædende som trykcentrum blev Haderslev. Siden 1759 udsendte først bogtrykker Luckander og siden to generationer med navnet Seneberg en lind strøm af tryk. Haderslev tegnede sig derved for i alt 656 af de i alt 807 kendte tryk fra området før 1830. Et speciale for Haderslev-bogtrykkerne var de mange kisteblade, skillingsviser og folkebøger, som gjorde trykkeriet kendt over det ganske land.

Bogens registreringer kan synes monotone. Men af de tørre data kan man aflæse en del om, hvordan tiden ændrede sig fra 1730 og et århundrede frem. I den første tid var bogtrykkernes produktion helt domineret af teologiske tryk – og også ganske mange begravelses- og bryllupstryksager for skolefolk, præster, embedsmænd og adelige. I Haderslev var latinskolen fra 1760'erne en stabil kunde, og dertil kom de mange billige folkelige tryk. Fra 1760'erne kom som noget nyt de første tidsskrifter og aviser. Haderslev kom først med bladene *Nachrichten vom Baltischen Meere* (1765-66), *Maanedes-Correspondenten* (1791), *Haderslevsk Maanedsskrift* (1793-94) og *Sendebudet for Danskholsteen* (1794). Men disse periodica levede hver for sig kun kort. Først fra sidst i 1790'erne var der basis for den slags udgivelser: *Haderslev-ugeskriftet Lyna*, som begyndte at udkomme i 1797, overlevede således perioden ud. Også *Tønderbladet Wöchentliches Tøndernsches Intelligenzblatt* 1813ff og ugebladene i Sønderborg fra 1817ff og Aabenraa fra 1827ff fik en mere varig eksistens.

Mens tryksager for latinskolen vejede godt til først i perioden, trykte Haderslev-bogtrykkeren efter 1800 i stigende grad bøger og hæfter med adresse til den folkeskole, som nu begyndte at udvikle sig. Det var nyttige og praktiske skolebøger skrevet af lærere og til brug i skolen. Oplysningstiden mærkes tydeligt i bogtrykkernes program fra disse år. De registrerede titler lægger op til en analyse af denne gradvise ændring af det åndelige klima i århundredet før 1830.

Der ses også interessante tryk af lokalhistorisk interesse – f.eks. om den gyselige ildebrand i Hammelev 1772, om de personer som forulykkede med postbåden i Årøsund 1784 eller om opførelsen af et Carl Philipp Emanuel Bach-oratorium hos hr. Hundevadt i Haderslev i 1782.

Hele det store værk om de danske provinstryk har været næsten

40 år undervejs, og har uden tvivl lagt beslag på mange ressourcer. Måske kan det betegnes som en luksus-udgivelse, da en stor del af titlerne allerede har været registreret andetsteds, dog ikke ordnet efter trykkested og bogtrykker. Inden længe vil nye elektroniske søgemidler lægge sig i vejen for værker af denne slags. Så meget mere må man anerkende, at det er lykkedes at komme så vidt. Værket præsenterer de svært tilgængelige, gamle tryksager for lokalhistorikerne så at sige på et sølvfad – man må håbe, at det lykkes at skaffe midlerne til at udgive også det sidste bind V om trykkene fra Fyn.

Men det skal ikke forties, at værket i den foreliggende form er amputeret. Det medtager kun halvdelen af Slesvig=Sønderjylland, og det valgte skel ved landegrænsen er fuldstændig kunstigt. Først når det lykkes at få udvidet registreringen til også at omfatte trykkene fra Sydslesvig, kan værket betegnes som afsluttet. Denne tilføjelse er lige så væsentlig som Fyn.

Lars N. Henningsen

Geschichte Schleswigs. Vom frühen Mittelalter bis 1920.

Udgivet af Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa 1998.

224 s., ill., indb.

Både bogens format og indbinding og i endnu højere grad den markante titel giver indtrykket, at man sidder med en ny håndbog om hertugdømmet Slesvigs historie. Dog er *Geschichte Schleswigs* langt fra at være et nyt standardværk: den er en samling af 15 foredrag, der blev holdt under et grænseoverskridende historikermøde på Akademie Sankelmark i september 1997.

Desværre er bogens opbygning meget uensartet. Enkelte foredrag er gengivelser af det mundtlige foredrag og derfor uden anmærkninger og litteraturhenvisninger. Andre artikler giver til gengæld mange oplysninger om den teoretisk-metodiske baggrund. Bortset fra Inge Adriansens bidrag om nationale symboler og enkelte kort og diagrammer er bogen ikke illustreret.

Emnerne berører mange forskellige aspekter af hertugdømmet Slesvigs historie. Det må dog på forhånd siges her, at der ikke bliver præsenteret mange nye resultater.

Artiklerne er kronologisk ordnet. Indledningen er Thomas Riis' bidrag om hertugdømmet Slesvigs oprindelse, hvor han forklarer kilderne, som viser regionens udvikling og brugen af de lokale magtha-

veres titler, indtil landet i 1232 helt entydigt kan identificeres som territorialhertugdømme. Esben Albrechtsen fortsætter med en sammenfatning om herskabsforholdene i det selvstændige men aldrig uafhængige hertugdømme, som i takt med løsrivelsen fra Danmark mere og mere kom under holstensk indflydelse. Bispedømmet Slesvigs stilling indenfor den katolske kirkes struktur fremstilles af Gün-ter Weitling. Han lægger et tyngdepunkt på de gejstlige og verdslige magtinteressers sammenspil. Under den lidt komplicerede overskrift »Krise og transformation i senmiddelalderens hertugdømme Slesvig: mellem øst og vest« skriver Bjørn Poulsen om katastroferne, der i 14. og 15. århundrede hjemsøgte hertugdømmet, og deres konsekvenser. Pestepidemier, stormfloder og næsten endeløse krige og den hermed forbundne retsløshed medførte hårde livsvilkår. Bjørn Poulsen viser dog, at landsdelene i marsken hurtigere overvandt krisen end landet ved østkysten.

Desværre mangler der bidrag om de forhold, der prægede landet under delingerne efter 1544, Tredivårskrigen og de nordiske krige. Bogen fortsætter med Carsten Porskrog Rasmussens afhandling om godsstrukturen omkring året 1750. Han skitserer den overraskende mangfoldighed af godssystemer i Slesvig: mens de få godser i nordøst lignede de skandinaviske med en kombination af hovedgårds- og fæstegårdsdrift, og marskgodserne fulgte det vesteuropæiske system med fæstegårdene som det afgørende, viste de sydøstlige landsdele det kendte og mørke billede af godssystemet med en almægtig herre og afhængige livegne. Den skånske historiker Harald Gustafsson fremhæver i sit bidrag om Slesvigs stilling i det dansk-norske rige, at man ikke må anvende nutidens statsbegreb på 1700-tallets statssystem. Han foretrækker at benytte ordet »konglomeratstat« fremfor »helstaten«, fordi datidens stater ikke var ensartede helheder med faste grænser og et ensartet styre for alle landsdele, som vi kender det fra de moderne nationalstater. Lars N. Henningsen undersøger til gengæld spørgsmålet om hertugdømmet Slesvigs »indre enhed«. Han peger på de iøjnefaldende uligheder mellem de forskellige forvaltningsdistrikter, som aldrig blev udjævnet under enevældens styre. Forsøg på reformer i det 19. århundrede kom for sent, da det nu var den nye nationalisme, der forhindrede hertugdømmets forening under dansk styre.

De næste to bidrag handler om økonomisk-socialhistoriske emner og går lidt tilbage i tiden. Henrik Becker-Christensen beretter om

Kongeåens funktion som toldgrænse indtil 1792. Martin Rheinheimer skriver om landsbyordninger i hertugdømmet Slesvig. Disse er ifølge hans afhandling vigtige kilder til de økonomiske og sociale forhold i 1600-1700-årene, og de belyser forholdet mellem landsbyen og øvrigheden. Henning Unverhaus bidrag om den politiske og nationale propaganda indtil 1848 analyserer de slesvig-holstenske agitatorers taler, forskellige demonstrationer, petitioner, sangfester m.fl. og de nye symboler, som blev skabt til den ønskede stat Slesvig-Holsten. Hans Schultz Hansen undersøger den slesvigske identitet indtil 1848, idet han på grundlag af avisartikler, underskriftaktioner og dagbøger dokumenterer eksempler på et fællesslesvigsk sindelag, som endnu eksisterede parallelt med de nye nationale strømninger. Inge Adriansen genoptager spørgsmålet om nationale symboler, denne gang om perioden efter 1864.

Bjørn Hansen foretager en sammenligning af den økonomiske situation i regionen sammenlignet med andre provinser, der senest fra 1867 hørte til Preussen. Ifølge moderne økonomihistoriske og -strukturelle teorier og metoder, som Bjørn Hansen udførligt forklarer, var Slesvig allerede i første halvdel af 1800-tallet et »udkantsområde«. Pressehistorien tages op af René Rasmussen, som beretter om selve pressens forøgede udbredelse i provinsen og især om dens nationale og kulturelle betydning. Til trods for alle restriktioner formåede de fleste danske aviser at hævde deres stilling. I bogens sidste artikel beskriver Broder Schwensen vejen til det historiske hertugdømmes deling ved folkeafstemningerne. Dermed ophørte Slesvig med at være én region, og den nordlige og sydlige del blev indlemmet i hvert deres samfundssystem.

Det ville have været ønskeligt, hvis redaktionen havde lagt vægt på en mere ensartet grundlinje i bogen. Enkelte artikler handler om grundlæggende og i lang tid kendte emner indenfor Slesvigs historie, som også kan forstås af folk, der for første gang beskæftiger sig med områdets komplicerede historie. Andre bidrag tilbyder mere speciel viden om nogle særlige emner. Bogens indhold er altså en buket med smukke blomster, hvis farver desværre ikke altid passer sammen. I den foreliggende form ville det have været mere rimeligt, hvis bogen var udgivet i et mere beskedent udstyr, f.eks. i den lille bogrække fra Akademie Sankelmark.

På den anden side må dog fremhæves, at bogen tilbyder mange perspektiver på forskellige aspekter i hertugdømmet Slesvigs historie

indtil 1920. De forskningsresultater som er fremlagt i »Geschichte Schleswigs« er anerkendt på begge sider af grænsen. Stadig er der dog mange uopdyrkede emner og behov for at udveksle nye resultater.

I de seneste måneder er det i historikerkredse diskuteret, om der er behov for et nyt standardværk i Sønderjyllands historie. »Geschichte Schleswigs« har vist, at landsdelens historie fortjener at blive fremstillet ud fra grænselandets helt specielle synsvinkel, og ikke som appendiks til Jylland hhv. Holsten. Måske kan den foreliggende artikelsamling om meget forskellige aspekter i Sønderjyllands historie give en impuls til at sætte dette projekt i gang.

Gerret Schlaber

Lars N. Henningsen, Martin Klatt, Jørgen Kühl (red. Lars N. Henningsen): SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998. Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Nr. 38. Flensborg 1998. 493 s., ill., indb. kr. 298.

Hvem vil læse denne omfangsrige bog på næsten 500 sider? Spørgsmålet kan næppe besvares tilfredsstillende. Kun ét synes mig sikkert: Den der begynder læsningen, vil have svært ved at lægge bogen fra sig igen. Thi forfatterne har leveret en fremstilling, som er klart struktureret, præcis og let forståelig, og som kan fængsle læseren fra start til slut. Samtidig drejer det sig om en slags håndbog i Sydslesvigsk Vælgerforenings (SSWs) forhistorie og historie, dets programmatisk og organisatoriske udvikling, dets virksomhed i kommuner og kredse, i den slesvig-holstenske landdag, i forbundsdagen og i offentligheden. Udførligt behandles spørgsmålet om SSWs selvforståelse, som ofte stod til drøftelse og som fortsat drøftes.

Partiet kunne først grundlægges i 1948 efter langvarige og vanskelige forhandlinger med den britiske besættelsesmagt. Grundlæggere var ledende personer i organisationen Sydslesvigsk Forening (SSF), som efter påbud fra briterne var blevet tvunget til at begrænse sig til den kulturelle virksomhed og som, uheldigt for de danske sydslesvigere, ikke kunne optræde som politisk parti ved valgene. Dermed rejstes også i de første år atter og atter spørgsmålet om forholdet mellem SSF og SSW og dermed spørgsmålet, om de kulturelle eller de politiske aktiviteter skulle have forrang. Mere heftigt stredes man inden for partiets rækker, om partiet skulle optræde som dansk-nationalt mindre-

talsparti eller som hjemstavnsparti eller som begge ting samtidig. Dette problem vedblev at stå på dagsordenen. I dag bestræber SSW sig på at være begge dele, såvel mindretals- som regionalparti. Som repræsentant for det danske mindretal har partiet krav på mange særregler, fremfor alt fritagelse for 5% spærreklausulen ved valg, en fundamental forudsætning for repræsentationen i landdagen. Men i alle tilfælde kræves dog et bestemt antal vælgerstemmer, som SSW kun kan vinde ved at være talsmand for Sydslesvigs særlige økonomiske, sociale og kulturelle interesser – og ikke mindst også de miljømæssige forhold.

Med bogen om SSW kan vi for første gang følge den debat, der mundtligt og skriftligt, offentligt og internt er foregået om fastlæggelse af partiets kurs, og det i en fremstilling, som er godt baseret på kilder. Derved får også aktørerne, selv om det i almindelighed drejer sig om »gamle kendinge«, skarpere profil end de havde i den hidtidige historiske litteratur, det være sig Frants Thygesen, Hermann Clausen, Samuel Münchow, Svend Johannsen, Berthold Bahnsen eller Karl Otto Meyer, for blot at nævne nogle.

Selvfølgelig må opgøret med de tyske slesvig-holstenere, deres partier og organisationer behandles i en SSW-historie ligesom i en enhver almen mindretalshistorie. Det tysk-danske forhold fra efterkrigsårenes hårde konfrontation til en senere tids afspænding og delvise samarbejde er et andet tema, som går gennem fremstillingen. Her får vi i almindelighed ikke så meget nyt at vide, men dog detaljer, og det er især de ansvarlige personers aktioner og reaktioner som beskrives, på tysk side i første række ministerpræsidenterne.

Generelt er denne SSW-historie disponeret og skrevet ud fra især ledelsens perspektiv. Om medlemmerne, deres herkomst, deres ønsker og håb, erfarer man kun relativt lidt; det gælder sågar for den talrige medlemsskare i byen Flensborg. Det kan også skyldes denne betragtningsmåde fra oven, at de nationale frisere, som dog samarbejder snævert med det danske mindretal, kun træder lidt frem, når man ser bort fra Oldsen og Bahnsen, ja vel også altfor lidt. Dette forhold er for nyligt også kritiseret fra frisisk side (se tidsskriftet »Nordfriesland«, nr. 123, 125/126 og 127). Dette skal ikke kommenteres her. Kun så meget: Forfatterne måtte vel holde fast ved det én gang valgte perspektiv, da fremstillingen ellers let kunne være blevet uoverskuelig og uden fast form. SSWs historie fortjener også fortsat den historiske forsknings interesse. Og hvad nu, om de nationale frisere selv engang greb til pennen?

Mere tungtvejende forekommer en anden forsømmelse mig: Man har i vid udstrækning undladt at kæde historien om SSW og den danske politik i Sydslesvig ind i den almindelige politiske, åndeligt-kulturelle og sociale historie. Således stilles slet ikke spørgsmålet, hvorfor den danske bevægelse i Sydslesvig voksede så stærkt, og dens tilbagegang drøftes heller ikke. Blot få sætninger ville have været tilstrækkelige for at gøre SSWs overvejelser og handlinger endnu bedre forståelige. Havde det ikke været på tide i alt fald i korthed at problematisere efterkrigsårenes danske nationalisme og »hjemstavns-sværmeri«, og ligeså den tyske nationalisme, som trods det totale nederlag i 1945 snart igen kunne glæde sig over en farisæeragtig renæssance? En andet eksempel kan også nævnes: At forholdet mellem mindretallet og den slesvig-holstenske landsregering i 1980'erne blev kendeligt bedre skyldes sikkert ikke alene god vilje hos nogle personer, nemlig Barschel og Karl Otto Meyer. Mindst lige så betydningsfuldt er vel dog det faktum, at de regionale bevægelser i Europa så at sige havde medført en klimaændring og et langt stykke havde fremkaldt forståelse, hvis ikke sågar sympati for de nationale og folkelige mindretal. I alt fald erkendte man fra omkring 1980 mere klart end i årtierne forud mindretalenes betydning og berettigelse. Naturligvis skaber også personer historie – og Karl Otto Meyer har gjort det på bemærkelsesværdig vis – men også personer virker på baggrund af deres samtid politiske, kulturelle og sociale betingelser og benytter sig af dem.

Hvad der anføres om tilblivelsen af Kiel-erklæringen 1949 må forekomme uforståeligt for den ikke kyndige læser. Thi det lades usagt hvorfor briterne nu trængte på for at opnå en afspænding og gensidig forståelse i grænselandet. Med få ord ville man have kunnet klargøre sammenhængen, også selvom der ofte før er skrevet om dette. I en håndbog som den foreliggende må man dog vente, at der gives en sammenfatning af forskningens stilling i dag.

Her ville det måske have gavnet, om forfatterne havde haft en større distance til deres emne. Det ville muligvis også have reddet dem fra en ubekymret omgang med det i Tyskland så belastede begreb »hjemstavn« – »Heimat«. Og kan man endnu i dag uden videre betegne de hjemstavnsfordrevne og flygtninge som »fremmede« med det dengang polemisk brugte ord, således som det her sker på mange sider? De var i alt fald langt mindre fremmede for sydslesvigerne end det atter og atter blev påstået af danske og hjemmehørende tyske.

Der er altså skabt en bog, hvorom man kan diskutere og bør diskutere. I alt fald har forfatterne udført en imponerende pionering, som de fortjener megen tak for. De har som de første på grundlag af trykte og utrykte kilder såvelsom litteraturen givet en analyserende fremstilling af dette lille partis historie, som er så rig på angreb, kriser og kontroverser, men også på inspirerende debatter, succeser og fortjenester. Til SSWs fortjenester hører også dets positive indflydelse på den demokratiske kultur i Slesvig-Holsten.

Bogens grafiske fremstillinger og tabeller og især de mange fortræffeligt udvalgte og kommenterede illustrationer er i enhver henseende en hjælp og indbyder til læsning. Hvem der tager mod denne indbydelse bliver rigt belønnet.

Manfred Jessen-Klingenberg

Detlev Kraack (udg.): Die Briefkopiabücher des Flensburger Kaufmanns Christian Dethleffsen von 1775 bis 1792.

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, nr. 52, 1998, 520 s., DM 39.

At handel og skibsfart var baggrunden for de slesvigske havnebyers fremtrædende position i 1700-årene er en kendt sag. Handel skabte kapital, og overalt var købmændene de dominerende i byernes styre. Alligevel ved vi forbavsende lidt om dagligdagen i de typiske handelshuse. Oplysningerne herom er kun svært tilgængelige i datidens toldregnskaber, i byernes protokoller og i f.eks. Kommercekollegiets arkiv i Rigsarkivet. Købmændenes egne papirer er næsten aldrig bevaret.

Derfor bør man lægge mærke til den unge historiker Detlev Kraacks udgivelse af Flensborg-købmanden Christian Dethleffsens kopibøger mellem 1775 og 1792. Bogen gengiver de breve, som købmanden sendte til en del af sine forretningsforbindelser gennem 17 år. Dermed tegnes et detaljeret billede af virksomheden i et typisk handelshus i det gamle Flensborg. Dethleffsen-brevene er vigtige, netop fordi de tegner billedet af dagligdagen hos en middelstor købmand, som må anses for at være typisk for sin gruppe. Han havde sine ligemænd ikke blot i Flensborg, men også i de andre store havnebyer i Slesvig.

Christian Dethleffsens forretning bestod især i formidling af varer mellem på den ene side producenter i hertugdømmet Slesvig og byen

Flensborg og på den anden side storhandlende i København og kontakter i udlandet. I Flensborgs slesvigske opland fra Sundeved til Ejdersted opkøbte Dethleffsen landsdelens produkter korn (ikke mindst den dyre hvede fra det givtige landbrug på vestkysten), mel og gryn, kød saltet i tønder, smør, honning, evt. østers, og dertil forarbejdede produkter som brændevin, mjød og mursten. Med skib gik varerne til København og derfra ofte videre med de store skibe til Dansk Vestindien eller til de danske områder i Nordatlanten – Finmarken, Færøerne og Island. Nogle gange handlede Dethleffsen på egen regning, som regel dog som mellemmand for især storkøbmanden L. J. Cramer i København.

Til Dethleffsens forretning i hjembyen hjembragte skibene hør fra Baltikum og mere sjældent kolonialvarer som f.eks. kaffe og the.

Forretningen gik tydeligvis godt i de fremgangsrige år under højkonjunkturen efter 1775. I 1782 flyttede Dethleffsen til en købmandsgård på hovedgaden Holm, med store pakhuse, kældre og lofter til de mange varer. Han investerede også i skibe, og stod i forbindelse med købmænd lige fra Riga til Marseille og Bordeaux, hvorfra han bl.a. hjemtog vin.

En sådan virksomhed krævede en omfattende korrespondance, og det er denne, som nu er udgivet af Detlev Kraack. Man får indblik i stort og småt i datidens handelsliv og også en del om købmandens arbejde i sit slesvigske bagland. Der er mange breve om opkøb af korn, kød og mursten rundt i Slesvig, om problemer vedr. brændevinsbrændingen eller saltning af de tusindvis af tønder kød. Vi hører om prissvingninger eller problemer med svigtende leverancer, som da Dethleffsen i 1776 havde svært ved at få fat på mursten p.g.a de store byggerier i brødremenighedsbyen Christiansfeld, eller når forsyningerne af uld blev mindre som følge af de mange indhegninger og inddragelse af overdrev som følge af landbrugsreformerne.

Mange breve drejer sig om afviklingen af betalinger mellem de involverede firmaer. Ofte foregik det i et nærmest pengeløst system med indbyrdes posteringer, vekslere og anvisninger, købmændene imellem. Ofte var et bankfirma i Hamborg den vigtigste formidler af betalingerne og også af forsikringer. Men samtidig var kontanter nødvendige – flere breve fortæller om forsendelse af store kvanta mønter og sedler i poser og pakker.

Udgivelsen omfatter i alt omkring 600 breve, alle gengivet pinligt nøjagtigt med datidens stavemåde og selvfølgelig på tysk, som var

det foretrukne skriftsprog. For mange nutidige læsere vil brevene være tung kost, for købmanden skrev som han talte, og mange begreber og betegnelser er ikke længere gængse. Udgiveren har imidlertid gjort meget for at lette benyttelsen. Der er både person- og stedregister og især et sagregister, der også fungerer som ordbog. Her får man forklaret forældede ord og varetyper i brevene.

Udgivelsen af Chr. Dethleffsens brevbøger er et pionerarbejde. Det er første gang der fremlægges et sådant kildeværk om handelen i 1700-årenes Slesvig. Værket fortjener at blive læst i fred og ro fra ende til anden. Her får vi nemlig ikke blot mange oplysninger om samspillet mellem by og land i 1700-tallets Slesvig, og om en enkelt købmands virksomhed. Vi får også et klart eksempel på det økonomiske samspil mellem hertugdømmet Slesvig og København – af hovedstadens og koloniernes afgørende betydning for økonomien i Flensborg, den førende by i Slesvig. Vi får også et anskueligt billede af de kutymer, som rådede hos de større købmænd i datiden.

Et møjsommeligt arbejde ligger bag udgivelsen af en sådan bog. Kilden er lagt frem – og afventer blot at blive analyseret af forskerne, så vi kan få at vide, hvor meget der egentlig gemmer sig i dette kildeudvalg og hvilke konklusioner der kan drages. Et kildeværk som dette bliver aldrig forældet – det kan altid hentes frem og blive genstand for nye spørgsmål og analyser.

Lars N. Henningsen

Gerhard Kraack: Bürgerbuch der Stadt Flensburg. Verzeichnis der Neubürger von 1558 bis 1869, bind 1-3.

Unter Mitarbeit von Heinz Kellermann. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte Nr. 53, 1999. 589 + 741 + 272 s., indb., DM 130.

Gennem århundreder frem til midten af 1800-årene var Flensborg den største provinsby i det danske monarki, kun overgået af Altona. Ligeså vigtig var byens økonomiske betydning. Omkring år 1600 kunne byen mønstre en skibsflåde på højde med den ellers så dominerende hovedstad København. Både dengang og senere tiltrak byens næringsliv fremadstræbende unge fra nær og fjer. Det medførte, at byen fik utallige berøringsflader med omlandet, både med det nære omland og med store dele af Nordeuropa. Disse mange kontakter og det forhold, at Flensborg altid har ligget i spændingsfeltet mellem dansk

og tysk, har gjort byens befolkningsforhold interessante langt uden for byen selv.

Emnet har da også tidligere påkaldt sig interesse. I bind 2 af Flensborg bys historie (1955) gav Johan Hvidtfeldt og Aage Bonde en solid analyse af emnet i tiden 1720-1848, og samme forfattere udgav i 1961 den højt værdsatte bog om byens borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere frem til 1848. Disse fremstillinger viste, at indvandringen til Flensborg altid har været stor, ikke mindst fra oplandet mod nord. Alligevel har man hidtil savnet en trykt fortegnelse over byens borgere gennem tiden svarende til de »borgerbøger«, som tidligere er udgivet for Haderslev, Aabenraa og Tønder.

Efter mange – næsten 70 års – forarbejder – ligger et sådant værk nu på bordet. Det har været ventetiden værd. Resultatet er blevet et fantastisk opslagsværk, et trebindsværk af betydning for Flensborgs historie, for Slesvigs historie, for Danmarks historie – et værk, som er mere oplysende og veldokumenteret end de tilsvarende borgerbøger for andre byer.

Frem til Slesvigs og Holstens indlemmelse i Preussen i 1867 og indførelsen af regler om fri ret til at flytte og bosætte sig samt nye regler om næringsfrihed var begrebet »borgerret« centralt for livet i de gamle købstæder. Alle som ville drive borgerlig næring, d.v.s. f.eks. håndværkere eller handelsmænd, var nødt til at erhverve borgerskab. På »allemandsting« skulle den kommende borger i fuld offentlighed aflægge troskabsed til kongen og love at være tro og lydigheds overfor byens råd og fremme byens bedste og efterleve dens ordninger. Borgerretten blev betalt med en række gebyrer, som blev delt mellem byen og dens repræsentanter og statskassen. Når eden var aflagt, og gebyrerne betalt, udstedtes en »borgerseddel«, senere et borgerbrev. Alt blev ført til protokols.

Disse optegnelser om aflagte borgereder og betaling af gebyrerne er bevaret i Flensborg byarkiv i såkaldte »borgerbøger«, i ting- og skødebøger, i kærnerregnskaber og kærnerretsprotokoller i perioden fra 1558 og frem til afskaffelsen af det gamle begreb »borgerskab« i 1869, dog med enkelte lakuner undervejs.

De personer, som i denne periode blev registreret som »borgere« i Flensborg – i alt 13.306 personer – er nu optegnet i »Bürgerbuch der Stadt Flensburg«. For hver person oplyses navn, hjemsted og erhverv. Derpå følger dato for erhvervelsen af borgerretten og borgerens alder, evt. navn på vidner eller kautionister og gebyrets størrelse. Til sidst

følger oplysninger om personens livsforløb og status (fødsels- og viel-sesdato, faders erhverv, embeder og medlemskab af Flensborg-for-eninger samt bopæl til forskellig tid i Flensborg). Disse meget detalje-rede oplysninger er ikke kun hentet i byarkivets borgerskabskilder. For hver enkelt person er der foretaget supplerende undersøgelser i kirkebøger, folketællinger, foreningsarkiver, litteratur o.s.v., overalt med angivelse af kilden. Ikke mindst takket være disse supplerende undersøgelser er resultatet blevet minibiografier af en kvalitet langt ud over de beslægtede borgerbøger fra andre byer.

I værkets sidste bind er samlet registre ordnet efter person, sted og erhverv/stilling. Sidstnævnte er i sig selv et spændende kulturhisto-risk leksikon over utallige datidige erhvervsbetegnelser, som i dag er ganske glemte, og som her ovenikøbet er ledsaget af ordforklaringer. Dette register kan bruges separat som ordbog over ældre tiders er-hvervsbetegnelser. Sluttelig følger en nyttig nøgle til husnummererin-gen i Flensborg fra 1766 til i dag.

Efter ovenstående resumé af indholdet er der næppe grund til at fremhæve, at dette værk betegner en betydelig landvinding. Der er tale om et opslagsværk til besvarelse af personspørgsmål med relation til en af de største byer i den gamle danske helstat. At værket har interesse uden for Flensborg fremgår alene af stedregistret – 60 tæt-trykte to-spaltede sider med angivelse af Flensborg-borgeres hjemste-der uden for Flensborg. Ikke kun for personalhistorikere er der tale om en guldgrube. Bogens 13.306 biografier kan bruges til undersøgel-ser af erhvervs- og socialhistorien, ind- og udvandring, tilvandring-ens udvikling og art gennem tid og meget andet. I generationer frem-over vil alle interesserede kunne drage nytte af forfatterernes myreflit-tige omhu.

Alligevel må for god ordens skyld fremhæves, at værket ikke om-fatter alle flensborgere gennem tre århundreder. Værket registrerer *kun borgere*: de som ikke var forpligtet til at aflægge borgered er natu-rigvis ikke medtaget. I Flensborg var sønner af borgere frem til 1786 automatisk sikret borgerret og er ikke optaget i de gamle registre. Derfor er borgersønner først at finde i nærværende værk for tiden efter 1786. Bogen har hjulpet på problemet ved at medtage krydshen-visninger, når familieskabet mellem to borgere før og efter 1786 er kendt.

Fritaget for borgereden var også kongelige civile og militære em-bedsmænd og adelige, byens tjenestemænd og akademikere, præster,

læger, advokater og lærere samt enkelte erhvervsgrupper, f.eks. boghandlere. Ligeså hørte ugifte tjenestefolk og ugifte svende og søfolk uden egen husstand ikke til borgerskabet. Disse grupper kan man ikke finde i det store værk.

Men det er vitterligt ikke forfatterens skyld. De har skabt et værk, som vil blive klassisk i ordets egentlige betydning.

Lars N. Henningsen

Sabine Lorek: Rechtsabrechnung – Retsopgør. Politische Säuberung nach dem Zweiten Weltkrieg in Nordschleswig.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 108. Udg. af Institut for Grænseregionsforskning/Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Wachholtz Verlag Neumünster, 1998, 578 sider, 280 kr.

I sin disputats »Retsopgøret efter besættelsen« fra 1984 gav Ditlev Tamm en solid beskrivelse og analyse af det danske retsopgørs mange spegede juridiske og politiske facetter. I denne rigshistoriske sammenhæng måtte det »lokale« retsopgør i Nordslesvig naturligvis indtage en marginal position, omend Tamm i et særskilt kapitel gjorde rede for den specielle og omfattende karakter retsopgøret her havde på grund af det tyske mindretals udstrakte samarbejde med besættelsesmagten.

Hvad man således i hovedtræk har kunnet erfare hos Tamm har den slesvig-holstenske historiker Sabine Lorek (med familiemæssige relationer til det tyske mindretal) gjort til genstand for en særdeles grundig detailundersøgelse, en dissertation.

Metodisk og ikke mindst mht. synsvinkel lægger Lorek sig ganske tæt op ad Tamm – hvilket ikke er uvæsentligt, når retsopgøret bedømmes juridisk som politisk. Lorek har nøje øje for, at den danske regerings politik under besættelsen var dikteret af besættelsesmagtens konstante pres. Om denne politik anvender hun lejlighedsvis ordet »tvetydig«. Andre, både i samtiden og eftertiden har anvendt hårdere udtryk. Og skønt hun også ser det principielt uheldige i at betjene sig af love med tilbagevirkende kraft (som ved det danske retsopgør), anerkender hun samtidig, at det havde været umuligt under den tyske besættelse at tilvejebringe dette lovgrundlag. Dermed imødegår Lorek to hovedanker mod det danske retsopgør, anker, som ikke mindst det tyske mindretal har rejst. Synspunktet har her været, og er

vel stadig, at retsopgøret var uretfærdigt, fordi de dømtes handlinger hverken stred mod regeringens bud eller gældende lov.

I sine indledende teoretiske og metodiske overvejelser viser Lorek, at hun har forstået og fordøjet den specielle danske situation under besættelsen, og de overvejelser disse har givet anledning til blandt hendes danske fagfæller. Dette kan sikkert også tilskrives Loreks dansk-kundskaber, som i det hele taget har været en forudsætning for overhovedet at give sig i kast med emnet.

Som en indledning til selve retsopgøret i Nordslesvig giver Lorek også en kompetent fremstilling af det tyske mindretal og Nordslesvigs rolle i det dansk-tyske forhold frem til 1945. Johan P. Noack har tidligere publiceret en monografi om det tyske mindretal under besættelsen (1975). Lorek foretrækker dog i vid udstrækning at gå til primærkilderne i Den Parlamentariske Kommission, hovedsageligt bind 14. Denne kildesamling karakteriserer hun med rette som »herovrøgend«. Hovedstykket i afhandlingen er dog selve det retslige opgør. Og her udgøres kildegrundlaget primært af straffeakter og dombøger, som alle beror i Landsarkivet i Aabenraa.

Lorek har valgt at undersøge parallelle forløb i tre sønderjyske retskredse (d.v.s. halvdelen): Aabenraa, som var mindretallets organisatoriske centrum, Tønder, som var den hjemmetyske højborg (og derfor med flest dømte) og endelig Gråsten, som en typisk landlig præget kreds.

Afgørende for retsopgørets forløb i Nordslesvig var, om der ved de under besættelsen planlagte straffelovstillæg (med tilbagevirkende kraft) ville blive taget hensyn til det tyske mindretals loyalitetsfølelse overfor Tyskland. Som udgangspunkt blev mindretallets medlemmer dog behandlet nøjagtigt som andre danske statsborgere. For retten var det afhængigt af den enkelte sags omstændigheder, om der blev taget hensyn til tilhørsforholdet til mindretallet. Lorek påviser, at ved (tysk) krigstjeneste, hvor nationale motiver var fremherskende, lagde retten mere vægt på tilhørsforholdet end ved f.eks. vagttjeneste, hvor økonomiske motiver skønnedes mere fremherskende.

Både i Tønder og Aabenraa dominerede sagerne vedr. vagt- og korpstjeneste efter straffelovstillæggets § 10. Ikke mindst »Zeitfreiwilligen«-sagerne var hyppige. Den næsthøypigste gruppe var frivillige i Waffen-SS, og ikke sjældent var både medlemskabet af Zeitfreiwilligen-korpset og Waffen-SS kombineret med andre forseelser.

I Tønder blev dommenes gennemsnitlige længde for krigstjeneste i

Waffen-SS 1 år og 8 måneders fængsel, hvilket var 4 måneder mindre end den gennemsnitlige straf i det øvrige Danmark for tysk krigstjeneste. I kombination med andre strafbare handlinger var straffen i Tønder mærkbart højere.

Ved Aabenraa ret, viser Lorek, var vurderingen anderledes. I begyndelsen idømtes ganske vist den lovmæssige mindstestraf for tysk krigstjeneste på 4 år, men allerede fra december 1945 blev tilhørsforholdet til det tyske mindretal udtrykkeligt vurderet som en formildende omstændighed. Også andre formildende omstændigheder kunne komme i betragtning, således, at det gennemsnitlige straffemål i Aabenraa for krigstjeneste ved Waffen SS blev på 1 år og 5 måneders fængsel. Også i kombination med andre forseelser var straffen i Aabenraa tydeligt lempeligere end i Tønder, nemlig 1 år og 6 måneders fængsel mod 2 år og 6 måneders fængsel.

Mens sagerne mod de frontfrivillige blev forhandlet for retten fra november-december 1945, kunne man først i april 1946 tage fat på sagerne mod de Zeitfreiwillige, som udgjorde den største enkeltgruppe, nemlig godt 1100 i hele Nordslesvig. Til sammenligning blev 900 dømt for fronttjeneste, først og fremmest i Waffen-SS.

Som bekendt var Zeitfreiwilligen-korpset oprettet med henblik på at tage del i nedkæmpningen af en evt. allieret invasion i Danmark. Imidlertid blev korpset også indsat f.eks. i forbindelse med undtagelsestilstanden i august 1943. Tjenesten kunne således opfattes som værende rettet mod andre danske statsborgere, og dette betragtedes som en skærpende omstændighed. Den gennemsnitlige straf i Tønder blev 1 år og 11 måneder, i Aabenraa endog 2 år.

Et andet korps på hjemmefronten var »Selbstschutz«. Disse sager, viser Lorek, kom for retten så sent som fra juli til september 1946. Den forholdsvis lille gruppe af Selbstschutz-medlemmer, som havde udført bevæbnet vagttjeneste og undertiden tiltaget sig politimæssige beføjelser overfor danske medborgere, fik ved Tønder ret en gennemsnitlig straf på 2 år og 9 måneders fængsel og i Aabenraa 2 år og 6 måneder.

Modsat de frontfrivillige og mindretallets specielle korps tegner de såkaldte vagtfolk et broget billede. Der var adskillige formationer/korps med forskellige opgaver, f.eks bevogtning af flyvestationer, marinebaser m.m., ligesom uniformeringen og bevæbningen, som retten lagde stor vægt på, varierede fra formation til formation. Men først og fremmest var korpserne ikke begrænsede til mindretallet og Søn-

derjylland. Det var ofte vanskeligt for retten at afgøre, hvorvidt disse former for tjeneste var af civil eller militær karakter.

Til denne brogede gruppe henfører Lorek også de ca. 90 hjemmety-skere, som meldte sig til den tyske grænsebevogtningstjeneste og her fungerede som bevæbnede toldere. Denne tjeneste samt iøvrigt vagt-tjeneste i KZ-lejre, som kun blev udført af få hjemmetyskere, betoner Lorek meget kraftigt udgør landssvig, som ikke er blevet beskrevet i den »hidtidige forskningslitteratur af retsopgøret«. Det er nu en sandhed med modifikationer. Ganske vist har det retslige opgør med tol-derne ikke været udgangspunktet, men omstændighederne ved tol-dernes rekruttering og virke har anmelderen kort skitseret i sit bidrag til antologien »Grænsen i 75 år« (Institut for Grænseregionsforskning, 1975). At der forekom hjemmetyske vagtfolk i KZ-lejre er også punkt-vis nævnt i den eksisterende litteratur. Hvorom alting er, viser Lorek, at de hjemmetyske toldere fik en forholdsvis høj straf, nemlig gennemsnitligt 2 år og 2 måneder.

Disse domme faldt ikke mindst i Gråsten, som synes at have huset et uforholdsmæssigt stort antal toldere.

Lorek kan i det hele taget pege på nogle interessante forskellighe-der i de tre undersøgte retskredse, et forhold som hun sikkert med rette tilskriver dels dommernes forskellige personlighed, dels at der med straffelovstillægget var tale om nye gerningsindhold for dom-stolene. De gav tilsvarende fortolkningsspillerum, ligesom de poli-tiske forhold i det besatte Danmark nok kunne give anledning til en forskelligartet bedømmelse. Lorek kan påvise, at især domstolen i Gråsten i sine domme udførligt tog stilling til de politiske forhold. Retten i Gråsten var også særlig forstående overfor mindretallets loyalitetskonflikt, hvilket ofte afspejlede sig i pådømmelsen.

Dommer Stegmann i Tønder, derimod, var ikke villig til at tage hensyn til tilhørsforholdet til mindretallet ved strafudmålingen.

Et emne som Lorek betegner som »særlig brisant« i forholdet mel-lem dansk- og tysksindede i Nordslesvig var »stikkeriet«. Blandt stik-kerne fandtes de mest belastede personer, ofte med en hel liste af forbrydelser, som ikke kun faldt ind under straffelovstillægget, men også den almindelige straffelov. Antallet af disse sager var ikke ufor-holdsmæssigt stort i Nordslesvig, og ikke alle tilhørte det tyske min-dretal.

I de tre retskredse, som Lorek har gransket, faldt der domme på indtil 20 års fængsel, og hun kan ikke overraskende påvise, at der i

Aabenraa var betydeligt flere alvorlige sager end i Tønder og Gråsten. Her fandtes nemlig mindretallets og besættelsesmagtens centrale institutioner, f.eks. en Sicherheitsdienst-Aussenstelle.

Et særligt kapitel i retsopgøret var de såkaldte »værnemagersager«, ikke mindst fordi dette opgør hvilede på et tildels andet lovgrundlag. Lorek påpeger, at Nordslesvigs traditionelt nære tilknytning til erhvervslivet sydpå og de sproglige forhold gav mindretallet særlige forudsætninger for at udføre arbejde for besættelsesmagten. Dette blev støttet aktivt af mindretalsledelsen ved dannelsen af et såkaldt »Liefergemeinschaft«. Straffene for denne økonomiske kollaboration lå mellem 30 dage og 10 måneders fængsel. Dertil kom tillæggsbøder af varierende omfang, samt naturligvis »tab af almen tillid«, som ramte næsten samtlige dømte i de tre retskredse. Som Lorek påpeger, var det en ikke uvæsentlig straf. Den betød i et tidsrum af fem år f.eks. væsentlige indskrænkninger i muligheden for erhvervsudøvelse.

I sin udredning af retsopgørets forløb runder Lorek af med den stærkt omtalte proces i Aabenraa mod mindretallets ledelse. Denne komplicerede sag ventede man med til sidst. Først i foråret 1948 rejstes tiltalen. For mindretalsledelsen var det belastende, at den havde været aktivt involveret i hvervningen af hjemmetyskere til tysk militærtjeneste, samt at man i ly af den tyske besættelse havde arbejdet for en grænseflytning. Mindretalsledelsen blev idømt strenge straffe på mellem 10 og 15 års fængsel, og i anden instans mellem 7 og 13 års fængsel. Men på grund af benådning og amnesti var de dømte alle på fri fod 2 år efter.

Om retsopgøret i Nordslesvig er Loreks overordnede konklusion, at det på trods af mangler og urimeligheder forløb forholdsvist human, når betænkes mindretallets frygt for at have mistet alle muligheder for ligeberettigelse ved krigens afslutning. Opgøret førte ikke til en kollektiv afstraffelse. Tværtimod blev der anvendt retsstatslige metoder og retslige undersøgelser i hvert enkelt tilfælde, som stort set førte til ganske moderate domme. Til sammenligning peger Lorek på andre tyske mindretal, som i krigsafslutningens kølvand blev summarisk henrettet, fordrevet og underkastet konfiskation af ejendom og formue.

Afrundingen på denne overordnede konklusion er betegnende for Loreks øje for samtidens præmisser: hun peger således på, at retsopgøret i sidste ende var en stabiliserende faktor for sameksistensen mellem den danske flertalsbefolkning og det tyske mindretal. Det var

nødvendigt for at få udløst besættelsesårenes opdæmmede følelser på en reglementeret og civiliseret måde, for at forhindre selvtægt og for at bevare retssikkerheden for begge parter.

Loreks undersøgelse er stærkt retshistorisk anlagt. Hun afstår eksplicit fra at forfølge politiske, kulturelle og økonomiske aspekter ved opgøret i grænselandet, som medførte domme over ca. 3.000 personer, stort set alle mænd i den erhvervsdygtige alder. Dog afrundes undersøgelsen med et kapitel »Ausblick: Die Konsolidierung der deutschen Volksgruppe nach 1945 im Schatten der Rechtsabrechnung«. Her trækker Lorek nogle politiske hovedlinier frem til København-(Bonn) Erklæringen i 1955. Hovedlinierne baserer sig i vid udstrækning på trykte kilder, f.eks. Ernst Siegfried Hansens »Disteln am Wege« fra 1957.

Dette kapitel rummer ikke den samme substans som afhandlingens øvrige kapitler. Disse er en tysk dissertation på godt: grundig, empirisk funderet og kildenær, men også på ondt: kedeligt udstyr og mangel på spas i fremstillingen. De mere end 500 tekstsider medsamte enkelte tabeller fremstår demoraliserende massive. Ikke eet foto er der blevet plads eller måske rettere råd til. Af kolofonen fremgår, at udover diverse danske og tyske fonde og institutioner har forfatteren selv måttet spæde til for at bogen kunne blive udgivet. Det er synd og skam!

Henrik Skov Kristensen

Holger Martens: SPD in Schleswig-Holstein 1945-1959.

Die Geschichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands in Schleswig-Holstein 1945 bis 1959, udg. af Gesellschaft für Politik und Bildung Schleswig-Holstein e.V., Malente 1998, 2 bd., 704 s., illustreret.

Holger Martens' tyske doktordisputats om det slesvig-holstenske SPD i de første 15 år efter Anden Verdenskrig er udkommet som bind 19 i det socialdemokratiske »Beirat für Geschichte«s række om arbejderbevægelsens og demokratiets historie i det nordlige Tyskland. Imod sædvanen ved tyske disputater er bogen udkommet i et flot layout og indeholder en del illustrationer i god kvalitet; afhandlingen er også skrevet i en læselig stil.

HM vælger en periodisk afgrænsning for årene 1945-1959. I 1959

vedtog det vesttyske SPD det såkaldte Godesberger program, der markerede SPDs skift fra klasseparti til folkeparti. Det nye program var imidlertid ikke direkte relevant for slesvig-holstenske forhold, som det også bliver indrømmet i udgivernes forord. Dermed virker afgrænsningen noget kunstig. Afhandlingen baserer på et omfattende kildemateriale fra overvejende tyske, men også danske arkiver og Public Record Office i London og den relevante litteratur. Bind 1 behandler SPDs nystiftelse i 1945-1946 og opbygningen af partiorganisationen i Slesvig-Holsten, Bind 2 behandler SPDs landspolitik i Slesvig-Holsten. Dette bind er delt i to afsnit, der overlapper kronologisk: først skildres SPDs politik i »Gayk-æraen« 1946-1954, det efterfølgende kapitel er afgrænset funktionelt med SPDs rolle som oppositionsparti i årene efter 1950 til vedtagelsen af Godesberg-programmet i 1959. Bogen afsluttes med korte biografier over de vigtigste aktører, litteraturliste og personregister.

For den sønderjyske læser er nok afsnittene om SPDs rolle i Sydslesvig-spørgsmålet mest interessante. Selvom de kun fylder ca. 40 sider af bogen er de behandlet grundigt, og de indeholder også en del nye oplysninger, selvom spørgsmålet er blevet behandlet tidligere. Ærgerlig er imidlertid indledningen til afsnittet om Sydslesvig, hvor HM først tilslutter sig spæk-dansker-teorien, som han underbygger med en britisk anden-hånds-kilde (s. 64), for derefter rigtigt at konstatere, at især mange sydslesvigske socialdemokrater under nazismens indtryk havde fået sympati for Danmark. Sydslesvigske socialdemokrater skønnede i 1946, at ca. 80% af alle SPD-medlemmer i Sydslesvig også var medlemmer af Sydslesvigsk Forening. Selvom briterne kun skønnede på lidt over 50%, viser tallene, at et flertal af de sydslesvigske socialdemokrater i årene umiddelbart efter krigen var dansksindede.

HM beskriver de flensborgske og andre sydslesvigske socialdemokraters initiativer for en grænserevision, og hvordan de blev modarbejdet af den tysksindede flensborgske socialdemokrat Richard Schenk, der nød tillid hos SPDs stærke mand Kurt Schumacher og den provisoriske SPD-ledelse i Kiel. Pga. de vanskelige kommunikationsforhold var Sydslesvig nemlig faktisk i sommermånederne 1945 nærmest afskåret fra resten af Tyskland, således at Schenks beretninger i månederne umiddelbart efter kapitulationen stort set var Schumachers og Kielledelsens eneste kilde til forholdene i grænselandet. Det kom Schenk til gode, at den flensborgske SPD-ledelse i sommeren og efteråret 1945 var præget af intriger og magtkampe. Ved SPDs første »Reichskonferenz«

hos Schumacher i Wenningsen ved Hannover i oktober 1945 var de dansksindede flensborgske socialdemokrater antagelig ikke repræsenteret, selvom de havde nomineret Max Beyreis som delegeret. Sydslesvig-spørgsmålet blev imidlertid kun drøftet som sideordnet emne, således at den kielske SPD-ledelse og Schenk faktisk fik frit slag for deres centralistiske holdning. Her var det Schenk, der var »hardliner«. Mens SPD-ledelsen i Kiel var afventende og håbede på, at forholdene i Sydslesvig snart ville »normalisere« sig, prøvede Schenk med alle midler at fjerne dansksindede socialdemokrater fra embeder og partiet. Det var især Schenks bestræbelser på at begynde et tæt nationalt samarbejde med de andre tyske partier, ledelsen i Kiel var skeptisk overfor. Det lykkedes dog Schenk at overbevise Schumacher om nødvendigheden af en hård linie i grænselandet, således at Schumacher i juli 1946 udelukkede det flensborgske SPD. Dette medførte »skismaet« med det lille flensborgske SPF, der først blev genforenet med SPD i 1954. Samtidigt valgte mange sydslesvigske socialdemokrater at fortsætte i SSF og senere SSW, mens SPD indtil 1948-49 klart gik over til den tysknationale linie i grænsekampen.

Også bogens øvrige afsnit er velfunderet og grundigt gennemarbejdet. De giver talrige oplysninger ikke bare om SPDs landspolitik i de vanskelige år efter krigen, men også om partiets lokale arbejde, om dets talrige underorganisationer og om dets sociale sammensætning. Selvom HM viser en velvillig holdning overfor SPD, bevarer han den nødvendige kritiske distance. Overraskende er imidlertid, at SPD-regeringens mindretalspolitik i årene 1947-1949 ikke bliver behandlet. Politikken resulterede trods alt i Kiel-erklæringen, der var grundlag for Bonn-erklæringen fra 1955 og mindretalsrettighederne for de dansksindede sydslesvigere. SPD og den historiske forskning kan glæde sig over et omfattende, vel gennemarbejdet værk om partiets historie i de første 15 år efter krigen.

Martin Klatt

Heinrich Rantzau (1526-1598). Königlicher Statthalter in Schleswig und Holstein. Ein Humanist beschreibt sein Land.
Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs nr. 64, 1999, 348 s., ill., DM 39. Udstillingskatalog.

Henrik Rantzau er et af de største navne i 1500-årenes danske og nordeuropæiske historie. Faderen Johann Rantzau var en fremragen-

de feltherre, som sikrede Christian 3. herredømmet over Danmark og i 1559 erobrede Ditmarsken for kongen og hertugerne. Det indbragte store godsrigdomme og stor politisk betydning. Sønnen Henrik Rantzau fik tidens bedste uddannelse, han giftede sig med en hovedrig tysk adelsdame og blev som kongens statholder i Slesvig og Holsten fra 1556 en tro støtte for Christian 3. og Frederik 2. Talrige politisk-diplomatiske opgaver udførte han i den danske konges tjeneste. Den enorme rigdom forstod han at øge. I tidens løb erhvervede han 18 betydelige godser både i hertugdømmerne og i kongeriget, og han lod dem forsyne med nye bygninger, ofte i tidens mest moderne stil. Hertil kom en lang række købstadsejendomme. Henrik Rantzau var også erhvervsmand, han drev handel i stor stil, ejede 39 olie-, papir- og kobbermøller, og selvfølgelig var han storlandbruger. Dertil finansmand som udlånte overordentlige kapitaler til konger og byer i det meste af Nordeuropa.

Til alt dette var Henrik Rantzau også bærer af tidens humanistiske dannelse. Han talte og skrev latin, og førte brevveksling med lærde ud over det meste af Europa. Han understøttede forfattere, kunstnere og videnskabsmænd, gav f.eks. Tycho Brahe ophold på godset Wandsbeck. Sine herresæder, ikke mindst det berømte Breitenburg ved Itzehoe, udstyrede han med kunst og opbyggede et fornemt bibliotek på europæisk niveau. For en lang række historiske og topografiske bogværker var han sponsor. Det gjaldt ikke mindst det store værk »Theatrum urbium«, som indeholder de ældste kendte afbildninger af Danmarks og hertugdømmernes byer. I al denne virksomhed som mæcen og igangsætter sørgede han samtidig for at sætte sig selv og slægten Rantzau et uforgængeligt minde.

Sidst men ikke mindst var Henrik Rantzau også selv forfatter. I hertugdømmernes og Danmarks historie og topografi blev han især kendt for en stor historisk-topografisk beskrivelse af den cimbriske halvø, d.v.s. Jylland fra Elben til Skagen. Dette store værk bar titlen »Cimbricae Chersonesi ... Descriptio«. Det var skrevet på latin og var ledsaget af talrige træsnit-illustrationer. Rantzau blev færdig med arbejdet i 1597, men nåede ikke at se det publiceret. Først i 1739 blev det udgivet af Ernst Joachim von Westphalen i bind 1 af værket »Monumenta inedita ...«.

Siden da har værket været et begreb i den historisk-topografiske litteratur. Det er en af de ældste og mest omfattende beskrivelser af Holsten og Slesvig og Nørrejylland – forløberen for de senere lignen-

de værker, lige fra Danckwerths Landesbeschreibung fra 1652 til Trap: Danmarks seneste 5. udgave.

Men værket har været svært tilgængeligt. Det forelå jo kun i den latinske udgave fra 1739. Det har landsarkivet i Slesvig nu rådet bod på. I anledning af 400-året for Henrik Rantzaus død arrangerede arkivet en storslået udstilling om Henrik Rantzau og hans plads i 1500-tallets kultur. Det tilhørende udstillingskatalog giver rids af udvalgte sider af renæssancestormandens virke. Vigtigst i den smukke bog er gengivelsen af Rantzaus store Jyllands-beskrivelse. Teksten aftrykkes ikke blot på latin men for første gang i en sammenhængende tysk oversættelse, foretaget af Oberstudienrat Hans Braunschweig, som gennem mange år var lærer i de klassiske sprog ved Domschule i Slesvig. Først med denne oversættelse er denne ældste samlede topografiske beskrivelse af hertugdømmerne og Jylland blevet alment tilgængelig.

Oversættelsen fylder knap 80 store tekstsider, heraf afsnittene om Slesvig/Sønderjylland ca. 20. Rantzau fortæller om landskaber og øer, vandløb og byer, om sæd og skik, næringsliv og økonomi. Beskrivelserne er ført helt frem til sidst i 1590'erne med mange værdifulde oplysninger om datidens lokale forhold og folkets sædvaner, incl. gamle sagn og overleveringer, fantasifulde forklaringer af stednavnernes oprindelse og andre typiske træk i renæssancetidens historiskrivning. Rantzaus tekst siger ofte mere om datidens historieopfattelse end om den historiske virkelighed.

Udgiveren har undladt forklarende noter og en tekstkritisk redegørelse. Endnu har vi derfor den videnskabelige analyse og tolkning af teksten til gode. Ej heller katalogets øvrige dele kaster i væsentlig grad nyt lys over Rantzau – f.eks. hans position som politiker, finans- og erhvervsmand og storlandbruger. »Henrik Rantzaus liv og værk er endnu for største delen udforsket« skriver Reimer Hansen i sit bidrag (s. 32). Det gælder også efter denne bog. Men det skal ikke skjule, at alle lokal- og landshistorikere nu endelig har fået adgang til den gamle beskrivelse af Slesvig og Holsten. Det ville være helt relevant at forsøge en dansk oversættelse – og især burde Slesvig-landsarkivets smukke arbejde kunne inspirere mange historikere – lige fra speciale- og Ph.D.-studerende til disputatsskribere – til nærmere undersøgelser af de ukendte sider af Henrik Rantzaus historie. Det vil lønne sig.

Lars N. Henningsen

Martin Rheinheimer: Die Dorfordnungen des Herzogtums Schleswig, 1-2.

342 og 1017 sider, indb., udg. Lucius und Lucius, Stuttgart, 1998, pris 148 DM.

Martin Rheinheimer har igennem næsten ti år arbejdet med landsbyvedtægter fra hertugdømmet Slesvig. Det er resultatet af dette arbejde, der nu lægges frem. Titlen lover et enkelt værk, men når man tager de to bind ud af kassetten, opdager man, at der snarere er tale om to værker: en kildeudgave og en disputats.

Bind II rummer en udgivelse af i alt 349 landsbyvedtægter fra hertugdømmet Slesvig, inklusive de kongerigske enklaver, Femern og Ærø. Alle vedtægter udgives på originalsprog og i original stavemåde efter den bedste bevarede kilde. Ved hver vedtægt gives indledningsvis en kort oversigt over dens indhold og sprog, bevarede udgaver af vedtægten, evt. tilføjelser til disse og evt. tryk af den. Fra de landsbyer, hvor der er flere vedtægter, vises i de senere, hvilke passager, der er overtaget fra de ældre. Bag i bogen er der omhyggelige registre over stednavne, personnavne og saglige forhold. Et glossar forklarer alle væsentlige udtryk. Der er hermed tale om en både fornem og væsentlig kildepublikation.

Det første og noget kortere bind er Martin Rheinheimers disputats, hvis godt 300 sider beskedent kaldes »Einführung«. I virkeligheden er der tale om en indgående analyse af vedtægternes udbredelse, form og indhold. Martin Rheinheimer indkredser i en indledende forskningsoversigt den type af kilder, hans arbejde handler om, og som han foretrækker at betegne med det konstruerede begreb »Dorf-ordnungen«, d.v.s. »byordninger«. Med udgangspunkt i tysk forskning defineres de som retskilder, der primært vedrører landsbyernes indre forhold og det landbrugsmæssige fællesskab. Forfatteren pointerer, at de hermed adskiller sig fra de sydtyske »Weistümer«, der primært regulerer forholdet mellem bønder og godsejer. Mere indirekte kan man læse, at han udelukker aftaler, der kun vedrører selskabelige og sociale forhold, og som han kalder gilder. Denne sidste afgrænsning kan næppe vække stor modsigelse i Danmark, men man kunne godt have ønsket sig, at den havde stået mere direkte.

Begrebet byordning er en konstruktion, som forfatteren foretrækker, fordi der oprindeligt ikke var noget fælles ord, men mange forskellige betegnelser, der endda ofte kunne kombineres – f.eks. »vide

og vedtægt«, »vedtægt og vilkår«. Rheinheimer viser, at langt den mest udbredte betegnelse i Slesvig var »Willkühr« eller »Vilkår«, der optræder i to tredjedele af materialet og findes næsten overalt. De dansksprogede landsbylove bærer ellers især betegnelser som »vedtægt« eller »vide«, mens det næstmest udbredte tyske begreb er »Beliebung«. Næsten alle disse hovedbetegnelser har en grundbetydning, der knytter an til noget frivilligt vedtaget. Forfatteren mener, at dette i høj grad er dækkende.

Som allerede nævnt er der bevaret 349 »byordninger« – eller, for at fastholde det normale danske ord, vedtægter – der ifølge forfatteren repræsenterer 247 landsbyer, idet der fra et stort antal landsbyer er bevaret to eller flere vedtægter, der har afløst hinanden. Det faktisk dækkede antal landsbyer er i virkeligheden lidt større, da et mindre antal vedtægter dækker mere end én landsby. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at sådanne fælles vedtægter synes særligt udbredte i Ny herred i Angel. Forfatteren drøfter ikke dette fænomen. Man kunne dog spekulere på, om det er et vidnesbyrd om vangelag?

De bevarede vedtægter er ujævnt fordelt, hvad forfatteren viser i en grundig analyse. Fra Als og Ærø, Bredsted amt, Femern og halligerne er der bevaret vedtægter fra de fleste landsbyer. Den store tæthed fra disse områder skyldes til dels, at myndighederne her systematisk har udstedt eller indsamlet vedtægter. Fra Tønder, Løgumkloster, Flensborg og Husum amter samt enklaverne og den nordvestlige del af Haderslev amt er der en ret stor, men mindre tæt dækning.

Derimod mangler der vedtægter fra Tyrstrup herred, marsken, de sydøstlige godsdistrikter, Hütten amt og det allermeste af Gottorp amt. Fraværet i marsken forklares overbevisende med, at der ikke var landsbyfællesskab. En lille gruppe vedtægter fra halligerne hænger sammen med, at græsarealerne der faktisk blev udnyttet i fællig. Ligeledes findes der ingen vedtægter fra områder med det strengeste godssystem, d.v.s. Østangel, Svans og Dänischwohld, hvor bønderne var livegne. Her blev der altså ikke udviklet et bondeselvstyre.

Fraværet af vedtægter i Hütten amt forklares på samme måde som i de mere udprægede godsområder med henvisning til, at der her var et middelstrengt godssystem. Det var der imidlertid også på Als og Ærø, hvor det myldrer med vedtægter. Det forklares med, at jurisdiktionen lå hos amtet og ikke godset. Dette er en falsk modstilling. De fleste vedtægter fra Nordals og Ærø er fra 1680'erne, og da eksistere-

de der slet ikke noget Nordborg amt, men alene hertugdømmerne Nordborg og Glücksborg, der var godsejer og amtmand i ét. I stedet tror jeg, at man skal hæfte sig ved, at de små hertugdømmer trods alt var langt større end de sydøstlige godser, så det var umuligt for øvrigheden at afgøre alle forhold selv. I stedet blev det overladt til bønderne, men vel at mærke efter vedtægter, der blev givet af hertugen modsat næsten alle andre steder, hvor bønderne selv stod som initiativtagere. Det kan også have spillet ind, at bønderne på Als og Ærø også skulle yde store pengebeløb i skatter og afgifter, og der derfor var et større behov for at de kunne agere selv. De samme forhold gør sig gældende på Gram og Søgård-Gråsten, hvor der også var landsbyvedtægter trods et middelstærkt godssystem. Dermed mangler der imidlertid en forklaring på det næsten totale fravær af vedtægter fra Gottorp og Hütten amter. Det mest sandsynlige er vel, at det blot skyldes tilfældige bevaringsforhold.

Ser vi bort fra marsken, godsområderne og det sydligste Slesvig i det hele taget, dækker de bevarede vedtægter mellem en fjerdedel og en tredjedel af alle landsbyer. Det store spørgsmål er selvfølgelig, hvor mange af de øvrige 6-700 landsbyer på geesten, i Angel og Nordøstlesvig, der også har haft vedtægter. Det diskuterer forfatteren ikke. Hans materiale giver dog måske et par fingerpeg. I Bredsted amt har amtmanden angiveligt indsamlet alle vedtægter, så her skulle billedet være dækkende. Sammenligner man fordelingen af vedtægter med jordebøger over amtet og Bordelum fogedi er det påfaldende, at der kun mangler vedtægter fra nogle få små landsbyer. På Als mangler kun to byer: Hundslev og Østerby på Kegnæs. Er disse to områder blot tilnærmelsesvis typiske, har langt de fleste landsbyer haft skrevne vedtægter.

De ældste bevarede vedtægter er fra 1500-tallet. Hovedparten er fra 1600- og 1700-årene, men der findes også vedtægter fra det 19. årh. og sågar en enkelt fra det 20. Forfatteren mener ikke, at det er tilfældigt, at vi først kender vedtægter fra 1500-tallet. Vedtægterne var ifølge hans opfattelse ikke blot nedskrivning af gammel sædvane, men tvært imod etablering af ny ret med udgangspunkt i sædvane. Vedtægterne opstod først, efterhånden som forskellige spørgsmål blev problematiske. Hovedtesen er, at vedtægterne er blevet til som svar på et befolkningsmæssigt og økologisk pres på naturressourcerne. Vedtægterne sikrer derfor mod overudnyttelse og mod personlig inddragelse af hidtil kollektive ressourcer. Vedtægterne forsvandt

med ophævelsen af landsbyfællesskabet, hvor disse ressourcer blev individualiseret. Enkelte steder blev der dog lavet nye vedtægter derefter, men da var formålet mere at regulere fælles opgaver – veje, broer etc.

Ét spørgsmål er vedtægternes udbredelse i tid og rum, noget andet deres indhold. Martin Rheinheimer søger at systematisere vedtægternes indhold i nogle grupper, som han fremlægger i et stort antal tabeller. Principielt er der dog et lille problem i, at han i sine beregninger medtager et antal vedtægter, som han kun kender i uddrag, og hvor han derfor reelt ikke ved, hvor mange emner, de omhandlede. Det havde nok været en fordel at udelade disse af de mange procentberegninger.

Mest udbredt er bestemmelser vedrørende landbruget, og her igen er reguleringer af græsningen det allervigtigste tema, men også bestemmelser vedrørende agerbrug, høslet og hegn er udbredte. Som man kunne vente, er vedtægterne tilpasset lokale forhold. Fra geestegnene er bestemmelserne om udnyttelse af tørv og hede ret udbredte, i østlandet derimod bestemmelser om skov, krat og lign. Andre centrale temaer er landsbystyret og regulering af konflikter mellem landsbybeboere. Noget mindre udbredt er paragraffer om nødhjælp. Interessant er det, at gildebestemmelser er ret sjældne – i hvert fald delvis i modsætning til det billede, der ofte fremstår i Danmark.

Et kapitel er viet sproget i vedtægterne. Der fremstår en ret klar sproggrænse, så enklaverne og nogle tilgrænsende sogne i Tønder amt, hele Haderslev amt, den nordvestlige del af Aabenraa amt samt Nordals og Ærø har dansksprogede vedtægter, mens områderne syd derfor inklusive Løgumkloster amt har tysksprogede. Kun på Sydals er både dansk- og tysksprogede vedtægter udbredte, men forfatteren mener, at det i hvert fald i hovedsagen skyldes, at vedtægterne er udstedt på dansk til landsbybeboernes brug og i tysk oversættelse til amts- eller hertugadministrationens. Dog er nogle sene vedtægter, udstedt af den augustenburgske hertug, tilsyneladende kun tysksprogede. Tilbage står ikke desto mindre, at store områder med dansk folkesprog – Løgumkloster amt, Slogs herred, Lundtoft herred, Sundedeved, Angel og den mellemslesvigske geest – næsten helt konsekvent udstedte vedtægterne på tysk. Forfatteren mener ikke, at det kan forklares ved indgreb fra myndighedernes side, og han gør med rette opmærksom på, at vedtægterne var til internt brug i landsbyerne

og derfor må have været forståelige for landsbyboerne. Det må betyde, at bønder i store dele af hertugdømmet kunne læse tysk og foretrak tysk, når der var brug for skriftsprog.

Bortset fra de egentlig kildekritiske afsnit om vedtægternes overlevering og lighed med andre er forfatterens hovedmetode statistisk. Tallene omregnes normalt i procent, amt for amt. Selve procentregningen letter i reglen tolkningen af tallene, men man må dog nære visse betænkeligheder ved, at vi igen og igen får at vide, at så og så mange procent af vedtægterne fra Ejdersted, Gottorp amt og Løgumkloster amt viser dette eller hint, når der i alt kun kendes hhv. 1, 4 og 7 vedtægter fra disse områder. Alle procenttal angives sågar med én decimal, såvel i tabellerne som i teksten. Når vi får at vide, at 18,8% af vedtægterne fra Femern og 22,2% fra halligerne har bestemmelser vedrørende hø og enge, betyder det, at der var hhv. 3 og 2 vedtægter fra de to steder med sådanne bestemmelser. Man kunne nok undvære decimalen.

Som geografisk rum bruges konsekvent amtet. Det er naturligvis stringent, men ikke altid særlig hensigtsmæssigt. Under de kongerigske enklaver har vi således såvel geestøerne Før og Amrum som fastlandet, og amterne Haderslev, Tønder, Flensborg og Gottorp omfatter både geest og østland. En opdeling i landbrugsmæssige hovedzoner ville være et mere hensigtsmæssigt grundlag for at diskutere forskelle i vedtægternes bestemmelser, i hvert fald hvad gælder landbrugsmæssige og naturressourcemæssige spørgsmål. Det er forfatteren naturligvis klar over, og han diskuterer det også i teksten, men det var rart, om det også slog igennem i tabellerne.

Bogen er pænt og solidt indbundet. Den rummer enkelte illustrationer og en række gode kort, der på bedste vis anskueliggør den geografiske fordeling af vedtægters navne, indhold, sprog mv.

Martin Rheinheimers bog er en spændende studie, der giver mange nye indsigter i en væsentlig side af det sønderjyske bondesamfunds historie, omend den også kan ægge til modsigelse enkelte steder. Bogen besvarer mange spørgsmål vedrørende landsbyvedtægterne, men man kan sagtens stille mange flere, ikke mindst angående en mere indgående analyse af bestemmelsernes indhold. Derfor er det særdeles glædeligt, at vi ikke blot har fået en disputats, men også en så fornem kildeudgave. Den bør stå på mange hylder, også i Nordslesvig.

Carsten Porskrog Rasmussen

Fred Salamon, Meinhard Knigge: Anmut des Nordens.

Wilhelm Heuer und sein graphisches Werk.

Wachholtz Verlag, Neumünster 1996, 288 s., ill., indb., DM 128.

Navnet Wilhelm Heuer er et begreb, når det gælder prospekter af byer og landskaber fra Slesvig og Holsten og Hamborg i tiden fra 1840'erne og frem til 1860'erne. Hans arbejder ses ofte gengivet som illustrationer i byhistorier og andre lokalhistoriske publikationer, de vises på udstillinger, og de er højt værdsat af samlere. Det er derfor glædeligt, at der nu foreligger en samlet registrering af Heuers produktion, med over 600 gengivelser i farve og i fornemste bogtryk.

Wilhelm Heuer blev født i Hamborg i 1813 og kom i lære som litograf. Den litografiske teknik var opfundet i 1798 og revolutionerede hurtigt mangfoldiggørelsen af billeder. Når tegningen var påført den glatpolerede tryksten enten med pennesjfer eller fedtabsorberende kridt, kunne der fremstilles aftryk langt billigere end ved før kendte teknikker, og der kunne fremstilles farvetryk. Der kunne også foretages ændringer, så nye oplag tog hensyn til f.eks. nye bygninger og anlæg. Billederne kunne blive folkeeje.

Heuer blev en meget produktiv tegner og litograf. Med minutiøs akkuratessse aftegnede han prospekter fra de ekspanderende byer Hamborg og Altona og fra hertugdømmerne helt op til Haderslev og Tørring. Publiceringen skete i samarbejde med renommerede stentrykkere i Hamborg – først Charles Fuchs, senere H. F. Plate og forlæggeren Carl Gassmann. Også portrætter blev det til – f.eks. det berømte stik fra 1848 af den provisoriske regerings medlemmer.

Vigtigst for Sønderjylland/Slesvig er samlingen »Malerische Ansichten von Schleswig, Holstein und Lauenburg«, som udkom i årene 1844-47 med i alt 56 prospekter. Her er der nydelige billeder af flere af Slesvigs byer, afbildet inden fabriksskorstene og andet moderne begyndte at vinde frem. I midten af 1850'erne og frem til 1860'erne kom der nye serier og enkeltblade. Her ser man, hvordan disse års økonomiske vækst med jernbaner, fabrikker og andre tegn på begyndende industrialisering satte præg på f.eks. Flensborg. Den fremvoksende turiststrøm til især badestederne fulgte Heuer op med billedalbums fra Før og Helgoland.

Vigtigst i produktionen var dog de over 100 prospekter i serien »Hamburg und seine Umgebungen«, som udkom i årene 1853-1864.

Her gav Heuer et stadig aktualiseret billede af Elbbyerne med deres liv på gader og torve og i havnene.

Den tekniske udvikling var imidlertid ubønhørlig. Fra sidst i 1860'erne viste konkurrencen fra fotografiet sig også i litografiet. Heuer tog kampen op, men set i det lange perspektiv havde hans kunst – tegningen mangfoldiggjort som litografi – haft sin tid.

For Elbbyerne efterlod Heuer et helt enestående værk. Et arkitektur- og kulturhistorisk uerstatteligt værk. Hans tegninger og litografier fra Sønderjylland, herunder hans billeder fra de slesvigske krige, er af langt mere begrænset antal. Som helhed gav han dog et mangesidigt billede af hertugdømmerne og Hamborg midt i 1800-tallet. Dette kildemateriale er nu let tilgængeligt i den fornemme værkfortegnelse fra Wachholtz Verlag. Her er der alt hvad man kan ønske – en indledning om kunsteren og hans arbejdsform, og en omhyggelig registrering af de op mod 700 kendte arbejder, hvoraf de fleste også er gengivet originaltro. Det er et værk til både nydelse og oplysning.

Lars N. Henningsen

Sieben Jahre auf Sylt. Tagebücher des Inselfriesen Christian Peter Hansen 1865-71.

Berichte im Altonaer Mercur 1865-68. Herausgegeben und erläutert von Reinhold Janus. 243 s., ill. Neumünster 1998 (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 109, herausgegeben von Nordfriisk Instituut und der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte).

Christian Peter Hansen (1803-79) var en kendt personlighed på øen Sild, hvor han virkede som lærer under det danske styre fra 1829 til 1860 og som kirkemand, lokalpolitiker, lokalforsker og til sidst forfatter. Den foreliggende bog udgiver hans dagbogsoptegnelser fra tiden 1865-71 samt hans seks små »bidrag til hjemstavnskundskab«. Desuden udgives efterretninger om forholdene på Sild, skrevet af andre forfattere i avisen »Altonaer Mercur«. Bogen indledes med to historiske biografier om C. P. Hansen, som selv er interessante kilder til tidens forhold. Den første udkom i 1867 i Leipzig-tidsskriftet »Illustrirtes Familien-Journal«, et tegn på, at Hansen var kendt langt udenfor Nordfrislands grænser. Den anden er en nekrolog, som præsten i Kejtum, Asmus Friedrich Thomsen, skrev i kirkebogen.

Christian Peter Hansen var født i Vesterland, hvor hans far var

degn. Den første uddannelse fik han hos farbroderen, skrivemester H. P. Hansen i Sønderborg. På lærerseminaret i Tønder blev han uddannet som lærer. 1829 blev han degn, organist og skolelærer i Kejtum, dengang stadig øens mest betydningsfulde by. Denne position beholdt han frem til pensioneringen i 1860. Han var med andre ord lærer i »den danske tid«. Han kendte Uwe Jens Lornsen, der i 1830 var blevet landfoged (d.v.s. herredsfoged) på øen, men på grund af sin politiske agitation for et forenet tysk Slesvig-Holsten snart måtte forlade stillingen og landet; Hansen udgav endog en lille tryksag i 1838 om ham under forkortelsen U. L. N. (»Uwe Lornsens nabo«). Optegnelserne viser at Hansen var Lornsens-tilhænger og »tysk patriot«. Siden 1860 beskæftigede han sig i endnu højere grad med sin frisiske hjemstavn. Som forfatter var han øens krønikeskriver, desuden samlede han oldtidsminder, der dannede grundlaget for øens lokalhistoriske museum. Opvokset med sølring-frisisk modersmål, planlagde han også at udarbejde en frisisk ordbog.

Hans optegnelser fra 1848-65 blev redigeret af ham selv og udkom posthumt i 1880. »Jeg skriver først og fremmest for mig selv, for at forme de påtrængende tanker i en skikkelse og orden, for at blive af med kvælende tvivl og bekymringer, for at skaffe luft til det stakkels hjerte«, skrev Hansen selv. Denne opfattelse præger også optegnelserne fra 1865-71, som udgør hovedparten af denne bog. Optegnelserne giver et klart indtryk af Hansens syn på tidens udvikling. Selv om han var tysk patriot, så han som friser kritisk på preussernes annekionspolitik. I oktober 1865 skrev han bl.a.: »Virkelig, vi lever i en mærkelig tid og under mærkelige vilkår i hertugdømmet Slesvig. Hvad der sidste år var ret og billigt, skal i år være uret og ondt! Halvgale, letsindede, vankelmodige, karakterløse folk bliver hævet til stor ære og værdighed, mens ærlige og standhaftige slesvig-holstenerne bliver forfulgt«. Og i januar 1866 hedder det: »Den 23. Januar betalte jeg 28 mark 10¼ skilling courant i skattekassen (meget mere end nogen sinde før). Landfogeden Hansen fik sin afskedigelse fra den preussiske overmyndighed; man antager i almindelighed, at han blev denunceret af Baudissin og Andersen [en kaptajn, der hurtigt havde tilpasset sig til de nye magtforhold]«.

Men henblik på forholdene i hjemstavnen kommenterer han også den store politik: »Om det er krig, om det er fred, det er ikke afgjort endnu. Preussen, Østrig, Italien og andre magter står i øvrigt udrustet mod hinanden. I almindelighed betragtes Bismarck som fredsforstyr-

rer, han vil indlemme hertugdømmerne i Preussen uden ret, er meget forhadet«, skriver han i maj 1866.

Greve Baudissins bog »Schleswig-Holstein meerumschlungen, Kriegs- und Friedensbilder aus dem Jahre 1864«, der med glødende patriotisme og svulmende ord sværmede for Sild og friserne, betegnede realisten Hansen kun som »spotte- og løgnebog«.

Ikke mindre interessant er hans skildringer af hverdagen på Sild. Han fortæller om »biike«-ilden, stormfloderne, sikringsforanstaltninger i klitterne, »patriotiske fester« til minde om begivenhederne i 1864, tekniske nyheder m.m. Søfarten var stadig en betydende erhvervsgren, og Hansen beretter regelmæssigt om sømændenes ofte triste skæbne (bl.a. marts 1867). Desuden findes der ikke sjældent bemærkninger om badegæsterne, øens fremtidige hovedindkomstkilde; de besøgte også hans oldtidssamling. Efter krigene kom der endnu ikke særlig mange (juli 1866), men man fornemmer mellem linjerne, at Hansen selv fremmede turismens udvikling.

For at vise også en anden synsvinkel på tidens udvikling, har udgiveren i bogens fjerde del publiceret artikler om Sild fra den traditionsrige avis »Altonaer Mercur«, som i 1865 straks havde tilpasset sig det preussiske styre. Her ses en anden vurdering af f.eks. slesvig-holstenske »particularister« og »danske agitatorer«. Sammenligningen viser at Hansens optegnelser har betydelig kildeværdi. I C. P. Hansens bidrag til hjemstavnskundskab ses endnu engang hans bevidsthed om hjemstavns forhold, ikke kun fortiden, men i særlig grad øens fremtid. Blandt andet foreslog han allerede i 1868 at konstruere en dæmning fra Viding Herred til Sild, som først i 1929 blev fuldendt. Også her blandes frisisk hjemstavnsbevidsthed med tysk patriotisme.

Udgiveren Reinhold Janus har foretaget et samvittighedsfuldt arbejde med det hidtil spredte materiale. I leksikalsk form giver han mange værdifulde oplysninger om personer, steder, begreber og begivenheder nævnt i teksterne, dog savnes flere forklarende oplysninger om den almindelige tidsbaggrund i regionen. Bogen har værdi som kildeværk om forholdene på Sild ved begyndelsen til en helt ny periode, der dramatisk forandrede friserøens ansigt. Bogen har derfor interesse for ikke blot Sildboerne, men også for dem, der vil vide mere om de mange omstillinger, som fandt sted i Sønderjylland ved overgangen fra dansk til preussisk styre.

Gerret Schlaber

Bjørn Svensson: Opgør med fjendebilleder.

Padborg: Frøslevhus; Kbh. 1998, 96 s.

»Et kampskrift«- sådan benævner forfatteren sin bog – og det betyder, at der er tale om en udgivelse, der kalder til kamp for en speciel sag. På dansk side er genren gennem tiderne blevet beriget med bidrag af en række sønderjyske berømtheder, der alle har haft til hensigt med historiske argumenter at underbygge danskhedens naturlige tilstedeværelse i området mellem Kongeåen og Ejderen. Det foreliggende skrift af redaktøren og debattøren Bjørn Svensson er ingen undtagelse.

Fordelt over fire hovedafsnit behandler bogen først og fremmest opgøret mellem dansk og tysk i tiden fra Julirevolutionen i 1830 til det danske nederlag i 1864. Efter en kort gennemgang af forhistorien imødegår Bjørn Svensson seks nyfortolkninger af begivenhederne i 1848-50 hver for sig. I tredje og fjerde afsnit smeltes disse nyfortolkninger sammen og anklages for at være udtryk for en bølge af unødvendigt dansk selvpineri.

Svenssons ærinde er at imødegå en nymodens »politisk korrekt« historieskrivning og -fortolkning, som han mener slår det danske styre i hertugdømmerne i de sidste år før 1864 i hartkorn med nogle af det 20. århundredes barbariske regimer. De nye signaler kommer angiveligt fra 68-studerne, der i dag er nået til tops i universitetsverdenen og derfra kaster bandbuller efter alt, hvad der herhjemme har været god latin i udforskningen af nyere tids dansk-tyske historie.

Dragen, som Svensson kæmper imod, har to hoveder. Det ene udgøres af udøverne af Svenssons eget fag, journalistikken. Når TV 2-medarbejderen Tine Gerløv on location i Isted fremsætter påstanden om, at danskerne i året 1848 nådesløst slagtede i tusindvis af oprørske bønder på Sydslesvigs forblæste heder, så er det gefundenes Fressen for Bjørn Svensson. Han har forsøgt at få TV 2-direktør Jørgen Flindt Petersen til sætte sig ind i sagen, men er blevet mødt med en kold skulder og henvisninger til »historikerne på Sønderborg Slot«, der hævdes at være kilde til de uhyrlige tal. I kampen mod pressens ofte letsindige omgang med fakta er det afgjort Svensson, der løber af med sejren. Dragens andet hoved er de intellektuelle, som Svensson mener har forsynet pressen med urigtige oplysninger.

Ejheller i sit angreb på de lærde lægger Svensson fingrene imellem: Historikeren Uffe Østergård sættes på stejle for at hævde, at dansker-

ne i 1848 bedst kan sammenlignes med nutidens serbere, filosofen Peter Tudvad og historikeren Søren Mørch klynges op for at have udbredt det standpunkt, at danskerne var intolerante undertrykkere, og forfatteren Rolf Bagger hænges ud for sin opsigtsvækkende påstand om, at Prinsen af Nør, den kongelige statholder, der satte sig i spidsen for oprørshæren, slet ikke var nogen landsforræder.

Bjørn Svensson har fundet det nødvendigt at ofre særlig meget krudt på universitetslektor Hans Vammen, der første gang i 1988 i *Historisk Tidsskrift* søgte at vende op og ned på den hidtidige fortolkning af enevældens fald i martsdagene i 1848. Striden står om, hvad der blev sagt eller ikke sagt på et møde i Casino-teatret i København den 20. marts 1848. Mødet blev arrangeret, da man i rigshovedstaden havde fået nys om, at de stænderdeputerede i Rendsborg havde sendt en delegation afsted for at stille krav til kongen om en forfatning for et samlet Slesvig-Holsten og Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund. Nyheden udløste panik i hovedstaden, og det er Vammens hovedtese, at den nationalliberale leder Orla Lehmann koldblodigt udnyttede denne panik: På det pågældende møde vildledte han bevidst forsamlingen ved at undlade at fortælle, at oprøret endnu ikke var brudt ud. Ifølge Vammen var denne manøvre nødvendig for at mobilisere masserne for den nationalliberale sag, der længe havde stået svagt. Det lykkedes Orla Lehmann at få godkendt en adresse til kongen med en utilsløret trussel om revolution, som kun kunne undgås, hvis kongen omgav sig med mænd, der garanterede Ejdergrænsen og dermed afvisningen af den slesvig-holstenske deputation.

Problemet for Vammen, Svensson og alle andre med interesse i martsdagene er manglen på primært kildemateriale til væsentlige dele af mødet. Det giver plads til håbløst modstridende fortolkninger og gør sagen til et fremragende objekt for studier i kildekritik. Vammen bestrider ikke, at kildegrundlaget til påstanden om Lehmanns angivelige vildledning af Casino-folkene er så godt som ikkeeksisterende, men han hævder, at forløbet kan sandsynliggøres ud fra »de impliceredes handlinger«. Svensson derimod tager en af de få eksisterende kilder for gode varer, nemlig et referat fra en jurist i Trykkefrihedsselskabet, J. Chr. Jørgensen. Denne nævner intet om at Lehmann skulle have benyttet sig af rygter om oprør i hertugdømmerne. Svensson tillægger denne kilde stor værdi, bl.a. fordi den blev udgivet i 1873 uden korrektioner fra de endnu levende deltagere i Casino-mødet.

Hvis Lehmann havde efterladt sig et manuskript til sin Casino-tale,

og vi ellers kunne stole på at han holdt sig til det, ville der ikke have været noget at diskutere. Nu er situationen imidlertid den, at der for ingen af debattørerne findes det kildemateriale, som giver den ultimative sikkerhed.

Jeg forstår dog godt Svenssons modvilje mod den skråsikkerhed, hvormed Vammen på trods af det spinkle kildegrundlag fremfører sin tese. Svensson kan endvidere have ret i, at summen af Hans Vammens dom over Lehmann og Rolf Baggers frifindelse af Prinsen af Nør giver et facit, der lægger op til diskussion.

Bjørn Svensson har en national mission, som han i en stærkt polemisk form kæmper for, og kampen mod journalister såvel som mod de lærde byder de fleste steder på interessant argumentation. En undtagelse er siderne 49-50, hvor forfatteren opfordrer danskerne til at tage ved lære »af de ulykker, der fulgte af 1848 og 1864«. De slesvigske krige bruges her til at understøtte forfatterens synspunkter om nutidens flygtninge- og indvandrerpolitik, som han mener er ved at underminere danskernes nationalstat og bringe landet ud i et multietnisk uføre. Med denne sammenligning af historiske tidsafsnit synes forfatteren at forlade sin egen grundsætning om ikke at »vurdere fyrsternes Europa under samme synsvinkel som folkenes Europa«.

Axel Johnsen

Henning Thalund: Kirkeskibe i Haderslev Stift.

Udgivet af Haderslev Stift. 1999. 117 sider, ill., indb., 115 kr.

Den fhv. forstander for Søfartsskolen i Svendborg har tidligere udgivet bøger om fynske og vestjyske kirkeskibe. Bogen her behandler kirkeskibene mellem Horsens fjord og grænsen, ialt 79, som beskrives ud fra en lokalhistorisk og en søfarthistorisk synsvinkel. Bogens vægtigste afsnit er katalogdelen på omkring 50 sider med fotos af totrediedel af skibene. De allerfleste ophængt i dette århundrede. Det er sejlskibe, især fuldriggere og barkskibe samt orlogsskibe.

I den sønderjyske del af stiftet findes kirkeskibene især i de kystnære sogne, således hænger der kirkeskibe i næsten alle kirker på Als og Sundeved. Det største danske kirkeskib er Haderslev Domkirkes 3,5 m lange model af orlogsfregatten »Fyen«, ophængt i 1951. Stiftets ældste kirkeskibe, samtidige modeller af orlogsfartøjer fra anden halvdel af 1700-årene, hænger i Asserballe, Egen, Hørup, Varnæs, Ø. Løgum og Aabenraa.

Indledningen fortæller, at ingen andre lande har så mange kirkeskibe som Danmark. Der findes ca. 1300 i landets 2200 kirker. Kirkeskibets oprindelige betydning er forbundet med votivtanken, opfyldelsen af et løfte til Gud afgivet i farens stund. Ingen af de danske kirkeskibe kan med sikkerhed sættes i forbindelse med noget sådant, men er ophængt som lejligheds-, minde- og taknemmelighedsgaver.

Bogen indeholder korte afsnit om skibstyper, navne, skik og brug samt lidt om vedligeholdelse. I listen over bygmestrene lægger man mærke til maskinmester Alfred D. Jensen (d. 1981), som har bygget otte af stiftets skibe, og sognepræst Mogens Larsen, Svenstrup (d.1996), som er mester for kirkeskibene i Broager, Egen, Havnbjerg, Svenstrup og Ulkebøl. Bogen afsluttes med en maritim ordliste, litteraturhenvisninger, et resumé på engelsk og stedregister.

De afsnit, som indrammer katalogdelen, forekommer meget kortfattede. Lidt mere baggrundsstof ville have været til gavn for helheden. Materialer og teknik ved bygning af et kirkeskib er eksempelvis kun sporadisk berørt, og der mangler en vurdering af stiftets kirkeskibe i forhold til andre egenes. Den lettilgængelige bog fremtræder imidlertid smukt, i et godt lay-out og med en rimelig billedkvalitet. Og den vil være en god vejviser til en lystrejse rundt til de maritime udsmykninger i stiftets kirker.

Niels H. Kragh-Nielsen

Günter Weitling: Die Geschichte der Kirche in Ost-Jeypore 1924-1964. Beziehungen der Breklumer Mission zu Nordschleswig und Dänemark.

Schriftenreihe des Nordelbischen Zentrums für Weltmission und Kirchlichen Weltdienst. (Mission, Ökumene, Weltverantwortung; Bd. 2) Ammersbek bei Hamburg 1998. 781 s., DM 89.

Siden forrige århundrede har den kristne mission i andre verdensdele været en aktivitet, der har haft stor betydning for mange menigheder. I de evangeliske kirker i bl.a. Danmark og Tyskland blev opgaven taget op af foreninger, hvor andre end præster fra begyndelsen var meget aktive. Derfor går missionsselskabernes historie på tværs af den almindelige kirkehistorie som udtryk for et religiøst engagement i befolkningsgrupper, der almindeligvis ikke sætter dybe aftryk i historieskrivningen. Når den foreliggende fremstilling af forbindelserne til hedningemissionen i Jeypore i Indien desuden inddrager det sles-

vigske grænseland og genforeningstiden, er der lagt op til nye iagttagelser både i kirke- og missionshistorie og i nyere sønderjysk historie. I det følgende er det især det sidste, jeg vil fremdrage.

Günter Weitlings bog er delt i tre dele, hvoraf den sidste er en oversigt over udviklingen i Øst-Jeypore fra missionsarbejdets videreførelse i danske rammer 1932 til grundlæggelsen af den forenede kirke i Jeypore i 1964. Bogens midterste afsnit er hoveddelen, der handler om forholdene i Jeypore og årene med den særlige nordslesvigske missionsindsats. Herunder findes også en spændende ekskurs om den i sin tid meget berømte Sadhu Sundar Singh, der i 1922 holdt vækkelsesmøde i Tinglev. Det skal efter sigende have lignet hans kirkemøder i Sydindien med 20-30.000 deltagere, men selvom også den kendte grundtvigske »grænsepræst« N. P. Nielsen opfordrede til deltagelse i mødet, har tallet nok været noget lavere.

Bogens første del, der må være af særlig interesse for sønderjysk historie, gennemgår de politiske, økonomiske, nationale, kirkelige og kulturelle forhold i Nordslesvig i vækkelsens og genforeningens tid. Günter Weitlings bog er en del af et større projekt om kirkens historie i Jeypore, og det er af hensyn til den internationale læserkreds, at Weitling går meget vidt i beskrivelsen af forudsætningerne for den særlige nordslesvigske Jeypore-mission, der altså i realiteten kun eksisterede i 1920'erne. Det er et spændende afsnit, og netop fordi det skal tjene som indledning i en international sammenhæng, samles trådene fra mange års beskæftigelse med stoffet i et systematisk overblik, der udmærket kan være hele bogen værd, selv hvis man ikke skulle være interesseret i indiske forhold.

Flere af disse forhold er endda ikke tidligere selvstændigt undersøgt, og andre har indtil nu været pakket ind i den nationale agitations omsvøb. Det gælder f.eks. hele spørgsmålet om forbindelsen med Breklum Missionen i tiden forud for verdenskrigen og den religiøse vækkelse i det hele taget. Missionen i Breklum blev grundlagt i 1876 og fik stor betydning i det slesvigske kirkeliv. Ikke mindst det forhold, at missionens ledende skikkelser kom fra Nordslesvig og flere af missionærerne også stammede herfra bidrog til, at missionen, skønt placeret syd for sproggrænsen, stod de vakte dansktalende nær. Her havde den religiøse vækkelse, der prægede Nordslesvig i den sidste del af århundredet, mulighed for at virke til evangeliets udbredelse i Indien; og det kunne vel at mærke ske mere stilfærdigt og uden den uro blandt naboer, som kunne være resultatet af virksom-

heden i den samtidige »Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig«. At det samtidig også må blive et stykke af Nordslesvigs kirkehistorie skyldes den første verdenskrig og de deraf følgende vanskeligheder for missionærer med tysk baggrund i den britiske koloni Indien. Efter genforeningen blev det sådan, at man fra dansk og tysk side støttede hver sin kirke i hhv. den østlige og vestlige del af Jeypore. Da det store »Dansk Missions Selskab« fra 1932 overtog ansvaret for de nordslesvigske missionærer, etableredes atter et praktisk samarbejde med den tyske missionsforening i Breklum, der knyttede sig til den tyske bekendelseskirke. Hvorimod de tyske frimenigheder i Nordslesvig fulgte den slesvigske landskirke i anerkendelsen af den nationalsocialistiske trosbevægelse »Deutsche Christen«.

Kort før verdenskrigen splittes den nordslesvigske indre missionsforening, og da det gælder åndelige emner, efterlader bruddet naturligvis dybe sår. Hele spørgsmålet om hvorvidt man ved den lejlighed delte sig af nationale eller teologiske grunde har siden været omdiskuteret, og Weitlings gennemgang af krisen og bruddet inddrager alle hidtidige vurderinger, herunder også *Lisbeth Vestergaard Høst* »Det ene Fornødne« fra 1997. Weitlings konklusion, jf. hans anmeldelse af *Høst* i *Sønderjyske Årbøger* 1998, s. 218, virker overbevisende og velargumenteret: Årsagen var så at sige *indirekte* nationalpolitisk, for den tiltagende nationale bevidstgørelse af hele den nordslesvigske befolkning skete i disse år ikke kun ved tysk tvang, men som dansk selvbevidsthed. Derfor var det nærmest uundgåeligt, at det kom til et brud i de kredse, der plejede at sætte Guds rigssag over alle nationale spørgsmål – og da flertallet i Nordslesvig jo var dansk, måtte de, der længst holdt fast ved »det gamle budskab«, komme til at virke som tyske. Det er nærliggende at sammenligne med spørgsmålet om den rigsdanske indre missions politiske orientering i den samme periode: Når Vilhelm Beck sagde, at indre missions venner ikke skulle stemme ved rigsdagsvalgene, så var det *indirekte* en støtte til højre, for missionsfolkene ville ellers i kraft af deres plads i samfundet have været sikre venstremænd!

Et andet omdiskuteret emne, som Weitling gennemgår, er oprettelsen af de tyske frimenigheder. At de virkede splittende i forhold til den danske drøm om fuldstændig åndelig genforening, er utvivlsomt. Men om det var hjemmetysk egensindighed eller misforstået dansk folkekirkelig selvtilstrækkelighed, der gjorde udslaget, er uafklaret. Det er det også efter Günter Weitlings fremstilling, skønt man er fri-

stet til at fælde sin egen dom ved oplysningen om, at det danske kirkeministerium (under den *mæget* sparsommelige venstregering) forudsatte fuld egenbetaling af det tyske mindretal, hvis man insisterede på at få ansat andenpræster i folkekirkeligt regi. Weitling gennemgår den omfattende litteratur om spørgsmålet og konstaterer, at der aldrig har været givet nogen ordentlig skildring, bygget på primære kilder. Forhåbentlig dækker hans udtrykkeligt udtalte ønske om, at mindretallets kirkelige forhold i frimenighederne og Højer snart gøres til genstand for en sådan grundig undersøgelse, over, at han selv vil skrive den nyere sønderjyske kirkehistorie!

Bogen om Nordslesvigs forbindelse med kirken i Øst-Jeypore i Indien er velskrevet, veldokumenteret og rummer som antydnet en sagligt afbalanceret fremstilling af kirkelige og åndelige konflikter, der prægede det nordslesvigske samfund i årtierne på begge sider af genforeningen. Foruden at sikre forfatteren en solid placering i missionsvidenskaben, fortjener dette materiale også at blive udnyttet af dem, der beskæftiger sig med nyere sønderjysk historie.

Chr. de Fine Licht

Bernd Zeitzschel: Die Gold-und Silberschmiede im östlichen Schleswig-Holstein von Flensburg bis Burg auf Fehmarn.

387 s. Wachholtz Verlag. Neumünster 1998. DM 82.

Efter 15 års akribisk research i arkiver, i museer, hos privatsamlere, hos antikvitethandlere og i en enorm mængde faglitterære værker er det lykkedes den utrættelige oceanograf Bernd Zeitzschel fra universitetet i Kiel at udfylde det missing link i vor viden om guldsmedehåndværkets udøvere i den østlige del af den nuværende forbundsstat Slesvig/Holsten, som førhen skulle jages i mere eller mindre uopdrivelige tidsskrift- og årbogsartikler. Bogen har som nærmeste forbillede det først 1955 af Wolfgang Scheffler udgivne værk *Goldschmiedezeichen von Altona bis Tondern* (se Sønderjyske Årbøger 1956 s. 275), et manuskript som den navnkundige leder af Altona Museet 1939-1950 Hubert Stierling på grund af krigen ikke nåede at få offentliggjort.

De egentlige mestermærke-publikationer, altså nationalt afgrænsede fortegnelser over de håndværkere der har arbejdet med guld og sølv, dukker først op i begyndelsen af det nu snart udrundne århundrede, hvor der opstår en helt ny værdiladet »mærkebevidsthed«,

som forlener objekterne med en individualitet svarende til kunstnerens individualiserende »signatur«. Det er et fænomen der kendes fra andre fortrinsvis som *kunsthåndværk* opfattede arbejder (kobber, tin, porcelæn, fajance, glas, møbler og billedvævninger), hvor det – i guldsmedens tilfælde – statsligt forordnede identifikationsstempel ikke refererer til den person der har udført arbejdet, men til værkstedet.

Det ligger i sagens natur, at det først og fremmest blev museerne og kirkerne som fandt interesse i at kunne lokalisere de mester- og bymærker, som forekom på det ædelmetalmateriale, der var og som kom i deres besiddelse, og dertil naturligvis at det for de mange lokale samlinger, der udviklede sig efter de grundlæggende nationale samlinger, drejede sig om at opsuge netop de arbejder, der var udført inden for de givne lokale rammer (landsdele, købstæder, flækker og landsbyer). Og her skete der i Danmark og i Slesvig-Holsten efter udgivelsen af Chr. A. Bøjes og Hubert Stierlings guld- og sølvsmedemærke-bøger (1945/82 og 1955) en formelig revolution med hensyn til priserne på guldsmedenes arbejder, dels på grund af museernes engagement, og dels på grund af de som følge af de nye mærkeidentifikationer opdukkende privatsamlere.

Som alt nævnt er intentionen med Zeitzschels publikation at blive et såvel formatmæssigt som strukturelt sidestykke til Stierlings på samme forlag 1955 udgivne, men med den indholdsmæssigt set korrekte titel: *Guld- og sølvsmedene* og ikke *Guldsmedemærkerne*, al den stund at mere end 50% af samtlige faget udøvende i hhv. Slesvig og Holsten kun kendes arkivalsk.

En mesterlig præstation af Zeitzschel er det, at han i sin indledning om fagets historie i Slesvig-Holsten får gengivet *alle* de relevante lavs- og møntforordninger in extenso: 1) Flensborg-skråen fra 1497, 2) Christian III-forordningen for Wilster, udstedt fra klostret i Sorø 1540, med kravet om 14-14½-lødighed, 3) kong Chr. IV og hertug Fr. III.s møntedikt 1623 fra Gottorp med kravet om nu 14-lødighed, 4) Hertug Frederik III.s meget udførlige guldsmedeforordning for Kiel 30. januar 1644, i hvilken for første gang optræder kravet om anvendelse af bymærke (egl. hertugerne af Schaumburgs rødtakkede trekantvåben på højkant, som siden udvikles til det såkaldte nældeblad, der siden anvendes af ikke mindre end 13 byer i Slesvig og Holsten). Det er en af bogens største fortjenester at myten om »nældebladet« definitivt er aflivet. Af de i bymærkefortegnelsen gengivne 126 »nældeblade« er de 56 tilskrevet Kiel, af hvis 242 kendte guldsmede de 77 er identifi-

cerede på grundlag af bevarede arbejder, fra hvilke de 56 »nældeblade« er registrerede.

5) Godt 14 dage efter udstedelsen af hertug Fr. III.s lavsforordning for Kiel fulgte så den afgørende såkaldte Flensborger-konstitution af 16. februar 1646, med gyldighed for begge hertugdømmerne og underskrevet af både kong Christian IV og hertug Frederik III, som fastsatte den til 1890erne gyldige lødighed 13/16.

Som hos Stierling er de beskevne lokaliteter med guldsmede (Gold-u. Silberarbeiter) – 5 fra Sydslesvig og 15 fra Holsten – sat i alfabetisk rækkefølge. Hver af lokaliteterne indledes med en kortfattet redegørelse for placering, størrelse og funktioner med særdeles omfattende arkiv- og litteraturhenvisninger med relevans til de personoplysninger, der er indhentet til hver enkelt guldsmeds i kronologisk følge udarbejdede biografi. Disse biografier er værkets største og fremragende bedrift.

Efter det biografiske afsnit, som i mange tilfælde begrænser sig til »omtalt« som guldsmed der og der uden yderligere oplysninger følger så 1) Arkivalisk dokumenterede værker og 2) Eksistende værker i kirker, museer og privateje. Der må altså klart sondres mellem 3 grupper guld- og sølvsmede/juvelerer: a) Dem, som der kun foreligger personlige oplysninger om, 2) Dem for hvem der er arkivalisk dokumentation for udførte arbejder og 3) Dem, fra hvem værker er overleverede med islåede hhv. mester- og bymærker.

Gruppe 2 er for så vidt den mest interessante, fordi man ved hjælp af det ikke før offentliggjorte arkivstof nu har mulighed for at støde på hidtil ikke kendte overleverede værker, man ikke før har kendt mærkerne til, og derfor er Zeitzschels bog så værdifuld.

Særlig opmærksomhed fremkalder Zeitzschels imponerende udskrifter fra Gottorperarkivet angående hertugfamiliens indkøb hos guldsmede i Slesvig og Kiel, et værdifuldt supplement til Gottorpmuseets flotte storværk »Gottorf im Glanz des Barock 1544-1713« (1997) og et sidestykke til H. C. Bering Liisbergs »Christian den Fjerde og Guldsmedene« (1929). Hertugerne har i tiden mellem 1588 og 1695 haft handel med 33 guldsmede/juvelerer i Slesvig og 23 i Kiel, fra hvem der foreligger mere eller mindre detaljerede bilag, ofte blot kvittering for ikke nærmere angivne arbejder, men også med angivelse af hvilke (også arbejder af messing og kobber) og evt. til hvem de som gave fra hertugerne er leveret.

Men det kuriøse er, at af de 56 guldsmede/juvelerer fra hhv. Slesvig

og Kiel, om hvis leverede værker til hertugfamilien vi har arkivalsk dokumentation, kender vi fra 11 af dem kun deres hhv. mester- og bymærker fra andetstedsfra kommende værker (specielt kirkesølv) og ikke fra selve kunstammeret. Så kun i tilfælde af f.eks. til private skænkede værker (navnlig pokaler og smykker) har man mulighed for, at de ikke er indsmeltede, helt bortset fra at man ikke ved noget om, hvorvidt de egentlige hofleverandører (som f.eks. Claus Jacob Mecklenburg) overhovedet ved direkte leverancer til hertugerne har stemplet deres sølv.

Sammenholder man ved hjælp af hhv. Stierling, Bøje og Zeitzschel det samlede antal guldsmede i de to hertugdømmers registrerede 72 lokaliteter (35 i Slesvig og 37 i Holsten), hhv. 1131 og 1178 guldsmede (2309), er kun de 1300 identificerede med påviste mesterværker, altså ca. 57%. Tager vi f.eks. de 7 købsteder med det største antal guldsmede: 1) Kiel 242 (77 med mærker), 2) Flensborg 203 (100), 3) Altona 175 (48), 4) Slesvig 168 (56), 5) Husum 132 (47!), 6) Tønder 115 (76!), og 7) Rendsborg 103 (35), så ser man hvor enormt nedsmeltningssomfanget har været.

Forklaringen er at indtil sølv møntfoden afskaffedes o. 1870, var guld- og sølvsmedens arbejder betragtet som en kapitalanbringelse, som i samtlige skifter vurderes efter råmaterialeets smeltningseværdi (altså de mønter man ved aflevering til »Mønten« i Altona mod en vis afgift kunne konvertere sølvet til). Al den stund at antikvitetsbegrebet først opstod efter 1850 var det skik og brug at man fra boerne udbød det arvede sølv på auktioner, hvor sølvsmedene da var hovedaftagere, hvis de da ikke – hvad skik og brug var – direkte for at levere nyt sølv krævede gammelt sølv af kunden. Når fyrsterne skulle bruge penge til lejetropper eller af andre grunde ikke kunne indfri deres forpligtelser, var det gængs, at de pantsatte store dele af deres sølvkamre og ansamlinger af ædelmetal i barrer, som da Chr. IV 1645 pantsatte kronen i Hamborg eller Christian Albrechts enorme pantsætninger til rentemesteren, hofråd Jacob Massau, efter at Chr. V 1676 havde fordrevet ham til Hamborg, og da han solgte ud af boet efter sin på Husum slot bosatte moder, hertuginde Marie Elisabeth af Sachsen, på en auktion i Hamborg 1689. Det var det år, hvor hertug Christian Albrecht som gave til udenlandske diplomater i anledning af Altona-forliget 20. juli 1689, hvor han fik sine rettigheder tilbage, lod fremstille en serie guldbægre med sit navnetræk i diamanter. Disse bægre er øjensynligt erhvervet i Hamborg.

Men selv så sent som under og efter 2. verdenskrig, hvor sølvsmedene ikke havde sølv nok, kunne man kun få nyt sølv mod aflevering af gammelt, og meget, hvad man dengang betragtede som »antikt« sølv gik tabt. Og så oplevede vi hvordan – så småt begyndt i Skønvirke-perioden (1900-1925) – forholdet råmateriale/arbejds løn totalt ændredes, således at arbejds lønnen i dag langt overstiger metalværdien og dermed også at værkstedsnavnet (signaturen) bliver afgørende for prisfastsættelsen.

Som foran påpeget var samtlige af guld og sølv (og diamanter) udførte genstandstyper en regulær konvertibel kapitalanbringelse. Man forestille sig blot en Dior-kreation med f.eks. 500 indsyede *gangbare* 1000 kr. sedler eller at gobelinerne i Rosenborgs riddersal erstattedes af et tapet med 10.000 dito, så ville det jo nok gå på samme måde som med de nedsmeltede eller pantsatte guld- og sølvsmedearbejder. Altså som Stierling så klogt udtrykte det: *Sølv et er sølvets værste fjende.*

Som man ved restaureringen af den Rantzauske Trøjborg i Visby har mildnet den vemodige sandhed på sandstenstavlen: *Omnia Vanitas* (Alt er forgængeligt), således har Bernd Zeitzschel med sin genoplivelse af de mange glemte guldsmedeskæbner givet et værdifuldt supplement til belysning af vor landsdels bidrag til guldsmedekunstens historie.

Sig. Schoubye

Forfatterliste

Bjarne Kjær Christensen, cand. mag., Kirstensvej 10, 5500 Middelfart.
Nis Hardt, museumsinspektør, cand. phil., Museet ved Danevirke,
Ochsenweg 5, D 24867 Dannewerk.

Lars N. Henningsen, arkivar, dr. phil., Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa.

Manfred Jessen-Klingenberg, dr. phil., Langsoll 7, D 24254 Rumohr.

Rolf Johansson, presse- og kulturattaché, Finlands ambassade, Sankt Annæ Plads 24, 1250 København K.

Axel Johnsen, museumsinspektør, Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Martin Klatt, forskningsstipendiat, M.A., Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg.

Niels H. Kragh-Nielsen, fhv. overbibliotekar, Sandnæsvej 11, 7100 Vejle.

Henrik Skov Kristensen, museumsinspektør, Museet for Frøslevlejren, 6330 Padborg.

Jørgen Kühl, direktør, ph.d., Institut for Grænseregionsforskning, Persillegade 6, 6200 Aabenraa.

Christian de Fine Licht, hjælpepræst, Dybbøl Bygade 101, 6400 Sønderborg.

Henning Mathiesen, regnskabschef, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg.

Ole Nørregaard Pedersen, pens. trafikinspektør, Danmarks Jernbanemuseum, Dannebrogsgade 24, 5000 Odense C.

Hanne Poulsen, museumsinspektør, cand. mag., Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, 3000 Helsingør.

Carsten Porskrog Rasmussen, universitetslektor, ph.d., Rodekær 1, 6200 Aabenraa.

René Rasmussen, cand. mag., Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg.

Gerret Schlaber, M.A., Johannisstr. 14, D 24937 Flensburg.

Sig. Schoubye, dr. phil., Østergade 45, 6270 Tønder.

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner

Landsarkivet for Sønderjylland 1998

I 1998 modtog landsarkivet påny en række store afleveringer som led i Statens Arkivers fælles indsamlingsprogram. Den største kom fra Kort- og Matrikelstyrelsens sønderjyske afdeling, der afleverede arkivet fra det centrale matrikelkontor ved regeringen i Slesvig 1876-1920. Også i de kommende år vil landsarkivet modtage omfattende afleveringer fra KMS. Andre store afleveringer fra statslige myndigheder var Sønderjyllands Statsamts journalsager indtil 1976 og arkivalier indtil ca. 1980 fra politimesteren i Haderslev (med Toftlund), Tele Sønderjylland, Haderslev Statsseminarium, gymnasierne i Sønderborg og Tønder, Ingeniørhøjskolen i Sønderborg samt Told og Skat i Sønderborg. Fra Gråsten kommune modtoges en supplerende aflevering. Traditionen tro var der også mange private, som afleverede deres arkiv til landsarkivet, bl.a. Arne Aabenhus, Gråsten og Jes Peter Caspersen, Aabenraa, Amtsringriderforeningen i Aabenraa, Det danske Hedeselskab, skibsmægler P. F. Cleemann og Energiselskabet Sønderjylland ESS. I alt omfattede afleveringerne i 1998 364 hyldemeter. På grund af landsarkivets trange pladsforhold måtte over 500 hyldemeter køres til fjernmagasin i Odense.

I 1998 fortsattes arbejdet med at nedbringe puklen af uordnede indkomne arkiver. Landsarkivet udsendte en omfattende arkivfortegnelse over arkiverne fra *Aabenraa amt 1920-32*, *Aabenraa-Sønderborg amt 1932-72*, *Aabenraa amtsråd 1920-70* samt registraturen *Sandbjerg godsarkiv – grevskabet Reventlow*. I samarbejde med Landesarchiv Schleswig-Holstein blev et større ordnings- og registreringsarbejde iværksat i Tønder amtsarkiv indtil 1867, som blev delt i forbindelse med grænsedragningen i 1920. Det blev udført af M. A. Gerret Schlaaber, Flensborg, og fortsattes i 1999 med henblik på en fælles fortegnelse over både landsarkivets og Landesarchivs dele af amtsarkivet. En tilsvarende fælles fortegnelse over Tønder landråds/kredsudvalgsarkiv 1867-1920 blev også påbegyndt, mens arbejdet med de nordslesvigske amtsforstanderarkiver 1889-1920 og Aabenraa landråds/kredsudvalgsarkiv 1867-1920 blev fortsat.

For at lette publikums oversigt over landsarkivets samlinger udsendtes en ny udgave af pjecen *Hvad finder jeg på landsarkivet i Aabenraa*. Ligeledes blev landsarkivets hjemmeside på internettet stærkt udbygget. Resultatet af dette arbejde kan ses på internetadressen www.sa.dk/laa. Landsarkivets sønderjyske bibliotek blev revideret af Hanne Harder.

På læsesalen blev 1998 et nyt rekordår med 5.873 besøgende. Det er fortsat mikrokortene med kirkebøger og nu også folketællinger fra hele landet, som i særlig grad trækker nye besøgende til.

I anledning af 75-året for moderne dansk arkivvæsens virke i Sønderjylland vistest en lille udstilling med arkivalier og effekter fra *Det midlertidige Arkivdepot*, som oprettedes i januar 1923 på amtshuset i Aabenraa, og hvoraf landsar-

kivet senere opstod. Senere på foråret viste historikeren Lisbeth Ulsøe fra København en udstilling om »Kvindens arv«. Den største udstilling var dog arkivalier om »Nordslesvig i 1848«.

150-året for den slesvig-holstenske opstand og den danske modreaktion i Nordslesvig blev tillige markeret ved et dobbeltseminar fælles med Landesarchiv Schleswig-Holstein under overskriften *Skæbneåret 1848 i dansk-slesvig-holstensk forskning*. Første del af seminaret foregik på arkivet i Aabenraa lørdag den 15. august med knap 40 deltagere og havde nationale og forfatningspolitiske spørgsmål som tema for de fire foredrag, to på tysk og to på dansk.

Anden del af seminaret samlede sig om de sociale spørgsmål som tema for de fire foredrag og foregik lørdag den 29. august på Landesarchiv i Slesvig med ca. 40 deltagere. I Slesvig foregik alle foredrag på tysk. Det afholdt dog ikke en række danske deltagere fra at møde op.

Hans Schultz Hansen

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1998

I året 1998 blev der på flere måder plantet milepæle. Med en diger bog satte vi punktum for det store »projekt SSWs historie« – og vi tog fat på et nyt forskningsprojekt. Overførslen af Dansk Centralbiblioteks billedsamling fra Den slesvigske Samling til Studieafdelingen betød, at der blev tilført afdelingen nye arbejdsopgaver, og samtidig voksede strømmen af afleveringer til Arkivet. Det betød ekstra pres på registreringsarbejdet, og samtidig skulle tidligere påbegyndte arbejder fortsættes. 1998 blev kort sagt et travlt år.

I medarbejderkredsen bød vi den 15. april Erika Jentzen velkommen i stillingen som kontorist med arkivararbejde som særlig opgave. I månederne januar-maj og oktober – december var magister Gerret Schlaber, Flensborg, beskæftiget med registrering af arkivalier og billeder. Takket være disse ansættelser blev det muligt at følge nogenlunde med i det stigende behov for registrering.

Til den udadvendte virksomhed hører at Studieafdelingen på internet har offentliggjort turbeskrivelser som ledetråd for turistture i Flensborg by, Slesvig by, Vestslesvig, Østslesvig, Angel og Amrum. Teksterne er skrevet af Gerret Schlaber.

Studieafdelingen

Ved midtsommertid udkom bind 38 i Studieafdelingens skriftrække, bogen »SSW – Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998«. Bogen blev præsenteret ved et festligt arrangement på Dansk Centralbibliotek den 25. juni 1998, 50-årsdagen for udarbejdelsen af SSWs første program. De tre forfattere, Lars N. Henningsen, Martin Klatt og Jørgen Kühl fremlagde en bog på 493 sider med 230 illustrationer. Samtidig åbnedes en plancheudstilling om SSW gennem de 50 år. Udstillingen var opbygget af Jørgen Kühl, Museet ved Danevirke, på grundlag af Arkivets samlinger og med benyttelse af bogens illustrationer. Den 5. september var SSW-historien emne for en vellykket høring af såkaldte »tidsvidner« på Jaruplund højskole. Bogens forfattere holdt små fore-

drag, og der var indlæg af fremtrædende SSW-aktører. SSW-bogen medførte, at Akademie Sankelmark den 19. september henlagde en foredragsaften til Dansk Centralbibliotek, hvor Lars N. Henningsen holdt foredrag om partiet og mindretallet i efterkrigstiden.

Efter afslutningen af SSW-bogen har afdelingens stipendiat Martin Klatt påbegyndt et forskningsprojekt til belysning af flygtningeproblemet i de første efterkrigsår.

Forsker og arkivar René Rasmussen har fortsat arbejdet med Flensborg Avis' historie og har afsluttet udarbejdelsen af kapitlerne om perioden 1939-45.

Arkivet

For Arkivet har året været præget af store afleveringer og omfattende ordningsarbejder. I forbindelse med arbejdsomlægninger i Den slesvigske Samling modtog Arkivet en del arkivalier, som var indgået for år tilbage og nu skulle indordnes i Arkivet. Blandt de nye afleveringer må fremhæves en stor aflevering fra Dansk Generalsekretariat, hvis dokumenter nu ligger samlet i Arkivet frem til 1980. Også fra Tønning-sekretariatet er modtaget en større aflevering.

Hertil kommer vigtige *personarkiver*. Særlig kan fremhæves et værdifuldt materiale af papirer og fotos fra grosserer Bruno Uldall, Flensborg, som belyser familien Uldalls mangesidige forretningsvirksomhed gennem næsten et århundrede. Til redaktør Henri Priens arkiv er modtaget en stor supplerende aflevering, som dokumenterer Priens emigranttid i Sverige. Interessante dagbøger fra den første efterkrigstid er modtaget fra Anna Holmgaard, som var lærer i Tønning 1946-47 og fra Martha Uldall-Jessen, som virkede i Læk og Karby 1946-49.

Til samlingen af *foreningsarkiver* er modtaget protokoller fra SSF/SSW-distrikter og fra ungdomsforeninger. Af stor betydning er en aflevering til St. Knuds-Gildet og fra Dansk-tysk Grænselands Presseklub, hvortil kommer det store arkiv fra Den centrale Begravelseshjælpekasse i Flensborg med oplysninger om en stor del af mindretallets medlemmer i årene 1929-90.

I alt blev modtaget 55 enkeltafleveringer eller 26 bind og 476 pakker, svarende til 55 løbende meter.

Som led i registreringsarbejdet blev udarbejdet en del nye arkivfortegnelser. René Rasmussen har afsluttet den krævende registrering af redaktør Jakob Kronikas arkiv og har udarbejdet en detaljeret arkivfortegnelse på 91 sider incl. en brevskriverliste.

Antallet af besøgende har været stigende. Mange har søgt materiale til udarbejdelse af jubilæumshistorier, når en forening eller skole havde jubilæum. En række universitetsstuderende arbejder på deres specialeopgaver ud fra kilder i Arkivet. Det har medført flere udlån til arkiver og biblioteker i Danmark.

Billedsamlingen

Siden 1997 er den store fotosamling på op mod 50.000 billeder henlagt under Studieafdelingen/Arkivet. Et helt påtrængende arbejde med indsortering og

grovsortering er udført af Gerret Schlaber, mens videregående og fremadrettede arbejder er udskudt, indtil det lykkes at skaffe ekstra ressourcer. Som første skridt er der i samarbejde med Institut for Sønderjysk Lokalhistorie i Aabenraa udarbejdet projekt til digitalisering af samlingen. Planen er at indscanne billederne til lagring på CD-rom og at gennemføre en nyregistrering, hvorefter samlingen gøres søgbar via en grænseoverskridende billeddatabase parallelt med den endnu større billedsamling i Institut for Sønderjysk lokalhistorie. De originale billeder henlægges derefter i sikkerhedsarkiv. I årets løb er billedsamlingen vokset ved mindre gaver. Hertil kommer købet af ca. 1.400 fotoglasplader fra fotograferne Thomsen og Remmer i Flensborg. Denne samling omfatter værdifulde optagelser til Flensborgs og Sydslesvigs og Nordslesvigs topografi fra århundredskiftet frem til 1950'erne. Særlig bemærkelsesværdige er talrige optagelser fra erhvervsvirksomheder i Flensborg, som er fotograferet inde og ude.

Lars N. Henningsen

Institut for grænseregionsforskning 1998

1998 blev atter et travlt år for Institut for grænseregionsforskning. Instituttet udgav 7 bøger og rapporter samt fire numre af det lille tidsskrift PLUK. Dertil kom, at instituttets medarbejdere fik trykt 14 afhandlinger og artikler i andre værker og tidsskrifter.

Forskning

Det var navnlig forskning, som vedrørte Sønderjyllands fremtid, der blev bragt i fokus i flere af udgivelserne. Arbejdsmarkedet blev behandlet af cand.scient.oecon. Mads J. N. G. Hansen og ph.d. Christian Hansen i værket »Fremtidens arbejdskraftsbehov i Sønderjylland« samt af kand.samf.øk. Gert Jørgensen i rapporten »Ledighed i Skærbæk. Et andet arbejdsmarked – en anden arbejdsstyrke«. Ph.d. Nils Karl Sørensen satte fokus på landbrugsforholdene i bogen »Landbruget i Sønderjylland – Samfundsøkonomi, struktur, miljø, forvandling«. Derudover kan nævnes værket »Sønderjylland på vej mod det 21. århundrede«. Sidstnævnte rummer bidrag fra seks af instituttets forskere, der repræsenterer fagene historie, geografi, socialforskning og økonomi. Denne udgivelse illustrerer således på glimrende vis den tværviden-skabelighed, som er en vigtig del af Institut for grænseregionsforsknings virke.

Indenfor historie skal instituttets udgivelse af disputatsen »Rechtsabrechnung-Retsopgør. Politische Säuberung in Nordschleswig nach dem Zweiten Weltkrieg«, fremhæves. Den er forfattet af den tyske historiker dr. Sabine Lorek og er den første grundlæggende analyse af retsopgøret mod det tyske mindretal i Nordslesvig efter 2. verdenskrig. Af udgivelser uden for huset kan nævnes bogen »Pilestræde under pres. De Berlingske Blade 1933-45«, som blev udarbejdet på instituttet af cand.phil. Rasmus Kreth i perioden 1995-98. Værket blev udgivet på Gyldendals forlag i januar 1999 i forbindelse med Berlingske Tidendes 250 års jubilæum. Bogen fik meget flotte anmelderroser med på vejen.

Forskningsmæssigt skal det også fremhæves, at instituttets bestyrelse i efteråret 1998 vedtog strategiplanen »Regionalforskning med udgangspunkt i den dansk-tyske grænseregion«. Denne plan skal ses i sammenhæng med, at samme bestyrelse i 1997 vedtog strategien »Grænseregioner i den europæiske integration«.

Personale

På det personalemæssige område skete der store forandringer i årets løb. Efter 22 år på instituttet – heraf seks år som direktør – forlod dr.phil. Henrik Becker-Christensen Institut for grænseregionsforskning den 30. november 1998, for at tiltræde posten som dansk generalkonsul i Flensborg. Forskningsleder Christian Hansen ledede herefter instituttet indtil 1. august 1999, hvor ph.d. Jørgen Kühl tiltræder stillingen som ny direktør. I 1998 udgav Jørgen Kühl »The Schleswig Experience. National Minorities in the Danish-German Border Area« på Institut for grænseregionsforskning eget forlag.

Derudover sagde instituttet farvel til cand.oecon. Susanne Jensen, kand.-samf.øk. Gert Jørgensen og cand.phil. Rasmus Kreth. I de første måneder af 1999 tiltrådte til gengæld cand.mag. Gunnar L. H. Svendsen, cand.oecon. Torben Dall Schmidt, cand.rer.soc. Birgit Nahrstedt samt cand.scient.pol. Tina Meltzer Hansen.

Troels Rasmussen

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark 1998

Det tyske mindretals *arkiv* i Aabenraa er udsprunget af det arkiv under Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, som blev oprettet i 1977. Desværre findes der ikke et sammenhængende arkivmateriale fra den tysksindede befolknings foreninger og organisationer. Arkivmateriale og forvaltningsarkiver fra mindretallets hovedorganisationer i tiden mellem folkeafstemningen i 1920 og frem til slutningen af 2. verdenskrig blev i maj 1945 tildels ødelagt og tildels beslaglagt af hensyn til retsopgøret. Sidstnævnte del findes i dag i landsarkivet i Aabenraa under betegnelsen »Det tyske mindretals arkiver 1920-1945«. Dette tidsrum belyses i det tyske mindretals arkiv af arkivoverleveringer af forskellig tæthed.

Tilsammen indeholder arkivet materiale af forskellig herkomst fra tyske foreninger og organisationer i Nordslesvig fra tiden omkring 1860/65 indtil nutiden. F.eks. kan nævnes papirer vedr. Haderslebener Frauenverein (tidligere Haderslebener Vaterländischer Frauenverein) fra tidsrummet 1873-1976. Meget forskellig er afleveringerne fra de tyske skoler, hvilket forklares af deres organisation. Medens nogle skoler har afleveret deres dagbøger, beretninger og protokoller, beholder andre skoler deres materiale. På den anden side sker det også, at relativt unge foreninger er villige til at aflevere deres papirer helt op til nutiden.

Personarkiver findes også i den tyske folkegruppes arkiv. Bl.a. findes en del af pastor Johannes Schmidt-Vodder arkiv her, den største del befinder sig i Landsarkivet Schleswig-Holstein i Slesvig. Desværre er personarkiver

Arkiv- og forskningsleder Frank Lubowitz fotograferet i kontoret i Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe i Aabenraa.

med betydning for politikken og for folkegruppen kun sjældent bevaret i det omfang som for Schmidt-Vodder, Hans Schmidt-Oxbüll, Paul Koopmann og Peter Callesen. Hovedparten af det der bliver afleveret som personarkiver er kun brudstykker om udvalgte temaer eller personlige erindringer, tilbageskuende refleksioner om levnedsløbet eller om nogle prægende faser af livsforløbet.

Arkivets hyldekapacitet på 180 m er fuldt optaget. Der forestår i det kommende år en udvidelse af magasinet ved opstilling af kompaktreoler.

Arkivet står åbent for alle interesserede, der beskæftiger sig med mindretallets historie på videnskabelig eller populær basis. I de senere år er udarbejdet en række eksamensopgaver på grundlag af arkivets materiale.

De opgaver, som dækkes af betegnelsen *historisk forskningsafdeling* – »Historische Forschungsstelle« – rækker lagt ud over det egentlige arkivarbejde. De omfatter udover forskning, foredrag og undervisning en omfattende informationsvirksomhed og rådgivning om alle emner, der har med mindretallets historiske udvikling og det tysk-danske grænseland at gøre. Denne opgave udfyldes ligesom arkivarbejdet i frugtbart og venskabeligt samarbejde med mange kolleger fra arkiver, forskningsafdelinger, gymnasier, historiske og kulturelle foreninger i Danmark og Tyskland.

Frank Lubowitz

»Deutsches Museum Nordschleswig« i Sønderborg 1998

»Deutsches Museum Nordschleswig« i Sønderborg blev grundlagt i midten af 1980'erne. Efter en planlægnings- og opbygningsfase i små lokaler på Ringridervej i Sønderborg fik museet til huse i den tyske biblioteksforenings bygning, Rønhaveplads 12. Patricierhuset fra forrige århundrede er den sidste bevarede bygning fra det nedlagte »Sønderborg Bryggeri«. Huset tjente som administrationsbygning og bolig for bryggerfamilien.

Ansvarlig for museets drift og økonomi er støtteforeningen: »Haus für deutsche Geschichte und Kultur in Nordschleswig« med den tidligere formand for mindretallet, Gerhard Schmidt, som formand. Museet og dets støtteforening er tilknyttet det tyske mindretals hovedorganisation Bund deutscher Nordschleswiger. Driften er udelukkende baseret på frivillig arbejdskraft, og institutionen modtager kun et tilskud fra BDN på i alt ca. 90.000 kr. årligt.

Den permanente udstilling er anbragt i 11 rum og informerer om hjemmetyskhedens historie fra det 19. århundredes midte indtil nyeste tid. Blandt emnerne kan nævnes: Hjemmetyskhedens opståen og baggrund, skolerne,

Restaureret ærespris fra Knivsbjergfesterne. Prisen for sejr i rundboldkonkurrencen stammer fra begyndelsen af århundredet.

foreningslivet, de kirkelige- og sociale forhold, forhold vedrørende mindretallets pressevæsen, politik, identitet m.v. »Slesvig-Samlingen« fortæller om folkeafstemningen i 1920, der markerer den tyske befolkningsdels overgang til mindretallsstatus. Der vises bl.a. dele af museets to højtpræmierede filatelistiske samlinger fra CIS-tiden. I lokalerne på 2. sal skildres grænselandets krige og kriser med hovedvægten lagt på mindretallet under 2. verdenskrig og retsopgøret efter denne.

Museet besøges hovedsageligt af tyske og danske grupper, der kombinerer besøget med en orientering om det tyske mindretal i bibliotekets og museets foredragssal. Besøgstallet har i de seneste år ret konstant ligget på ca. 2000.

P.g.a. museets små midler har mulighederne for at investere i annoncering og brochuremateriale været begrænsede. Det har derfor været vanskeligt at tiltrække enkeltbesøgende. Museet er derfor taknemmelig for, at Sønderjyllands Amt har gjort opmærksom på dette museum med dets særlige sønderjyske baggrund i brochurer og andet materiale. Sønderborg museum har endvidere taget initiativet til en fællesbrochure for Sønderborgområdet, og medlemskabet af Sønderborg Turistforening har i de senere år båret frugt i form af et stigende antal turister og enkeltbesøgende, der kontakter museet. I 1998 besøgte DMN første gang af formanden for Sønderjyllands Amts undervisnings- og kulturudvalg, Fru Anna Margrethe Ikast fik forevist museet som led i et informationsbesøg hos forskellige af mindretallets kulturelle institutioner.

Museets genstande er med enkelte undtagelser gaver. Også i 1998 har tilgangen af genstande været betydelig. Dette har haft til følge, at den permanente udstilling løbende har kunnet udbygges og forbedres. Der kan i denne forbindelse peges på emnekredsene »Krig og kriser« og »Slesvig-samlingen«, der er blevet forøget med dokumenter og billeder til museets omfattende samling fra Augustenborgernes historie og med karakteristiske telegrammer fra afstemningstiden i 1920.

Museet har efter Tysklands genforening knyttet kontakter til Spremberg i Niederlausitz, den berømte projsiske pioner Carl Klinkes hjemstavn. Klinker gjorde sig bemærket i 1864 i forbindelse med stormen på skanse II på Dybbøl. Et resultat af dette samarbejde er bl.a. et »Pioner-Klinke-hjørne«, hvori der sættes focus på Klinkes plads i historien.

Blandt de nytilkomne genstande kan nævnes: faner, der viser den af hjemmetyskerne foretrukne symbolik i 19. og 20. århundrede (indtil ca. 1933), en model af panserkrydseren »Admiral Scheer« og et stålrelief af krydseren »Leipzig«, der bl.a. i 1945 førte flygtninge fra Østprovsen til Aabenraa. Blandt de modtagne gaver kan endvidere nævnes nogle brandbomber fra 2. verdenskrig. De stammede fra et fejlbombardement over bl.a. Nordals i august 1942. Bomberne var farlige p.g.a. den høje alder og den deraf følgende mulighed for gennemtæring. Bomberne blev overgivet til de militære myndigheder og uskadeliggjort.

Samarbejdet med danske museer og arkiver er fortsat i det hidtidige gode spor bl.a. med deltagelse i »Historisk Samfund for Sønderjyllands« årlige fællesmøde i Sønderborg kredsen, ved udlån af genstande og billeder fra museet samt ved den videnskabelige leder, dr.theol. Günter Weitlings deltagelse som referent ved konferencer og møder. Også i 1998 har museet inviteret til for-

Glimt fra et af arrangementerne i det tyske mindretals museum i december 1998. Dr. Günter Weitling præsenterer sin bog om Øst-Jeypore for »Der Nordschleswigers« fotograf.

skellige sammenkomster bl.a. i anledning af udgivelsen af museumslederens bog om kirkedannelsen i Ost-Jeypore i Indien og Breklum-Missionens forbindelser til Sønderjylland og Danmark.

Günter Weitling

Haderslev Museum og Museet i Hjemsted Oldtidspark 1998

For landsdelens arkæologiske museum kom 1998 i høj grad til at stå i mosefundenes tegn, idet to meget kendte sønderjyske fund kom til at spille centrale roller i museets aktiviteter. I årsberetningen for 1997 var vi inde på naturgenopretningen i Ejsbøl Mose, som medførte fundet af Sønderjyllands største guldfund. Efter at amatørarkæologerne og museets medarbejdere havde hemmeligholdt fundet i næsten ½ år, præsenteredes guldet for pressen i januar. Med Rigsantikvarens tilladelse, for fundet er naturligvis Danefæ og som sådant Nationalmuseets ejendom, arrangerede vi hurtigt en lille udstilling, således at de besøgende kunne se fundene. Interessen var overvældende – mange lagde søndagsturen forbi museet, og årets første tre måneder kom i høj grad til at præge museets gode besøgstal (17548 i Haderslev og 41612 i Hjemsted Oldtidspark).

Det gjorde også en senere udstilling, nemlig særudstillingen om offerfundene fra Nydam Mose. Ved de første gravninger her i slutningen af 1850'erne og begyndelsen af -60'erne fremkom store mængder våben og ikke mindst tre mere eller mindre hele både, som stadig må betegnes som unikke.

Bortset fra enkelte mindre udgravninger i mosen stod tingene stille her

indtil i begyndelsen af 1980'erne, hvor man fra lokal side bemærkede, at det på mosefladen græssende kvæg faktisk trampede rundt i lanser, spyd og sværd. Mosen var efterhånden så afvandet, at de ofrede våben var kommet op at ligge i overfladen og derfor var udsat for såvel luftens som de græssende dyrs ødelæggelse. De nye fund betød, at en gruppe lokale interesserede i 1983 stiftede Selskabet for Nydamforskning, hvis formål bl.a. var at forske i den arkæologiske og historiske verden, der knytter sig til Nydam Mose, at fortælle om mosen, at medvirke til gennemførelse af tilbunds gående undersøgelser af bevaringsforholdene i mosen, at skabe basis for, at Nationalmuseet og tilknyttede museer kan gennemføre arkæologiske udgravninger i Mosen med tilhørende konservering og at medvirke til at beskytte mosen og dens omgivelser.

Selskabet for Nydamforskning er en yderst levende og aktiv forening, som bestemt opfylder alle formålsparagrafferne. Men Nydam er også noget helt specielt. Siden 1991 har Nationalmuseet gravet i mosen bl.a. for at finde flere dele af jernalderbådene. Det er lykkedes over al forventning, både i form af nye spændende detaljer fra bådene, men bestemt lige så meget i form af fund af en hel række nye nærmest unikke genstande, som har haft med krigernes våben og personlige udstyr at gøre. Nationalmuseet stoppede, foreløbigt ihvertfald, udgravningerne i mosen i 1997. Samme år udkom Stine Wiell's bog om Flensborgsamlingen, hvor Nydam også spiller en central rolle, og endelig foregår der i disse år en livlig diskussion om mosefundenes fremtid. Kan disse, trods udtørring, gødskning, kemikaliebrug o.s.v., bevares i moseerne for fremtiden, eller er vi nødt til hurtigst muligt at få udgravet fundene, for blot at bevare nogle af dem?

Disse aspekter samt det faktum, at netop Sønderjylland er et af de få steder, hvor der ikke er udstillet oldsager fra Nydam Mose, gjorde at vi på Haderslev Museum gerne ville lave en særudstilling om mosen og dens fund. En lang række museer i ind- og udland stillede beredvilligt Nydam-oldsager til vores rådighed, og flotte fondstilkud fra Mads Clausens Fond og fra Nydam-selskabet muliggjorde udstillingen. Udstillingen blev meget velbesøgt, og normalt fremhæver vi ikke enkelte besøgende frem for andre, men det skal dog nævnes, at vores dronning aflagde udstillingen et privat besøg.

Medens man i Nydam i disse år forsøger at få klarhed over, om man kan redde de i mosen liggende oldsager ved at lade dem ligge og forsøge at føre mosen tilbage til dens oprindelige tilstand, ser forholdene værre ud i Ejsbøl Mose. Prøvegravninger i foråret 1998 har vist, at udtørringen af oldsagerne nu er så fremskredet, at vi, uanset om der etableres en sø i området, er nødt til at udgrave ihvertfald dele af mosen. Dette arbejde påbegyndtes i efteråret 1998, hvor vejrguderne bestemt ikke var med os. Undersøgelserne fortsætter i de kommende år, men allerede nu kan vi dog afsløre, at der findes mindst to ikke tidligere erkendte ofringer i mosen, foruden de allerede kendte to, som Nationalmuseet og Haderslev Museum udgravede i fællesskab i 1950'erne og 60'erne. Guldet fra mosen er sendt til Nationalmuseet, og vi håber senere at kunne få dette udstillet mere permanent i museets Ejsbøl afdeling.

Foruden Ejsbølgravningen foretog museet ca. 30 større og mindre undersøgelser rundt om i amtet. Flere af disse var fortsættelser fra de foregående år,

Udgravning med gravemaskine i Ejsbøl i efteråret 1998.

f.eks. Lerdal og Østergård, men der var også i nogle tilfælde tale om genoptagelse af undersøgelser, som var afsluttede for år tilbage. Det gjaldt bl.a. for Lønt, et såkaldt Sarup anlæg fra yngre stenalder, som første gang undersøgtes i 1977-78, og hvor fornyede undersøgelser i 1998 viste, at der i de ca. 20 år, der var gået siden sidste undersøgelse, ved dyrkning var fjernet ca. 15-20 cm af pladsens meget rige kulturlag. Gravningen i Lønt og tuegravpladsen i Uldal foretages i tæt samarbejde med Sønderjyllands Amatørarkæologer, som her lægger et stort arbejde i talrige week-ends året rundt. Også Højgårdgravningen, en af de klassiske lokaliteter for bronzealderhuse, blev genoptaget i 1998. Her fremkom hustomter fra ældre bronzealder af en størrelse, som næsten gør kæmpehallen ved Brdr. Gram i Vojens rangen stridig. Bronzealderens huse var således næsten lige så prangende som periodens kæmpehøje.

Indenfor nyere tid fik museet igen i 1998 mange gode genstande fra lokalområdet. Den bedste genstand måtte dog hentes temmelig langt borte. Det drejer sig om Haderslev Smedelaugs Skrå (vedtægt) fra 1511. Med flotte tilskud fra Haderslev Kommune og Statens Museumsnævns Hastesum lykkedes det at købe skråen fra en engelsk antikvitethandler. Vi markerede overtagelsen med en særudstilling om Haderslev Smedelaug.

Haderslev Kunstforening lånte særudstillingslokalet to gange i løbet af året. Først til en udstilling med maleri og grafik af fire kunstnere. I oktober og november havde kunstforeningen en meget fin udstilling med afrikansk kunst fra slutningen af sidste århundrede indtil ca. 1960. Vanen tro sluttede vi året af med museets nisser, som viste deres bolig frem for publikum.

I museets afdeling i Hjemsted Oldtidspark stod den permanente udstilling

om fundene fra Hjemsted Banke uændret. Oldtidsparkens personale arrangerede desuden i samarbejde med Hjortspringsbådens Laug en fin særudstilling om Hjortspringfundet.

I sidste års årsberetning nævnte vi et projekt omkring samarbejdet om registreringen af fortidsminder på begge sider af grænsen. Projektet finansieredes af Kulturforsøgsmidlerne i Sønderjyllands amt. Forarbejdet til dette projekt afsluttedes i foråret 1998 med en udmærket rapport, som dels giver et godt indblik i, hvor meget der er registreret på begge sider af grænsen, hvordan det er gjort, og hvordan vi vil kunne indføre mere ensartet elektronisk registrering og dermed få mulighed for at søge i hinandens databaser. Vi måtte, da forarbejdet var afsluttet, desværre erkende, at det ikke er muligt at fortsætte projektet lige nu. Det er dog ikke glemt, og vi håber i fremtiden at komme igang med den tungere del, som bl.a. handler om selve samkøringen af databaserne.

Et andet projekt støttet af kulturforsøgsmidlerne er også påbegyndt i 1998. Det drejer sig om en kortlægning af den måde, hvorpå vi registrerer nyere tids keramik fra reformationen og fremad i tid. I projektet deltager en lang række museer syd og nord for grænsen. Vi forventer os meget af projektet, som afsluttes i 1999.

I april erhvervede arkæolog cand.phil. Per Ethelberg Ph.d. graden på Københavns Universitet. Næsten samtidig fik Per en af Westerby-priserne for sin forskning i Danmarks oldtid.

1998 skulle også have været et lidt specielt jubilæumsår for en af museets dygtige og trofaste medarbejdere. Fotograf Carlo Krassèl kunne d. 1/11 fejre 60 års jubilæum som aktiv fotograf. Carlo havde gjort det klart for os alle, at dette jubilæum ville blive afslutningen på hans aktive fotografkarriere, men desværre blev han syg i foråret 1998 og d. 2/11 døde Carlo 74 år gammel.

Orla Madsen

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens gård 1998

Drift og bygninger

»Planlægning« var nøgleord for museets virksomhed i 1998. Først og fremmest af den udbygning, som amtsrådets bevilling på 6,7 millioner i årene 1999-2001 giver mulighed for. Planerne er forløbet i to spor.

En udvidelse af det gamle museum på H. P. Hanssens Gade blev i store træk skitseret af amtets arkitekt Flemming Sørensen. Han formede en træbygning, der blev føjet til et nyt indgangsparti mod nord. Først på efteråret købte amtsrådet nabogrunden, som tilmed forlænger museets facade med et fornemt kunstværk, Ulla Viottis Telemur.

Sideløbende fik en projektgruppe om »Museumspark Brundlund Slot« byrådets opbakning til en nøjere afprøvning af mulighederne for at flytte museet til området ved det nyindviede kunstmuseum på slottet. Inden udgangen af april 1999 skal det vise sig, om gruppens perspektivrige ideer kan finde overbevisende støtte. Erhvervsfonde i byen har sørget for, at professor, arkitekt Flemming Frost står i spidsen for udviklingen af dette alternative projekt.

Desuden blev museets fireårige planer fornyet. Som led i den amtslige mu-

seumsplan blev de af museets oldsager, der ikke er udstillede, overført til Haderslev Museum som varig deponering. Derved vil de få en fagkyndig behandling, blive registreret og bedre udnyttet.

Takket være velbesøgte særudstillinger blev *besøgsfremgangen fra 1997* fastholdt. Det er tilmed sket samtidig med at det nyåbnede kunstmuseum på Brundlund slot har haft stort besøgstal. I alt blev det til 10.048 gæster i 1998.

Undersøgelser

Bevaring af bygninger og kulturhistoriske spor i landskabet har vundet nyt og bedre fodfæste gennem loven om *regionale kulturmiljøråd*. Aabenraa Museum blev repræsenteret i rådet af Hanne Christensen som en af museumsrådets to deltagere. De første opgaver har bestået i rådgivning om truede bygninger. Desuden har museet deltaget i forberedelserne til udpegning af bevaringsværdige kulturmiljøer til regionplanen.

Udstillinger, aktiviteter og foredrag

Årets *særudstillinger* blev indledt den 7.2.-19.4, da to storsamlere viste »Papdukker i 100 år«, et righoldigt udvalg af deres påklædningsdukker. Den opblomstrende interesse for dukkerne i deres storhedstid 1950-60 gav sig udslag dels i en overvældende tilstrømning, dels i nytegnede dukker af idoler som prinsesse Alexandra og Spice Girls. I *vinterferien* måtte åbningstiden forlænges, og der var kø om computeren med Barbiedukken og mange småpiger om bordene, hvor der blev farvelagt.

Med baggrund i museets etnografiske samling er det blevet en kær pligt, at museet formidler viden om disse fjerne kulturer. 15.5.-26.7. kunne vi vise »Lerets Moder«, keramik fra Amazonas af Rebeca Gualinga, en udstilling Nationalmuseet fremstillede i 1997.

I »Scener fra en borgerkrig«, om martsdagene i 1848 i Aabenraa, 20.8-15.11., var museet med til at berette om »Ånden fra 1848«. Udstillingen blev bygget op omkring miljøer og mennesker. Netop i Aabenraa fik de et særligt dramatisk forløb, der gjorde emnet velegnet til at formidle i rollespil for skoleelever.

Julemåneden med bl.a. »Oldemors Juletræ« er altid travl. Et par foreninger benytter de hyggelige rammer om juletræ og udstilling til aftenarrangement med glühwein. Dertil kommer en weekend med julebagning og gnauspil på *Jacob Michelsens Gård*. Her var forårets emne 16.-17. maj, mælk, smør og ost, hvor der bl.a. blev kåret og vist en lille udstilling om mejerier i Aabenraa-Kolstrup. 12.-13. september blev 40-års jubilæet for Anne Helene Michelsens åbning af samlingerne til en storslået festlighed, som blev fejret med sønderjysk kaffebord, hvor de mange frivillige havde kræset op med de flotteste lagkager og tærter.

Udover at det nye skolemateriale »På Langfart på Aabenraa Museum« har vakt stor interesse hos kommunens syv skoler, er også et par andre nye formidlingsformer for børn blevet afprøvet med held. 20.3: »Fortællinger i mørke« var led i »Den gode historie«, en festival for børn og unge arrangeret af bibliotekerne og boghandlerforeningen. Der var aftenåbent på museet, på Brundlund Slot, Slotsvandmøllen og i Rådhusalen, hvor der læstes op ved stearinlys.

Udstillingen om de dramatiske martsdage i Aabenraa 1848, hvor bystyret som det første i Nordslesvig sluttede sig til den slesvig-holstenske oprørsregering i Kiel, blev samtidig benyttet som ramme om et rollespil. Anna K. Jacobsen (billedet) instruerede sammen med museumsinspektør Hanne Christensen skoleelever, der blev udklædt som de lokale aktører, fra skibstørnere over danske og slesvig-holstenske soldater til borgmesteren. Foto: Eva Valvo, Brundlundskolen.

Dette blev fulgt op på Jacob Michelsens Gård med en skumringstime om petroleumslampens indtog. I weekenden under »Makrelfesten« i juni stod Hanne Christensen med en medhjælper for kompasfremstilling i et aktivitetsrum for børn.

Men årets måske allerbedste nyhed i formidlingen var at *Modelbyggerlauget* er kommet godt i gang med en model af Aabenraa Havn ca. 1870 i 1:200. Havneudvalget har givet støtte til denne anskueliggørelse af skibsbyggeriets højdepunkt i Aabenraa, da der var fem værfter på havnen.

I den faste udstilling er det lille rum med flaskeskibe og de såkaldte panoramamodeller, der fortrinsvis er lavet af lokale søfolk, blevet færdigt.

Gaver og erhvervelser

Mellem de *byhistoriske ting* bør fremhæves metalforbundets smukke, tosidede silkefane fra genforeningsåret 1920. På henholdsvis dansk og tysk, på rød og grøn baggrund, fortæller den om betydningen af enighed og sammenhold; klassekampen gik jo på tværs af nationale skel. Et køkkenskab, efter tysk tradition, samt en halvautomatisk vaskemaskine NORVA fra ca. 1940 giver et karakteristisk indblik i *husholdningen*. De stammer begge fra den storslåede villa dr. de Voss opførte ved Knapstien i 1911, men tingene har tilhørt husets mest kendte beboere, kaptajn Hans Schlaikier og hans familie. Fra kaptajnsfa-

milien Styding på en lille 1700-tals gård i Dyrhave fik vi i forlængelse af mange tidligere afleveringer en samling dragter, bl.a. brudedragter, fra perioden ca. 1900-50.

Søfartssamlingerne er blevet beriget med en dagbog, der beskriver en Aabenraa-skibstømrer, Hans Lassens rejser på Østen 1862-74. Endvidere blev et portræt af kaptajn Fester Fischer, 1868, samt en sjælden sølvrangle med bidepind og fløjte fra 1700-tallet erhvervet fra et dødsbo efter familien Garben. Årets største erhvervelse var dog et fornemt sølv-lågkrus, udført ca. 1740 af Aabenraa-mesteren Carl Christian Hoffmeister.

Fra Haderslev Museum modtog vi en *begravelseskrans* af glasperler fra 1930, et bidrag til museets særlige specialområde. Et lille, men betydningsfuldt klenodie fra en af *grænselandets* førende politikere, var H. P. Hanssens rejsepas fra 1915.

Birgitte Kragh

Museet på Sønderborg Slot 1998

I januar 1998 fik museet ny bestyrelse. Dens første opgave var at nedsætte et udvalg, der skulle finde en leder efter Jens Ole Lefèvres død december 1997. Det blev en vanskelig opgave. To kandidater blev udpeget men sprang fra. Sidst i november fik den 53-årige dr. phil. Thorkild Kjærgaard tilbudt stillingen. Han tiltrådte i januar 1999. Thorkild Kjærgaard er historiker og har siden 1989 været museumsinspektør på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

Det blev et helt år, hvor man ventede på en afgørelse. Da museet gik ind i vakancen, var personalet enigt om at lave en rapport med status og perspektiver for Museet på Sønderborg Slot. Den skulle beskrive museets arbejdsfelter og de forskellige funktioner, bygningen rummer. Rapporten var tænkt som et værktøj for den nye leder, den nye bestyrelse og personalet i fællesskab. Hovedkonklusionen var, at der forestod et tiltrængt arbejde med at bringe orden i alle dele af det store hus. I mange år var der satset for lidt på samlingerne, såvel som på kataloger, arkiver, registre og magasiner til fordel for en strøm af særudstillinger. Situationen fra de første år i 90-erne, hvor museet altid havde en fem-seks henviste medarbejdere, er ændret. Denne arbejdskraft er ikke til rådighed mere. Museet har til gengæld haft stor nytte af militærnægtere, der har løst mange opgaver i dagligdagen.

Forskning og dokumentation

I 1998 blev biblioteket nyordnet, og 5.500 bøger blev registreret på EDB. Efter flere års arbejde er alle gamle protokoloplysninger om godt 40.000 genstande lagt ind i en elektronisk database. I løbet af året modtog museet 224 nye genstande. I arbejdet med at registrere bevaringsværdige gravminder har museet afsluttet registreringen i Ulkebøl, Augustenborg og Notmark. Endnu mangler 12 landsbykirkegårde og Sønderborgs kirkegårde. I forbindelse med arbejdet på Augustenborg kirkegård skrev museets frivillige kulturmedarbejder Anne-Birgit Willumsen en lille pjece om den spændende kirkegård. Pjecen er et efterspurgt tilbud på det lokale turistkontor.

På fotografiet er løven flyttet hjem til slesvigsk jord og sidder foran Sønderborg Slot og skuer ud over bugten.

Museumsinspektør Inge Adriansen har orlov til sit treårige forskningsstipendium om danske nationale symboler 1840-1995. Dog krævede den anstrengte personalesituation, at hun i en vis udstrækning deltog i museets almindelige arbejde. Inge Adriansen har skrevet bogen *Krig og Kærlighed i 1864. Breve mellem Sønderborgs bormesterpar Hilmar og Olufa Finsen*, der blev udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved i 1998 og skrev flere artikler.

Fra 1. april 1998 var museumsinspektør Gunnar Solvang – med orlov fra Køge Museum – ansat som projektmedarbejder i et etårigt forskningsprojekt finansieret af Statens Humanistiske Forskningsråd om Rønhave husmandskoloni på Kær Halvø fra 1975-2000. I maj måned udsendte musikforlaget Helikon en cd med organist Allan Rasmussens præsentation af renaissancemusik spillet på Dorothea-orglet.

Udstillinger

I årets løb blev de permanente udstillinger om søfart, håndværk og sølv nyopstillet. Der blev også vist en række kunstudstillinger. I februar vises Mette Ohlsens »Vintermetaforer«. Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder, udstillede i juli værker af K. R. H. Sonderburg i anledning af kunstnerens 75 års fødselsdag. Billedkunstlærernes 60årsdag markeredes af tegnende og malende børn, hvis værker hængtes op i slotsparkens træer. Sønderborg Kunstforening viste i oktober grafik og keramik af Jens Bohr og Helle Baslund fra Kerteminde. I november og december kunne man se Adam Sachs fra Danmark og Daniel Biesold fra Tyskland.

Det norske og det danske kongeskib ved kajen ud for Sønderborg Slot i anledning af prinsessebrylluppet 6. juni 1998. Foto: Henrik Ulbjerg.

Et hundrede og halvtres-året for udbruddet af Treårskrigen markeredes med udstillingen »1848-50 – Med Gud! For Konge og Fødeland – Für Freiheit und Einheit!«. Den var et grænseoverskridende dansk-tysk initiativ. Senere flyttede udstillingen til Flensborg og Koldinghus. Til udstillingen redigerede museumsinspektør Axel Johnsen en tosproget bog med bidrag af – foruden redaktøren selv – Ulrich Schulte-Wülwer, Anna Marie Lebech-Sørensen, Inge Adriansen og Birgit Jenvold.

Jubilæumsåret gav næring til fornyet debat om Istedløvens placering. En gruppe københavnere ville have den til Garnisons Kirkegård – en forening i Fredericia ønskede den sat ved siden af »Den tapre Landsoldat«. Set i lyset af dette henvendte Sønderborg Kommune sig i samråd med Museet til kulturministeren og anbefalede, at løven blev opstillet i parken ved Sønderborg Slot, hvor den kunne indgå i Museets formidling af Sønderjyllands nyere politiske historie. Sagen blev lukket af kulturministerens afslag.

Museet stod for en lille særudstilling på Augustenborg Slot i anledning af 150-året for hertugfamiliens flugt fra Als. Udstillingen åbnedes af flere borgmestre i fællesskab ved en byfest lørdag den 5. september. I september åbnedes en fotoudstilling om kvarteret Alsenviertel i Berlin, bygget omkring 1870 til minde om sejren i 1864. Berlin-Tiergartens borgmester Jörn Jensen og Sønderborgs A. P. Hansen åbnede udstillingen. Omkring efterårsferien lavede Slottet en udstilling af broderede navneklude. Den vakte interesse blandt lokale håndarbejdslerere, og flere skoleklasser benyttede tilbuddet om selv at forsøge sig med nål og tråd. Endelig arrangerede Museet i anledning af 80-

året for Første Verdenskrigs slutning en udstilling om den sønderjyske krigsveteranforening, Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere 1914-18. Udstillingen belyste foreningens virke indtil nedlæggelsen i 1987. Faner fra 41 afdelinger var udstillet i Riddersalen.

En enkelt begivenhed vakte stor opmærksomhed. Den 5. juni holdt dronning Ingrid fest på slottet for sit barnebarn prinsesse Alexandra zu Sayn-Wittgenstein-Berleburg og Jefferson-Friedrich greve von Pfeil und Klein-Elguth, der dagen efter blev gift i Gråsten. Foran slottet var der koncert for 1.000 mennesker, i Riddersalen spisning for 350. Festlighederne tog otte timer, forberedelserne uger og oprydningen dage. Den megen aktivitet slider på bygningen og personalet. Den bringer dog også en del midler til budgettet.

Besøgstallet blev næsten som året før, knap 55.000 gæster. Flere institutioner i området kæmper om de samme besøgende. Af skoler og børnehaver kom der 291 i løbet af 1998. Flere hundrede omvisninger og foredrag blev afholdt. Desuden besøgte 25.000 udstillingerne i Dybbøl Mølle. På Augustenborg Slot så 5.000 minimuseet, mens 800 deltog i omvisninger på slottet.

Hans Helmer Kristensen
konst. leder

Cathrinesminde Teglværksmuseum

Den 15. januar modtog Cathrinesminde dagbladet JydskeVestkystens kulturpris for 1998. Prisen blev ikke givet til teglværksmuseet, men til Cathrinesminde i bred forstand. Prisen er en anerkendelse af det beskæftigelsesprojekt, der genrejste det mere end faldefærdige teglværk og gjorde det til museum og kulturhus. Det er endvidere en anerkendelse af den brede folkelige opbakning bag huset, der blandt andet afspejler sig i de mange frivillige hjælpere. JydskeVestkystens kulturpris er med andre ord givet til alle dem, der har været med til at rejse teglværket, og som er med til at gøre stedet til det, det er i dag.

Med støtte fra Statens Museumsnævn gennemførte museet i årets løb en undersøgelse af arbejderhaver i det syd-østlige Sønderjylland, især ved teglværkerne. Undersøgelsen mandede ud i en dyrkningsplan for de tre arbejderhaver ved museets arbejderboliger. Det er planen, at haverne skal vise dyrkningsmåden i de tre perioder, som også illustreres af lejlighederne, det vil sige 1890-erne, 1930-erne og 1960-erne.

I samarbejde med Tønder Museum har Cathrinesminde stået bag dokumentationen af et uldspinderi i Skærbæk. Undersøgelsen er publiceret i Nord-slesvigske Museer 23 1998. Desuden er udarbejdet en dokumentation af Højer Gulvpleje og Grønland Keramik A/S. For både uldspinderiet og Højer Gulvpleje drejer det sig om industrihistorisk markante anlæg, der ikke er i drift, og hvis fremtid er usikker.

Cathrinesminde dannede også rammen om flere udstillinger. Den svenske kunstner Ulla Viotti arbejder især med tegl. Inspirationen til flere af hendes værker er kommet efter besøg på Cathrinesminde, og det var oplagt at invitere hende til at udstille på museet. Resultatet blev udstillingen »Skulpturelle Rum i Tegl«, der blev vist i perioden fra marts til august.

I samarbejde med et museumsinitiativ omkring Kobbermøllen ved Kruså syd for grænsen har Cathrinesminde arbejdet videre med forslaget til et græn-

seoverskridende Industrimuseum Slesvig. Ideen blev i november måned præsenteret for bestyrelsen for Region Sønderjylland Slesvig.

Den 2. maj afholdt museet »Store brænderdag«, hvor der dels blev brændt i en primitiv teglovn, dels blev tændt op i ringovnen efter 30 års stilstand. Det var for mange et stort øjeblik, da der atter steg røg op af teglværkets ringovn, men forsøgsbrændingen måtte afbrydes på halvvejen, da der opstod forskellige tekniske vanskeligheder. Dem er brændergruppen blevet klogere af, og vi håber på at kunne gennemføre forsøgsbrændinger igen til næste år. På den måde er museet med til at bevare kundskaben om, hvordan man brænder i ringovn, og holder på den måde liv i en ellers uddøende færdighed.

Teglværksmuseet har været med i det arbejdsudvalg, der stod bag det nye teglværksspil »Stene for Brød«, der blev vist fem gange på teglværket i ugerne 24 og 25. Mere end 2.000 så teglværksspillet, der gjorde museets autentiske kulisser levende.

Der er i løbet af 1998 skaffet betydelige fondsmidler til nyopsætning af Museets udstilling »Tegl til alle tider«. Dette kommer til at præge arbejdet på museet i de kommende år.

Kim Jacobus Paulsen

Tønder Museum/Drøhses Hus og Højer Mølle- og Marskmuseum 1998

1998 var sidste år i den langvarige byggeperiode, som begyndte i 1995 med vandtårnets ombygning og indretning til udstilling med Hans J. Wegners stole. Det var også det sidste år, hvor Tønder Museums »nabo« Sønderjyllands Kunstmuseum var lukket på grund af om- og udbygning, og det var samtidig det første hele år, hvor Tønder Museums byanneks Drøhses Hus var åbent for publikum med udstillinger af kniplinger og møbler. Tønder Museum følte sig således som stående i et vadested, idet det drejede sig om at have tålmodighed i den sidste byggefase og samtidig sørge for, at de gæster, der kom til museet, fik en god og lødig oplevelse.

For Højer Mølle- og Marskmuseum dannede den færdiganlagte have og den nyrenoverede mølle en god og solid baggrund for et godt år med mange aktiviteter og mange gæster.

Udstillinger og formidling

1998 bød på den fjerde internationale kniplingsfestival, hvilket i nogen grad satte dagsordenen for årets udstillinger. Blandt de udstillinger, der blev meget rost, og som alle kniplersker kunne identificere sig med, var en udstilling, der gennemgik en enkelt hobbykniplerskes »knipliv« fra begyndelsen af 1970'erne til kvindens alt for tidlige død i 1997. Kvinden, Anna Elisabeth Jespersen, havde ved sin død testamenteret hele sin kniplingsproduktion med prøver, tegninger, redskaber og prikkebreve til Tønder Museum, og hun havde i alle årene ført en dagbog over sine kniplermæssige færdigheder, som museet kunne benytte som en art drejebog for udstillingens opbygning. Foruden udstillingen om Anna Elisabeth Jespersen viste museet sin samling af Torchon-kniplinger i piselen i Drøhses Hus, en udstilling om kvindehuer med

kniplede huelin og en udstilling, der omhandlede to søstre fra Brede sogn, der i mellemkrigstiden kniplede til dels som professionelle.

På Tønder Museum vistes en udstilling om en kvindelig kniplingshandler i 1840'ernes Bredebro.

Selv om museets lokale til særudstillinger endnu ikke var klar, opbyggedes en udstilling om sølvmedeslægten Bødewadt i Tønder, der har fostret sølvsmede i fem slægtled fra sidste del af 1700-tallet indtil midten af 1920'erne. Udstillingen bestod af Bødewadtarbejder, udlånt af omkring 100 private. Udstillingen gav museet en enestående lejlighed til at registrere en stor del af det sølv af Bødewadtslægten, der endnu er i privat eje.

Sølvudstillingen fulgtes i efteråret af et etårigt udlån fra Nationalmuseet af størstedelen af den spændende skat af mønter fra 15- og 1600-tallet, der blev fundet 1985 under markarbejde ved Nr. Vollum nordvest for Bredebro.

Endelig skal det nævnes, at Tønder Museum deltog i en udstilling på Sophienholm nord for København, hvor kniplinger og klippede sønderjyske bindebrev viste sammen med klip af psaligrafen Sonia Brandes. Sjældent har kniplinger fra Tønder Museums samlinger haft så mange beundrere og så interesseret et publikum.

I Højer Mølle- og Marskmuseum vistes i 1998 kniplinger af Højers og hele vesteregns dygtigste nulevende fremstiller af Tønder-kniplinger: Kathrine Thuesen. Netop i foråret 1998 fyldte Kathrine Thuesen 80 år, og hun lagde skikkelse og stemme til to film om kniplinger og vesteregnet, begge støttet af A. P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal. Den ene film omhandler Kathrine Thuesens liv, mens den anden lader Kathrine demonstrere de syv forskellige slag, som en Tønder knipling består af.

Udstillingen beskrev Kathrine Thuesens opvækst, voksenliv og livsgerning med eksempler på en del af hendes mange og store kniplingsarbejder. Kathrine Thuesen besøgte udstillingen hver eneste dag i de tre måneder, udstillingen varede, besvarede spørgsmål og fungerede som den bedst tænkelige guide.

Bygninger og lokaler

For Tønder Museums bygninger bragte 1998 gennemførelsen af flere af de forbedringer, som museet havde ønsket sig i meget lang tid. Væsentligt blandt disse var, at A. P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal skænkede næsten 700.000 kr. til færdiggørelsen af den store præsentation af arkitekt Wegners stole. Hans J. Wegners datter, Marianne Wegner Sørensen var konsulent ved dette arbejde. Takket være gavmild støtte fra Brødrene Hartmanns Fond kunne vi også se færdiggørelsen af postkortretoler og montere til varer i museets butik i forhallen. De to fondes ekstra donationer gjorde, at de to første byggefaser kunne opleves som helt færdige.

På Højer Mølle- og Marskmuseum kunne vi glæde os over en donation fra Rislum Fonden på 40.000 kr., som muliggør at møllens og dens magasinbygningers ruder af plexiglas kan skiftes til glas. Endelig fik møllehaven, gennem en donation fra I. P. Nielsen-hjemmenes legat, mulighed for at indrette en bigård i et hjørne af møllehaven. Her vil det fra den kommende sæson blive

Kathrine Thuesen ved sit knipleskrin. Fra udstillingen »Kathrine Thuesen – kniplerske i Højer i 72 år«, der vist i Højer Mølle-og Marskmuseum i juni-august 1998.

muligt for 8 børn ad gangen, iført beskyttelsesdragter, på nært hold at følge bierne i deres arbejdsomme liv.

Gaver og nyhvervelser

Som normalt bestod gaverne for en stor dels vedkommende af kniplinger og kniplingsprøver, bl.a. en række unika-kniplinger, udført af kniplersken Esther

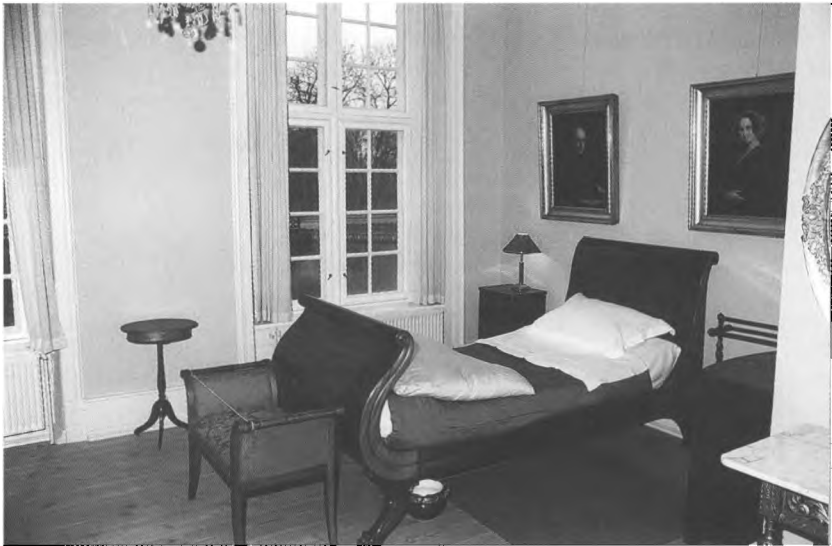
På udstillingen »Fra slottets gemmer« blev der vist smukke møbler og portrætter fra den del af Gram slot, som ikke benyttes af museet. Foto 1998.

Jegind Winkel. Blandt genstande af sølv og porcelæn/fajance skal fremhæves en række sølvgenstande af Tønder-mestre samt flere stykker porcelæn og glas, der blev skænket af hr. og fru Jessen fra Læk. For museets egne midler eller for fondsmidler blev indkøbt en række sølvgenstande, bla. en brændevins-skål, smedet af Tøndersølvsmiden Jacob Reimer I til Peder Beiers bryllup i 1686. Skålen havde været i privateje i Peder Beiers slægt. Den blev erhvervet med et stort tilskud fra Statens Museumsnævns rådighedssum.

Inger Lauridsen

Midtsønderjyllands Museum og Gram Lergrav for 1998

I 1998 afholdt museet to særudstillinger, der i deres natur var vidt forskellige. I januar åbnede vi en udstilling, der viste inventar og malerier fra den del af Gram Slot, der bebos af Susanne og Jens Brockenhuus-Schack. De havde meget generøst udleveret os nøglerne til den private del af slottet, og givet os tilladelse til at udtage de genstande, vi gerne ville vise på museet. I udstillingen kunne man endvidere se meget smukke farvefotografier af de tidligere beboere på Gram Slot, idet vi havde fået tilladelse til at affotografere den del af anegalleriet, der nu befinder sig på henholdsvis Giesegaard og på Schackenborg. Jens greve Brockenhuus-Schack åbnede udstillingen, der denne dag blev besøgt af mere end 300 mennesker. På et senere tidspunkt vil vi benytte de fotografier, vi nu har af samtlige grever og grevinder, der har boet på slottet, i en permanent udstilling om Gram Slots historie.

I udstillingen »Fra Slottets gemmer« indgik dette smukke sovekammerinteriør fra Gram slot. Foto: 1998.

I marts måned åbnede udstillingen »Vin og Geologi«. Ved første øjekast undrer man sig muligvis over denne titel, men udstillingen viste klart, at vin og geologi har meget med hinanden at gøre. Druerne påvirkes nemlig i betydelig grad af den jordbund/stenbund, hvorpå de dyrkes. Således vokser druerne til Beaujolais-vinen på granit og sorte skifre, der er mere end 300 millioner år gamle, mens Bourgogne-vinene fremstilles af druer, der har vokset på kalkstensbund fra Juratiden. På åbningsdagen blev der serveret mange forskellige vine, så publikum selv kunne smage, hvor forskellige vinene kan være, alt efter hvilket område vinens druer kommer fra. I efteråret blev der arrangeret en meget spændende vinsmagningsaften, hvor geolog Erik Schou Jensen fra Geologisk Museum i København og vinindkøber fra Brugsen Jørgen Mørk henholdsvis talte om vin og geologi og om smag og bouquet.

Udstillingen varede til december måned, og blev afløst af den traditionelle julestue, der som sædvanligt blev besøgt af mange elever.

I foråret var museets pædagog og inspektør på studierejse i USA. I Los Angeles blev Rancho La Brea museet, Natural History Museum og California Science Center besøgt. På vej mod San Francisco besøgte det virkelig storslåede Monterey Bay Aquarium, og i San Francisco blev Marine Mammal Center og California Academy of Science i Golden Gate Park gæstet. Derefter gik turen til Chicago, hvor Field Museum og John G. Shedd Aquarium tiltrak sig opmærksomhed. Endelig besøgte vi Smithsonian Institution og National Air & Space Museum i Washington og American Museum of Natural History i New

York. Studieturen var på alle måder lærerig, og selvom alt er meget stort i USA, kan man alligevel hente mange spændende ideer om museumsopbygning, selvom de skal »nedscales«, så de kan passe til de meget mindre museer i Danmark. Specielt var vi imponeret over de amerikanske museers pædagogiske kunnen og deres udstillingsteknik.

Senere på året var samtlige museumsledere fra de statsanerkendte museer i Sønderjylland på studietur til Letland og Litauen, hvor vi besøgte en lang række museer og rekonstruktioner af borge. Det var fascinerende at mærke den pionerånd, der hersker i de Baltiske lande, efter at de er blevet selvstændige, og at mærke den entusiasme der overalt råder indenfor museumsverdenen.

Museets konservator har fortsat sit arbejde med de fossile hvaler fra Gram Lergrav, og fundene er nu næsten færdigkonserveret, således at de kan blive vist til museets 25 års jubilæum i år 2001. Et af fundene, et kranium fra en bardehval, har vist sig at være langt mere velbevaret end de øvrige fund, der er gjort i leret. Det er ganske simpelt unikt bevaret.

Museet har i 1998 indledt en beskrivelse af de hvalfund, der er gjort gennem tiden. Dette sker bl.a. ved at både en geologisk specialestuderende og en ph.D. studerende fra Københavns Universitet laver deres opgaver på hvaler fra Gram Leret. Dette vil betyde, at hvalfundene senere kan beskrives i udenlandske videnskabelige tidsskrifter, og dermed indgå i det internationale hvalforskningsarbejde.

I september måned indkaldte museet til et møde med titlen »Midtsønderjyllands Museum og Fremtiden«. I mødet deltog, udover museets personale og bestyrelse, politikere fra amtet og de tre Midtlandskommuner, medlemmer af foreninger i Gram Kommune samt »almindelige« brugere af museet. Mødet gav en spændende diskussion med mange visionære indlæg, som museet vil stræbe efter at få opfyldt. Diskussionen viste desuden, at der generelt var tilfredshed med den profil som museet har i øjeblikket, og man lagde iøvrigt stor vægt på, at der skete en videreudvikling af projektet i lergraven.

Museets naturvejleder havde et travlt år i lergraven. Skolerne har i høj grad taget projektet til sig, og flere og flere besøgere lergraven, og inddrager hermed geologi i undervisningen. I sommerperioden lavede DR1 et kort indslag om lergraven, hvilket fik turisterne til at invadere stedet i stort tal. I hele juli var der således hver dag mellem 50 og 150 gravende gæster, også selvom regnen silede ned. Udover at vejlede besøgende i lergraven har naturvejlederen afholdt en række offentlige naturvandring i Midtlandet. Emnerne har bl.a. været: Landskabsdannelse, skovdrift, botanik, snapseurter og frilandsgrise.

En belgisk forsker, der beskæftiger sig med øresten fra fisk fra bl.a. Gram Leret, har igen besøgt lergraven. Det forventes at hans videnskabelige arbejde snart afsluttes med en række artikler om fiskefaunaen i »Gram Havet«.

Museets samling er vokset med flere betydelige fund gjort i lergraven af museets personale og af publikum, der loyalt har meldt tilbage, hvis de har fundet noget spændende. Desuden har museet erhvervet skelettet af en 2 meter lang læderskildpadde, der blev fundet død i nærheden af Sønderborg.

Det samlede besøgstal blev på 14.028 i 1998.

Flemming Roth

Frøslevlejrens Museum 1998

I 1998 havde museet 45.771 gæster, og der blev afholdt 268 foredrag/omvisninger for større grupper.

Ultimo 1998 lykkedes det endelig at få en afklaring mht. museets fremtidige driftsforhold. Efter flere års forhandlinger og sonderinger kunne de tre driftsparter: Nationalmuseet, Sønderjyllands Amt og Bov Kommune udarbejde et nyt sæt vedtægter for Frøslevlejrens Museum. Dette driftssamarbejde sikrer museet et økonomisk forsvarligt grundlag, ligesom det både tager hensyn til og cementerer museets specielle status som et statsejet museum, selv om det drives som en selvejende institution. Således tilsiger de nye vedtægter, at en af Nationalmuseets to repræsentanter i bestyrelsen skal være bestyrelsesformand. Og ganske som tidligere ejes de to egentlige museumsbygninger, Barak H4 og hovedvagtårnet, samt museumsgenstandene heri af Nationalmuseet.

Udstillinger

I påsken og ugen op hertil lagde museet rammer til en større særudstilling om forfølgelserne af de såkaldte »Bibelforskere« (Jehovas Vidner) i Hitler-Tyskland. Udstillingen havde tidligere været vist i Tyskland, og med baggrund i denne oprindelige udstilling var der blevet udarbejdet en dansk version. Særudstillingen blev et tilløbsstykke, idet skønsmæssigt 10.000 besøgte den. Blandt dem var mange danske Jehovas Vidner. Disse tog sig også af stort set alt det praktiske i forbindelse med udstillingen, som siden er vist på f.eks. universiteterne i København og Odense.

Den 15. september, på årsdagen for den første deportation af Frøslevfanger til tysk KZ-lejr, åbnedes officielt den seneste, og næstsidste, etape af museets nyopstilling af den permanente udstilling, nemlig en ny udstilling om deportationerne af Frøslevfanger til tyske KZ-lejre og ikke mindst hvilke forhold, der her mødte Frøslevfangerne.

Blandt de deporterede fra Frøslevlejren var ca. 300 danske politifolk, som efter den tyske aktion mod det danske politi den 19. september 1944 blev interneret kortvarigt i Frøslevlejren, inden de den 25. september blev sendt videre til Tyskland. Denne transport har man ikke tidligere henregnet til Frøslev-deportationerne. I nyopstillingen belyses disse politifolks videre skæbne i Tyskland, ligesom politiets internering, deportation og hjemtransport belyses, for så vidt dette berørte Frøslevlejren. Til opbygningen af denne del af nyopstillingen har museet modtaget 30.000 kr. fra Rigspolitichefen.

Samarbejde med andre institutioner

Ovennævnte udstilling om deportationer fra Frøslevlejren åbnedes samtidig med indvielsen af et mindesmærke umiddelbart syd for grænsen ved Harreslev. Mindesmærket markerer, at de deporterede Frøslevfanger blev omladet til kreaturvogne på Harreslev banegård og herefter transporteret til KZ-lejr.

Mindesmærket, som er lavet af elever fra Duborg Skolen, er et resultat af arbejdsgruppen »Harrislee Bahnhof«'s arbejde. Museumsinspektøren har deltaget i arbejdsgruppens arbejde, ligesom han har repræsenteret museet i andre relevante fora, indenlandske som udenlandske.

Henrik Skov Kristensen

Danevirkegården – Museet ved Danevirke 1998

I sidste årsberetning kunne Sydslesvigsk Forenings museum ved Danevirke – Danevirkegården glæde sig over et ekstraordinært stort besøgstal på over 19.200 besøgende. Da årsstatistikken for 1998 blev gjort op, viste det sig, at det stort set lykkedes at holde besøgstallet: Alt i alt kom over 18.500 gæster til Danevirkegården for ved voldanlægget at blive orienteret primært om Danevirke, sekundært om det danske mindretal i Sydslesvig (nogle gange dog i omvendt orden). Nedgangen på ca. 700 personer skyldtes en tilsvarende tilbagegang i antallet af skoleelever, der aflagde besøg i undervisningssammenhæng. Denne tilbagegang forklares af storkonflikten i foråret 1998, da en lang række annoncerede gruppebesøg fra skoler i Danmark måtte aflyses. Som sådan var der altså tale om en gentagelse af forrige års publikumssucces.

I 1998 fortsattes nyopstillingen af den permanente udstilling. Ny monter er kommet til, og en mere tilgængelig formidlingsform forsøger at imødekomme museumsgæsternes ønske om en overskuelig, klar og tilgængelig permanent udstilling. I 1998 blev 1800-tals-delen færdiggjort, og forberedelserne til en større forbedring af oldtidsdelen blev iværksat med henblik på færdiggørelse i foråret 1999. Målet er, at museet i løbet af 1999 fremstår med en nyopsat udstilling, der vil kunne fungere efter hensigten i en årrække. Ligesom på de fleste andre museer må det bemærkes, at begrebet »permanent udstilling« reelt ikke længere er dækkende for de faste udstillingers karakter og funktion. Der er i stadig større grad tale om temporære udstillinger, der har en levetid på 5-10 år, og som nødvendigvis løbende må forholde sig til publikum, forskning og formidling.

1848-1850

Danevirkegården markerede jubilæet med en udstilling, der udelukkende byggede på egne billeder. Desuden var det muligt at få langtidsdeponeret originale våben fra Treårskrigen fra Tøjhusmuseet. De indgik først i særudstillingen og er nu blevet integreret i den permanente udstilling nedenunder. Danevirke spillede en rolle i denne krig. Derfor blev der gjort en del ud af at vise og forklare Danevirkestillingens betydning i 1850, da voldanlægget blev reaktiveret og forsynet med en lang skanserække.

Treårskrigen giver endnu i dag anledning til mange, undertiden heftige diskussioner mellem danske og tyske. Den slesvig-holstenske side har altid karakteriseret begivenhederne som en demokratisk rejsning mod en uretmæssig hersker, mens den danske fortolkning gik på et uretmæssigt oprør imod en retmæssig hersker. I de seneste år er der sket et skred i forskningen, der er gået over til at betegne krigen som en borgerkrig. Danevirkegården satte fokus på begge elementer krig og demokrati, men gjorde det ud fra en dansk historisk fortolkning. De besøgende opfordredes til at skrive deres kommentarer i en særlig gæstebog, der blev lagt frem i Thyra-Salen. Reaktionen har været talrige. De fleste fandt udstillingen relevant og interessant. Især børn og unge var optaget af udstillingen. En 11årig pige skrev f.eks. den 3.7.98: »Tak fordi vi måtte se lidt af tidens fortællinger og fordi vi nu ved lidt mere om Danmark og Tyskland! Det har været sjovt og spændende«. En mor skrev

14.7.98: »En fin udstilling, osse for mindre børn (5 og 7 år)«. En tysk gæst fra Bodensee fastslog 19.7.98: »Die ganze Ausstellung ist sehr beeindruckend. Man spürt das Engagement – eine heute eher seltene Erscheinung. Sehr sympathisch die ausgedrückte Verbundenheit in der Zweisprachigkeit«. Museets personale blev dog mest glad for en venlig kommentar 7.7.98: »Jo mere jeg ser af museet jo klogere og gladere bliver jeg«.

Særudstillingen om Treårskrigen blev den 21.6.1998 fulgt op af et fællesarrangement med Historisk Samfund for Sønderjylland – Sydslesvigs amtskreds. Det drejede sig om en »Historisk Søndag« på Danevirke. Eftermiddagsarrangementet bestod af foredrag af historikeren Claus Bjørn om 1848, kaffebord, introduktion til Danevirke i 1850 og besigtigelse af særudstillingen i Thyra-Salen samt et foredrag ved Hedeby's nordlige port ved lokalhistorikeren Jürgen Hoppmann, der fortalte om Påskeslaget ved Slesvig i 1848. De godt 30 personer, der deltog, var enige om, at arrangementet var vellykket. Samarbejdet med Historisk Samfund har pågået i en årrække og omfattede i 1996 en aftenvandring lands Danevirkes Østervold.

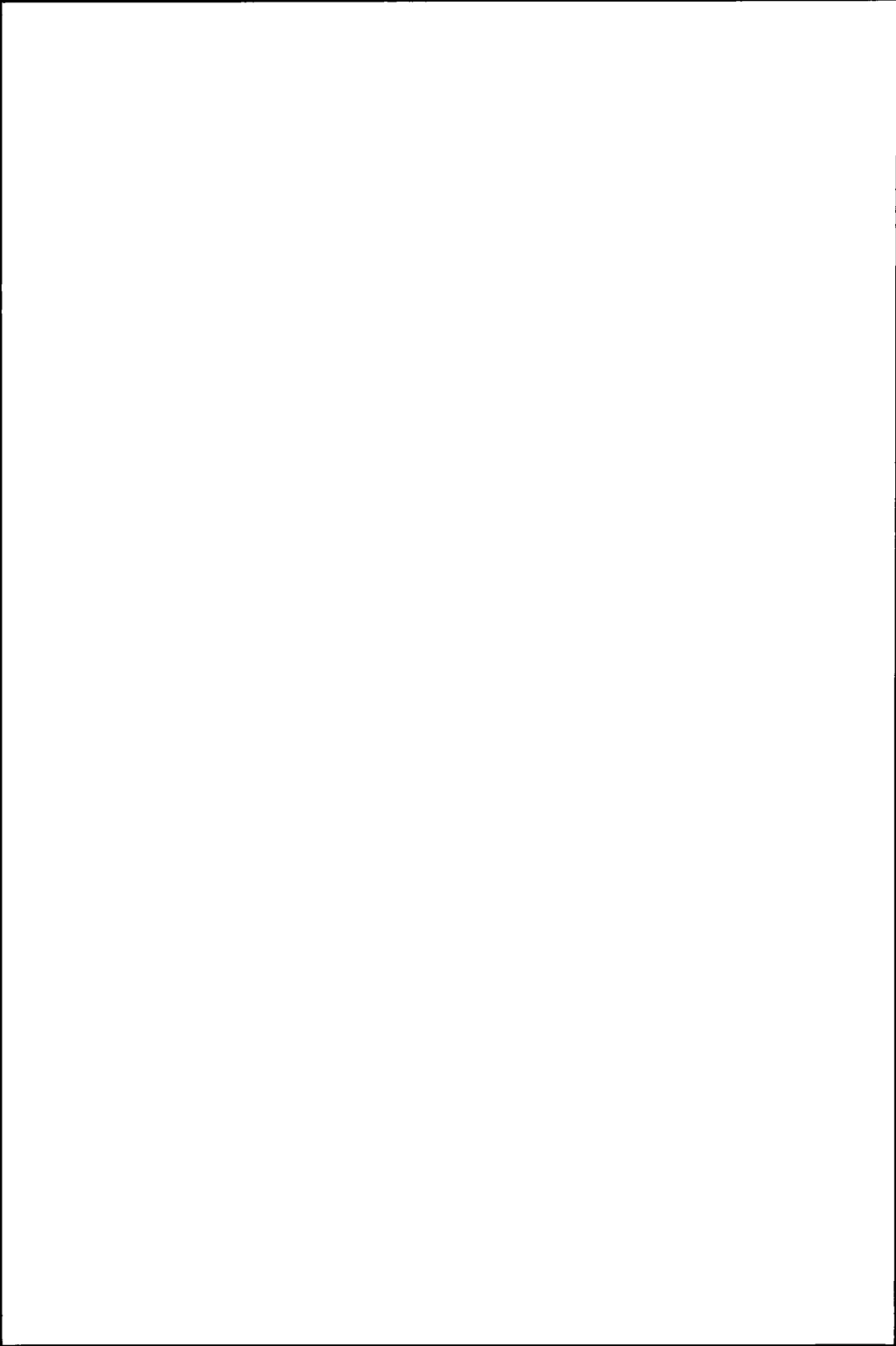
SSW 1948-1998

Årets anden særudstilling blev vist i august og september. Den omhandlede et andet jubilæum: 50 året for Sydslesvigsk Vælgerforening, SSW. Også denne udstilling er blevet meget positivt modtaget. Både danske og tyske besøgende nedfældede deres indtryk på skrift. De rakte fra »Möge der Geist der »Bonner Erklärung« immer weiter wirken«, over »Auf eine deutsch-dänische Freundschaft«, »Meget interessant for os danskere at kende vores historie«, »Det er meget interessant at se gamle SSV'er fra kamptidens dage« til »Bin um einiges politisches Wissen reicher geworden, obwohl in dieser Zeit aufgewachsen waren uns diese Auseinandersetzungen nicht bekannt«.

Denne samtidshistoriske Sydslesvig-særudstilling bekræfter iagttagelser, der er blevet gjort i tidligere år: Mange besøgende, danske som tyske, søger svar på spørgsmål om mindretallet: Hvem er vi? Hvorfor er I her? Hvordan lever I? Hvordan er I organiseret? Hvorfor flytter I ikke bare til Danmark o.s.v.? Museets personale svarer så godt som muligt. SSW-udstillingen gav et bud på den politiske side. Der findes et behov for en samlet formidling af mindretallets historie. Af den grund bliver mindretallet ikke »museumsreif«, men vil kunne musealiseres og dermed formidles på en anden måde til et bredt publikum, herunder ikke mindst mindretallets egne unge. Museernes funktion som identitetsformidlende institutioner er traditionel og velkendt – og vil kunne bidrage konstruktivt til at give mening og indhold ved at præsentere de historiske rødder.

Som sidste begivenhed i museets arbejde i 1998 skal det nævnes, at det omsider lykkedes at opnå tilladelse til at opsætte (og selv betale) ét henvi-ningsskilt til museet. Der er dog lang vej igen, førend der er tale om en funktional skiltning, der reelt gør det muligt at finde museet, når man ikke kender vejen på forhånd.

Jørgen Kühl

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1998

Historisk Samfund for Sønderjylland

Årsberetning 1998 ved Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 8. maj 1999 årsmøde på Rønshoved Højskole. Ca. 70 medlemmer var mødt frem. Højskoleforstander Erik Lindsø fortalte indledende om højskolens historie siden oprettelsen i 1921 og navnlig om de to markante forstandere Aage Møller og Hans Haarder. Derefter afholdtes generalforsamlingen. Formanden for Aabenraa amtskreds, Hans H. Bang fra Bov, blev valgt til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var lovligt indvarslet og gav derpå ordet til formanden, Lars N. Henningsen, der aflagde følgende beretning:

Med historien er det som med en have: Pleje og dyrkning er nødvendig for at få et godt udbytte. Dette livsvilkår gælder på de fleste felter af livet – også for det abstrakte begreb, som vi betegner med ordet »Historie«.

Naturligvis eksisterer »historien«, også uden at vi bekymrer os om den: Men rigtig »leve« gør »historien« først, når man dyrker den, interesserer sig for den, tolker den. Historien som vi kender den er på godt og ondt et produkt af historikernes arbejde. Og her tænker jeg på historikere af alle slags, lige fra slægtshistorikeren, som graver sine aner frem af kirkebøgerne, til lokalhistorikeren, som finder ud af, hvem der boede i huse og på gårde i sognet i gamle dage, og til universitetsprofessoren, som skriver bindstærke oversigter over Danmarkshistorien. Historien skal altså dyrkes og drages frem, for virkelig at eksistere i vor bevidsthed. Det betyder, at »historien« ikke lever upåvirket af den samtid, hvori den bliver fortalt.

I vore dage lever vi på mange måder i en »begivenhedskultur«. Vi kan godt lide de store festlige iscenesættelser, og historiske jubilæer er en god anledning til at kaste lys over historien. Det gælder også dette år 1999. I år står jubilæet for 1849-grundloven i centrum, og

1999 er samtidig udråbt til »middelalderår«, hvor en statelig række af arrangementer sætter middelalderens historie i fokus.

Historisk Samfund lever selvfølgelig med i denne historiske begivenhedskultur. I år tilbyder vi derfor en hel række foredrag med emne i middelalderens historie, og som foredragsholder her ved årsmødet er det lykkedes at få en rigtig ekspert, Folketingets protokolchef, dr. phil. Kr. Hvidt, som vil fortælle om årets »jubeloldning«, Grundloven.

Når jubilæer betyder så meget for historiefremstillingen har det mange grunde. Jubilæer gør det muligt at vække publikums opmærksomhed, der er bedre mulighed for at få bevilget penge, så der kan forskes, arrangeres udstillinger og udgives bøger, og der kan samles medarbejdere.

Det er alt sammen godt nok. Men det kan også være skidt. Chancen kan misbruges – fremstillingen kan blive styret hen på det atypiske, den kan blive influeret af politiske under- og overtoner, gamle myter og forestillinger kan ukritisk blive gentaget, letkøbte og helt uhistoriske sammenligninger kan blive draget, og den kan lede kræfterne bort fra arbejdet med nye og ukendte sider af historien.

Også i det forløbne år 1998 så vi jubilæernes betydning for historien. I 1998 gjaldt det 150-året for de skelsættende begivenheder i 1848. Der blev arrangeret udstillinger, udgivet bøger og skrevet artikler, og der blev afholdt foredragsrækker, på begge sider af grænsen. I tilbageblik mener jeg man kan sige, at jubilæumsprogrammet blev præget af god og solid fremstilling. Man holdt sig fri af de farer, som kan true den slags initiativer.

Historisk Samfund var selvfølgelig med. Vigtigst var udgivelsen af et fornemt udstyret særnummer af Sønderjysk Månedsskrift i april samlet omkring slaget ved Bov. Ved årsmødet på Jaruplund højskole holdt museumsinspektør Kay S. Nielsen fra Tøjhusmuseet foredrag om begivenhederne 1848, set ud fra en militærhistorisk synsvinkel. Og på Danevirkegården i Sydslesvig stod Sydslesvigs amtskreds i juni bag et foredrag af universitetslektor Claus Bjørn og udflugt til slagmarken for kampene i »Påskeslaget« ved Slesvig.

Vi har altså taget de aktuelle emner op. Men samtidig har vi i året der gik ikke glemt den sønderjyske historie i sin fulde bredde. Det gælder hele vort program lige fra udgivelser til foredrag og udflugter.

Sønderjyske Årbøger udkom som vanligt først i november og med 328 sider. Årbogens lay-out er nu justeret på en måde, så det kan

holde, kun billedkvaliteten vil vi sammen med vor dygtige og altid hjælpsomme bogtrykker, firmaet P. J. Schmidt i Vojens, gøre endnu mere perfekt næste år. Indholdet i årbogen spændte vidt. Den tidligere mangeårige leder af byarkivet i Flensborg, Hans Fr. Schütt, fremlagde nye resultater om Flensborgs grundlæggelse med Valdemar den Stores borg tæt ved Marie kirke i årene omkring 1160. Arkivar Jesper Thomassen fra landsarkivet gav en analyse af patronatsrettens betydning for godsejerne på Trøjborg og Schackenborg i 1500-1600-tallet. Den unge historiker Gerret Schlaber kastede lys over de omfattende moderniseringer af forvaltningen i Slesvig i tiden mellem de slesvigske krige. Vi fik også den første sammenfattende levnedstegning af lektor Ernst A. Kiørboe fra Tønder, komponisten bag den kendte hjemstavnsang »For en fremmed barsk og fattigt«. Særlig opmærksomhed vakte de to store artikler om 30'ernes historie. Museumsinspektør Axel Johnsen, Sønderborg, belyste den vanskelige balancegang, som Flensborg-Avis redaktøren Ernst Christiansen måtte foretage for at redde sin avis i konfliktfeltet mellem de lokale grænseaktivister i Slesvig-Holsten og rigsregeringen i Berlin. Af grundlæggende betydning er generalkonsul Henrik Becker-Christensens afhandling om det tyske mindretals reaktioner på nazismens magtovertagelse i 1933. Aldrig før har dette punkt været behandlet så grundigt. Også en stor erindringsartikel fra Toftlund blev der plads til sammen med de mange anmeldelser og nyt fra den lokalhistoriske arbejdsmark.

Sønderjysk Månedsskrift nåede i 1998 op på 358 sider med 45 store og små artikler samt 35 anmeldelser, der holder læserne orienteret om den nyeste litteratur om Sønderjylland. Som nævnt tog aprilnummeret udgangspunkt i slaget ved Bov den 9. april 1848. Med støtte fra Bov kommune kunne vi udsende dette nummer i udvidet omfang og med gengivelse af flere af de historiske malerier i farver.

I anledning af det royale bryllup i Gråsten udkom et temanummer om Gråsten slot, som i forlængelse af de tidligere temanumre om sønderjyske slotte belyste slottet fra en række forskellige vinkler. Med støtte fra Kong Frederiks og Dronning Ingrid's fond til humanitære og kulturelle Formål, Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond og Sydbank Sønderjyllands Fond blev det muligt at udsende bladet farvelagt og på 48 sider. Samtidig er Sønderjysk Månedsskrift dog stadig bladet, som giver en populær og fagligt funderet viden om

Glimt fra studieturen til Berlin i 1998. Deltagerne samlet ved Brandenburger Tor. Med manuskript i hånd lader vor general Henrik Becker-Christensen sit feltherreblik feje over Pariser Platz. Foto: Peter Rastrup.

sønderjysk historie og kulturhistorie i en bred emnekreds. Spredningen var igen i 1998 stor, lige fra dendrokronologi, over registrering af gravstene og levende hegn til det danske mindretalsparti SSW og middelalderens smedelaug i Haderslev.

Når det gælder de selvstændige skrifter kunne vi for første gang i mange år ikke lægge en ny bog på bordet i 1998. Men der er lagt sæd til en stor boghøst i 1999. Netop her til årsmødet er udkommet Bert Kelms store og grundlæggende bog om befolkningens erhverv, levevilkår og boliger på Rømø i ældre tid. Det er et værk, som har krævet store forberedelser. Desuden kan skriftudvalget love en nyudgave af Hans H. Worsøes klassiske vejledning »Slægtshistorie i Sønderjylland« samt Kim Furdals bog om de sønderjyske landkommuners historie i den preussiske tid og overgangen til danske sognekommuner efter 1920. Der arbejdes også videre med den sønderjyske landbrugs-historie, hvis første bind om oldtid og middelalder vil udkomme i år 2000. Endelig har skriftudvalget indledt arbejdet med udgivelsen af en stor erindringsbog af modstandsmanden Hans Mørup. Det bliver en bog med tyngdepunkt i 1930'erne og 1940'erne.

Fra besøget ved Istedløven i Wannsee. Ved løvens fod fortæller Hans H. Worsøe om løvens vej gennem historien. Foto: Peter Rastrup.

Også **udflugtsudvalget** har varmet op til nye og spændende programpunkter. I 1998 gentog vi Berlinturen, som jo havde mødt overvældende tilslutning året før. Programmet var i det store og hele det samme, med samme gode hotel og samme altid sikre og venlige chauffør Benny. Ved at starte med en byrundtur i bussen allerede den første dag blev der lidt mere tid til det gamle kulturelle centrum omkring Nicolai-kvarteret og Gendarmenmarkt, ligesom de der ønskede det kunne skabe sig et indtryk af den imponerende byggeaktivitet i Berlins centrum.

På hjemvejen diskuterede de tilfredse deltagere mulighederne for næste års udflugt. Ideerne var mange, nogle realistiske, andre flyvske, og udvalget følger det op i år med at genoptage det tema, som vi fulgte i første halvdel af 90'erne: »Den danske konges riger og lande«. I august vil turen gå til Skåne.

Vore fem **amtskredse** har arbejdet i det traditionelle gode spor. Hver har afholdt et eller flere foredrag og en eller flere udflugter samt naturligvis generalforsamling. Ikke mindst de årlige fællesmøder med

de lokalhistoriske foreninger og arkiver i hvert enkelt amt har overalt været en succes. Den »historiske lørdag« gik til Løjt Land, hvor vi så Løjt kirke og Runde Mølle, som begge stråler i nyrestaureret glans, og flere af de gamle kaptajnsgårde med de indmurede gravsten.

I alt afholdt amtskredsene 20 arrangementer med knap 1.000 deltagere. Især i Sydslesvig og Sønderborg har initiativerne været mange og forskelligartede med spændende foredrag og gode udflugtsmål.

Endelig var der rækken af **kulturhistoriske aftener**. I år var temaet historiske orgler. Vi besøgte Dorotheas Kapel på Sønderborg Slot, hvor organist Helge Granum præsenterede det nybyggede, historiske orgel, og museumsinspektør Inge Adriansen fortalte om kapellet. I Haderslev domkirke lærte vi kirkens tre berømte orgler at kende, det gamle »Siseby-orgel« fra 1819, det store hovedorgel og kororglet. Domorganist Svend Prip fortalte og spillede på de dejlige instrumenter. Endelig besøgte vi det egentlige hjemsted for mange af orglerne, nemlig Marcussen & Søns hæderkronede orgelbyggeri i Aabenraa. Her fortalte indehaveren, orgelbygmester Zachariassen, og viste rundt.

Det var arrangementer i særklasse. Flere burde have taget imod de gode tilbud.

En stor opmuntring fik vi i året der gik, omend den havde en trist baggrund. Den 21. november 1997 døde Mattes Mathiesen Nissen, Bevtoft, et af vore mangeårige og trofaste medlemmer. Mattes Nissens søster Gunder Nissen og kusinen Christine Simonsen havde gennem mange år forsket i deres hjemegns historie og havde udarbejdet værdifulde optegnelser om Bevtoft og Vedsted sognes gård- og slægtshistorie. Allerede i 1979 bestemte Gunder og Mattes Nissen ved testamente, at deres formue efter deres død skulle deles mellem Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark og Historisk Samfund for Sønderjylland.

Efter Mattes Nissens død er testamentets bestemmelser nu kommet til udførelse. Der er oprettet en fond, »**Gunder Nissen og Mattes Mathiesen Nissens Fond**«. Dens midler skal primært anvendes til bearbejdelse og udgivelse af optegnelserne vedr. Bevtoft og Vedsted sogne. Når det er sket, skal legatkapitalens afkast anvendes til støtte af aktiviteter inden for foreningens område, især til udgivelse af folkelige historiske bøger.

Der er grund til her at mindes Gunder og Mattes Nissen og Christi-

ne Simonsen i taknemlighed. Det vil være os en kær pligt at sørge for bearbejdelsen af optegnelserne om Bevtoft og Vedsted sogne. Det kan blive til en værdifuld bog, af type som de gård-, slægts- og sognehistorier, som vi tidligere har udgivet. Derefter vil fonden give Historisk Samfund et pænt årligt tilskud til vort fortsatte arbejde. Fondens formue udgør ved stiftelsen 1,1 million kr. Oprettelsen af Gunder og Mattes Nissens Fond er udtryk for en tillid, som vi vil leve op til.

Der var således mange opmuntringer i året der gik. Året gik i travlhed. Der var brug for mange hjælpende hænder. Tak derfor til udvalgene og styrelsen, tak til vore gode medarbejdere på kontoret, Mona Mitchell og Aage Skærbæk og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Sidst men ikke mindst – tak til de fonde, som har støttet vort arbejde og til Sønderjyllands Amtskommune, som hvert år hjælper med et fast tilskud. Det kan vi ikke leve foruden.

Kun én part mangler jeg endnu at nævne – og det er den vigtigste, den hvem det hele gælder: **medlemmerne**. Ved årsskiftet var vi 2.439 medlemmer mod 2.475 året før. Det er pænt. Et frafald som mange beslægtede foreninger mærker i disse år har vi ikke oplevet. Medlemsskaren er trofast. Frafald har vi så at sige kun på grund af dødsfald og alder. Vi får da også nye medlemmer. Men alligevel er vi blevet 36 færre.

Gennem flere år har vi arbejdet på at flest muligt skulle vælge den attraktive »kombinationsløsning«, som indebærer både Sønderjyske Årbøger/medlemskab og Sønderjysk Månedsskrift. I dag er det fordelt sådan, at omtrent 1.200 udelukkende er medlemmer, mens ligeså mange både er medlemmer og modtager Sønderjysk Månedsskrift. Dertil holder 661 udelukkende Sønderjysk Månedsskrift. Vi har overvejet at foreslå, at månedsskriftet simpelthen blev en del af medlemskabet. Men vi har valgt den gradvise overgang, dvs. at vi gennem den billige kombiordning prøver at få abonnenterne til også at tegne medlemskab. Gennem hvervningen søger vi især at fremme kombiordningen.

Der råder altså stabilitet, og regnskabstallene er gode. Alligevel må vi erkende, at øget tilgang af nye medlemmer er en livsbetingelse. Derfor har vi planlagt et fremstød til efteråret. Vi vil udarbejde en ny hvervebrochure, og i oktober-november vil vi ud over hele landsdelen gennemføre en annoncekampagne, som skal falde sammen med nye

bogudgivelser og udgivelsen af Sønderjyske Årbøger 1999. Vi overvejer også at oprette en hjemmeside på Internet for foreningen.

Vi håber det vil have effekt. Men vi erkender, at markedseksperter er vi ikke.

Det er grunden til, at vi i indkaldelsen til dette årsmøde har efterlyst personer, som har lyst til at hjælpe os på dette punkt. Overskriften fra mødeindkaldelsen:

PR-medarbejdere søges!

vil jeg altså gentage – og så blot sige, at vi arbejder videre, og kan love nye produkter i den kommende tid.

I tilknytning til formandens beregning spurgte Niels Aage Madsen fra Haderslev om, hvad styrelsen agtede at gøre i anledning af den overvældende tilmelding til udflugt til Skåne og Blekinge. Hans Worsøe svarede på turudvalgets vegne, at man var nødt til at fastholde et maksimalt deltagerantal på ca. 50, men at man overvejede at gentage turen to gange i år 2000, så alle 150 tilmeldte fik en chance for at komme afsted. Laurids Mink fra Haderslev beklagede, at mange af de tilmeldte til orgelkoncerten i Haderslev domkirke alligevel ikke var mødt frem. Det var navnlig uheldigt, da interesserede havde måttet afvises på grund af overtegning. Han henstillede til, at man melder fra, når man mod forventning ikke kan deltage i et arrangement, hvortil man har meldt sig. Denne henstilling gjorde formanden ganske til sin. Julius Beier opfordrede til, at samtlige medlemmer fik tilsendt et antal eksemplarer af den kommende hvervebrochure, så de kunne videregive dem til familie og venner med opfordring om indmeldelse.

Efter godkendelsen af formandens beretning forelagde foreningens kasserer Henning Mathiesen, Sønderborg, regnskabet, som ligeledes blev godkendt. Forsamlingen vedtog endvidere styrelsens forslag om uændret kontingent i år 2000, d.v.s. 225 kr. for det kombinerede medlemskab og abonnement på Sønderjysk Månedsskrift, 135 kr. for medlemskab og årbog separat og 150 kr. for månedsskrift separat. Ved valget til styrelsen genvalgte Lars N. Henningsen, Hans Schultz Hansen, Henning Mathiesen og Elsemarie Dam-Jensen. Erling Madsen påpegede det principielt uheldige i, at formand, næstformand og kasserer var på valg samtidigt. Da styrelsen konstituerer sig selv, kan dette imidlertid ikke altid undgås. Ligeledes genvalgte revisorerne Julius Beier og Frede Rudolph. Der var ikke indkommet forslag til årsmødet. Under eventuelt fremhævede Lars N. Henningsen forårsturen til Gram Slot den 10. maj.

Efter generalforsamlingen og kaffen holdt dr.phil. Kristian Hvidt foredraget »Grundloven længe leve! Portræt af en jubelolding«. Efter årsmødets afslutning havde deltagerne mulighed for at bese Munkemølle og Rinkenæs gamle kirke under kyndig vejledning.

Haderslev amtskreds

Kontakten til de lokalhistoriske arkiver spiller en stor rolle for amtskredsen. Det årlige fællesmøde blev holdt i Moltrup. Her var der rig mulighed for at udveksle erfaringer og få et indtryk af det store arbejde, der er udført i forbindelse med lokalhistorien i Moltrup Sogn. Som i de foregående år er de fleste af amtskredsens møder i øvrigt foregået på Tørnng Mølle. Den ligger centralt, og der er altid en rar og god atmosfære.

I september var der mulighed for at grave sig ind på den ældste Danmarks-historie i Gram Lergrav. Det var tørvejr netop i den times tid vi gravede, så det blev en god aften med konkret udbytte af snegle, træstykker m.m. Derudover besøgte vi i efteråret Genforenings- og Grænsemuseet ved Christiansfeld.

Karl Erik Olesen

Aabenraa amtskreds

Ved generalforsamlingen den 28. april 1998 på Folkehjem skete der ingen ændringer i bestyrelsens personsammensætning eller funktioner. Sognepræst Jens Bruun, Løjt, holdt foredrag og viste lysbilleder om kirkerestaureringen.

Den 3. juni var vi på aftentur i Aabenraa med besøg i Slotsvandmøllen, rundvisning i kunstmuseet på Brundlund slot og afsluttende kaffebord på Skyttegården. Kim Furdal fra Institut for sønderjysk Lokalhistorie holdt foredrag om de gamle Hjelm-kolonihaver. Den 4. november afholdtes i Varnæs det årlige fællesmøde for bestyrelserne i amtets lokalhistoriske foreninger og arkiver. Vi så Johan Meiers omfattende privatmuseum og sluttede på Bovrup kro, hvor foreningerne aflagde beretninger, og Svend Agertoft fortalte om Varnæs sogns historie. Den 12. november fortalte landsarkivar Hans Schultz Hansen på Østersøhøjskolen for en talrig forsamling om »Nordslesvig i 1848«. Endelig var amtskredsen den 10. februar 1999 medarrangør til afstemningsfesten på Folkehjem. Rektor Erik Jensen, Duborg-Skolen, talte om »De sønderjyske Forposter – før og nu«. Fhv. politimester Iver Møller tog ordet og fortalte erindringer. Torsdagskoret fra Flensborg underholdt; det var en god aften med over 100 deltagere.

Hans H. Bang

Sønderborg amtskreds

Ved generalforsamlingen den 21. april 1998 i Sundeved-Centret indledte Lene Junker-Hansen med at vise rundt og fortælle i Stenderup frimenighedskirke. Efter kaffen holdt Georg Rasmussen, Flensborg, foredrag om »Livegenskab i Sundeved 1500-1600-tallet«. Til bestyrelsen nyvalgte Lene Junker-Hansen.

Den 11. juni var vi på Sønderborg Ladegård. Driftsleder Erik Petersen gav de ca. 70 deltagere en indholdsrig aften med rundvisning og beretninger. Den tidligere hovedgårds historie i 1500-tallet fortalte Henning Mathiesen grundigt og velunderbygget om. Næste arrangement var en kirke- og forfatteraften i Asserballe den 3. september. 75 mødte frem til kirketjener Jørgen Larsens rundvisning i kirken og efterfølgende Dorrit Willumsens engagerede og levende beretning på Frydendal kro om Herman Bang. Vi sluttede med det årlige fællesmøde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Mødet foregik

på Sønderborg Slot den 17. november, hvor 72 deltog. Indleder var Sønderborgs borgmester A. P. Hansen, der causerede om en borgmesters opgaver og pligter, krydret med lokalhistoriske anekdoter og oplevelser.

Briks Iversen

Tønder amtskreds

Amtskredsen har for tiden 308 medlemmer. Ved generalforsamlingen var der foredrag af fhv. skoleleder Ernst Meyer, Flensborg. Den årlige udflugt samlede 40 deltagere og gik med bus til Lyksborg slot. Et møde i Randerup med de lokalhistoriske arkiver, museer og arkiver havde god tilslutning med 30 deltagere. Vi fik forevist kirken, og museumsinspektør Lennart Madsen, Haderslev, fortalte om kulturlandskabet i mark og vadehav. Endelig har amtskredsen traditionen tro været medindbyder til afstemningsfesten i Skærbæk.

Peter Madsen

Sydslesvig amtskreds

Den 23. april 1998 deltog 25 i generalforsamlingen, hvor René Rasmussen blev nyvalgt til bestyrelsen. Marie Møller valgte efter mange års godt arbejde at udtræde, og som ny kasserer valgtes Nils Vollertsen. Efter generalforsamlingen fortalte Nis Hardt om »Stenaldergrave nord og syd for Flensborg Fjord«.

I anledning af 150-året for omvæltningerne i 1848 afholdtes den 21. juni et dobbeltarrangement. Ved Danevirkegården talte Claus Bjørn fra Københavns Universitet om »1848«, hvorefter vi kørte til bakken bag Halvkredsvolden. Her fortalte Jürgen Hoppmann fra Slesvig om Påskeslaget ved Slesvig, netop dér hvor det foregik. Der var 30-35 deltagere.

Vi var i Husum den 23. august til en spændende fremvisning af Üelvesbüllskibet ved Hans Joakim Kühn fra Archäologisches Landesamt. Derefter førte Anders Schaltz Andersen os gennem Husums gader og stræder i både fortid og nutid. Kun 23 deltog i dette fine arrangement.

I samarbejde med Borgerforeningen i Flensborg indbød vi til foredrag med rigsarkivar Johan Peter Noack den 5. november om »Det danske Mindretal i Sydslesvig«. 55 fulgte indbydelsen. Senere var der også foredrag med museumsinspektør Peter Dragsbo, Middelfart, om »Kulturlandskabet«, og den 11. februar holdt Nils Vollertsen på Dansk Bibliotek i Slesvig foredrag om »Hvordan nazismen kom til Holmen i Slesvig«.

Alle foredrag foregik i samarbejde med Folkeuniversitet. 151 er i dag medlemmer i amtskredsen, og 111 modtager Sønderjysk Månedsskrift.

Jesper Bolund Nielsen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

ved Kim Furdal

Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS)

Formand: Randi Demuth, Østerhøj 3, 6310 Broager, tlf. 74 44 01 47.

I februar 1998 holdt LASS registreringskursus for begyndere samt kursus i opbevaring og behandling af arkivalier, om bl.a. de krav vi skal stille til arkiv-

lokalerne, så man undgår skader på arkivalierne. I november indbød vi igen til kurser for begyndere i registrering af arkivalier og billeder. Der meldte sig kun seks deltagere, så vi måtte aflyse. Dette skal dog næppe tages som et tegn på, at vore medlemmer er eksperter på disse områder. Da vi var nødt til at aflyse kurset, udsendte vi et spørgeskema til »Forslag til bedre og nye kurser«, om kurserne opfyldte medlemmernes forventning og evt. medlemmernes ønsker til fremtidige kurser.

Den 5. september holdt vi vores årlige arkivdag på Rømhø, hvor vi så Rømhø lokalhistoriske arkivs nyindrettede lokaler. Arkivet har til huse i et gammelt Rømhøhus, som det har fået foræret af en lokal beboer. Huset er nu indrettet med brandsikkert rum. I nærmeste fremtid får huset nyt stråtag og nye vinduer. Vi så desuden Rømhø's seværdigheder blandt andet Kommandørgården.

Den 24. oktober holdt vi temadag på Folkehjem i Aabenraa om »Billeder i lokalhistorien«. Lokalhistorisk konsulent Kim Furdal talte om »Datering og identifikation af billeder« og brug af billeder. Frede Gotthardsen, Løgumkloster Lokalhistoriske Arkiv, holdt foredrag om »Postkort fra Løgumkloster« på baggrund af hans bog af samme navn, og cand.mag. Mette Ehlers, Slagelse, fortalte om »billeder i lokalhistorien«. Temadagen var godt besøgt.

Den største begivenhed for LASS i 1998 var udgivelsen af »Foreningsarkiver fra Sønderjyllands Amt og Sydslesvig«. Receptionen fandt sted den 27. august på Amtsgården i Aabenraa, med amtets Undervisnings- og Kulturudvalg som værter.

Ved LASS's årsmøde i marts valgte Ester Feddersen at udtræde af bestyrelsen efter at have været med i 19 år, heraf 16 år som formand. Vi er Ester Feddersen en stor tak skyldig for hendes enorme indsats for LASS. Ved samme lejlighed blev Ester Feddersen udnævnt til æresmedlem af LASS.

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Den lokalhistoriske konsulent

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

e-mail: mail.isl@netbruger.dk

Leder: Kim Furdal.

Åbningstid: ma.-to. kl. 9-16 eller efter aftale.

Det stod allerede ved årsskiftet 1997/98 klart, at 1998 ville blive et begivenhedsrigt år med færdiggørelsen af den sønderjyske foreningsregistratur, flytning til nye lokaler og overgang til edb-registrering af billedsamlingen. Et højdepunkt blev udgivelsen af foreningsregistraturen for Sønderjylland og Sydslesvig. Efter ti års arbejde kunne LASS og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie markere begivenheden sammen med amtets Undervisnings- og Kulturudvalg på amtsgården den 27. august.

Foruden de store samlinger af billeder, lyd og film fra hele Sønderjylland fungerer Institut for Sønderjysk Lokalhistorie også i praksis som lokalhistorisk arkiv for disse arkivalier fra Aabenraa kommune, idet Aabenraa by ikke selv har noget lokalhistorisk arkiv. Det afspejler sig i samlingerne, hvis tyngde ligger i Aabenraa kommune med store samlinger fra bl.a. fotograf Th. Christensen, fotograf L. v. Münchow samt fotograferne Peter og Holger Clausens samling på ca. 80.000 billeder.

Med nyindretningen af kontorerne var de lokalemæssige forhold bragt på plads, og 1. september kunne instituttet byde sin nye medarbejder, Kirsten Egtved, velkommen. Med ansættelsen af Kirsten har instituttet for første gang fået en fastansat medarbejder, der alene skal varetage det daglige arbejde med de historiske samlinger. Gennem årene er der ydet et stort og fortjenstfuldt arbejde fra frivillige pensionister, som har sikret en god registrering af ikke mindst billedsamlingen. Det har dog længe stået klart, at virksomheden fremover ikke alene kan baseres på frivillige, men at der måtte tilvejebringes et grundlag til en fast medarbejder. Instituttet vil dog fortsat gøre brug af frivillige pensionister med deres værdifulde lokale viden og indsigt.

Med ansættelsen af den faste medarbejder kunne der påbegyndes en scanning og edb-registrering af samlingerne på billed databasen Picard. I årets sidste fem måneder er der scannet ca. 1.600 billeder. Det foreløbigt største projekt er dog en registrering af postkortfabrikant C. C. Biehls billedsamling, hvoraf der foreløbig er registreret ca. 6-700 af de ca. 5-6.000 billeder. Det bliver aldrig målet at scanne og edb-registrere samtlige billeder. Dertil er de marginale omkostninger for store og de registrerings-, service- og bevaringsmæssige fordele for begrænsede. Den edb-mæssige registrering har først og fremmest sine fordele på de mest benyttede og de konserveringsmæssigt mest følsomme dele af samlingen. Til gengæld skal der nok i de kommende år udvikles registreringsprincipper for edb-registrering af meget store billedsamlinger eller store billedserier, hvor man ikke går ned på enkeltbilled-niveau, som det er tilfældet i dag.

Siden august har Hanne Gregersen og Inge Skifter Andersen arbejdet med at rense og registrere glasplader fra flere fotografer. I den forbindelse blev der gjort gode fund i en større glaspladesamling fra en ukendt fotograf fra Sønderborg. Blandt de mange smukke portrætter og billeder fra borgerskabs-hjem i Augustenborg, Gråsten og Sønderborg lå foruden en række fine portrætter af dronning Ingrid også portrætter af H. P. Hanssen og Helene Hanssen. Takket være støtte fra H. P. Hanssens Mindefond er det lykkedes at få tre smukke, let håndkolorerede, daguerreotypier fra 1840'erne af Schack-slægtens medlemmer restaureret på Nationalmuseets konservatoranstalt.

Instituttet har i 1998 ydet konsulentbistand på stedet til en lang række arkiver. Endvidere har instituttet 35 gange rådgivet arkiverne telefonisk. Der er fortsat problemer vedrørende arkivregistrering, kassation og lokale indretning. Dog er det tydeligt, at den edb-mæssige oprustning på de lokalhistoriske arkiver skrider stærkt frem. Denne udvikling mærkes tydeligst vedrørende scanning og edb-registrering af billeder, hvor der har været en betydelig interesse i og uden for landsdelen for instituttets arbejde og ikke mindst for billed databaseprogrammet Picard. I den forbindelse bør de lokalhistoriske arkiver nok i større udstrækning foretage en nøgtern vurdering af investeringerne og satsningen på edb. Der er utvivlsomt store fordele forbundet med brug af edb og edb-registrering. Udgifterne hertil bør dog afvejes i forhold til arkivernes øvrige investeringsbehov i f.eks. arkivmaterialer, reoler og brandsikring. Spørgsmålet er, om vejen ikke fremover går gennem et langt tættere samarbejde mellem de mindre arkiver i kommunerne, som man f.eks. ser det i Sundeved, Haderslev og Rødding kommuner.

Instituttet er indgået i et samarbejde med Dansk Historisk Fællesråd (DHF) om udgivelse af biografiske grunddata på CD-rom. Formålet er at genudgive ældre, trykte biografiske opslagsværker (»stater«) over danskere på CD-rom. Foreløbig har Instituttet i juni og juli stået for et pilotprojekt, der skulle klarlægge muligheder og problemer ved scanning af værkerne. Pilotprojektet var finansieret af DHF og har undervejs givet instituttet et stort erfaringsgrundlag, der kan anvendes ved evt. tilsvarende projekter i Sønderjylland.

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig

Vestergade 30, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 38 33, fax: 74 62 79 39.

Formand: Ingrid Riese, Sundgade 14A, 6320 Egersund.

Foreningen er startet i 1959. Medlemmer i 1999: 592.

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig beskæftiger sig med Nordslesvigs historie og i særdeleshed med forbindelsen til såvel slesvigholstensk, tysk og dansk historie. Siden 1960 har Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig udgivet en skriftrække, »Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig« Heft 1, 1960-heft 74, 1999, hvor man kan finde bidrag til forhistorie, middelalder og nyere tids historie, sprog-, navne- og familieforskning og i særdeleshed bidrag til det 19. og 20. århundredes historie i Nordslesvig.

Medlemmerne af Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft tilbydes hvert år en weekend på Akademie Sankelmark, om et tema, der har en tæt sammenhæng med Nordslesvig og Slesvig-Holsten. Der er to ekskursioner om sommeren, ligesom der hvert år i februar er generalforsamling med foredrag.

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig driver endvidere det tyske mindretals historiske arkiv og forskningsinstitution »Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe« i Aabenraa.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Formand: Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 74 70.

Foreningen er oprettet i 1908.

Medlemmer i 1997: 1200.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Ole H. Jensen, Kløvermarken 3, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 02 35.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 1998: 155.

e-mail: ohj@adr.dk

I kalenderåret 1998 har foreningen arrangeret seks møder med foredrag og en udflugt, der gik til Højeregens lokalhistoriske Arkiv samt Højer Mølle- og Marsk Museum. Af foredragsemner kan nævnes »Specielle oplysninger der kan findes i kirkebøgerne«, »Oplysninger om hvad der findes i Mormonernes Arkiv i Fredericia«, »Hvad kan skifterne fortælle om klædedragten i 1700 tallet«, »Etik i slægtsforskningen«, »Udvandringen fra Sønderjylland hovedsagelig fra tiden 1870 til ca. 1900« og »Brug af Internettet til Slægtsforskningen«.

Hjemmeværnsregion III's historiske Udvalg

Formand: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg Kommune

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune

Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Formand: Ruth Forum Møller, Storegade 19, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 10 13.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-12 og 16-18 samt første mandag i måneden kl. 19-21.

Leder: Ruth Forum Møller, Storegade 19, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 1998: 525.

Besøgende på arkivet i 1998: 357 Afleveringer til arkivet i 1998: 152.

Vi fik udvidet arkivet i 1997/1998 og er nu i gang med en tiltrængt »omrokering«. Alle medlemmer er begejstrede for de nye rum. Om kort tid får vi en computer, som vi skal i gang med at lære at benytte. Der kommer rigtig mange besøgende på arkivet. Vi har fået mange ting fra bl.a. skibsfører Kornbeck. Mellem papirer og bøger fandt vi et modelskib, der er tilbudt Notmark kirke, der ønsker skibet ophængt i kirken.

Bov kommune

Historisk Forening for Vis herred

Formand: Henrik Meyer, Fjordvejen 55, Sønderhav, 6340 Kruså, tlf. 74 67 82 72.

Foreningen er oprettet i 1970.

Medlemmer i 1998: 520.

Den 16. april var der generalforsamling på Bov Museum. Den 11. juni gik turen til Christiansfeld, hvor vi så Brødremenighedens Kirke og kirkegård og »Grænsemuseet«. I foråret 1999 var der den 22. februar et arkæologisk foredrag på Bov Museum og den 8. april foredrag på Holbøl Landbohjem om Sønderhav i gamle dage.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: Hver dag undtagen mandag kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: N. P. Lund-Jensen, Rønsdamvej 17, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 33 32.

Bov Lokalarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54.

Åbningstider: Mandag-torsdag kl. 10-19, fredag-lørdag kl. 10-13. Større forespørgsler efter aftale.

Leder: Kirsten Sparvath, Østerskovvej 40, Kollund, 6340 Kruså, tlf. 74 67 83 38. Foreningen er oprettet i 1991.

Billedgruppen er i gang med at registrere arkivets store samling af dias, og der er foretaget registreringer på arkivprogrammet Arkibas. Fra Historisk Forening for Vis Herred har arkivet fået skænket en billedscanner. Det betyder at der kan tages fat på edb-registrering af billeder.

Bredebro kommune

Lokalhistorisk Forening for Bredebro

Formand: Lauge Jepsen, Møllevej 5, Visby, 6261 Bredebro, tlf. 74 78 36 40.

Arkivets adresse: Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 14 28 (kl. 14-16).

Åbningstid: Tirsdag kl. 14B 16.30 og efter aftale.

Leder: Søren H. Schmidt, Randerup 66, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 63 39.

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer i 1998: 130.

Arkivet er oprettet i 1982.

Foreningen er »moderorganisation«, der arrangerer møder, ture og lign., tegner medlemmer og tegner arbejdet udadtil. Som en del af årsprogrammet holder man stadig afstemningsmøde, i 1998 med tidl. folketingsformand Erling Olsen som taler. Der er tilfredsstillende interesse og opbakning om foreningens arbejde. På foreningens initiativ er der startet et 3-4 årigt egnsspilsprojekt »Højt til himlen« med Trøjborg, Brorson og Kold som hovedtemaer.

Tilgangen af interesserede arkivmedarbejdere har gjort det muligt at indføre fast åbningstid. Arkivet har haft 30-40 besøg og henvendelser, især vedr. slægtshistoriske oplysninger. Af større afleveringer bør nævnes afleveringen af et større antal pressebilleder. Endelig lykkedes det i 1998 at udgive beskrivelsen »Trøjborg Gods 1738« oversat og bearbejdet af Knud Schmidt Nielsen, Visby.

Broager kommune

Lokalhistorisk Forening for Broagerland

Formand: Christian Frederiksen, Klør-fire 20, Brunsnæs, 6310 Broager, tlf. 74 44 29 23.

Arkivets adresse: Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 93 51.

Åbningstider: Tirsdag kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Randi Demuth, Østerhøj 3, 6310 Broager, tlf. 74 44 01 47.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 1996: 226.

Arkivet er oprettet i 1980. Besøgende i 1998: 350.

Afleveringer til arkivet i 1998: 23.

1998 har igen været et godt år for arkivet med mange afleveringer og stigende besøgstal. Det er især mikrokortene af kirkebøgerne, der er efterspurgt. Desuden har vi ofte besøg af unge mennesker, der har købt et ældre hus i Broager, og som nu ønsker oplysninger om huset og tidligere ejere. Den største begivenhed for arkivet i 1998 var at Broager Kommune sørgede for brandsikring med opsætning af brandmur og branddør.

Af særlige afleveringer kan nævnes arkivalier fra fisker Christian Petersen, Brunsnæs; skibet Christine af Iller; Fiskeriforeningen Nordslesvig; Fiskeriforeningen Brunsnæs og Forsamlingsgården Broager.

Christiansfeld kommune*Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn*

Formand: Niels Peter Wiborg, Bojskov Bygade 25, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 35 07.

Foreningens arkiv: Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98.

Åbningstid: Fredag kl. 15-17 og lørdag kl. 14-16.

Leder: Annelise Gram, Kongensgade 19, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 19 92.

Foreningen er oprettet i 1995.

Medlemmer i 1997: 55.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 62 14.

Foreningens arkiv: Skolebakken 2, Fjelstrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1985. Medlemmer i 1998: 50.

Afleveringer til arkivet i 1998: 30.

Foreningen har afholdt generalforsamling og mødeaften, hvor emnet var Fjelstrup frivillige brandværn gennem 70 år. Endvidere har der været arrangeret cykeltur til Hjels Kirke med rundvisning. På arkivet arbejder vi fortsat med hus- og kirkegårdsregistrering. I løbet af året har arkivet bl.a. modtaget diverse bygningstegninger fra et nedlagt firma. Endvidere er der indkommet materiale i forbindelse med husundersøgelsen (billeder, skøder, kort m.m.)

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls.

Arkivets åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.30 og den første tirsdag i måneden kl. 19-21.

Leder: Kirsten Degn, Bagvejen 14, 6094 Hejls, tlf. 75 57 44 65.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 1997: 117.

Vejstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Gl. Skamlingvej 1, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: På Plejehjemmet »Lærkebo«, Sjølundgade 28, 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første tirsdag i måneden kl. 19-22 eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hesselberg, Vejstruprødvej 17, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 48 77.

Foreningen er oprettet i 1989. Arkivet er oprettet i 1989.

Medlemmer i 1998: 120. Besøgende: ca. 20.

Afleveringer til arkivet i 1998: 27.

Den 7. april afholdt foreningen generalforsamling, hvor tidligere uddeler Richardt Olesen fortalte om »40 år i Vejstrup sogn med udgangspunkt i brugsens historie«. Den 9. juni var 34 deltagere på aftenudflugt til Cathrinesminde Teglværksmuseum. Endelig havde vi den 3. november 1998 et udbytterigt fællesmøde med de øvrige arkiver i kommunen. På arkivet har vi nu alle billeder og arkivalier registreret på »Arkibas«.

Gram kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkeallé 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Kirkeallé 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Åbningstid: September til maj: 1. mandag i hver måned kl. 19.30-22.00 og tirsdage kl. 9.00-11.00.

Leder: Gunnar Lundgaard, Kirkeallé 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 1998: 298.

Afleveringer til arkivet i 1998: 27.

På arkivet håber vi, at foreningen i år 2000 kan flytte ind i et af Gram bys ældste huse på Slotsvej. En gruppe uden for foreningen og arkivet arbejder for at huset skal bevares og renoveres, hvorefter det forlyder, at arkivet skal tilbydes et lejemål.

Lokalhistorisk Forening for Højrup sogn

Formand: Andreas Petersen, Kastrupvej 27, Arnum, 6510 Gram. tlf. 74 82 61 41.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram.

Åbningstid: Hver torsdag i lige uger kl. 19.30-21.30 eller efter aftale.

Leder: Agnes Trans, Kastrupvej 12, Arnum, 6510 Gram. tlf. 74 82 64 31.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 1998: 125.

Besøgende på arkivet i 1998: 20. Afleveringer til arkivet i 1998: 33.

Tiset lokalhistoriske Forening

Formand: Arne Skafsgård, Stenholtvej 6, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 96.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 96.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 14-17, og 19-? eller efter aftale.

Leder: Ellen Skafsgård, Stenholtvej 6, Tiset, 6510 Gram.

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 1997: 110.

Gråsten kommune

Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16, torsdag kl. 16-18.

Leder: Kristen Thomsen, Lyshøj 14, Rinkenæs, 6300 Gråsten.

Arkivet er oprettet i 1975. Besøgende i 1998: ca. 120.

Afleveringer til arkivet i 1998: 25.

Fra Historisk Forening for Gråsten by og Egn har arkivet modtaget et nyt reolsystem, så vi efter omregistrering har kunnet foretage en nyopstilling af arkivalierne. I oktober havde vi en udstilling på Cathrinesminde teglværksmuseum, hvor hovedemnet var Gråsten slot og bys historie.

Arkivet har i løbet af året bl.a. modtaget protokoller for Rinkenæs Borgerforening, en stor samling dokumenter fra en gård i Sandager (1773-1961) og Chr. Jebsens barndomserindringer fra Gråsten (født 1908).

Historisk Forening for Gråsten by og Egn

Formand: Frede Chr. Ihle, Buskmosevej 16, Rinkenæs, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 11 99.

Foreningen er oprettet i 1975.

Medlemmer i 1998: 365.

Ved generalforsamlingen den 22. april i Ahlmannsparken holdt tidligere skoleinspektør Gerd Conradsen foredrag om Kværs skole gennem 300 år. Den 5. september var der udflugt til Slesvig med sejltur på Slien, et besøg i det gamle fiskerleje Holmen og et besøg på Sct. Johannes Klosteret. Desværre kunne vi ikke få plads til alle tilmeldte. Ved efterårsmødet den 18. november holdt museumsinspektør Kim Paulsen, Cathrinesminde teglværksmuseum, foredrag om Danfoss og udviklingen på Nordals i 1950-60'erne.

Haderslev kommune

Haderslev byhistoriske Arkiv

Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18.

Åbningstid: Tirsdag og torsdag kl. 13-16, onsdag kl. 13-17 og efter aftale.

Leder: Bent Vedsted Rønne, Årøsundvej 21, 6100 Haderslev, tlf. 74 53 33 21.

Arkivet er oprettet i 1946. Besøgende på arkivet i 1998: 1.726.

Afleveringer til arkivet i 1998: 336.

Det høje besøgstal skal ses i sammenhæng med forbedring af de fysiske forhold, bedre service og nye hjælpemidler for brugerne. Indretningen af de nye lokaler og indkøbet af nye reoler medførte en omfattende omflytning af arkivets samlinger. Således befinder de mest benyttede arkivalier, bøger og aviser sig nu på samme etage som læsesalen. I tilknytning til læsesalen er der indrettet et mørkerum til læsning af mikrokort og -film.

Nye afleveringer androg over 90 hyldemeter og 6.000 billeder. Nyordningen af samlingerne fortsatte, idet arbejdet med billedsamlingen, plakatsamlingen og ordningen af Teknisk Forvaltnings sagsmateriale havde første prioritet. Samarbejdet med de otte lokalhistoriske arkiver og slægtsforskningsforeninger er til glæde for alle parter. I 1998 stod Byhistorisk Arkiv og Haderslev Museum for en stor del af arbejdet bag Haderslev Kalenderen 1999 med temaet »Damp og diesel«. Overskuddet går til en styrkelse af det lokalhistoriske arbejde.

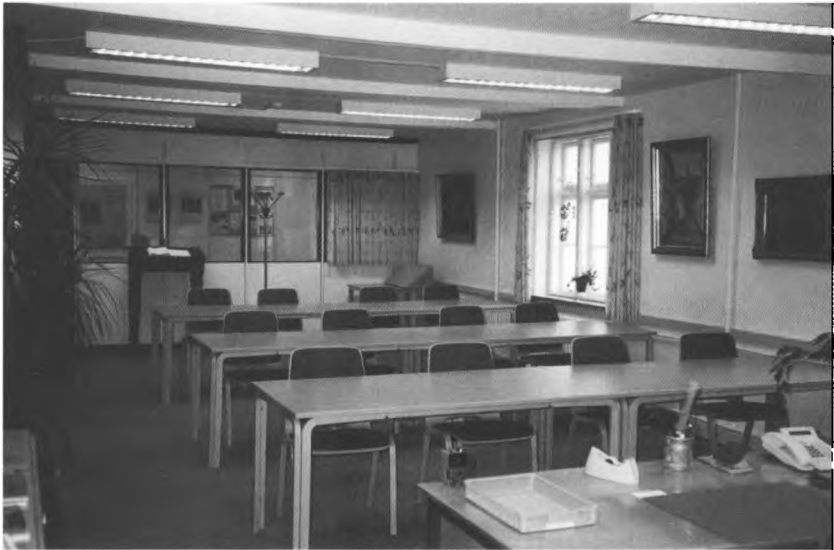
Haderslev Arkiv- og Museumsforening

Formand: Karen Bagge Hansen, Kabdrupvej 66, Kabdrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 61 44.

Foreningen er oprettet i 1954. Medlemmer i 1998: 505.

I foråret blev der afholdt to foredrag inden for emnet »Sygdom og Sundhedsvæsen fra middelalderen til vort århundrede«. Endvidere var der foredrag om henholdsvis kongelige gobeliner og om Christian 4. og Sønderjylland. Efterårets emne var: »Vadehav, marsk og mennesker fra oldtid til nyere tid«. Foreningen havde i tilknytning til foredragene i efteråret en veltilrettelagt heldagstur til Vidåslusen, og museet Nissen Haus i Husum, begge med god deltagelse. I december arrangeredes sammen med Haderslev Museum en søndagshyggeeftermiddag med musik, Lucia-optog, nisseudstilling og demonstration af gamle håndværk m.m.

Foreningens medlemsbog i 1998 var »Langs fjord og dam«, som er den

Haderslev Byhistoriske Arkiv undergår i disse år store forandringer og ombygninger. Dette gælder også arkivets meget besøgte læsesal, der ses på billedet. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

trejde i rækken. Bogen udgives på foreningens eget forlag »Gammelting«, der i 1998 også udgav »Historier fra Ørbyhage«, og »Haderslev Kalenderen«, i nært samarbejde med Haderslev Byhistoriske Arkiv.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk Skole, Hejsager, 6100 Haderslev.

Leder: Jørgen Schmidt (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer 1998: 126.

Foreningen har sammen med Halk-Hejsager beboerforening arrangeret foredragsaftener om lokalhistoriske emner. Arkivalierne er ved at blive registreret på »Arkibas«. Blandt afleveringerne i 1998 kan nævnes arkivalier fra Mejeriet »Hjulsminde« i Halk; Mosteriet »Hjulsminde« i Halk; sognefoged Peter Hansens og mosteriejer Verner Jensens privatarkiver.

Haderslev Slægtsforsknings Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 14, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14.

Foreningen er oprettet i 1984.

Medlemmer i 1997: 113.

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 52 74.

Foreningens arkiv: Hoptrup kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 62, Hoptrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16 (undtagen helligdage) og efter aftale.

Leder: Holger Bonde (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer 1998: 737. Arkivet er oprettet i 1984.

Besøgende på arkivet i 1998: 152.

Afleveringer til arkivet i 1998: 38.

Foreningen har i 1998 afholdt et arrangement under overskriften »En aften i ord og billeder ad Hoptrup Hovedgade«, hvor 80 medlemmer mødte frem. Ved generalforsamlingen viste foreningen som sædvanlig video-film, som vi løbende optager rundt om i sognet. I foråret havde arkivet besøg af årets »Guldkonfirmander«. Endelig inviterede vi i august på en aftentur til Sønderballe Strand, hvor fisker Peter Tækker fortalte om livet ved stranden i gamle dage for de 76 fremmødte.

Moltrup sogns lokalhistoriske forening

Formand: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 23 98.

Foreningens arkiv: Bramdrup Vestergade 7, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Hans Skøtt, Rovstrupvej 61, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 24 25.

Foreningen er oprettet i 1985. Medlemmer i 1997: 174.

Starup sogns lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.

Foreningens arkiv: Starup Skole, Starup Skolevej, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 41 95.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Niels P. Bladt, Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 41 95.

Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer i 1998: 65.

Arkivet er oprettet i 1990. Afleveringer til arkivet i 1998: 30.

I 1998 er arkivet udvidet, så der er god plads til såvel de eksisterende arkivalier, nye afleveringer som arkivets gæster. Det betyder at arkivet har to adresser, dels på Starup skole, dels på Bjørnøvej. Arkivet udgiver hvert år et mindre årsskrift med nyt og gammelt om Starup Sogn.

Vilstrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 14, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14.

Foreningens arkiv: Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 14, 6100 Haderslev.

Foreningen oprettet 1982, Medlemmer 1998: 41.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet 1998: 10.

Afleveringer til arkivet i 1998: 5.

På foreningens generalforsamling den 15. januar 1998 afløstes Frede Scherbeck som formand af Orla Iver Madsen. Arkivet flyttedes til Haderslev Byhi-

storiske Arkiv, men tilhører stadig Vilstrup Sogns Lokalhistoriske Forening. Her er vi ved at registrere arkivet på Arkibas. Den 3. juni arrangerede foreningen en middelaldertur, hvor museumsinspektør Lennart Madsen viste de 50 fremmødte rundt på tre gårde i Vilstrup sogn, hvorefter turen sluttede med et besøg i kirken. Lennart Madsen var også med den 24. september for at vise kulturlandskabet i middelaldersognet. Turen med 23 deltagere sluttede i sognehuset, hvor Frede Scherrebeck blev udnævnt til æresmedlem.

Højer kommune

Højeregnens lokalhistoriske arkiv

Møllegade 12, 6280 Højer.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-17.00.

Leder: Lis Hindrichsen, Nørregade 38, 6280 Højer, tlf. 74 78 23 03.

Arkivet oprettet i 1981. Besøgende på arkivet i 1998: 58. Afleveringer til arkivet i 1998: 21.

Arkivet har i samarbejde med lokalhistorisk Forening haft tre godt besøgte arrangementer. En byvandring i Højer og Hjørpsted, hvor henholdsvis Folmer Christiansen og Jens P. Krog fortalte. Desuden en sangaften med sange og viser fra Højeregnen. I efteråret udkom F. Christiansen og Herbert Matzens oversættelse af Pastor C. Rolfs bog »Højer Sogns og Flækkes historie«.

Blandt afleveringerne kan nævnes kassebøger m.v. fra den tidligere biograf; fotos fra fotograf Vestergaard; 210 pressefotos fra »Jydske Vestkysten«. Endvidere papirer fra en ejendom i Sdr. Sejerslev 1731-1934.

Lundtoft kommune

Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs

Formand: Anne Marie Jensen, Stenagervej 1 B, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 03 17.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Johan Meier, Gl. Skolevej 6, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 06 18.

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 1998: 226.

Arkivet er oprettet i 1979.

Foreningen afholdt en udflugt til Broagerland, hvor vi bl.a. så kirken og mindepladen. Der er afholdt et møde, hvor Sv. Aa. Faaborg, Aabenraa, underholdt og en aften hvor fhv. politimester Iver Møller fortalte om sin tid som politimester. Årets udstilling på Aktivcentret viste gamle billeder fra sognet. Endvidere har foreningen holdt en mindehøjtidelighed og kransenedlægning ved mindesmærket for de faldne i 1. Verdenskrig, da det i 1998 var 75 år siden stenen blev rejst.

Historisk forening for Felsted sogn

Formand: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 23.

Foreningens arkiv: »Patsches Hus«, Præstegårdsvej 4, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Hans Thomsen, Møgelmosevej 27, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 52 83.

Foreningen er oprettet i 1983. Medlemmer i 1998: 275.

Arkivet er oprettet i 1983.

Da arkivets lokaler skulle anvendes til andet formål, købte foreningen »Patsches Hus«, Præstegårdsvej 4, i Felsted med overtagelse den 1. marts 1999. Der skal indrettes arkiv i udhuset. Huset er bygget i 1827, og fremtræder i sin helhed uforandret siden opførelsen. Huset skal desuden anvendes til udstilling m.m. I 1998 er der indkommet kontrakter 1784-1930 fra familien Iversen, Svejrup; arkivalier fra Traldskov og et privatarkiv fra familien Popp.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev sogn

Formand: Jakob Mørk, Præstevænget 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Foreningens arkiv: Straagaards Smedie, Smedehuset, Skolegade 4, Kliplev, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Fra 1/6-1/10 tirsdag og fredag kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Foreningen og arkivet er oprettet i 1980. Medlemmer 1998: 415.

Besøgende på arkivet i 1998: 650. Afleveringer til arkivet i 1998: 30.

Som sædvanlig har foreningen til »Kliple Mærken« holdt åbent hus i arkivet i Smedehuset og arbejdende smedie. Der er afholdt en aftentur til Bov Museum, en byvandring i Aabenraa og en heldagstur til Langeland og Fyn. Endelig har museumsinspektør Hanne Christensen, Aabenraa, holdt foredrag. Som noget nyt har vi indbudt til meget velbesøgte eftermiddage og aftener, hvor vi viser lysbilleder, videoer og spiller bånd.

Løgumkloster kommune

Historisk Forening for Løgumkloster kommune

Formand: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 43 03.

Lokalhistorisk arkiv: Løgumkloster kommuneskole, Grønnevej 1, 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 04.

Foreningen er oprettet i 1972. Medlemmer i 1996: 268.

Besøgende på arkivet i 1998: 28. Afleveringer til arkivet i 1998: 109.

Som afslutning på generalforsamlingen underholdt Ingeborg Langwadt med barndoms minder fra Løgumkloster. I samarbejde med kommunen er arbejdet på at finde en løsning på arkivets stadig voksende lokale problem.

Af afleveringer til arkivet i 1998 er bl.a. 36 fotos og arkæologiske iagttagelser fra Løgumkloster og omegn; en digtsamling af Chr. Marquardsen fra 1902-08; et privatarkiv vedr. familien Høvring og fire bind med stamtavle vedrørende slægten Hvass.

Egen sogns lysbilledforedrag om huse og lokaliteter i Egen i januar 1998. Foto: Egen Sogns Lokalhistorisk Forening.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, samt fra september til udgangen af april, mandag kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Fribjerg 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 18 10.

Arkivet er oprettet i 1974.

Egen sogns lokalhistoriske Forening

Formand: Jørgen Jørgensen, Skadebjergvej 6, Elstrup, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 84 42.

Foreningens arkiv: Præstevænget 3c, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 84 42.

Åbningstider: Torsdag kl. 16-18 eller efter aftale.

Leder: Jørgen Jørgensen (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1994. Medlemmer i 1998: 604.

Besøgende på arkivet i 1998: ca. 90. Afleveringer til arkivet i 1998: ca. 150.

Foreningen har haft en medlemstilgang på 140. Den 17. marts var 45 mødt frem til generalforsamling med underholdning af »runt o æ goll«. 130 deltog til lysbilledforedrag den 27. januar. Den 16. juni var der udflugt til Nymølle, hvor 100 deltog. Den 1. november tog vi det helt ny lokale på Præstevænget 3 i brug. I 1998 er der bl.a. afleveret originale dokumenter fra landbrugsejendomme samt et stort antal billeder.

Nørre Rangstrup kommune*Lokalhistorisk Forening for Agerskov sogn*

Formand: Egon Petersen, Boldershøj 24, 6534 Agerskov, tlf. 74 83 32 97.

Foreningens arkiv: Agerskov skole, Nørregade 17, 6534 Agerskov.

Åbningstid: tirsdag kl. 15-17.

Leder: Niels Baunsgaard, Bovlundbjergvej 17, 6535 Branderup, tlf. 74 83 51 20.

Foreningen er oprettet i 1991. Medlemmer i 1998: 608.

Arkivet er oprettet i 1991. Afleveringer til arkivet i 1998: 30.

I maj måned havde foreningen aftenudflugt til Bov Museum. Ved byfesten bidrog foreningen med en udstilling om ringridning i anledning af Agerskov Sogns Ringriderforenings 90-års jubilæum.

Lokalhistorisk forening for Arrild sogn

Formand: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 74 83 43 84.

Foreningens arkiv: Arnumvej 29 B, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Inger Sophie Andersen (som ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1987.

Branderup lokalhistoriske forening

Formand: Verner Bruhn, Smedegade 1, 6535 Branderup J, tlf. 74 83 52 51.

Foreningens arkiv: Branderup Bygade 17¹, 6535 Branderup J., tlf. 74 83 15 37.

Åbningstid: efter aftale.

Leder: Mette Marie Andersen, Pilehaven 36, Toftlund og Mads Kjergaard, Sandbjergvej 26, 6535 Branderup J., tlf. 74 83 52 81.

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 1998: 173.

Arkivet er oprettet i 1987.

Foreningen afholder hvert år en udflugt for medlemmerne, som i 1998 gik til Straagaards Smedie i Kliplev. 33 deltog. Den 21. februar havde arkivet åbent hus, hvor de nye lokaler blev beset af over 70 deltagere, og vi modtog forskellige arkivalier.

Lokalhistorisk forening for Bevtoft og Tirslund sogne

Formand: Valdemar Frisk, Over Jerstalvej 202, Neder Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 51 41 95.

Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krygersvej 45, 6541 Bevtoft.

Åbningstid: Onsdag kl. 14.30-17.30.

Leder: Grethe Iversen, Hyrupvej 43, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 60.

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 1998: 405.

Arkivet er oprettet i 1987. Besøgende på arkivet i 1998: ca. 200.

Afleveringer til arkivet i 1998: 184.

Foreningen var på udflugt til Hyrup mark, hvor over 50 deltagere fik fortalt om udgravningen. Åvængets beboere har klippet lokalstof ud af 7.000 aviser. Foreningen har haft en velbesøgt stand på hobbyudstillingen i Bevtoft Forsamlingshus. Holger Rosenberg, som har været arkivleder siden starten i 1987, blev afløst af Grethe Iversen.

I 1998 har arkivet bl.a. af Agnes Gøeg modtaget arkivalier fra Gøegslægten. Fra Peter Schmidt, Glasergård, kom en artikel om Kryger, 9.000 ubeskrevne postkort fra genforeningstiden og en bidragsliste over ting, som Bevtoft borgere har givet til afstemningsfesten. Nogle af postkortene blev afbildet i avisen, og der er solgt af dem langt uden for landsdelen.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 17 33.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv: Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Tove Rasmussen (som ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 1998: 57.

Arkivet er oprettet i 1984. Afleveringer til arkivet i 1998: 19.

I forbindelse med generalforsamlingen holdt den lokalhistoriske konsulent Kim Furdal et foredrag med titlen »Da Sønderjyderne drog til København i 1865«. For første gang var arkivet inviteret af Toftlund Handels- og Håndværkerforening til at deltage i »Foreningernes dag«, hvor vi havde en stand på »Centralhotellet«. Vi fulgte også en opfordring fra Turistforeningen om at holde åbent hus en søndag.

I løbet af 1998 er der bl.a. indkommet ejendoms papirer vedr. degneskolen på Kirkhøj, der var skole indtil 1854; ejendoms papirer m.m. vedr. Kjærgaard og fattiggården; et billede af grundstensnedlæggelsen ved Toftlund vandtårn.

Rødding kommune

Rødding lokalhistoriske arkiv

Vestergade 9, 6630 Rødding, tlf. 74 84 11 28 eller 74 84 12 88 (Rødding Bibliotek).

Åbningstid: Tirsdage kl. 9-12 og torsdage kl. 15-17.30.

Leder: Hans Carlo Jensen, Torvet 5¹, 6630 Rødding.

Post bedes sendt til: Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding.

Arkivet er oprettet i 1972. Besøgende på arkivet i 1998: 200.

Afleveringer til arkivet i 1998: 38.

Rødding lokalhistoriske Forening

Formand: Ester Torp, Gravlundvej 12, 6683 Føvling, tlf. 75 39 83 82.

Foreningen er startet i 1995. Medlemmer 1998: 190.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand og leder: Hans Madsen Schmidt, Haurumvej 2, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 83.

Foreningens arkiv: Brændstrup kristne Friskole, Ramsherred 13, Brændstrup, 6630 Rødding.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1962.

Hjerting sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, 6630 Rødding, tlf. 74 84 13 61.

Foreningens arkiv: Hjerting Skovvej 1, 6630 Rødding, tlf. 74 84 13 61.

Åbningstid: Efter aftale.
Foreningen er oprettet i 1982.
Medlemmer i 1998: Hele sognet.

Hygum lokalhistoriske forening

Formand: Peter Madsen, Skolegade 4, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 50 05.

Foreningens arkiv: Ribevej 42, Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 50 05.

Åbningstid: Første tirsdag i hver måned kl. 15-17, eller efter aftale.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding, tlf. 74 84 55 66.

Åbningstid: Medio maj-juni: lørdag og søndag kl. 13-17, fra 24. juni-1. september: hverdage kl. 11-17, søndag kl. 13-17.

Lokalhistorisk Forening for Jels sogn

Formand og leder: Margit Falkenberg Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45.

Foreningens arkiv: Jels Skole, Krygersvej 2, Jels, 6630 Rødding.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1984.

Lintrup lokalhistoriske arkiv

Formand og leder: Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf. 74 85 53 45.

Foreningens arkiv: Lintrup skole, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16-18, eller efter aftale.

Arkivet er oprettet i 1981. Medlemmer i 1998: 108.

Besøgende på arkivet i 1998: 9. Afleveringer til arkivet 1998: ingen.

Der er udgivet to publikationer med beskrivelse af henholdsvis Nissumgård og den gamle Dover Kro. Udvalget har foretaget kopiering af de gamle dagblade til interesserede arkiver i Rødding Kommune.

Skodborg Hjemstavsforening

Formand: Kirsten Fynbo, Rugtoften 43, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48.

Foreningens arkiv: Skodborg bibliotek, Søndergade 2, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 01 04.

Åbningstid: Onsdag kl. 9.30-12.00.

Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 84 85.

Foreningen og arkivet oprettet i 1941. Medlemmer i 1998: ca. 150.

Skodborg Hjemstavnsforening har samarbejdet med andre foreninger i byen om grundlovsfest, afstemningsfest og efterårsmøde med Naser Khader som foredragsholder. Der har været to foredrag med udblik til Europa ved højskoleforstander Henning Dockweiler, Askov og direktør for Grænseforenin-

gen Niels Henriksen. Desuden har vi haft en sognevandring og en aftenudflugt til Brødremenigheden i Christiansfeld samt en heldagstur til Rendsborg med sejltur på Kielerkanalen og Ejderen.

Skrave Hjemstavsforening

Formand: Karl Kristoffer Juhl, Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf. 74 84 71 75.

Foreningens arkiv: Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding.

Åbningstid: I vinterhalvåret hver mandag kl. 19.30-20.30, eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1947. Medlemmer: 219.

Besøgende på arkivet i 1998: ca. 10.

Den 4. marts holdt foreningen møde med lokale kræfter om livet i Skrave. Endvidere har foreningen haft en aftenudflugt til Ribe, hvor deltagerne blev vist rundt af en guide.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn

Formand: Arne Buhrkal, Villavej 7, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf. 74 84 61 54.

Foreningens arkiv: Vestergade 9, 6630 Rødding, tlf. 74 84 62 05.

Åbningstid: 1. torsdag i måneden kl. 14-16 og efter aftale.

Leder: Hanne Flebo, Østervænge 22, Øster Lindet, 6630 Rødding.

Foreningen oprettet i 1976. Medlemmer i 1998: 220.

Arkivet er oprettet i 1986. Besøgende på arkivet i 1998: 50.

Afleveringer til arkivet i 1998: 42.

Efter at foreningen har eksisteret i over 20 år, får arkivet ikke længere så mange afleveringer. Foreningen lægger derfor mere vægt på formidlingen af arkivets indhold. Derfor vil foreningen i samarbejde med de øvrige arkiver i kommunen skabe økonomisk grundlag for at få billederne gjort tilgængelige på CD-rom. Ved et møde i vinteren var pressen i fokus ud fra spørgsmålet: »Former pressen historien?«.

Rødekro kommune

Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune

Formand: Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 44 04.

Foreningens arkiv: Villa Catharina, Callesensvej 6a, 6230 Rødekro.

Åbningstider: Første og tredje mandag i måneden kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Inger Danielsen, Skovvænget 11, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 26 42.

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 1998: 615.

Arkivet er oprettet i 1990. Besøgende på arkivet i 1998: ca. 50.

Afleveringer til arkivet i 1998: 28.

Efter den årlige generalforsamling var der lysbilledforedrag. Den 16. maj havde vi en bustur til Ejderdæmningen og Frederiksstad. I weekenden 12.-13. september deltog foreningen med stand på en Fritidsmesse på Fladhøjskolen i Rødekro, hvor arkivet viste billeder og gl. effekter. Årbogen på 160 sider og trykt i 650 eksemplarer blev godt modtaget overalt.

Arkivet har i 1998 modtaget mange billeder m.m. Den største aflevering var privatarkivet fra Mathias Lorentzen, »Lundsgård«. Af andre kan nævnes en salmebog fra 1699 indleveret af Torp Friis Møller.

Skærbæk kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Mandag-fredag kl. 10-17, eller efter aftale.

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor), tlf. 74 75 20 52.

Foreningen er oprettet i 1967. Medlemmer i 1998: 250.

Arkivet er oprettet i 1967.

Foreningen har afholdt tre foredrag og afstemningsfesten sammen med andre foreninger. Arkivet har indsamlet en del billeder og andet materiale bl.a i forbindelse med Badestedet Lakolks 100-års jubilæum.

Skærbækegnens Museum

Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 10-17 og efter aftale.

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor).

Rømø lokalhistoriske forening

Formand: Rosa Schmidt, Ternevej 11, Havneby, 6792 Rømø, tlf. 74 75 52 10.

Foreningens arkiv: Vestervej 9, 6792 Rømø, tlf. 74 75 52 10.

Leder: Arne Jørgensen, Strømmen 10, 6792 Rømø, tlf. 74 75 63 47.

Åbningstider: 1. onsdag i måneden kl. 15-18.

Foreningen og arkivet er oprettet i 1995. Medlemmer: ca. 100.

Afleveringer til arkivet i 1998: 36.

Arkivet har fået lagt nyt tag på det meste af huset. Lige før jul modtog foreningen et fondsbeløb på 30.000 kr. til indkøb af en PC med scanner. Herpå er der nu indskrevet 80 indkomstjournaler. Foreningen har endvidere modtaget bl.a. 148.000 kr. fra Leader II og 48.000 kr. fra A. P. Møller-fonden. Foreningen har deltaget med en udstilling til festlighederne i forbindelse med Rømø-dæmningens 50-års jubilæum. I samme forbindelse blev optaget en video.

I løbet af året har arkivet bl.a. modtaget M. K. Lauridsen's notater og dokumenter vedr. gl. Rømø-huse og personer; udskiftningsakter og ejendoms-papirer; 11 stk. originale søkort 1836-1862; en film fra TV-syd om troljebanen.

Sundeved kommune

Lokalhistorisk Forening for Sundeved

Formand: Jørgen Schmidt, Osmark 10, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 71 94.

Foreningens arkiv: Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 15-18. Lukket i juli og mellem jul og nytår.

Leder: Inga Christensen, Vester Snogbæk 10, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 75 35.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 1998: 798.

Arkivet er oprettet i: 1992. Besøgende på arkivet i 1998: 135.

Aflleveringer til arkivet i 1998: 25 + fotos.

På foreningens generalforsamling i marts blev tidligere arkivleder Ellen Margrethe Olsen udnævnt til æresmedlem. Omkring 175 deltog i foreningens årlige aftentur, der gik til Nybøl mølle, hvor kaptajn Ole Andersen, Sønderborg fortalte om Grundlovsslaget 1848, og fru Jette Lund fortalte om Nybøl mølles historie. Desuden var der en demonstration ved sortkrudtskytterne af en lille kanon og forladegevær.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 47.

Foreningens arkiv: Historisk Forening for Sundeved, Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, Øster Sottrup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Efter aftale. Nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek, tlf. 74 46 72 42.

Sydals kommune

Lokalhistorisk Forening for Kegnæs sogn

Formand: Peter Wehl, Forsthoved 3, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 92.

Foreningens arkiv: Østerbyvej 11, Kegnæs, 6470, Sydals, tlf. 74 40 51 85.

Åbningstid: I sommerhalvåret første mandag i måneden kl. 18-19.30. I vinterhalvåret hver mandag kl. 18-19.30 eller efter aftale.

Leder: Anna Hansen, Storetoft 25, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 85.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 1998: 370.

Arkivet er oprettet i 1978. Besøgende på arkivet i 1998: ca. 80.

Aflleveringer til arkivet i 1998: ca. 20.

Foreningen har i årets løb medvirket ved tre foredragsaftener. Endvidere er der afholdt en aftentur til Rundemølle på Løjt-Land. Foreningens mangeårige arkivleder Hans Bertelsen, Østerby, blev på generalforsamlingen udnævnt til æresmedlem.

Lokalhistorisk Forening for Hørup sogn

Formand: Chresten Wolf, Østerbakken 11, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 53 06.

Foreningens arkiv: Hørup centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 65.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghaiøj 11, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 65.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 1998: 750.

Arkivet er oprettet i: 1979. Besøgende på arkivet i 1998: 40.

Aflleveringer til arkivet i 1998: 10.

På generalforsamlingen i marts blev Peter Hell, som tak for sit store arbejde siden foreningens oprettelse i 1978, udnævnt til æresmedlem. Foreningen har igen i år udsendt et årsskrift. I årets løb er der arrangeret en byvandring, en bustur til Søgaard/Kliplev m.m.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74 40 42 84 (kl. 9-10, 17-18). Fax 74 40 30 30.

Foreningens arkiv: Lysabild skole. Post skal sendes til arkivets leder.

Åbningstid: Første torsdag i måneden kl. 18-20 og efter aftale med arkivlederen.

Leder: Nicolai Hansen, Mommarkvej 395, Mommark, 6470 Sydals, tlf. 74 40 79 95.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 1998: 757.

Arkivet er oprettet i 1978. Besøgende på arkivet i 1998: 320.

Afleveringer til arkivet i 1998: 28.

I samarbejde med menighedsrådet indledte foreningen den 11. november kl. 10 højtideligheden i Lysabild kirke til minde om våbenstilstandsdagen og de 66 unge mænd fra sognet, som faldt i 1. Verdenskrig. Som symbol på fremtiden sluttede højtideligheden ved indkørslen til Lysabild, hvor foreningens næstformand Peter Jørgensen og formanden Viggo Vandkær Thomsen hver plantede et æbletræ.

I overværelse af 200 mennesker holdt foreningen 20-års jubilæum den 11. marts, hvor foreningen udgav hæftet »En hilsen fra en glad 20 årig«. Hæftet blev omdelt til husstandene i sognet. Efterårsmødet blev fejret i en fyldt sal på skolen med fhv. minister Anders Fogh Rasmussen som taler. Endelig har foreningen haft fulde busser på to historiske ture til henholdsvis Brundlund og Augustenborg Slot.

Blandt afleveringerne kan nævnes Christiane Hansens erindringer »Fra gamle dage«, en historie om lægevirket i Lysabild samt konfirmandbillede og guldkostbillede med navne. Til de mere utraditionelle afleveringer hører redskaber til brændevinsbrænding.

Tandslet sogns lokalhistorisk forening

Formand: Peter Johannsen, Mommarkvej 313, Tandslet, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 33.

Foreningens arkiv: Tandslet skole, Ertebjergvej 2, 6470 Sydals.

Åbningstid: I perioden 1. oktober-1. april torsdag kl. 19-21 eller efter aftale.

Leder: Svend Iversen, Østkystvejen 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 85.

Foreningen er oprettet i 1976. Medlemmer i 1998: 410.

Besøgende på arkivet i 1998: 25-30. Afleveringer til arkivet i 1998: 5.

Selv om pladsen er trang på arkivet, er der god orden. Arkivudvalget har været på kursus flere gange. Arbejdsfordelingen er god og vi har fået yngre ind med forstand på edb, der kan bruge den nyanskaffede PC'er med scanner. I vinterhalvåret har vi kursus i gotisk og en studiekreds, der arbejder med gamle veje. Da kurserne har kørt over flere år, har vi efterhånden et materiale, som vi påtænker at udgive. Foreningen var i sommeren 1998 arrangør ved genrejsning af mindestenen i æ Sneej ved Vibæk-Vandmølle.

Sønderborg kommune

Lokalhistorisk Forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand Ole Andersen, Ringløkke 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 48 84 79.

Arkivets adresse: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Åbningstider: Mandag kl. 9-12 og onsdag kl. 15-17.

Arkivleder: Kai Viggo Jørgensen, H. P. Hanssens Vej 2, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 61 19.

Besøgende på arkivet i 1998: 285. Afleveringer til arkivet i 1998: 70.

Arkivet har imødekommet en stigende efterspørgsel på lysbilledforedrag i diverse foreninger og institutioner. Der er afleveret arkivalier fra Sønderborg Kommunes El-forsyning og diverse arkivalier fra Dybbøl Mejeri.

Ulkebøl

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10-12, onsdag kl. 19.30-21.

Arkivleder: Sofie Rasmussen, Sneppevej 5, Skovby, 6470 Sydals, tlf. 74 40 48 63.

Arkivet er oprettet i 1979. Besøgende på arkivet i 1998: 170. Afleveringer til arkivet i 1998: 34.

Arkivet har modtaget menighedsrådets konfirmandlister, et købmandsregnskab fra Iver B. Jensen, en slægtshistorie fra Valborg Sørensen og arkivalier fra F.A.F.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev kommune

Formand: Benny Lau, Kværnholtvej 16, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 11 00.

Foreningens arkiv: Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 21 41.

Postadresse: Tinglev Bibliotek, Tinglev Midt 2, 6360 Tinglev.

Åbningstid: Mandag og onsdag kl. 15-18, onsdage kl. 19-22 og efter aftale.

Leder: Bibliotekar Ina Juhl, Porsevænget 4, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 32 61.

Foreningen er oprettet i 1975. Medlemmer i 1997: 212.

Tønder kommune

Lokalhistorisk Forening for Tønder kommune

Formand: Kaj Elkjær Larsen, Grev Schacksvej 3, 6270 Tønder, tlf. 74 72 20 20.

Foreningens arkiv: Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26.

Åbningstid: Tirsdag kl. 13-18, onsdag og torsdag kl. 13-17. Leder: Britta Bargfeldt, Østergade 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 11.

Foreningens oprettet i: 1982. Medlemmer i 1988: 260.

Arkivet er oprettet i: 1982. Besøgende på arkivet i 1998: 623.

Afleveringer til arkivet i 1998: 81.

Foreningens medlemstal er støt stigende med god opbakning til arrangementerne, specielt til dr.phil. Sabine Loreks foredrag om retsopgøret i Sønderjylland efter 1945. Den vellykkede udflugt til Sild var overtegnet. Tønder Kommune samt Verein Deutsches Haus har igen i 1998 ydet foreningen økonomisk støtte bl.a. til indkøb af edb-udstyr.

Arkivet er benyttet af uddannelsessøgende på alle niveauer fra folkeskole til universitet og forskellige forskere. Det samme gælder kommunens, amtets og statens institutioner. Slægtsforskere fra ind- og udland henvender sig i

Tønder Lokalhistoriske Arkivs salgssbod til Handelstandsforeningens gågademarked juli 1998. Fra venstre ses en kunde, Viggo Møballe, Hans Bachmann og Britta Bargfeldt. Foto: Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

stort tal. En amerikaner skrev efter sit besøg på arkivet et rosende brev til Tønders borgmester, hvori arkivet blev omtalt som »a local treasure«. Billedsamlingen er benyttet til bogudgivelser og af tidsskrift- og avisredaktører. Foretagsvirksomhed og deltagelse i Handelsstandsforeningens sommermarked har bidraget til at skaffe nye medlemmer og afleveringer. De mange tiltag har igen i år været mulige takket være indsatsen fra en kreds af engagerede, dygtige, initiativrige frivillige hjælpere.

Af de mange afleveringer kan nævnes Møgeltønder Skoles lokalhistoriske samling, Tønder Festivalens arkiv, Familien Drøhsens papirer og HK's arkiv.

Vojens kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Formand: Agnes Svendsen, Jernhytvej 21, 6500 Vojens, tlf. 74 54 19 41.

Foreningens arkiv: Møllerens Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 7, Hammelev, 6500 Vojens, tlf. 74 50 70 31.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19-21, torsdag kl. 14-16 og efter aftale.

Leder: Laurids Lund, Hovedgaden Vest 104, Over Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Foreningen er oprettet i 1985. Medlemmer i 1996: 362.

Besøgende på arkivet i 1998: 250. Afleveringer i 1998: 33.

Arkivet har i 1998 fået et lokale mere, så de besøgende og de frivillige medarbejdere har fået hver deres lokale. I det nye lokale er bogsamlingen og samlin-

gen af mikrofiche placeret. Arkivet har i 1998 lavet en samarbejdsaftale med firmaet »York« i lighed med aftalen med firmaet »Gram A/S«.

Museumsinspektør Orla Madsen, Haderslev Museum, holdt i januar foredrag om sin deltagelse i Vitus Bering-ekspeditionen i 1991. Medlemsudflugten gik til Elmegård og Lindegård i Sommersted. I Haderslev blev der i oktober afholdt et velbesøgt »Hvem/Hvad/Hvor og Hvornår« arrangement. Julemessen på Tørning Mølle havde i 1998 temaet »Fly og flyvestation« med udstilling arrangeret af Museumsgruppen på Flyvestation Skrydstrup.

Blandt afleveringerne kan nævnes Vedsted menighedsrådsarkiv incl. et gammelt pastoratskab med indhold; Skrydstrup Ungdoms- og idrætsforening; Andreas Michaelsens og Chresten Madsens efterladte papirer.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Foreningens arkiv: Jegerup skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80.

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 1996: 245.

Arkivet er oprettet i: 1988. Besøgende på arkivet i 1998: 10.

Afleveringer til arkivet i 1998: 27.

I forbindelse med Jegerup Forsamlingshus 75-års jubilæum deltog foreningen med billeder, beretninger m.m. i et 1½ times foredrag, som blev omarbejdet til en artikel i vort årsskrift nr. 10. Der er modtaget ejendomspapirer m.m. fra H. H. Iversen, billeder i forbindelse med forsamlingshusets 75-års jubilæum, anskuelsesbilleder og landbrugsredskaber.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05.

Foreningens arkiv: Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 46 07.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

Foreningen er startet i: 1984. Medlemmer i 1998: 184.

Arkivet er oprettet i: 1984. Besøgende på arkivet i 1998: ca. 50.

Afleveringer til arkivet i 1998: 12.

Ved foreningens månedlige møder har der i gennemsnit været 39 deltagere. Årsskriftet bragte Marius Kocks optegnelser om Tovskov Mølle.

Arkivet har ydet hjælp til flere slægtsforskere, der nu kan kommunikere med os over internet. Ruth og Anders Bruuns samling er anbragt under et tag. Samlingen fylder ca. 125 m² på loftet af skolens gymnastiksal. Der er næsten overfyldt, og der venter et stort registreringsarbejde. Fra et dødsbo er modtaget billeder og breve fra 1. Verdenskrig samt slægthistorier som tak for assistance.

Aabenraa kommune*Løjt lokalhistoriske forening*

Formand: Erling Madsen, Sandskærvej 582, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04.

Foreningens fotoarkiv på Rundemølle: Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Claus Lildholdt, tlf. 74 61 80 43.

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Hans Peter Meier, Buen 80, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 33 98.

Foreningens arkiv: Skolegade 1, Stubbæk.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Hans Peter Meier (se ovenfor).

Foreningen oprettet i 1981. Medlemmer i 1998: ca. 275.

Arkivet er oprettet i 1980. Besøgende på arkivet i 1998: 2.

Antallet af afleveringer til arkivet i 1998: 1.

Der er samarbejdet med sognets andre foreninger om udgivelsen af et jubilæumsskrift til Ensted sogns forsamlingshus' 75-års jubilæum. I løbet af året er arrangeret en udflugt og en sognefest. Der er indkommet kopier af billeder fra modstandskampen fra Povl Andersen, Oksbøl, tidligere Aabenraa.

Aabenraa byhistoriske forening

Formand: Esther Buchreitz, Nybro 14, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 35 11.

Foreningen er startet i 1959.

Medlemmer i 1996: 450.

Ved årsmødet den 23. marts 1998 holdt Sv. Aage Faaborg lysbilledforedrag om nedlagte butikker i Aabenraa. Efterårets emne var fortsættelsen af Erik Skifter Andersens foredrag om byens erhvervsvirksomheder. Udflugten gik til Løjt med den nyrestaurerede kirke og Rundemølle. Årsgaven var et farvetryk af skibsportrættet på Aabenraa Museum af fregatten »Aurora«, hvis formodede kanoner er erhvervet af foreningen og deponeret på museet. Cafeen i Slotsmøllen ved Brundlund Slot holdt åben hver weekend fra maj til september.

Årsskrifter og periodica 1998

udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 1998/99

Augustenborg

Lokalhistorisk arkiv – Årsskrift – 1999.

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg Kommune.

1999. 40 sider. Indhold: »Forord« – Elisabet Boyesen: »Erindringer om en barndom og ungdom i Asserballe præstegård« – Edel Jessen: »Erindringer fra en tid på Slotsallé i Augustenborg« – Chr. Ernst Christensen: »Et brev til Herman Bang« – Hans Lind og Kjeld Eriksen: »Caroline Amaliehemmet 1949-1999« – Gunner Rasmussen: »En overraskelse« – Chr. Fægteborg: »Gammelgaard« – Hans Andersen: »Vore genforeningsstene« – Fritz Mortensen: »Barndomsminde fra Augustenborg«.

Ekspedition: Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune, Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Bevtoft og Tirslund

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne. Årsskrift med aktuelt fra arkivet 1999

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne.

1999. 36 sider. Indhold: Valdemar Frisk: »Årets gang i og uden for arkivet« – Gunder Marie Nissen: »Nis Lorentsen Halk« – Jørgen Schmidt: »H. A. Kryger« – Steffen Oxholm: »Tirslunde sogn's historie fra Oldtid til Nutid« – Anne Birgitte Sørensen og Per Ethelberg: »Skovrejsning og arkæologi i Bevtoft sogn«.

Ekspedition: Andreas Gram, Rosenvænget 60, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 24.

Bov

Historisk Forening for Vis Herred. Bov Museum

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred.

Årg. 21, 1998. 68 sider. Indhold: »Forord« – H. H. Bang: »Fra Historisk Forening for Vis Herred« – N. P. Lund-Jensen: »Fra Bov Museum« – Kirsten Sparvath: »Fra Bov Lokalarkiv« – H. H. Bang: »Harkær« – H. H. Bang: »Harkærs frihedsbrev« – H. H. Bang: »Herredsfoged Jes Thomsen« – Gertrud Hansen: »Et liv i grænselandet II« – Marie Jessen: »Sønderjyske dialektord IV« – Peter Thomsen: »Tørveproduktion i første halvdel af det tyvende århundrede« – Lorenz Jacobsen: »De tog billetten« – Henrik Schou: »Strålende dansk sejr ved Bov« – »Bestyrelserne – Udgifter om lokale forhold 1996-97«.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Bov Museum og Holbøl Brugs.

Broager*Broagerland X*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland.

1998. 112 sider. Indhold: »Forord« – »Fra bestyrelsen« – Chr. Caspersen: »Broager Forsamlingshus« – Frederik Speggers: »Erindringer fra Egernsund« – Peter A. Petersen: »Sygehusforeningen« – Mette Kristine Jensen: »Broager kirke« – Gerd Nielsen: »Krigserindringer« – Frede Struck: »Sundeved Ringriderkorps« – Christian Frederiksen: »Telefoncentralen i Broager« – Ester Olsen: »Årets gang«.

Ekspedition: Kresten Krogh, Møllegade 42, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Egen*Årsskrift 1998*

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening.

1998. 40 sider. Indhold: Aage Hansen: »Egen sogns skoler« – Egon Hansgaard: »Agrimård« – »Klip fra præstearkivet« – Astrid Lund: »Jens Jensen Bondes erindringer« – Hans Bonde: »Sognefogeder i Egen sogn fra 1920-1974«.

Ekspedition: Hans Bonde, Sebbelundvej 16, Egen, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 83 63.

Felsted*Historisk Årbog for Felsted Sogn*

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn.

Nr. 16 1998. 90 sider. Indhold: Marie Nissen: »En brøndgravers historie« – Andreas Asmussen: »En gade og dens beboere« – Marie Bjerrum: »Marcus Lorenzen« – H. C. Staugaard: »Marcus Lorenzen-efterskrift« – H. C. Staugaard: »Pastor Mørk Hansens dagbog« – Ellen Jacobsen: »Lægekone før lægehusenes tid« – Hans Thomsen: »Uddrag af Th. Kaufmanns bog 'i Fjendevold'« – Mette Lassen: »Barndom, ungdom, bondekone og alderdom« – H. C. Staugaard: »Maren og Andreas Hansen Møller, Krusmølle« – Sven Zachariassen: »Udbygningen af Felsted« – Andreas Asmussen: »Foreningens virke, arkivet m.v.«.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19.

Gråsten*Årsskrift 1998*

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn.

1998, 64 sider. Indhold: Bendt Olesen: »Bryllup i Gråsten« – Arne Aabenhus: »Dansk Amatør Teater Samvirke 50 år i Gråsten« – G. O. Hansen: »En slagter- og eksportørfamilie« – Elsebeth Thygesen Kristensen: »Kroer og hoteller i Gråsten« – E. T. Kristensen: »Tysk skole i Gråsten Fördeschule 25-års jubilæum« – Hans Sahl: »En kirkenøgles historie« – Silke Eisenschmidt og Nis Hardt: »Høje under marken« – Elsebeth Thygesen Kristensen: »Årets gang« – Frede Chr. Ihle: »Årsberetning« – »Oplysninger til medlemmerne« – Kirsten Thomsen: »Beretning fra arkivet«.

Ekspedition: Hans Paulsen, Stjernevej 31, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 10 70.

Haderslev*Langs fjord og dam. Lokalhistorie omkring Haderslev*

Udgivet af forlaget Gammelting.

1998. 124 sider. Indhold: »Forord« – Leif Gr. Thomsen: »Da bombemaskinen faldt ved Avnevig« – Hanne Næsberg-Andersen: »Assens-Årøsund færgeoverfarten gennem 300 år« – Albert Poulsen: »Borgerne Peter og Johann Jürgen Falck i Slotsgade« – René Rasmussen: »'Det var da en farlig hejre!' Margrethe von Wildenradt-Krabbe-affæren 1899-1903« – Gerda Julie Seidenfaden: »Krauses hotel i Haderslev« – Jørgen Toft Jessen: »Modernisme og tradition – et fortsat billede af byggeriet i Haderslev« – Chresten Møller: »Flygtningehospitalet i Haderslev« – Erna og Orla Madsen: »En ulykke på dammen i juni 1913 og dens følger« – Herning Ehlers Olsen: »KFUM's soldaterhjem i Haderslev gennem 75 år« – Sven Ohlsen: »Kgl. Majestæts ridefoged Falle Jensen« – Noter og henvisninger.

Ekspedition: Haderslev Museum, Dalgade 7, postboks 122, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66.

Hoptrup*Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening*

Udgivet af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening.

1998. 44 sider. Indhold: Holger Bonde: »Årsberetning for 1998« – »Genbrug« – Sven Ohlsen: »Marstrup bygade nr. 125« – »Købmand Hans Christensen« – Annelise W. Hans: »Haderslev-pige i Sønderballe« – »For 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – Lizzie Knoop: »Københavnerpige i Hoptrup« – Erik Christensen: »Skovbydreng blev universalarving i Djernæs« – Sven Ohlsen: »3 vandmøller i Hoptrup« – Sven Ohlsen (red): »Hoptrup frivillige brandværn« – »Fra gamle dage«.

Ekspedition: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, tlf. 74 57 52 74.

Hørup*Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn.

17. årgang. 1999. 40 sider. Indhold: Anna Kirstine Nielsen: »Hørup sogn i krigen 1848-50« – Cathrine Christensen: »Krigen på Hjemmebane. Erindringer fra Krigen 14-18« – Anna Kirstine Nielsen: »Pastor Schwensen's indberetning til Oldsagskommissionen« – Peter A. Christensen: »Søfart gennem 200 år« – Hanne Alsing: »Tilværelse på hjul fra forår til september« – Chr. Møller: »Om isvinteren i 1929« – »Love og vedtægter for Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn« – »En julehilsen i en mørk tid« – »Jordens Drift og Aarets Arbejder« – Karen Harboe: »Tidsfordriv i gamle dage – kragesnak« – Anna Kirstine Nielsen: »Året 1998« – Karen Harboe og Peter Hell: »Arkivet 1998«.

Ekspedition: Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Jegerup*Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 1998*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn.

1998. 54 sider. Indhold: Mathias Nørgaard: »Forord« – »Året 1998 i Lokalhisto-

risk Forening for Jegerup sogn« – Aage Gram: »Der var engang en kro« – Peter Jepsen: »Jagtselskabets nye tilholdssted« – Kaj Sandholdt: »Jegerup forsamlingshus 1923-1998« – Peter Petersen: »Billundgaard i 50'erne« – Tage Buhrkal: »'Dreng' på Billundgaard« – Mathias Nørgaard: »Billundgaard 1950-60« – H. H. Iversen: »Roy Bork« – Kaj Sandholdt: »Historikeren Peter Lauridsen« – »Julekage« – »Jegerup Skole 1946« – »Jegerup Skole på 40 års jubilæumsdagen«.

Ekspedition: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Kliplev

Fra Kliplev Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening.

1998. 72 sider. Indhold: J. Mørk: »Foreningen« – »Sophie Lundell fortæller« – »Beretning fra 9. april 1940« – Jørgen Hansen: »Kliplev Kirkegaard« – »For 50 år siden« – Jørgen Hansen: »Aartoft parceller«.

Ekspedition: Jacob Mørk, Præstevænget 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Løgumkloster

Årsskrift 1998

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster Kommune.

1998. 26 sider. Indhold: Ninna Poulsen: »Vanskeligheder før giftemål i 1763« – Ervin Leitner: »Forspillet til striden mellem Løgumboerne og Revslundboerne« – Ninna Poulsen: »Ansøgning om tilladelse til ølbrygning« – Vang Rasmussen: »Da 'Porthuset' var byens fængsel« – Ninna Poulsen: »Om anvendelse af selvdøde dyr« – Hans Erik Jensen: »Gaver til arkivet 1994-1997«.

Ekspedition: Allan Honoré, Koldkådvej 17, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 33 53.

Oksenvad

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn 1999

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn.

1999. 36 sider. Indhold: »Tovskov mølle«.

Ekspedition: Hans Jørgen Kjær, Forpagtervej 2, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 44 19.

Rødding

Historisk Årbog for Rødding-egnen 1998

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver og foreninger i Rødding kommune.

1998. 88 sider. Indhold: »Forord« – »En liden stridig Bock fra Stenderup« – »Spillegildet i Hjerting« – »Chr. J. Ravns levned« – Andreas Lunding: »Minder fra 1. verdenskrig« – Thora Madsen: »Pedel på Rødding Højskole under 2. verdenskrig« – Martin Sørensen Ketelsen: »En arbejdsmand fortæller« – Anne Marie Christophersen: »Hvor blev de af?« – »Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg«.

Ekspedition: Hans Carlo Jensen, Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 88.

Rødekro

Fra Rødekro kommune 1998

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune.

1998. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Forord« – Ellen Jensen: »Året 1997« – Torp Friis Møller: »Træk fra vor egne historie gennem 2000 år (fortsat)« – H. Chr. Lassen: »Erindringer (fortsat)« – P. Hoyer: »Broen ved Svejlundstok« – P. Hansen: »Modstandsbevægelsen i Hellevad sogn« – Torp Friis Møller: »De gamle veje i Hjordkær sogn« – Ellen Jensen: »Genner Forsamlingshus« – Harald Mathiasen: »Benzinsalget i Rødekro kommune i ældre tid« – Nis M. Branderup: »Ung nordslesvigsk kår under fremmedherredømmet« – Holger Hansen: »Fra det gamle Kløver Es i Hellevad til det nuværende Kløver Es« – Torp Friis Møller: »For 100 år siden. Små udpluk fra Hejmdal årgang 1898« – Torp Friis Møller: »For 50 år siden. Små udpluk fra Hejmdal årgang 1948« – Senius Tiedemann: »Træk fra ældre tids forhold i Rugbjerg og omegn« – Aksel Ravn: »Elim« – Nis Branderup: »Minder fra Rødekro« – Hans F. Andresen: »Årsløvsangen« – Hjemstavnsens Kirke« – Rødekro-sang fra 1920'erne«.

Ekspedition: Rødekro Boghandel.

Skærbæk

Fra Skærbækegnens Fortid

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn & Skærbækegnens Museum i samarbejde med forlaget Melbyhus.

Nr. 13, 1999. 24 sider. Indhold: Henrik Enderlein: »Skærbæk slagteris historie«.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf: 74 75 17 04 eller Skærbækegnens Museum, tlf. 74 75 20 52.

Starup

Årsskrift 1998

Udgivet af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening.

1998. 20 sider. Indhold: Niels Bladt: »Pluk fra aviserne 1997« – Verner Egholm: »Indtryk fra Starup skole 1960-1966« – Aage Niemann: »Barndoms minder«.

Ekspedition: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved.

1998. 104 sider. Indhold: »Forord« – H. Cordes: »Lokalarkivet« – Gunnar Solvang: »Sandbjerg – et sjældent stykke dansk kulturlandskab« – Svend Lorenzen: »Sundeved-sangens digter Kristen Karstensen« – Lars Kliver: »Træk fra maleren C. W. Eckersberg's barndoms- og ungdomsår« – Peter Beck: »Andreas Bartram« – Jens K. Lampe: »To berømte brødre fra Nybøl« – Chresten Car-

stensen: »Barndoms- og ungdomserindringer fra Sottrup« – Jørgen Schmidt: »Gottfried Roth fortæller« – Christian Christensen: »Drænararbejde med hånd« – Olav Bonefeld: »E Soplek og Kallesnej« – Lars Kliver: »E Forårsarbejde på Lindhøjgaard« – Niels P. Thuesen: »Sprogvanskeligheder i preussertiden« – H. C. Clausen: »Maren og Chr. Nissens mindelegat« – »Året der gik 1997«.

Ekspedition: H. C. Clausen, Holmbogård, Langbro 2A, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 12 86.

Vojens

Årbog 1998 for Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune.

12 årg. 1998. 66 sider. Indhold: »Forord« – Iver Nielsen: »Flystyre« – Lorens Kræmer: »En sønderjydes erindringer« – Hans Albin Kallenbach: »Maugstrup sogn og kirke« – Ingeborg Huusmann: »Barne- og ungdomsminder fra Vojens« – Erik Christensen: »Pengeudlån i Skovby i 1800-tallet« – Laurids Lund: »Anordning for Dannebrogsmændene« – Valborg Christoffersen: »Sommersted i 1998« – Erik Christensen: »Samarbejde i kulde fortsætter« – Nis Mikkelsen: »Vojens kommune 1997/1998« – Agnes Svendsen: »Foreningens virke 1997/1998« – Laurids Lund: »Årets gang på arkivet« – »Adresseliste«.

Ekspedition: Laurids Lund, Hovedgaden 104, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Formand: arkivar, dr.phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg

Næstformand: landsarkivar, lic.phil. Hans Schultz Hansen, Ærholm 29, 6200 Aabenraa

Sekretær: ubesat

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg

Styrelsesmedlemmer iøvrigt:

museumsinspektør Inge Adriansen, Kyshøj 24, Høruphav, 6470 Sydals
generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Generalkonsulat, Nordergraben 19, D 24937 Flensburg

museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster

lokalhistorisk konsulent Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa

museumsinspektør, lic. phil. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg

museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, 6100 Haderslev

stiftamtmand O. Perch Nielsen, Gamle Kongevej 86, 6200 Aabenraa
universitetslektor, lic.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa

fhv. landsarkivar Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34a, 6200 Aabenraa

Amtsudvalgsformænd

overlærer Hans H. Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg

boghandler Briks Iversen, Porsebjerg 7, 6400 Sønderborg

skoleinspektør Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, Starup, 6100 Haderslev

overlærer Peter Madsen, Vænget 17a, 6240 Løgumkloster

bibliotekar Jesper Bolund Nielsen, Hafengang 8, D-24837 Slesvig

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

åbningstid: ma.-to. kl. 9-14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Lars N. Henningsen, Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 00 49 461 869 70

Sønderjysk Månedsskrift: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhi-
storie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60

Skriftrække: Hans Schultz Hansen, Landsarkivet, Haderslevvej 45,
6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58

Amtskredsudvalg:*Haderslev amtskreds*

Karl Erik Olesen (formand)

Starup Kirkevej 25, Starup

6100 Haderslev

74 52 54 20

Aksel Gyldenkærne (sekretær)

Hjerndrupvej 112, Hjerndrup

6070 Christiansfeld

74 56 17 33

Kirsten Fynbo (kasserer)

Rugtoften 43, Skodborg

6630 Rødding

74 84 81 48

Svend Fink

Stubbum Landevej 60, Stubbum

6070 Christiansfeld

74 56 11 93

Aabenraa amtskreds

Hans Henrik Bang (formand)

Padborgvej 27, Bov

6330 Padborg

74 67 16 18

Ellen Jensen

Stationsvej 36, Hovslund

6230 Rødekro

74 66 44 04

Erling Madsen (sekretær)

Sandskærvej 582, Løjt

6200 Aabenraa

74 61 78 04

Svend Agertoft (kasserer)

Vibevej 3, Varnæs

6200 Aabenraa

74 68 01 94

Inger Jørgensen

Nederbyvej 23, Hokkerup

6340 Kruså

74 60 83 61

Sønderborg amtskreds

Briks Iversen (formand)

Porsebjerg 7

6400 Sønderborg

74 43 77 73

Lene Junker-Hansen (sekretær)

Stenderup Kirkebakke 4, Nybøl

6400 Sønderborg

Jørgen Wangel (kasserer)

Mosevang 29, Ulkebøl

6400 Sønderborg

74 42 75 33

Anne-Dorthe Overgaard

Snogbækvej 25, Ø.Snogbæk

6400 Sønderborg

74 46 98 53

Henning Mathiesen

Poppelhegnet 6

6400 Sønderborg

74 42 92 16

Tønder amtskreds

Peter Madsen (formand)

Vænget 17a

6240 Løgumkloster

74 74 37 40

Ingolf Haase

Slotsgaden 28, Møgeltønder

6270 Tønder

74 73 85 69

Finn Clemmensen (næstformand)

Toften 22

6780 Skærbæk

74 75 21 47

Ellen Jepsen

Kærvej 6b, Jejsing

6270 Tønder

74 73 42 22

Else Nissen (sekretær)

Storegade 22

6261 Bredebro

74 71 01 18

Sydslesvigs amtskreds

Jesper Bolund Nielsen (formand)

Hafengang 8,

D-24837 Schleswig

04621 25509

Carsten Reyhé (sekretær)

Winningmay 5

D-24882 Füsing-Schaalby

04622 671

Anders Schaltz Andersen

Osterwung 5

D-25856 Hattstedt

04846 590

Jørgen Kühn

Persillegade 6

6200 Aabenraa

Nils Vollertsen (kasserer)

Suadicanistr. 2

D 24837 Schleswig

René Rasmussen

Studieafdelingen

Norderstr. 59

D 24939 Flensborg

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 1998

INDTÆGTER

Modtaget foreningstilskud	87.800
Kontingent/årbøger	234.491
Sønderjysk Månedsskrift	329.063
Skrifter	88.564
Medlemsaktiviteter	64.330
	<u>804.248</u>

UDGIFTER

Årbøger	-176.093
Sønderjysk Månedsskrift	-287.698
Skrifter	-23.165
Medlemsaktiviteter	-76.727
	<u>-563.683</u>

DÆKNINGSBIDRAG	240.565
Sekretariatsudgifter- og styrelsesomkostninger	-174.126
RESULTAT FØR RENTER	66.439
Renteindtægter	58.254
Kursdifference/rabatter	-4.727
ÅRETS RESULTAT	<u>119.966</u>

Årets resultat foreslås disponeret således:

Overførsel til frie reserver	<u>119.966</u>
------------------------------	----------------

Balance pr. 31. december 1998

AKTIVER

Beholdning skrifter	55.878
Debitorer	5.910
Tilgodehavende moms	37.647
Periodeafgrænsningsposter	17.750
Obligationer, nom. kr. 900.000	915.321
Likvide beholdninger	295.636
AKTIVER I ALT	<u>1.328.142</u>

PASSIVER

Saldo pr. 1/1 1998	855.751
Årets overskud	<u>119.966</u>
Ikke-disponerede midler:	975.717
Hensættelser:	
Sønderjysk landbohistorie	<u>150.000</u>
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 1998	1.125.717
Kreditorer	164.646
Skyldig kildeskat	2.734
Skyldige omkostninger	<u>35.045</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>202.425</u>
PASSIVER IALT	<u>1.328.142</u>

Styrelsens erklæring

Nærværende årsregnskab indeholder efter vor opfattelse alle relevante oplysninger, herunder alle aktiver og passiver.

Aabenraa, den 20/2 1999

Lars N. Henningsen

Hans Schultz Hansen

Kim Furdal

Henning Mathiesen

Erklæring fra kritisk revision

Foranstående årsregnskab for Historisk Samfund har vi revideret.

Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

Aabenraa, den 27/2 1999

Julius Beier

Frede Rudolph

Registreret revisor FRR

Revisionspåtegning

Vi har revideret det af styrelsen aflagte årsregnskab med tilhørende noter 1-7 for Historisk Samfund for Sønderjylland for året 1998.

Den udførte revision

Vi har i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper tilrettelagt og udført revisionen med henblik på at opnå en begrundet overbevisning om, at årsregnskabet er uden væsentlige fejl og mangler.

Under revisionen har vi ud fra en vurdering af væsentlighed og risiko efterprøvet grundlaget og dokumentationen for de i årsregnskabet anførte beløb og øvrige oplysninger. Vi har herunder taget stilling til den af ledelsen valgte regnskabspraksis og de udøvede regnskabsmæssige skøn.

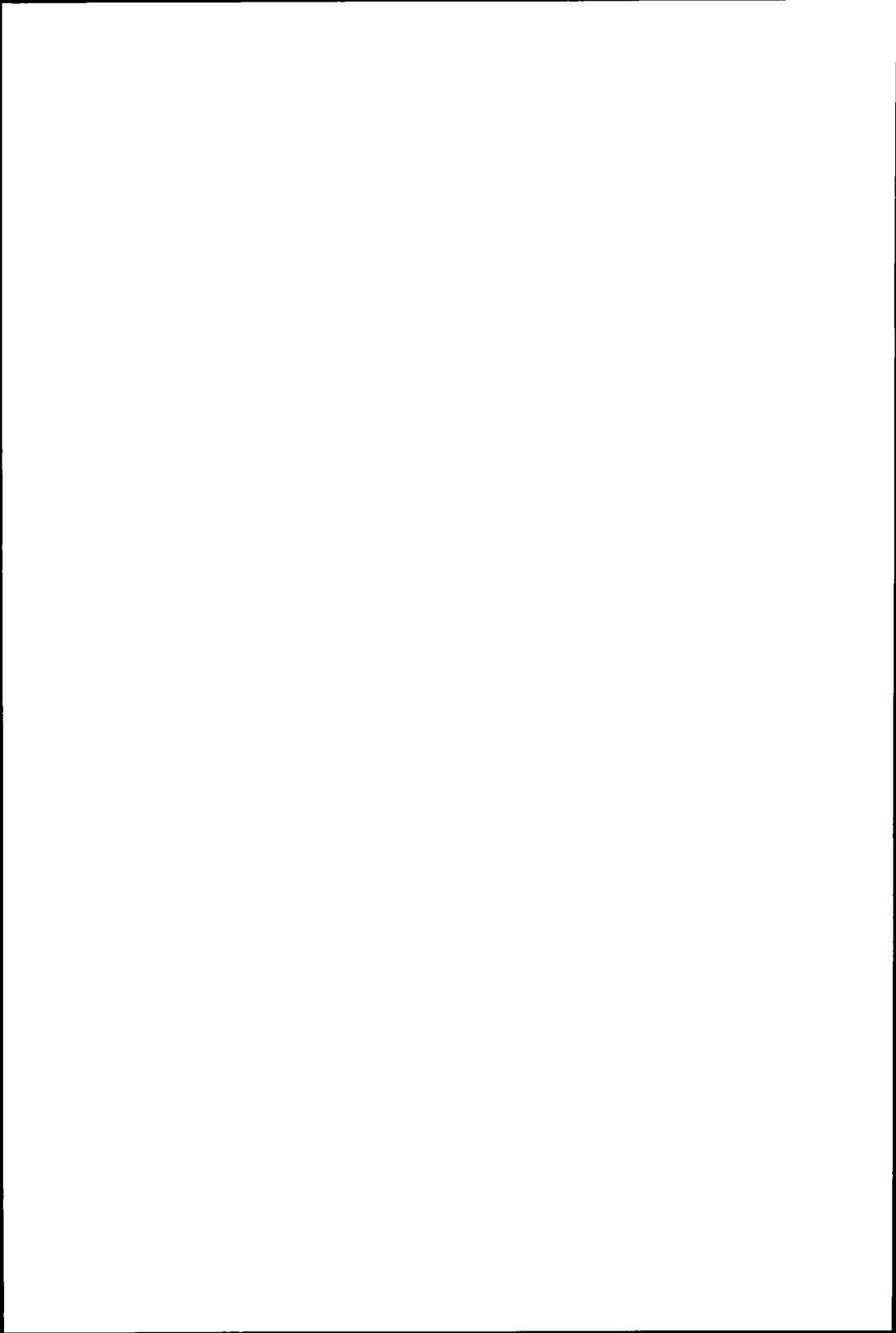
Vi har endvidere vurderet, om regnskabets informationer som helhed er fyldestgørende.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er vor opfattelse, at årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens og vedtægternes krav til regnskabsaflæggelse, og at det giver et retvisende billede af selskabets aktiver og passiver, økonomiske stilling samt resultatet.

Aabenraa, den 25. februar 1999
REVISIONSCENTRET AABENRAA
Registreret Revisionsaktieselskab
Julius Beier
Registreret Revisor F.R.R.

Indholdsfortegnelse 1989-1999

ved Niels H. Kragh-Nielsen

Denne indholdsfortegnelse, som omfatter 420 nr., supplerer fortegnelsen i Register til Sønderjyske årbøger 1889-1988 (1989) og er opbygget efter samme systematik:

- Almindelig historie (nr. 1-56)
- Personalthistorie (nr. 57-93)
- Kulturhistorie (nr. 94-117)
- Samfundsforhold. Økonomisk historie (nr.118-140)
- Lokalhistorie. Topografi (nr. 141-146)
- Arkiver. Museer. Forskningsinstitutioner (nr. 147-172)
- Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland (nr. 173-198)
- Anmeldelser (nr. 199-420)
- Forfatterregister (til artikler og anmeldelser)

Almindelig historie

Jernalder. Vikingetid. Middelalder

1. Gregersen, H.V.: Angler-problemet – endnu en gang. 1989, 33-50.
2. Harck, Ole: Voldstederne på de nordfrisiske øer. 1989, 51-66.
3. Madsen, Lennart S.: Dagligliv på Nørrevold – hvad udgravninger og genstande kan berette. 1990, 5-20.
4. Poulsen, Bjørn: Løvinden og lokalcentrene. Den senmiddelalderlige sønderjyske bondes omverden. 1989, 99-114.
Se også: 119, 132, 133, 142.

Nyere tid indtil 1800

Se: 64, 96, 99, 106, 110, 128, 129, 133, 134, 135, 138, 139, 145, 146.

1800-1864

5. Johansson, Rolf: Finske frivillige i krigen 1864. 1999, 7-36.
6. Neerbek, Hans: Omkring en fæstrings fald. A.F. Tscherning og planerne om en undsætningssekspedition til Rendsborg 1848. 1990, 89-100.
7. Schultz Hansen, Hans: Den slesvig-holstenske patriotiske Forening 1845-1850. 1997, 127-158.

8. Slettebo, Jørgen: Fotograferne og krigen i 1864. 1989, 213-234.
Se også: 72, 92, 97, 121, 131, 136, 138.

1864-1914

9. Andersen, Dorrit: Under Socialistloven. Træk af sønderjysk arbejderbevægelses udvikling 1878-90. 1989, 351-384.
10. Jørgensen, Harald: De sønderjyske forårsmøder. 1994, 197-218.
11. Kjær Christensen, Bjarne: »Ædruelighedens Præsteskab«. Afholdsbevægelsen i Nordslesvig fra 1883 til Genforeningen. 1999, 37-86.
12. Nielsen, Leif H.: Afvandringen fra Vestslesvig 1860-1900 – om drivkræfterne bag den nordslesvigske udvandring. 1994, 159-196.
13. Schultz Hansen, Hans: »Frem, arbejder, frem!«. Den danske bevægelse i Nordslesvig og »arbejderspørgsmålet« ca. 1900-1914. 1989, 287-310.
Se også: 86.

1914-1918

14. Albæk Nielsen, Lizette: Soldaterpostkort fra Første Verdenskrig. 1991, 123-147.
15. Filskov, Lorens: Statsfange i Flensborg 1914. Ved Lars N. Henningsen. 1993, 109-124.
16. Klos, Michael: De dansksindede soldater og Verdenskrigen 1914-18. 1991, 149-160.
17. Klos, Michael: Krisen på hjemmefronten 1914-1918 – med Flensborg som eksempel. 1996, 147-168.
18. Kühn, Jørgen og Jens Ødegaard: Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig. En diskussion. 1990, 167-174.

1918-1920. Genforeningen

19. Arendt, Niels Henrik: Takke- og lovsangs-gudstjeneste i Haderslev Domkirke 10. juli. 1995, 33-36.
20. Clausen, H.P.: Afstemningstale Slogs Herreds Hus, Bylderup – 10. februar. 1995, 7-13.
21. From, Jørgen: Tale ved mindehøjtideligheden ved Frederikshøj 10. juli. 1995, 36-37.
22. Furdal, Kim: H.P. Hanssens dagbogsoptegnelser november-december 1918. 1994, 219-234.
23. Hansen, Hans Heinrich: Tale ved folkefesten på Dybbøl Banke 11. juli. 1995, 54-56.
24. Henningsen, Lars N.: Afstemningstale Folkehjem i Aabenraa – 10. februar. 1995, 14-23.
25. Lind, Vincent: Tale ved folkefesten på Dybbøl Banke 11. juli. 1995, 42-47.

26. Margrethe II, Dronning af Danmark: Tale ved folkefesten på Dybbøl Banke 11. juli. 1995, 48-50.
27. Nystrup Rasmussen, Poul: Tale ved folkefesten på Dybbøl Banke 11. juli. 1995, 51-54.
28. Perch Nielsen, Ole: Tale ved premieren på Genforeningens festspil 15.-18. juni. 1995, 29-32.
29. Philipsen, Kresten: Velkomsttale ved folkefesten på Dybbøl Banke 11. juli. 1995, 40-42.
30. Rerup, Lorenz: Afstemningstale Flensborghus i Flensborg – 14. marts. 1995, 24-28.
31. Schultz, Heinrich: Tale ved folkefesten på Dybbøl Banke 11. juli. 1995, 56-59.
32. Sejer Andersen, Jens: Tekst til gymnastikopvisning ved folkefesten på Dybbøl Banke 11. juli 1995, 60.
33. Svensson, Bjørn: Det skjulte spil. 1992, 209-234.
34. Vig Jensen, Ole: Tale ved mindehøjtideligheden ved Frederikshøj 10. juli. 1995, 37-39.
Se også: 98, 101, 103, 111, 122, 140.

1920-1940

35. Becker-Christensen, Henrik: »Nordschleswig Erwache!!!«. Det tyske mindretal og nazismen i 1933. 1998, 161-204.
36. Becker-Christensen, Henrik: »Nordschleswigsche Siedlungsgenossenschaft G.m.b.H.« – et tysk jordkampforsøg i begyndelsen af 1920'erne. 1989, 311-321.
37. Jacobsen, Nina: Tysk nazistisk ungdomsarbejde i Nordslesvig 1933-1945. Deutsche Jungenschaft Nordschleswig. Deutsche Mädchenschaft Nordschleswig. 1996, 195-222.
38. Johnsen, Axel: »Front og bro«-løsenet under nazismens pres. Ernst Christiansen og Flensborg Avis 1938-1940. 1998, 133-160.
39. Lauridsen, John T.: Frits Clausen og »førerkuppet« i DNSAP 1933 – magtskiftets problematik i et autoritært førerparti. 1997, 183-212.
40. Rasmussen, René: En storpolitisk julefortælling. 1999, 135-152
41. Stevnsborg, Henrik: Rød, hvid og brun terror – Bela Kun i Sønderjylland 1935. 1995, 335-341.
42. Worsøe, Hans H.: Det nationale register 1921. 1994, 235-250.
Se også: 100, 103, 140.

1940-1945

43. Böge, Johann: »Fordwick« – en rekognoscering for en forbindelse Stockholm-Hamborg og retur. Ved Henrik Skov Kristensen. 1991, 267-294.

44. Hansen, Asger: Erindringer fra Frøslevlejren og Fårhuslejren. 1993, 141-160.
45. Haugbølle, Erik: En skæbnesvanger sabotage i Aabenraa 1944. 1995, 343-362.
46. Holdt, Jens: Brede sogn under besættelsen. Ved Henrik Skov Kristensen. 1995, 363-413.
47. Kühl, Jørgen: Heinrich Himmler, Søren Telling og Danevirke. 1999, 153-178.
48. Møller, Iver: Træk fra kapitulationen og retsopgøret i Sønderjylland. 1992, 291-318.
49. Rambusch, Sigurd: Danske krigsfanger i sovjetiske lejre under og efter 2. verdenskrig. Kildemateriale fra russiske arkiver. 1994, 281-290.
50. Schultz Hansen, Hans: Nazipartiet i Medelby i 1943. 1994, 269-280.
51. Skov Kristensen, Henrik: Modstandsbevægelsen på Skærbæk-egnen 1944-45. 1993, 161-199.
52. Toftegaard Knudsen, Thomas: Skjult i reolen. Peter Marcussens papirer fra besættelsestiden genfundet på Fyn. 1996, 223-234.

1945-

53. Buch, Jørn: »Hvor går grænsen?«. 1997, 27-36.
54. Haugbølle, Erik og Erik Jessen: Et nordslesvigsk borgmestersamarbejde 1947-70. 1995, 415-446.
55. Kühl, Jørgen: Sydslesvig i dag. 1996, 235-250.
56. Noack, Johan Peter: Rigsdagspartiernes erklæring 29. juni 1949 – En sidste parlamentarisk Sydslesvig-krise. 1992, 319-340.

Personalhistorie

57. *Andersen, A.H., Andersen, A.H.*: Hjem, skole og kirke i min barndoms Bjerning sogn i 1890'erne. 1994, 135-158.
58. *Andersen, Ib, Iversen, Peter Kr.*: Ib Andersen, Varnæs. 1942-1993. Nekrolog. 1993, 200.
59. *Andersen, Poul, Henningsen, Lars N.*: Poul Andersen, Munkemølle, 1912-1995. Nekrolog. 1995, 483-484.
60. *Andresen, Andreas, Schultz Hansen, Hans*: Bondeliv på Broagerland. Gårdejer Andreas Andresens erindringer fra Skelde. 1990, 101-156.
61. *Bay, Maria Wilhelmine, Bay, Maria Wilhelmine*: Min barndom i Toftlund. 1998, 7-40.
62. *Bonde, Aage, Iversen, Peter Kr.*: Aage Bonde, Viborg. 1922-1991. Nekrolog. 1991, 319-320.

63. *Bonefeld, Olav J.*, Ladefoged Sørensen, Henning: Olav J. Bonefeld. 16.2.1910-27.4.1989. Nekrolog. 1989, 535-536.
64. *Camerer, Johann Friedrich*, Henningsen, Lars N.: Johann Friedrich Camerer – en tysk-dansk patriot i 1700-årene. 1993, 29-64.
Christensen, Maria Wilhelmine, se 61.
65. *Christensen, S.N.*, Iversen, Peter Kr.: Skoleinspektør S.N. Christensen, Rabsted. 10.2.1920-20.10.1988. Nekrolog. 1989, 536-538.
Christiansen, C.C., se 72.
Christiansen, Ernst, se 38.
Christiansen, Mette Louise, se 72.
66. *Christiansen, Werner*, Fanø, Knud: Werner Christiansen, Tønder. 10.1.1905-11.7.1990. Nekrolog. 1990, 217-18.
Clausen, Frits, se 39.
Clausen, H.V., se 75.
Dorothea, enkedronning, se 96.
67. *Fangel, Henrik*, Henningsen, Lars N.: Henrik Fangel, Aabenraa, 1944-94. Nekrolog. 1994, 316-318.
68. *Fanø, Knud*, Iversen, Peter Kr.: Knud Fanø, Flensborg. 1919-1992. Nekrolog. 1992, 377-380.
69. *Feddersen, Hans*, Henningsen, Lars N.: Penge og ånd. Flensborg-købmanden Hans Feddersens vej til brødremenigheden. 1990. 57-72.
Filskov, Lorens, se 15.
70. *Fink, Troels*, Andersen, Poul: Troels Fink – som jeg har mødt ham. 1912 – 18. april – 1992. 1992, 5-9.
71. *Flor, Christian*, Ægidius, Jens Peter: Professor Christian Flors selvbiografi. 1992, 125-140.
72. *Fromm, Mette Louise*, Henningsen, Lars N.: »Til sognefoged Asmus Fromm i Soed« – breve fra fru brændevinsbrænder C.C. Christiansen i Flensborg 1846-1857. 1996, 111-146.
Hans den Yngre, se 96.
73. *Hans den Ældre*, Fink, Troels: Hertug Hans den Ældre. 1997, 37-58.
Hansen, Asger, se 44.
74. *Hansen, Kresten*, Iversen, Peter Kr.: Kresten Hansen, Højvang. 1907-1991. Nekrolog. 1991, 321-322.
75. *Hanssen, H.P.*, Fink, Troels: Fire breve fra H.P. Hanssen til H.V. Clausen. 1994, 123-134.
Hanssen, H.P., se også 22 og 102.
76. *Heinsen, Helge*, Henningsen, Lars N.: Pastor Helge Heinsens Flensborg-erindringer ca. 1909-30. 1991, 161-204.
77. *Iversen, Jens*, Iversen, Peter Kr.: Jens Iversen. Degn og lærer i Bredebro 1858-1882. 1994, 101-122.
Iversen, Marie C., se 80.

78. *Iversen, Peter Kristjan, Fink, Troels*: Peter Kristjan Iversen 1914 – 23. maj – 1994. 1994, 5-8.
Jacobsen, Jacob, se 106.
79. *Jensen, H.P., Fangel, Henrik*: H.P.Jensen, Agerskov, 17.12.1925-1.10.1988. Nekrolog. 1989, 538-540.
Jensen, Jens Petersen, se 105.
80. *Jessen, Marie C., Jessen, Marie C.*: Fra Felstedskov til Frøslev – mit livs historie 1920-1995. 1995, 61-132.
Jessen, Peter, se 137.
Jørgensen, A.D., se 93.
Jørgensen, Christian, se 109.
81. *Kiørboe, Ernst A., Sørensen, Kaj*: Om Ernst A. Kiørboe. Komponist til den vestslesvigske hjemstavnsang »For en fremmed barsk og fattigt«. 1998, 105-132.
82. *Lildholdt, Hugo, Iversen, Peter Kr.*: Hugo Lildholdt, Aabenraa. 1906-1992. Nekrolog. 1992, 380-381.
83. *Lindberg, Elise, Kaiser, Birgit*: Elise Lindberg – en privatlærerinde i »nationalitetskampens og den folkelige oplysnings tjeneste«. 1995, 457-481.
84. *Lorenzen, August, Gregersen, H.V.*: Den nødstedte August Lorenzen. 1992, 165-170.
Lorenzen, Vilh., se 141.
Marcussen, Peter, se 52.
Matthiessen, Hugo, se 144.
Mejer, Johannes, se 143.
Møller, Iver, se 48.
85. *Nissen, Lorenz, Runge, Johann*: Lorenz Nissen. Dansk præst i Flensborg 1796-1801. 1992, 113-123.
Petersen, Carl S., se 95.
86. *Paulson, Peter, Paulson, Peter*: Mit småkårsliv. Erindringer 1880-1920. 1989, 235-268.
Raben, Peter, se 135.
87. *Rasmussen, Søren, Kragh-Nielsen, Niels H.*: Søren Rasmussen, Hygum. 21.1.1920-18.6.1990. Nekrolog. 1990, 216-17.
88. *Rudbeck, Fr., Rudbeck, Fr.*: Dansk Berlinerdreng i grænselandet. En folkelig og politisk læretid – erindringer 1920-1947. 1996, 5-64.
89. *Rudbeck, Fr., Rudbeck, Fr.*: Grænselandsrejsende. 1997, 213-268.
90. *Schrøder, Emil, Schrøder, Emil*: Blikket blev rettet mod nord. 1995, 133-158.
91. *Svensson, A., Svensson, Bjørn*: Fra røgterdreng til redaktør. 1989, 269-286.
Telling, Søren, se 47.

92. *Thomsen, Christian Jürgensen, Wiell, Stine*: Christian Jürgensen Thomsens rejse til hertugdømmet Slesvig i sommeren 1863. 1992, 171-182.
93. *Troels-Lund, T.F., Gjøde Nielsen, Henrik*: Troels-Lund og A.D. Jørgensen. 1990, 157-166.
Tscherning, A.F., se 6.
Se også: 5, 49.

Kulturhistorie

Arkiver. Biblioteker. Pressevæsen

94. *Fangel, Henrik*: Sønderjyske billeder – en billedsamling og dens muligheder. 1994, 291-315.
95. *Kirkegaard, Preben*: En »Kongelig« bibliotekar i Sønderjylland. 1993, 125-140.
Se også: 38.

Kirkehistorie

96. *Hermansen, Karsten*: Enkedronning Dorotheas og hertug Hans den Yngres kamp for kirkehøjheden over Als og Ærø 1566-1622. 1996, 65-110.
97. *Hermansen, Karsten*: Oprettelsen af Als-Ærø Bispedømme i 1819. 1997, 111-126.
98. *Ingesman, Per*: Da der gik kirkepolitik i Genforeningen. 1995, 239-260.
99. *Thomassen, Jesper*: Kirker og godsejere i Vestslesvig i 1500-1600-tallet. 1998, 57-80.
Se også: 69, 76, 85.

Skolehistorie

100. *Henningesen, Lars N.*: Landsbyskolerapporter fra Skovhuse og Bevtøft 1938 og 1940. 1991, 245-265.
101. *Nørr, Erik*: Hvad kaldte folk til Sønderjylland? Det Sønderjyske Ministeriums administration af læreransøgninger 1919-20. 1995, 205-238.
Se også: 77, 83.

Foreninger. Forsamlingshuse

102. *Caspersen, Jes P.*: Om H.P. Hanssens Mindefond. 1992, 235-247.
103. *Jessen, Erik*: Dansk spejderarbejde i Aabenraa 1919-34 – et led i genforeningsprocessen. 1991, 205-244.
104. *Rise Hansen, Carl*: Danske Samfund for Øster Løgum sogn. 1994, 251-268.

105. Sørensen, H.E.: Gårdejer Jens Petersen Jensen fra Lovrup og Skoleforeningen. 1991, 107-122.
Se også: 7, 11, 37.

Bygningskunst. Billedkunst. Kunsthåndværk

106. Bergild, Merete og Jens Jensen: »Ribe-værkstedet« – Jacob Jacobsen, billedhugger i Haderslev – 1651-1683. 1991, 87-106.
107. Matthiesen, Hans Ole og Jørgen Smidt-Jensen: Frøslevskrinet – er rejsen nu endt? 1993, 5-27.
108. Paulsen, Jørgen: Nyt om Gammelgård på Als. Et kritisk bidrag til slottets bygningshistorie. 1992, 33-52.
109. Steen, Uwe: Christian Jørgensen – den første landsbydaguerreotypist i Slesvig og Holsten. 1990, 73-88.
110. Sterum, Niels T.: Hertuger, amtmænd og befalingsmænd i Løgumkloster 1544-1616. En nøgle til Løgumkloster slot. 1989, 115-126.
Se også: 8, 14, 94.

Litteratur

111. Sørensen, H.E.: Genforeningen i dansk digtning. 1995, 159-204.
Se også: 81.

Sproghistorie

112. Henningsen, Lars N. og Hans Schultz Hansen: »Sønderjylland« og »Slesvig« – i anledning af »Region Sønderjylland/Slesvig«. 1997, 5-26.
113. Nyberg, Magda: Den sproglige udvikling i Sønderjylland efter Genforeningen. 1995, 261-291.

Historieforskning

114. Adriansen, Inge og Henrik Fangel: Lokalhistorisk arbejde i Sønderjylland 1889-1989. 1989, 385-504.
115. Becker-Christensen, Henrik: Sønderjylland i dansk historisk forskning – træk af en udvikling. 1995, 447-456.

Nationale forhold

116. Adriansen, Inge: Dybbøl – et dansk og tysk nationalt symbol. 1992, 249-290.
117. Elklit, Jørgen og Ole Tonsgaard: Nationale mindretal i Nord- og Sydslesvig – en model for nationale mindretals politiske status. 1989, 323-350.
Se også: 35, 112.

Samfundsforhold*Retshistorie. Forvaltning*

118. Jensen, Jørgen: Retsforholdene i Nordslesvig 1864-1871, belyst ved to dansksindede sønderjyders beretninger. 1993, 65-77.
119. Poulsen, Bjørn: Den sønderjyske herredsfoged i senmiddelalderen. Et herredsfogedregnskab fra Sønder Gos herred 1474-75. 1991, 73-86.
120. Poulsen, Bjørn: Aabenraa amt og dets økonomi på reformations-tiden. 1992, 11-31.
121. Schlaber, Gerret: Modernisering eller stagnation? – reformer i Slesvigs forvaltning og jurisdiktion 1850-1864. 1998, 81-104.
122. Schultz Hansen, Hans: Træk fra den administrative genforening. 1995, 313-333.
123. Worsøe, Hans H.: Den borgerlige personregistrering i Sønderjylland. 1995, 293-312.
Se også: 48.

Social- og sundhedsvæsen

124. Brix, Johannes: »Helbredelsesanstalten for idiotiske og svagsindede Børn for Hertugdømmet Slesvig« indtil 1870. 1994, 75-100.
125. Brix, Johannes: Rømø dine læger. 1997, 159-182.
126. Christiansen, Orla: »Æ Walachai« – husvildebarakker i Aabenraa 1922-1953. 1996, 169-194.
127. Grodum, Tage: Embedslægevæsenet i hertugdømmet Slesvig indtil 1864. 1989, 183-212.

Landbrug. Skovbrug. Havebrug. Fiskeri

128. Biehl Hansen, Inger: Kvægpesten i 1700-tallet – set fra landsbyen Ørsted i Oksenvad sogn. 1990, 37-56.
129. Iversen, Peter Kr.: Hollænderier i Sønderjylland i 1600- og 1700-årene. 1992, 73-111.
130. Iversen, Peter Kr.: Sønderjyske slots- og herregårdshaver. Et supplement. 1990, 21-36.
131. Schultz Hansen, Hans: Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830-erne til 1864. 1992, 141-164.
Se også: 4, 36, 99, 146.

Håndværk. Handel. Søfart. Samfærdsel. Toldvæsen

132. Enemark, Poul: Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500. 1989, 67-98.
133. Enemark, Poul: Flensborg og oksehandelen i årtierne efter 1500. 1991, 35-72.

134. Henningsen, Lars N.: Et »flittigt og oekonomisk« folk. Tilvirkning og salg af tekstiler fra Nordøstlesvig i 1700-årene. 1989, 126-166.
135. Henningsen, Lars N.: Handelsbyen Haderslev i 1700-årene – set fra købmand Peter Rabens krambod. 1992, 53-72.
136. Henningsen, Lars N.: På Middelhavsfart fra Flensborg. Barken Fidentias rejser 1800-1806. 1997, 89-110.
137. Jessen, Erik: Firmaet Peter Jessen i Aabenraa – en blandet manufakturhandel gennem trekvart århundrede. 1992, 183-208.
138. Johansen, Hans Chr.: Aabenraaskibes sejlads på Middelhavet omkring år 1800. 1989, 167-182.
139. Kelm, Bert: Strandinger ved Rømø i 1700-tallet. 1997, 59-88.
140. Nørregaard Pedersen, Ole: Genforeningen og De Danske Statsbaner i Sønderjylland 1918-1928. 1999, 87-134.
Se også: 4, 69, 72, 142.

Lokalhistorie. Topografi

141. Lorenzen, Vilh.: En fodtur i Sønderjylland i sommeren 1893. 1993, 79-108.
Se også: 92.
142. *Flensborg*, Schütt, Hans-Friedrich: St.Marie-handelspladsen i Flensborg. 1998, 41-56.
143. *Hærvejen*, Becker-Christensen, Henrik: Johannes Mejer og »Rechte Herr Weg«. 1991, 23-34. Replik af Bjørn Svensson 1992, 368-371.
144. *Hærvejen*, Furdal, Kim: I Hugo Matthiessens spor. 1991, 5-22. Replik af Bjørn Svensson 1992, 368-371.
145. *Hørup*, Mathiesen, Henning: Under adels- og hertugstyre. Hørup og Ulkebøl sogne indtil ca. 1670. 1994, 9-44.
146. *Søgård-Gråsten*, Porskrog Rasmussen, Carsten: Sønderjyllands største gods. Søgård-Gråsten i Ahlefeldternes tid. 1994, 45-74.
Se også:
Agerskov 79.	Dybbøl 23, 25, 26, 27, 29,
Als 96, 97.	31, 32, 116.
Amrum 2.	Felstedskov 80.
Arrild 3.	Flensborg 15, 17, 30, 38, 68,
Bevtoft 100.	69, 72, 76, 85, 132, 133,
Bjerning 57.	136, 142.
Brede 46.	Frederikshøj 21, 34.
Bredebro 77.	Frøslev 44, 80, 107.
Broagerland 60.	Før 2.
Bylderup 20.	Gammelgård 108.
Danevirke 47.	Gråsten 146.

Haderslev 19, 106, 135.	Skodborg 74.
Halk 72.	Skovhuse 100.
Hygum 87.	Skærbæk 51.
Lovrup 105.	Slesvig 124.
Løgumkloster 110.	Soed 72.
Medelby 50.	Sønder Gøs herred 119.
Munkemølle 59.	Tønder 66, 81.
Nordfrisland 2.	Toftlund 61.
Nordøstslesvig 134.	Ulkebøl 145.
Nørrevold 3.	Varnæs 58.
Oksenvad 128.	Vestslesvig 12, 64.
Rabsted 65.	Ærø 96, 97.
Rendsborg 6.	Ørsted 128.
Ribe 106.	Øster Løgum 104.
Rømø 125, 139.	Aabenraa 24, 45, 67, 82,
Sild 2.	103, 126, 137, 138.
Skelde 60.	Aabenraa amt 120.

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner. Årsberetninger

Arkiver

147. Archiv der deutschen Volksgruppe in Dänemark. Ved Frank Lubowitz. 1999, 247-248.
148. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Ved Lars N. Henningsen. 1990, 222-223. 1991, 325-326. 1992, 383-384. 1993, 249-250. 1994, 361-362. 1995, 525-526. 1996, 294-295. 1997, 313-315. 1998, 256-257. 1999, 244-246.
149. Landsarkivet for Sønderjylland. Ved Hans H. Worsøe. 1989, 540-542. 1990, 219-221. 1991, 323-324. 1992, 381-382. 1993, 247-249. 1994, 359-360. 1995, 523-524. 1996, 291-293. Ved Hans Schultz Hansen. 1997, 311-313. 1998, 255-256. 1999, 243-244.

Museer

150. Cathrinesminde Teglværksmuseum. Ved Ole Steen-Jensen og Inge Adriansen. 1994, 373-374. Ved Inge Adriansen. 1995, 536. Ved Hans Helmer Kristensen. 1998, 268-269. Ved Kim Jacobus Paulsen. 1999, 260-261.
151. Danevirkegården. Museet ved Danevirke. Ved Jørgen Kühl. 1991, 347-349. 1992, 402-404. 1993, 270-273. 1994, 382-384. 1995, 543-545. 1996, 311-313. 1997, 331-334. 1998, 277-280. 1999, 268-269.
152. »Deutsches Museum Nordschleswig« i Sønderborg. Ved Günter Weitling. 1999, 249-251.

153. Frøslevlejrens Museum. Ved Henrik Skov Kristensen. 1998, 275-277. 1999, 267.
154. Haderslev Museum. Ved Steen W. Andersen og Anker Thygesen. 1989, 544-546. Ved Steen W. Andersen. 1990, 225-227. 1991, 327-330. 1992, 385-388. 1993, 252-255. 1994, 363-366. Ved Stine Wiell. 1995, 527-529. Ved Orla Madsen. 1996, 295-299. 1997, 315-319. 1998, 259-263.
155. Haderslev Museum og Museet i Hjemsted Oldtidspark. Ved Orla Madsen. 1999, 251-254.
156. Midtsønderjyllands Museum på Gram Slot. Ved Martin Abrahamsson. 1989, 557-560. 1990, 239-243. Ved Gitte Bruun Jørgensen. 1991, 342-345. Ved Flemming Roth. 1992, 399-400. 1993, 267-268. 1994, 379-381. 1995, 539-541. 1996, 308-309. Ved Martin Abrahamsson. 1997, 328-330.
157. Midtsønderjyllands Museum på Gram Slot og Gram Lergrav. Ved Flemming Roth. 1998, 272-275. 1999, 264-266.
158. Museerne i Tønder. 1991, 337. 1992, 394. 1993, 262-263. 1994, 374.
159. Museet for Frøslevlejren og Dansk Røde Kors Museum. Ved Henrik Skov Kristensen. 1990, 243-245. 1991, 345-346. 1992, 400-402. 1993, 268-270. 1994, 381-382. 1995, 541-543. 1996, 309-311. 1997, 330-331.
160. Museet på Sønderborg Slot. Ved J. Slettebo. 1989, 551-553. 1990, 232-235. 1991, 334-337. 1992, 392-394. 1993, 259-262. Ved Inge Adriansen. 1994, 370-373. Ved Jens Ole Lefèvre. 1995, 533-536. 1996, 303-306. 1997, 323-325. Ved Hans Helmer Kristensen. 1998, 267-269. 1999, 257-260.
161. Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder. Ved Ove Mogensen. 1991, 340-342. 1992, 397-399. 1993, 65-267. 1994, 377-379.
162. Sønderjyllands Kunstmuseum og Tønder Museum. Ved Ove Mogensen. 1989, 553-556. 1990, 235-239.
163. Tønder Museum. Ved Inger Lauridsen. 1991, 337-339. 1992, 394-397. 1993, 263-265. 1994, 375-377.
164. Tønder Museum og Højer Mølle- og Marskmuseum. Ved Inger Lauridsen. 1995, 537-539. 1996, 306-308. 1997, 325-328. 1998, 269-272.
165. Tønder Museum/Drøhses Hus og Højer Mølle- og Marskmuseum. Ved Inger Lauridsen. 1999, 261-264.
166. Aabenraa Museum. Ved Birgitte Kragh. 1989, 546-550.
167. Aabenraa Museum og Jacob Michelsens gård. Ved Birgitte Kragh. 1990, 227-232. 1991, 330-334. 1992, 388-392. 1993, 255-259. 1994, 366-370. 1995, 529-532. 1996, 299-303. 1997, 319-323. 1998, 263-266. 1999, 254-257.

Forskningsinstitutioner

168. Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark. Ved Frank Lubowitz. 1999, 247-248.
169. Institut for grænseregionsforskning. Ved Johan Peter Noack. 1989, 543. 1990, 223-224. 1991, 326-327. Ved Carsten Porskrog Rasmussen. 1992, 384-385. 1993, 250-252. 1994, 363. 1995, 526-527. Ved Henrik Becker-Christensen. 1996, 295. 1997, 315. Ved Troels Rasmussen. 1998, 257-259. 1999, 246-247.
170. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Ved Henrik Fangel. 1989, 570-571. 1990, 255-257. 1991, 361-362. 1992, 413-414. 1993, 284-285. Ved Kim Furdal. 1994, 393. 1995, 555. 1996, 324-326. 1997, 343-345. 1998, 291-292.
171. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Ved Johann Runge. 1989, 542-543. 1990, 221-222. 1991, 324-325. 1992, 383. 1993, 249. 1994, 360-361. 1995, 524-525. 1996, 293-294.
172. Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek. Ved Lars N. Henningsen. 1997, 313-315. 1998, 256-257. 1999, 244-246.

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland*Historisk Samfund for Sønderjylland*

173. Andersen, Poul: Gammelt og nyt brydes. 1989, 21-26.
174. Fink, Troels: Goddag til historien. 1989, 17-20.
175. Iversen, Peter Kr.: Erindringer fra redaktionsarbejdet med Sønderjyske Årbøger. 1989, 7-16.
176. Worsøe, Hans H.: Fortid og fremtid – nogle tanker i anledning af et jubilæum. 1989, 27-32.
177. Historisk Samfund for Sønderjylland. Årsberetning. Ved Hans H. Worsøe. 1989, 561-567. 1990, 246-252. 1991, 351-356. 1992, 405-410. Ved Lars N. Henningsen. 1993, 275-280. 1994, 385-391. 1995, 547-552. 1996, 315-321. 1997, 335-340. 1998, 281-288. 1999, 271-278.
178. Amtskredsene i Historisk Samfund for Sønderjylland. Årsberetninger. 1989, 567-570, 1990, 252-255. 1991, 356-359. 1992, 410-412. 1993, 280-282. 1994, 391-392. 1995, 552-554. 1996, 321-323. 1997, 341-343. 1998, 288-290. 1999, 279-280.
179. Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse. 1992, 444. 1993, 315-316. 1994, 424-425. 1995, 585-586. 1996, 355-356. 1997, 372-373. 1998, 321-322. 1999, 311-312.
180. Amtskredsudvalg. 1990, 287-288. 1991, 391-392. 1992, 445-446. 1993, 316-317. 1994, 425-426. 1995, 586-587. 1996, 356-357. 1997, 373-374. 1998, 322-323. 1999, 312-313.
181. Love for Historisk Samfund for Sønderjylland 1992, 447-449.

182. Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. 1989, 598-600. 1990, 281-283. 1991, 388-389. 1992, 439-440. 1993, 311-312. 1994, 419-420. 1995, 581-582. 1996, 353-354. 1997, 375-376. 1998, 324-325. 1999, 314-315.
183. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. 1989, 605-607.
184. Tillæg til medlemsfortegnelsen. 1989, 601-602. 1990, 284-85. 1991, 390. 1992, 441-442. 1993, 313-314. 1994, 421-422.
185. Vedtægter for ... amtskreds af Historisk Samfund for Sønderjylland. 1992, 449-450.

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver. Årsberetninger

186. Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig. 1999, 283.
187. Historisk Samfund for Als og Sundeved. 1989, 572. 1990, 258. 1993, 285. 1997, 345.
188. Historiske Samlinger i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. 1989, 571-572. 1990, 256-258. 1991, 362. 1992, 414. 1993, 285.
189. Hjemmeværnsregion III's historiske udvalg. 1989, 572-573. 1991, 363. 1993, 285. 1994, 394.
190. Lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland (LASS). 1989, 570. 1990, 255. 1991, 359-360. 1992, 412-413. 1993, 283-284. 1994, 393. 1995, 554. 1996, 323. 1997, 343. 1998, 290. 1999, 280-281.
191. Den lokalhistoriske konsulent. 1989, 570-571. 1990, 255-256. 1991, 361-362. 1992, 413-414. 1993, 284. 1994, 393. 1996, 324-326. 1997, 343-345. 1998, 291-292. 1999, 281-283.
192. Slægtshistorisk forening Sønderjylland. 1989, 573. 1990, 258. 1995, 556. 1996, 326. 1997, 345. 1999, 283.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

193. Beretninger fra de enkelte foreninger og arkiver, ordnet efter kommuner. 1989, 573-592. 1990, 258-277. 1991, 363-383. 1992, 415-434. 1993, 286-306. 1994, 394-414. 1995, 556-575. 1996, 326-346. 1997, 346-365. 1998, 292-313. 1999, 284-304.

Årsskrifter og periodica

194. Oversigt over årsskrifter og periodica, udgivet af lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver. 1989, 593-596. 1990, 278-280. 1991, 384-387. 1992, 435-438. 1993, 307-310. 1994, 415-418. 1995, 576-579. 1996, 347-351. 1997, 366-371. 1998, 314-320. 1999, 305-310.

Diverse

195. Chr. Paulsen-prisen. 1991, 383. 1994, 427. 1998, 327-328.

196. Forfatterliste. 1989, 603-604. 1990, 286. 1991, 350. 1992, 443. 1993, 274. 1994, 423. 1995, 583-584. 1996, 290. 1997, 310. 1998, 254. 1999, 242.
- 196a Indholdsfortegnelse 1989-1999. Ved Niels H. Kragh-Nielsen. 1999, 317-345.
197. Prisopgave: Erindringer fra Nordslesvig. 1993, 318.
198. Prisopgave: Nordslesvigs historie efter 1920. 1993, 319.

Anmeldelser

199. Adamsen, Chr. og Vivi Jensen (red.): Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Vest- og Sydjylland (Lars N. Henningsen). 1996, 251-252.
200. Adriansen, Inge: De Forenede Teglværker i Egersund 1894-1994 (Hans Schultz Hansen). 1994, 319-320.
201. Adriansen, Inge: Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet (Ole Feldbæk). 1991, 295-297.
202. Adriansen, Inge: Ivan fra Odessa. Krigsfanger i Nordslesvig og Danmark 1914-1920 (Arne Gammelgaard). 1992, 341-342.
203. Adriansen, Inge: Krig og kærlighed i 1864. Breve mellem Sønderborgs borgmesterpar Hilmar og Olufa Finsen (Niels H. Kragh-Nielsen). 1999, 182-184.
204. Adriansen, Inge og Immo Doege: Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920 (Johann Runge). 1993, 201-202.
205. Adriansen, Inge og Broder Schwensen: Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling 1918-1920 (Michael Klos). 1995, 503-507 – Replik af Broder Schwensen 1996, 288-289.
206. Albrecht, Ulrike: Das Gewerbe Flensburgs von 1770 bis 1870 (Dan H. Andersen). 1994, 352-354.
207. Andersen, H. Hellmuth: Danevirke og Kovirke. Arkæologiske undersøgelser 1861-1993 (Nis Hardt). 1999, 184-187.
208. Andersen, Poul: På tur med Biehl – i Gråsten (Verner Bruhn). 1990, 208-209.
209. Andresen, Hans-Günther m.fl.: Paul Ziegler – Magistratsbaurat in Flensburg 1905-1939 (Henrik Gram). 1998, 251-253.
210. Arkivarer skriver breve. En antologi 1882-1959. Ved Hans Kargaard Thomsen (Knud Fanø). 1990, 215.
211. Arndal, Steffen: H.A. Brorsons liv og salmedigtning (Jens Bruun). 1994, 320-322.
212. Askgaard, Helle: Sønderjyllands Højspændingsværk 75 år (Kim Jacobus Paulsen). 1998, 205-206.
213. Asmus, Walter, Andreas Kunz og Ingwer E. Momsen: Atlas zur Ver-

- kehrsgeschichte Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert (Hans Schultz Hansen). 1996, 252-253.
214. Barløse, Børge L.: Register til Sønderjyske årbøger 1889-1988 (Knud Madsen). 1990, 209-211.
215. Becker, Christian: Beata Justorum Translatio. Juristen in schleswig-holsteinischen Leichenpredigten (Lars N. Henningsen). 1996, 253-254.
216. Becker-Christensen, Henrik: Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970 (Jørn Buch). 1994, 322-325.
217. Becker-Christensen, Henrik (red.): Grænsen i 75 år 1920-1995 (Niels H. Kragh-Nielsen). 1996, 254-256.
218. Becker-Christensen, Henrik: Protektionisme og reformer. 1660-1814. Dansk toldhistorie II (H.V. Gregersen). 1989, 507-509.
219. Becker-Christensen, Henrik (red.): Sønderjyllands amt 1970-1995 (H.E. Sørensen). 1996, 256-258.
220. Becker-Christensen, Henrik: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932. I-II (Bjørn Svensson). 1992, 343-348. Replik af Henrik Becker-Christensen 1993, 245-246.
221. Bengtsson, Allan og Lars N. Henningsen: Vandre lærere – rejsende i dansk kultur (Vagn Skovgaard-Petersen). 1997, 277-280.
222. Billedhuggeren Nikolaus Wehding. Tekst: Kris Münster. Fotografier: Helge Krempin. Redaktion: Poul Svensson (Birgitte Dohm). 1990, 200-201.
223. Biographie des Schiffscapitains Peter Hansen von Amalienburg bei Arnis im Herzogthum Schleswig (Lars N. Henningsen). 1989, 530-531.
224. Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck. Bd. 3-9 (Lars N. Henningsen). 1992, 348-349.
225. Bjørn, Claus: 1848. Borgerkrig og revolution (Heiko Vosgerau). 1998, 206-208.
226. Bjørn, Claus (red.): 1848 – det mærkelige år (Lars N. Henningsen). 1999, 188-190.
227. Bjørn, Claus (udg.): Reise Bemerkungen ... des Grafen v. Reventlow auf einer Reise durch die Herzogthümer im Jahre 1796 (Lars N. Henningsen). 1995, 485-486.
228. Boje, Per og Hans Chr. Johansen: En iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss (Helle Askgaard). 1995, 486-488.
229. Borup, Inge (udg.): Og det kalder man at være civiliseret. Hans Lorenzens dagbog fra 1. Verdenskrig (Michael Klos). 1998, 208-209.
230. Brockstedt, Jürgen (red.): Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart (Steen Ove Christensen). 1992, 350-351.

231. Bruun, Jens: Fra Skabelse til Himmelfart. Jes Jessens billedbibel i Løjt kirke 1785 (Hanne Poulsen). 1999, 193-197.
232. Bruun, Jens: Løjt Kirke i ni århundreder (Christian de Fine Licht). 1998, 209-211.
233. Buch, Jørgen, Preben Sørensen, Ernst Vollertsen: Hedeby, Slesvig, Danevirke (Knud Fanø). 1989, 530.
234. Bull, Ida: De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning (Lars N. Henningsen). 1999, 190-192.
235. Bundgård Christensen, Claus, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: »Under Hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen-SS 1940-45« (René Rasmussen). 1999, 197-199.
236. Buttlar, Adrian von og Marion Margitta Meyer: Historische Gärten in Schleswig-Holstein (Lars N. Henningsen). 1997, 281-282.
237. Caspersen, Jes Peter: Sådan var det. Erindringsbilleder (Eskild Bram). 1991, 309-310.
238. Christiansen, W.L.: Meine Geschichte der Sozialdemokratischen Partei Flensburg (Bjørn Svensson). 1994, 325-327.
239. Clausen, Bodil: Gårde i Haderslev og Tyrstrup herreder 1531-1753 (Hans H. Worsøe). 1997, 287-292.
240. Cock-Clausen, Ingeborg og Aage E. Hansen: Uniformer i toldvæsen og grænsegendarmeri (Poul Berrig). 1993, 202-203.
241. Danker, Uwe m.fl. (red.): Demokratische Geschichte. Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein (Steen Ove Christensen). 1990, 194-195, 1991, 297-299, 1993, 204-205 – (Lars N. Henningsen). 1995, 490-491 – (Martin Klatt). 1997, 283-285.
242. Danmark i Hitlers hånd. Udgivet af Siegfried Matlok (Anders Ture Lindstrøm). 1989, 534.
243. Dansk præste- og sognehistorie. X. Haderslev Stift. Hæfte 13 (Knud Fanø). 1989, 534.
244. Danske gårde i tekst og billeder. Sønderjyllands amt. I-II i 4 bd. (Lars N. Henningsen). 1994, 327-329.
245. Danske provinstryk 1482-1830. IV Sønderjylland (Lars N. Henningsen). 1999, 199-201.
246. Degn, Christian: Schleswig Holstein – eine Landesgeschichte (Lars N. Henningsen). 1995, 488-489.
247. Dehn-Nielsen, Henning: Bogen om Sønderjylland (Lennart S. Madsen). 1994, 329-332.
248. Diercks, Willy (udg.): Flüchtlingsland Schleswig-Holstein (Martin Klatt). 1997, 285-286.
249. Die Dingprotokolle der Westerharde Föhr und Amrum 1658-1671. I-II. Udgivet af Volkert F. Faltings (Hans H. Worsøe). 1991, 315 – (Bjørn Poulsen). 1994, 332-336.

250. Duggen, Harald: Ziegeleien entlang der Flensburger Förde – Teglværker langs Flensborg Fjord (Lars N. Henningsen). 1990, 213.
251. Dyrkjøb, Jan Ulrik (red.): En bog i 300-året for salmedigterens fødsel (Jens Bruun). 1994, 320-322.
252. Een for alle og alle for een. Rinkenæs frivillige brandværn 1890-1990 (Knud Fanø). 1990, 214.
253. Elsøe Jensen, Jørgen: Danmarks middelalderlige byplaner. Syd- og Sønderjylland (Lennart S. Madsen). 1994, 354-358.
254. Ethelberg, Per: Hjemsted 2 – tre gravpladser fra 3. og 4. årh. e.Kr. (Stine Wiell). 1991, 299-301.
255. Fabricius, Nina: Landet med de store gårde (Hans H. Worsøe). 1997, 287-292.
256. Falkner Sørensen, Svend: Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18 (Eskild Bram). 1990, 202-203.
257. Fangel, Henrik: Haderslev bys historie 1864-1920 (Asbjørn Hellum). 1998, 211-214.
258. Fangel, Henrik: Sønderjyds Skoleforening gennem 50 år 1942-1992 (Erik Jessen). 1993, 205-207.
259. Fanø, Knud: Det lille Teater Flensborg 1966-91 (Lars N. Henningsen). 1991, 315.
260. Feldbæk, Ole (red.): Dansk identitetshistorie 1-4 (Bjørn Svensson). 1993, 207-218.
261. Fink, Troels: Landsbyfællesskabet i Rinkenæs (Carsten Porskrog Rasmussen). 1990, 203-205.
262. Foreningsarkiver fra Sønderjyllands Amt og Sydslesvig 1-2. Ved Kim Furdal (Henning Mathiesen). 1999, 179-180.
263. Frandsen, Karl-Erik: Okser på vandring (Lars N. Henningsen). 1995, 491-492.
264. Frøslevlejren 1944-1945/Fårhuslejren 1945-1949. Ved Mette Schmidt Lund (Henning Mathiesen). 1997, 271.
265. Fuhrmann, Kai: Die Auseinandersetzung zwischen königlicher und gottorfischer Linie in den Herzogtümern Schleswig und Holstein in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts (H.V. Gregersen). 1991, 316.
266. Geschichte Schleswigs. Vom frühen Mittelalter bis 1920 (Gerret Schlaber). 1999, 201-204.
267. Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Kaiserreich (Hans Schultz Hansen). 1990, 192-194.
268. Glüsing, Jutta (red.): Fördenland im Wandel/Fjordland i forandring. Ændringer i den maritime kultur mellem Alssund og Egernfærde Fjord (Dan H. Andersen). 1995, 492-493.

269. Gregersen, H.V.: »Det skæve Sønderjylland« – Hvorfor? (Jens Villiam Jensen). 1991, 310-314.
270. Gregersen, H.V.: Sønderjyden Laurids Skaus livsroman (Hans Schultz Hansen). 1993, 218-222.
271. Haderslev i 700 år (Lars N. Henningsen). 1993, 222-223.
272. Haderslev Stiftsbog 1997 (Lars N. Henningsen). 1998, 214-215.
273. De Hansborgske domme 1545-1578. I-III. Ved Emilie Andersen samt A. Andersen, Troels Fink og Peter Kr. Iversen (Birgitte Dedenroth-Schou). 1995, 493-495.
274. Hansen, Hanne Steen: Danfoss – Arven fra Mads (Helle Askgaard). 1994, 336-337.
275. Hansen, Jens-Peter: Kobbermøllen ved Krusaa (Carsten Müller-Boysen). 1995, 500-501.
276. Hardt, Nis og Karsten Kjer Michaelsen: Wikinger zwischen Ribe, Haithabu und Hamburg (Steen Wulff Andersen). 1995, 501-502.
277. Harsberg, Vibeke: Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864 (Steen Ove Christensen). 1989, 526-529.
278. Heinrich Rantzau (1526-1598). Königlicher Statthalter in Schleswig und Holstein. Ein Humanist beschreibt sein Land (Lars N. Henningsen). 1999, 219-221.
279. Helk, Vello: Nachträge und Berechtigungen zu Thomas Otto Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864 (Lars N. Henningsen). 1993, 224.
280. Hemstad, Ruth: Historie og nasjonal identitet. Kampen om fortiden i det dansk-tyske grenseland 1815-1840 (René Rasmussen). 1996, 258-259.
281. Henningsen, Lars N.: Ejendomshistorie i Sønderjylland. 2. udg. (Henning Mathiesen). 1997, 272.
282. Henningsen, Lars N.: Kirke og folk i Grænselandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996 (Günter Weitling). 1996, 259-262.
283. Henningsen, Lars N. (red.): SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998 (Manfred Jessen-Klingenberg). 1999, 204-207.
284. Henningsen, Lars N. og Jørgen Hamre: Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig (Preben Kirkegaard). 1992, 351-354.
285. Henningsen, Lars N. og Niels H. Kragh-Nielsen (red.): Sønderjyder siden Genforeningen (Leif Ingvorsen). 1996, 262-264.
286. Herredsfogederiarkiver fra Nordslesvig 1868-1889. Ved Hans Schultz Hansen (Henning Mathiesen). 1997, 269-270.
287. Hertug Hans Hospitalet i Haderslev (Lars N. Henningsen). 1992, 372.
288. Hikuin 19. Festskrift til Hans Stiesdal på 70-årsdagen 6. maj 1992 (Nis Hardt). 1993, 224-225.

289. Hoffmann, Erich: Spätmittelalter und Reformationszeit. Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd.4, II:5 (Bjørn Poulsen). 1990, 187.
290. Hohnsbehn, Harald: Die Flensburger Schuljugend in der Zeit des Ersten Weltkriegs (Lone Anker Jakobsen). 1998, 219-220.
291. Holm, J. og F. Rieck (red.): Istidsjægere ved Jels Søerne. Hamborgkulturen i Danmark (Nis Hardt). 1993, 225-226.
292. Hospital und Kloster zum Heiligen Geist (Lone Anker Jakobsen). 1996, 264-265.
293. Hvad finder jeg på Landsarkivet i Aabenraa. 3. udg. (Henning Mathiesen). 1999, 180.
294. Høst, Lisbeth Vestergaard: »Det ene fornødne«. Nordslesvigsk Indre Mission og Det gamle Budskab 1880-1945 (Günter Weitling). 1998, 216-219.
295. Ingvorsen, Leif: Det lyder som et eventyr. Sønderjyder fortæller om tiden 1864-1920 (Niels H. Kragh-Nielsen). 1996, 265-266.
296. Iversen, Peter Kr.: Vestslesvigs Tidende. Blade af et blads historie (Knud Fanø). 1989, 532.
297. Jenner, Harald: Diakonissenanstalt Flensburg. Entwicklung und Bedeutung 1874 bis 1933 (Johannes Brix). 1993, 226-228.
298. Jensen, H.P.: Fra Vesterkanten. Ved H.E. Sørensen (Knud Fanø). 1990, 213-214.
299. Jessen, Erik: Bare han får sin vilje (Anders Ølgaard). 1998, 220-228.
300. Jockenhövel, Klaus: Rom-Brüssel-Gottorf. Ein Beitrag zur Geschichte der gegenreformatorischen Versuche in Nordeuropa 1622-1637 (Jørgen Nybo Rasmussen). 1990, 189-192.
301. Johannsen-Bojsen, Karin: Himmel med mange stjerner (Erik Frensdens). 1998, 228-230.
302. Jul Nielsen, Bent og Magda Nyberg: Ordbog over den danske dialekt i Angel (Marie Bjerrum). 1996, 272-275.
303. Jürgensen, Kurt: Die Briten in Schleswig-Holstein 1945-1949 (Johann Runge). 1991, 304-305.
304. Jørgensen, Bent (udg.): Elsmark-dagbogen 1748-1835 (Lars N. Henningsen). 1994, 342-344.
305. Jørgensen, Harald: Fra Christiansborg til Amalienborg (Lars N. Henningsen). 1996, 266-267.
306. Jørgensen, Harald: I grænselandets tjeneste. To Løver 1888-1988 (Knud Fanø). 1989, 533.
307. Kargaard Thomsen, Hans (udg.): C.F. Wegeners dagbøger 1851-1864 (Johann Runge). 1996, 285-286.
308. Karup, Svend Åge, Jakob Rod, Gudmund Tybjerg (red.): 1788-1988 Tønder Statsseminarium. Et jubilæumsskrift (Lars N. Henningsen). 1989, 518-519.

309. Ketelsen-Volkhardt, Anne-Dore: Schleswig-Holsteinische Epitaphien des 16. und 17. Jahrhunderts (Lars N. Henningsen). 1990, 187-189.
310. Klindt-Jensen, Karsten: Fortegnelse over historiske kort. Sønderjylland. I-III (Lars N. Henningsen). 1994, 344.
311. Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog 1831-36. I uddrag ved Peter Kr. Iversen (Carsten Porskrog Rasmussen). 1989, 525-526.
312. Konzentrationslejren Ladelund 1944 (Lars N. Henningsen). 1991, 317.
313. Kraack, Detlev (udg.): Die Briefkopialbücher des Flensburger Kaufmanns Christian Dethleffsen von 1775 bis 1792 (Lars N. Henningsen). 1999, 207-209.
314. Kraack, Gerhard: Bürgerbuch der Stadt Flensburg. Verzeichnis der Neubürger von 1558 bis 1869, 1-3 (Lars N. Henningsen). 1999, 209-212.
315. Kragh-Nielsen, Niels H.: Sønderjyder i den store krig 1914-18 (Michael Klos). 1995, 503-505.
316. Kröner, Wolfgang: Freiheitsstrafe und Strafvollzug in den Herzogtümern Schleswig, Holstein und Lauenburg von 1700 bis 1864 (Lars N. Henningsen). 1989, 530.
317. Kunz, Harry: Wegweiser zu den Quellen der Haus- und Hofgeschichte Nordfrieslands (Lars N. Henningsen). 1998, 231-232.
318. Kürtz, Jutta: Badeleben an Nord- und Ostsee (Lars N. Henningsen). 1994, 345.
319. Kaatmann, Christian: Byggestil og byggeskik – nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940 (Hans Munk Hansen). 1989, 510-514.
320. Laur, Wolfgang: Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein. 2. udg. (Lars N. Henningsen). 1993, 228-229.
321. Lavsarkiver. Ved Axel D. Johnsen (Henning Mathiesen). 1997, 271-272.
322. Lemburg, Jens-Uwe: Arbeit auf der Hütte (Lars N. Henningsen). 1991, 317-318.
323. Leppien, Annemarie og Jörn-Peter: Mädel-Landjahr in Schleswig-Holstein (Lars N. Henningsen). 1990, 197-199.
324. Lorek, Sabine: Rechtsabrechnung – Retsopgør. Politische Säuberung nach dem Zweiten Weltkrieg in Nordschleswig (Henrik Skov Kristensen). 1999, 212-217.
325. Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim: Lexikon historischer Berufe in Schleswig-Holstein und Hamburg (Lars N. Henningsen). 1998, 232-233.
326. Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (udg.): Pferde für Europa. Pferdehändler Johann Ahsbahs & Co., Steinburg 1830-1840 (Hans Schultz Hansen). 1992, 373-374.

327. Madsen, Knud: Seminarielærer Claus Eskildsen. 1881-1947. En bibliografi (Knud Fanø). 1989, 533-534.
328. Mare Balticum. Beiträge zur Geschichte des Ostseeraums in Mittelalter und Neuzeit (Bjørn Poulsen). 1992, 372-373.
329. Martens, Holger: SPD in Schleswig-Holstein 1945-1959 (Martin Klatt). 1999, 217-219.
330. Mathiesen, Henning: Hertugens folk (Carsten Porskrog Rasmussen). 1992, 361-363.
331. Mehl, Heinrich (udg.): Typisch Schleswig-Holstein? Merkmale – Meinungen – Missverständnisse (Lars N. Henningsen). 1998, 233-234.
332. Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis – breve 1915-18. Udgivet ved Annette Østergaard Schultz (Niels H. Kragh-Nielsen). 1997, 308-309.
333. Meyer Hansen, Laura: Vonsild i krig og fred (Hans H. Worsøe). 1997, 287-292.
334. Mikkelsen, Hans: Barselstue og himmelstige. Ved Jens Bruun (Jens Rosendal). 1992, 363-368.
335. Der nationale Gegensatz. De nationale modsætninger 1864-1914 (Lone Anker Jakobsen). 1997, 295-297.
336. Det nationale register 1921. Ved Hans H. Worsøe (Henning Mathiesen). 1997, 271.
337. Die Niederlande und der europäische Nordosten. Ein Jahrtausend weiträumiger Beziehungen (700-1700) (Bjørn Poulsen). 1992, 374.
338. Nielsen, Nicolai Johannes Ernst og Carl Gräf: Andenken an Schleswig-Holstein. Zwei Lebenserinnerungen aus der Zeit der Erhebung. Udgivet af Martin Herrmann under medvirken af Gerhard Kraack (Hans Schultz Hansen). 1995, 508.
339. Noack, Johan Peter: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945, I-II (Lorenz Rerup). 1990, 175-186.
340. Noack, Johan Peter: Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955, I-II (Nils Vollertsen). 1998, 235-240.
341. Nordmann, Gertrud: Schleswig-Holsteinische Beamte 1816-1848 (Lars N. Henningsen). 1998, 240-242.
342. Nordslesvigske Museer, bd. 16, 1989 (Knud Fanø). 1990, 214-215.
343. Opitz, Eckardt: Schleswig-Holstein: Landesgeschichte in Bildern, Texten und Dokumenten. Fotografiert von Reinhard Scheiblich (Lars N. Henningsen). 1989, 516-518.
344. Ortsgegeschichte Regionalgeschichte Schleswig-Holstein (Lars N. Henningsen). 1998, 242-243.
345. Ostwald, Jürgen (red.): Der Knivsberg (H.E. Sørensen). 1994, 338-342.
346. Paulsen. Kim Jacobus: »Det nytter ikke, at vi stritter imod ...« Da

- Nordals blev industrisamfund i perioden 1950-1970 (Helle Asgaard). 1997, 292-295.
347. Plov, Christine: Lærerhjem og lærerindeliv (Eskild Bram). 1990, 207-208.
348. Politiajudanten for de sønderjyske Landsdele 1934-1944/Politikommandøren for Sydjylland m.v. 1945-ca. 1958. Ved Hans Schultz Hansen (Henning Mathiesen). 1997, 270.
349. Porskrog Rasmussen, Carsten: Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990 (Kim Furdal). 1993, 229-231.
350. Porskrog Rasmussen, Carsten m.fl.: Skovrejsning i Sønderjylland 1919-94 (Jens-Peter Hansen). 1995, 510-512.
351. Posthuse i Sønderjylland. Ved Niels Strandsberg (Henning Mathiesen). 1997, 274.
352. Poulsen, Bjørn: Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650 (Henrik Fangel). 1991, 305-308.
353. Poulsen, Bjørn og Inger Biehl Hansen (udg.): Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809 (Karl Peder Pedersen). 1995, 509-510.
354. Poulsen, Bjørn og Ulrich Schulte-Wülwer (red.): Istedløven (H.E. Sørensen). 1994, 338-342.
355. Rasmussen, René: Flensborg Avis 1869-1906 (Bjørn Svensson). 1996, 275-282.
356. Rasmussen, René: H.R.Hiort-Lorenzen og Dannevirke 1868-75 (Børge L. Barløse). 1994, 348-350.
357. Rasmussen, Troels: Den dansk-tyske traktat 1922 (Henrik Skov Kristensen). 1997, 297-299.
358. Rentekammer zu Kopenhagen. I-III. Udg. af Wolfgang Prange og Konrad Wern (Lars N. Henningsen). 1994, 345-348.
359. Revision over Gram og Nybøl godser 1761. Ved Peter Kr. Iversen (Carsten Porskrog Rasmussen). 1990, 205-206.
360. Rheinheimer, Martin: Bibliographie zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins (Lars N. Henningsen). 1997, 299-301.
361. Rheinheimer, Martin: Die Dorfordnungen des Herzogtums Schleswig 1-2 (Carsten Porskrog Rasmussen). 1999, 222-226.
362. Ribe Excavations 1970-76. Volume 4 (Nis Hardt). 1993, 232-235.
363. Riese, Ingrid og Peter J. Sønnichsen: Im Wandel der Zeiten. 75 Jahre Nordschleswigsche Gemeinde (Christian de Fine Licht). 1998, 243-245.
364. Riewerts, Erich und Brar C. Roeloffs: Broder Riewerts. Föhringer als Grönlandfahrer von Kopenhagen (Lars N. Henningsen). 1992, 374-375.

365. Rise Hansen, C.: Missionær Christian Vilhelm Grønning (Jens Bruun). 1992, 359-361.
366. Ryd Klosters årbog. Ved Rikke Agnete Olsen (Knud Fanø). 1990, 212-213.
367. Rühmann, Hans: Der Schiffbau am Steinberger Haff (Lars N. Henningsen). 1992, 375.
368. Røjskjær, Jakob: Haderslev postdistrikts historie 1649-1926 (Knud Fanø). 1989, 531-532.
369. Rønne, Bent Vedsted (red.): Småskibsfart fra Egersund og Fjordeggen (Dan H. Andersen). 1995, 512-514.
370. Salamon, Fred og Meinhard Knigge: Anmut des Nordens. Wilhelm Heuer und sein graphisches Werk (Lars N. Henningsen). 1999, 227-228.
371. Salling, Per: Kom ihu hvad en Levetid er (John Pedersen). 1993, 235-237.
372. Schackenborg godsarkiv (Henning Mathiesen). 1997, 272-273.
373. Scharfl, Matthias: Sozialdemokratie und Sammlungspolitik im Raum Flensburg 1870-1914 (Hans Schultz Hansen). 1997, 302-303.
374. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden. Band 8: Kloster Itzehoe 1256-1564. Udg. af Harald Hennings (Bjørn Poulsen). 1995, 503.
375. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden. Band 9: Herrschaft Breitenburg 1256-1598. Udg. af Kurt Hector og Wolfgang Prange (Bjørn Poulsen). 1989, 505.
376. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden. Band 10: Kloster Ahrensböök 1328-1565. Udg. af Wolfgang Prange (Hans H. Worsøe). 1990, 212.
377. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden. Band 11: Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1535-1540. Udg. af Wolfgang Prange (Bjørn Poulsen). 1990, 212.
378. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden. Band 14: Urkundenbuch des Bistums Lübeck. Bd. 3. Udgivet af Wolfgang Prange (Bjørn Poulsen). 1996, 286-287.
379. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden. Band 15: Urkundenbuch des Bistums Lübeck. Bd. 4. Udgivet af Wolfgang Prange (Bjørn Poulsen). 1996, 287-288.
380. Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne. Zehn Jahre Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Herausgegeben von Ingwer E. Momsen (Hans Schultz Hansen). 1989, 514-516.
381. Schulrecht der Herzogtümer Schleswig und Holstein. Udgivet af Stefan Hopmann og Reinhold Wulff (Lars N. Henningsen). 1994, 337-338.
382. Schultz Hansen, Hans: Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse (Johan Peter Noack). 1991, 302-304.

383. Schultz Hansen, Hans: Preussiske arkiver fra Nordslesvig 1867-1920 (Henning Mathiesen). 1999, 181-182.
384. Schultz Hansen, Hans: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993 (Finn Stendal Pedersen). 1995, 495-500.
385. Schwarz Lausten, Martin: Christian 2. mellem paven og Luther (H.V. Gregersen). 1996, 270-272.
386. Schwensen, Broder: Der Schleswig-Holsteiner Bund 1919-1933 (Henrik Becker-Christensen). 1995, 514-515.
387. Schäfer, Thomas: Die Schleswig-Holsteinische Gemeinschaft 1950-1958 (Anders Ture Lindstrøm). 1989, 519-520.
388. Sieben Jahre auf Sylt. Tagebücher des Inselfriesen Christian Peter Hansen 1865-71 (Gerret Schlaber). 1999, 228-230.
389. Sievers, Kai Detlev: Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins in der Kaiserzeit 1867-1914. Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 8, II:1 (Hans Schultz Hansen). 1992, 355-358.
390. Skierka, Joachim: Schleswig in der Statthalterzeit 1711-1836 (Lars N. Henningsen). 1993, 241-243.
391. Skifter Andersen, Erik: Erhvervsvirksomheder i Aabenraa 1847-1997 (Lars N. Henningsen). 1997, 275-276.
392. Skov Kristensen, Henrik og Inge Adriansen: Als og Sundeved 1940-45 (Niels Wium Olesen). 1996, 268-270.
393. Skovmand, Svend: Dansk grænseland – historie og nutid (Lars N. Henningsen). 1992, 354-355.
394. Slesvigsk grænselære. En model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa? Vandkunsten 7/8 1992 (Johann Runge). 1993, 237-241.
395. Små private personarkiver i Rigsarkivets 4. afdeling. Ved Hans Kargaard Thomsen (Poul Andersen). 1992, 376.
396. Steensen, Thomas m.fl.: Geschichte Nordfrieslands (Lars N. Henningsen). 1996, 282-285.
397. Stoumann, Ingrid m.fl.: Før byen kom. Esbjergs historie I. Tiden indtil 1850 (Nis Hardt). 1997, 304-305.
398. Struck, Claus Ove: Die Politik der Landesregierung Friedrich Wilhelm Lübke in Schleswig-Holstein (1951-1954) (Jørgen Kühl). 1997, 305-307.
399. Svensson, Bjørn: Opgør med fjendebilleder (Axel Johnsen). 1999, 231-233.
400. Sørensen, H.E.: Lakolk. Et badested gennem 100 år 1898-1998 (Johannes Brix). 1998, 245-247.
401. Sørensen, H.E.: Skærbæk Kommuneskole gennem 250 år. 1742-1992 (Niels H. Kragh-Nielsen).

402. Thalund, Henning: Kirkeskibe i Haderslev Stift (Niels H. Kragh-Nielsen). 1999, 233-234.
403. Det tyske mindretals arkiver 1920-1945. Ved Hans Schultz Hansen (Henning Mathiesen). 1997, 270.
404. Unverhau, Dagmar: Das Danewerk 1842. Beschreibung und Aufmass (Steen Wulff Andersen). 1989, 506-507.
405. Venge, Mikael: Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660. Dansk toldhistorie I (H.V. Gregersen). 1989, 507-509.
406. Vollertsen, Nils: Det danske mindretal (Johann Runge). 1995, 516-522.
407. Vollertsen, Nils: Sydslesvig (Johann Runge). 1995, 516-522.
408. Vollertsen, Nils m.fl. (red.): Nation og mindretal. En samling artikler om nationale mindretal og mindretalspolitik i Europa 1945-1993 (Jørn Buch). 1994, 350-351.
409. Vollstedt, Olav: Maschinen für das Land (Hans Schultz Hansen). 1998, 247-249.
410. Weitemeyer, Mogens (udg.): Breve mellem front og hjem 1864 (Niels H. Kragh-Nielsen). 1995, 516.
411. Weitling, Günter: Die Geschichte der Kirche in Ost-Jeypore 1924-1964. Beziehungen der Breklumer Mission zu Nordschleswig und Dänemark (Chr. de Fine Licht). 1999, 234-237.
412. Wertz, Renate L.: Die Vertreibenen in Schleswig-Holstein (Anders Ture Lindstrøm). 1989, 521-522.
413. Wiell, Stine: Flensborgsamlingen 1852-1864 og dens skæbne (Hans Kargaard Thomsen). 1998, 249-250.
414. Wingender, Franz: Generalsekretær Frederik Petersen – En danskhedens repræsentant i Sydslesvig 1923-45 (Christian Skov). 1990, 199-200.
415. Wingender, Franz: Modstand i Sydslesvig – før og efter 1945 (Christian Skov). 1989, 522-524.
416. Zeitzschel, Bernd: Die Gold- und Silberschmiede im östlichen Schleswig-Holstein von Flensburg bis Burg auf Fehmarn (Sig. Schoubye). 1999, 237-241.
417. Zimmermann, Harm-Peer: »Der feste Wall gegen die rote Flut«. Kriegervereine in Schleswig-Holstein 1864-1914 (Lars N. Henningsen). 1990, 195-196.
418. Öhberg-Rossi, Helga (udg.): Das Flensburger Rentenbuch von 1508 (Bjørn Poulsen). 1993, 244-245.
419. Aabenraa amt 1920-32, Aabenraa-Sønderborg amt 1932-72 og Aabenraa amtsråd 1920-70 (Henning Mathiesen). 1999, 180-181.
420. Aabenraa og Løgumkloster amter indtil 1867/68. Ved Hans Kristian Steffensen og Hans Schultz Hansen (Henning Mathiesen). 1997, 273-274.

Forfatterregister

- Adriansen, Inge, 114, 116
 Albæk Nielsen, Lizette, 14
 Andersen, A.H., 57
 Andersen, Dan H., 206, 268, 369
 Andersen, Dorrit, 9
 Andersen, Poul, 70, 173, 395
 Andersen, Steen W., 276, 404
 Arendt, Niels Henrik, 19
 Askgaard, Helle, 228, 274, 346
- Barløse, Børge B., 356
 Bay, Maria Wilhelmine, 61
 Becker-Christensen, Henrik, 35, 36,
 115, 143, 220, 386
 Bergild, Merete, 106
 Berrig, Poul, 240
 Biehl Hansen, Inger, 128
 Bjerrum, Marie, 302
 Bram, Eskild, 237, 256, 347
 Brix, Johannes, 124, 125, 297, 400
 Bruhn, Verner, 208
 Bruun, Jens, 211, 251, 365
 Buch, Jørn, 53, 216, 408
 Bøge, Johann, 43
- Caspersen, Jes P., 102
 Christensen, Steen Ove, 230, 241,
 277
 Christiansen, Orla, 126
 Clausen, H.P., 20
- Dedenroth-Schou, Birgitte, 273
 Dohm, Birgitte, 222
- Elklit, Jørgen, 117
 Enemark, Poul, 132, 133
- Fangel, Henrik, 79, 94, 114, 352
 Fanø, Knud, 66, 210, 233, 243, 252,
 296, 298, 306, 327, 342, 366, 368
 Feldbæk, Ole, 201
 Filskov, Lorens, 15
 Fine Licht, Christian de, 232, 363,
 411
 Fink, Troels, 73, 75, 78, 174
- Fredens, Erik, 301
 From, Jørgen, 21
 Furdal, Kim, 22, 144, 349
- Gammelgaard, Arne, 202
 Gjøde Nielsen, Henrik, 93
 Gram, Henrik, 209
 Gregersen, H.V., 1, 84, 218, 265, 385,
 405
 Grodum, Tage, 127
- Hansen, Asger, 44
 Hansen, Hans Heinrich, 23
 Hansen, Jens-Peter, 350
 Harck, Ole, 2
 Hardt, Nis, 207, 288, 291, 362, 397
 Haugbølle, Erik, 45, 54
 Hellum, Asbjørn, 257
 Henningsen, Lars N., 24, 59, 64, 67,
 69, 72, 76, 100, 112, 134, 135, 136,
 199, 215, 223, 224, 226, 227, 234,
 236, 241, 244, 245, 246, 250, 259,
 263, 271, 272, 278, 279, 287, 304,
 305, 308, 309, 310, 312, 313, 314,
 316, 317, 318, 320, 322, 323, 325,
 331, 341, 343, 344, 358, 360, 364,
 367, 370, 381, 390, 391, 393, 396,
 417
 Hermansen, Karsten, 96, 97
 Holdt, Jens, 46
- Ingesman, Per, 98
 Ingvorsen, Leif, 285
 Iversen, Peter Kr., 58, 62, 65, 68, 74,
 77, 82, 129, 130, 175
- Jacobsen, Nina, 37
 Jakobsen, Lone Anker, 290, 292, 335
 Jensen, Jens, 106
 Jensen, Jens Villiam, 269
 Jensen, Jørgen, 118
 Jessen, Erik, 54, 103, 137, 258
 Jessen, Marie C., 80
 Jessen-Klingenberg, Manfred, 283
 Johansen, Hans Chr., 138

- Johansson, Rolf, 5
 Johnsen, Axel, 38, 399
 Jørgensen, Harald, 10
- Kaiser, Birgit, 83
 Kargaard Thomsen, Hans, 413
 Kelm, Bert, 139
 Kirkegaard, Preben, 95, 284
 Kjær Christensen, Bjarne, 11
 Klatt, Martin, 241, 248, 329
 Klos, Michael, 16, 17, 205, 229, 315
 Kragh-Nielsen, Niels H., 87, 196a,
 203, 217, 295, 332, 401, 402, 410
 Kühl, Jørgen, 18, 47, 55, 398
- Ladefoged Sørensen, Henning, 63
 Lauridsen, John T., 39
 Lind, Vincent, 25
 Lindstrøm, Anders Ture, 242, 387,
 412
 Lorenzen, Vilh., 141
- Madsen, Knud, 214
 Madsen, Lennart S., 3, 247, 253
 Margrethe II, 26
 Mathiesen, Henning, 145, 262, 264,
 281, 286, 293, 321, 336, 348, 351,
 372, 383, 403, 419, 420
 Matthiesen, Hans Ole, 107
 Munk Hansen, Hans, 319
 Müller-Boysen, Carsten, 275
 Møller, Iver, 48
- Neerbek, Hans, 6
 Nielsen, Leif H., 12
 Noack, Johan Peter, 56, 382
 Nyberg, Magda, 113
 Nybo Rasmussen, Jørgen, 300
 Nyrup Rasmussen, Poul, 27
 Nørr, Erik, 101
 Nørregaard Pedersen, Ole, 140
- Paulsen, Jørgen, 108
 Paulsen, Kim Jacobus, 212
 Paulson, Peter, 86
 Pedersen, John, 371
- Pedersen, Karl Peder, 353
 Perch Nielsen, Ole, 28
 Philipsen, Kresten, 29
 Porskrog Rasmussen, Carsten, 146,
 261, 311, 359, 361
 Poulsen, Bjørn, 4, 119, 120, 249, 289,
 328, 337, 374, 375, 377, 378, 379,
 418
 Poulsen, Hanne, 231
- Rambusch, Sigurd, 49
 Rasmussen, René, 40, 235, 280
 Rerup, Lorenz, 30, 339
 Rise Hansen, Carl, 104
 Rosendal, Jens, 334
 Rudbeck, Fr., 88, 89
 Runge, Johann, 85, 204, 303, 307,
 394, 406, 407
- Schlaber, Gerret, 121, 266, 388
 Schoubye, Sig., 416
 Schrøder, Emil, 90
 Schultz, Heinrich, 31
 Schultz Hansen, Hans, 7, 13, 50, 60,
 112, 122, 131, 200, 213, 267, 270,
 326, 338, 373, 380, 389, 409
 Schwensen, Broder, 205
 Schütt, Hans-Friedrich, 142
 Sejer Andersen, Jens, 32
 Skov, Christian, 414, 415
 Skov Kristensen, Henrik, 51, 324,
 357
 Skovgaard-Petersen, Vagn, 221
 Slettebo, Jørgen, 8
 Smidt-Jensen, Jørgen, 107
 Steen, Uwe, 109
 Stendal-Petersen, Finn, 384
 Sterum, Niels T., 110
 Stevnsborg, Henrik, 41
 Svensson, Bjørn, 33, 91, 143, 144,
 220, 238, 260, 355
 Sørensen, H.E., 105, 111, 219, 345,
 354
 Sørensen, Kaj, 81

Thomassen, Jesper, 99
Toftegaard Knudsen, Thomas, 52
Tonsgaard, Ole, 117

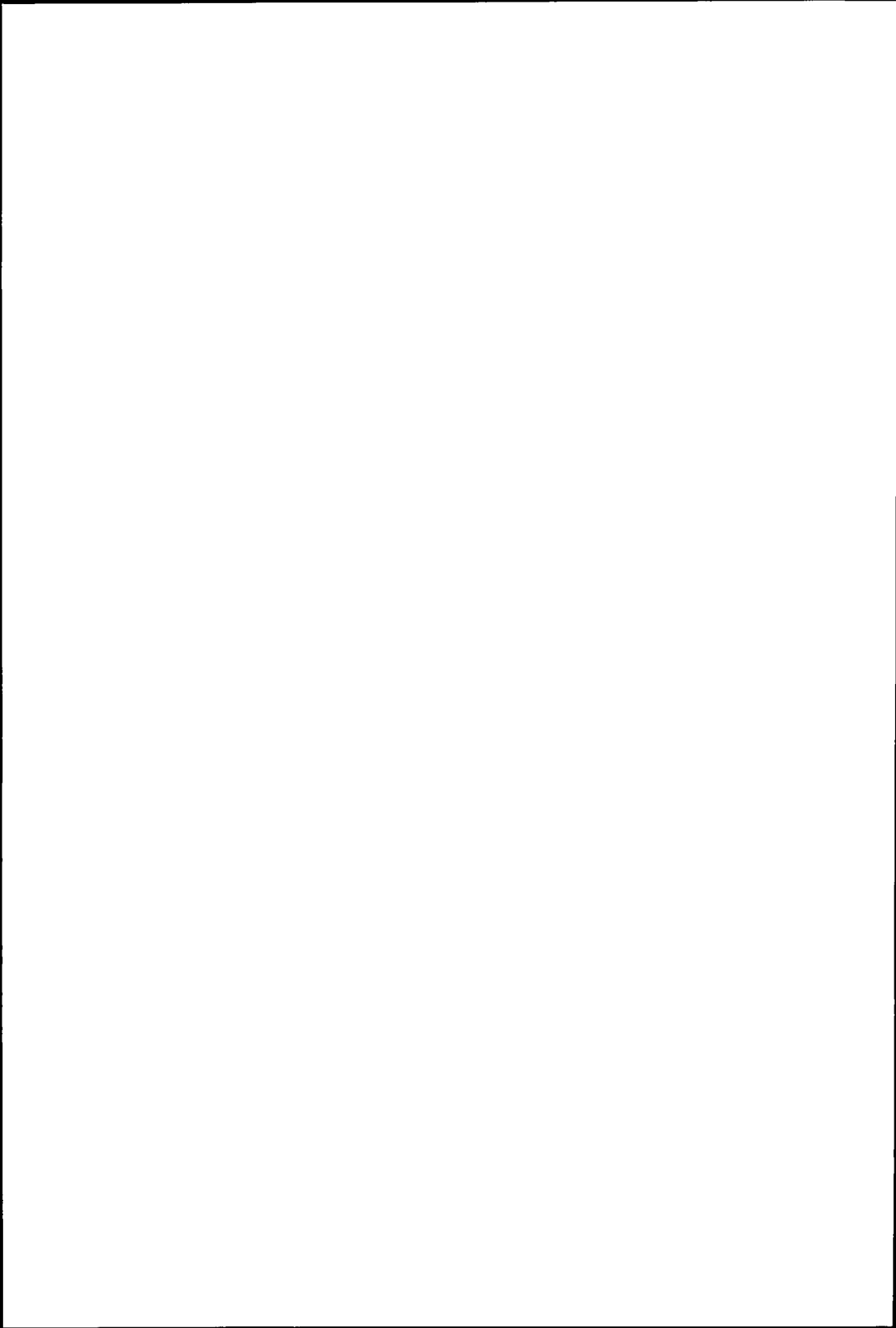
Vig Jensen, Ole, 34
Vollertsen, Nils, 340
Vosgerau, Heiko, 225

Weitling, Günter, 282, 294

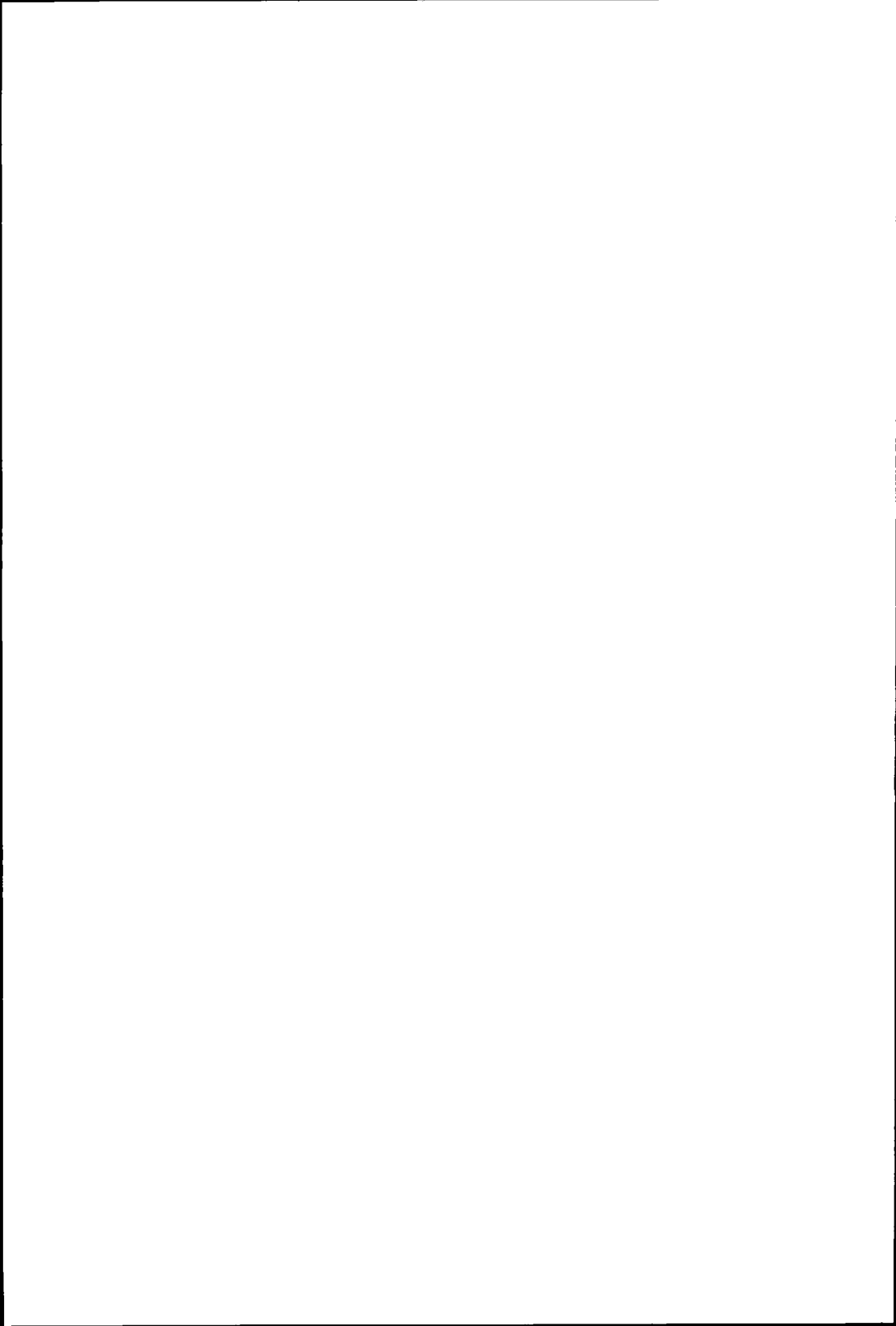
Wiell, Stine, 92, 254
Wium Olesen, Niels, 392
Worsøe, Hans H., 42, 123, 176, 239,
249, 255, 333, 376

Ægidius, Jens Peter, 71

Ødegaard, Jens, 18
Ølgaard, Anders, 299

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND